

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXI

Sa. 261

Ağustos 2007

70
Yaşında

ANKARA - 2007

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ARSLAN, MELİH: Uşak Müzesindeki Kistophorik Damgalı Side Tetradrahmi Definesi (3 harita, 8 levha ile birlikte)	425
MERÇİL, ERDOĞAN: Selçuklular'da Rüşvet.....	445
İNALCIK, HALİL: Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Beg (1 harita ile birlikte)	479
KUMRULAR, ÖZLEM: Orta Avrupa'nın Kaderini Değiştiren Savaş: Mohaç Öncesi, Sonrası ve Kastilya'da Yankısı	537
KIRPIK, CEVDET: Şehzade Eğitimi Çağdaştırma Teşebbüsleri (8 belge ile birlikte)	575
ZENGİN, ZEKİ SALİH: II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri	613
SATILMIŞ, SELAHATTİN: XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri	653
KARAKAYA-STUMP, AYFER: Irak'taki Bektaşî Tekkeleri	689
UMUNÇ, HİMMET: The Other Geography: Representations of the Turkish Landscape in English Travel Writings	721
TEPEDELEN, KENAN: Birinci Dünya Savaşı'nın Unutulmuş Bir Diplomatik Cephesi: Etyopya (2 belge ile birlikte)	745
————: A Forgotten Diplomatic Front of World War I: Ethiopia (2 belge ile birlikte) ...	757

Kitap Tanıtımlar:

YİĞİTPAŞA, DAVUT: Veli Sevin: <i>Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliği'ne Kadar</i>	769
ZIMMERMANN, THOMAS: Ulf-Dietrich Schoop: <i>Das anatolische Chalkolithikum. Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten</i>	773
İLGÜREL, MÜCTEBA: Uşşâkizâde Es-Seyyid İbrahim Hasib Efendi: <i>Uşşâkizâde Tarihi</i>	777
KÂHYA, ESİN: Abdülvehhab Bin Yusuf İbn-i Ahmed El-Mardani: <i>Kitabü'l-Müntehab fi't-Tıb</i> (823/1420)	781
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Alain Servantie - Ramón Puig De La Bellacasa: <i>L'Empire ottoman dans l'Europa de la Renaissance / El Imperio Ottomano en la Europa renacentista</i> ,	783
İngilizce Özetler	787

BELLE TEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Feridun EMECEN

Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

Doç. Dr. Bülent ÖZDEMİR

Prof. Dr. Cemil ÖZTÜRK

Prof. Dr. Ali SEVİM

Yrd. Doç. Dr. Ayten SEZER

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68/210-217

310 25 00

Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.org.tr>

basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli

20 Ağustos 2007 - ANKARA

Türk Tarih Kurumu Yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi : <http://c-magaza.ttk.org.tr>

e-posta : c-magaza@ttk.org.tr

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü'nün Ev Adresi:

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

Dikmen Cad. Atadan Apt. 546/6 Dikmen/ANKARA

Sarıyıldız Basımevi tarafından basılmıştır.

Tel : (0312) 256 60 02

Adres: Gersan Sanayi Sitesi 654. Sok. No : 66 Batıkent/ANKARA

BELLETEN

Cilt: LXXI

Ağustos 2007

Sayı: 261

UŞAK MÜZESİNDEKİ KİSTOPHORİK DAMGALI SİDE
TETRADRAHMİ DEFİNESİ

MELİH ARSLAN*

Bu define, Uşak Müze Müdürlüğü tarafından 01.11.1995 tarihinde Ahmet Arslan isimli bir kişiden satın alınmıştır. Definenin, Afyon İli, Sandıklı İlçesi, Hocalar¹ Kasabasında (Bkz., Harita 2) bulunduğu ilişkin müze envanter defterinde kayıt vardır. 19 adet gümüş Side tetradrahmisinden oluşan bu önemli definenin tümünün bu kadar olmayacağını düşünmekteyiz, çünkü defineyi müzeye satan kişinin profesyonel bir antikacı olduğunu öğrendik. Bu nedenle definenin parçalandığını düşünüyoruz. Ahmet Arslan definenin sadece 16 sikkesini müzeye satmıştır. Akabinde, bir başka antikacı Zeki Erdem tarafından, bu definenin 3 adet sikkesi Uşak Müzesine satılmıştır². Böylece definenin Uşak Müzesi'ndeki 19 adeti tamamlanmıştır. Define, şimdi müzenin sikke teşhirinde olup, **Hocalar Definesi** adıyla sergilenmektedir.

Bu defineyi Uşak Müze Müdürlüğü'nde 2006 Nisan ayında gördük³ ve bu konuda daha önce birkaç yayın çalışmamız olduğundan ve nümizmatik

* Melih Arslan, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 06240 Hisar/Ankara; e-mail: arslanmelih06@hotmail.com

¹ Definenin, bugünkü adıyla *Dolay Höyükten* çıktığını müze kayıtlarından öğrendik. Bu höyük, *Phrygia - Diokleia* antik kenti olarak lokalize edilmektedir.

² Defineye sonradan dahil olan bu 3 sikke için bkz., katalog no. 3 (env. 12197), no. 10 (env. 12198) ve no. 19 (env. 12199).

³ 2006 yılında tüm Türkiye ve dünya Uşak Müzesi'ndeki talihsiz ve biz müzecileri üzen bir olayı konuştu, işte bu kötü olayın soruşturması için görevli olarak Uşak Müzesi'nde bulunduğum bir sırada, bu enteresan defineyi gördüm, inceledim ve burada yayımlayarak sizlerle paylaşmak istedim. Çalışmalarım esnasında yardımlarını görmüş olduğum Uşak Müzesi Arkeolog'larından Sn. Sabiha Pazarcı'ya, Sn. Sadık Doğan'a ve Sn. Birol Güngör'e, ayrıca resim levhalarının düzenlenmesindeki yardımından dolayı Arkeolog Sn. Ali Yalın Turan'a teşekkürü bir borç bilirim.

bilim dünyası için önemli bir belge değeri taşıdığından bu definenin yayımlanmasının gerekli olduğuna karar verdik. Bunun için yerinde lazım olan belgeleme çalışmalarını yaptık. Define sikkeleri çok yıpranmış ve yüzeyleri farklı renkteki gümüş kararmasına maruz kalmış olduğundan orijinal resimlerin iyi görüntü vermeyebileceği kuşkusuyla, tüm sikkelerin mülajlarını aldık ve bunlardan alçı kalıplar çıkartarak daha net fotoğraflar elde etmeye çalıştık. Buradaki resim levhalarımızda, definenin hem orijinal, hem de alçı kalıplarından fotoğraflarını beraberce verdik.

Defineyi, diğer Side definelerinden farklı ve önemli kılan özellik, define sikkelerinden 19 nun 10 u üzerinde, bilim dünyasınca kontrmark (karşı damga) olarak bilinen işaretlerin bulunmasıdır. Bu damgalardan 8 i, Pergamon Krallığını sembolize eden, "*kılıfı içinde yay*" ve diğer ikisi ise bu krallığın çağdaşı ve ezeli düşmanı olan Suriye Krallığını sembolize eden "*gemi çıpası*" motifidir.

Side'nin yeni tip tetradrahmillerinin en erken basımlarından oluşan bu definenin, diğer bir önemli özelliği ise, 19 sikkenin 14 ü farklı magistrat (sikke basımından sorumlu yetkili memur) isimleri taşımasıdır.

Side darphanesi bu tip gümüş sikkeleri, ilk kez, M.Ö. 205 tarihinde darp etmeye başlamıştır. Side'nin bu tetradrahmilleri ve drahmillerinin, dört ayrı zaman dilimi içerisinde basıldıkları kabul edilmektedir. Bu dört serinin başlangıç ve bitiş tarihleri aşağıda gösterildiği şekildedir:

1. Seri: M.Ö. 205-200
2. Seri: M.Ö. 200-190
3. Seri: M.Ö. 188-175
4. Seri: M.Ö. 155-36

Uşak Müzesi, Hocalar Definesi sikkelerinin tümü, ilk iki serinin basımlarındandır. Katalog içerisinde görüleceği üzere, 6 sikke ilk seriyi oluşturan 205-200 yıllarından, diğer 13 sikke ise, 2. seriden olup, 200-190 yıllarındandır. Böylece define sikkeleri, ilk 15 yıllık dönem içerisinde basılmıştır.

Side darphanesi (Antalya - Manavgat İlçesi, Selimiye Köyü, bugünkü Side Kasabası): Pamphylia bölgesinin en önemli liman kenti olan Side, Melas (Manavgat) Irmağı'nın denize döküldüğü yerin birkaç mil batısında kurulmuştur. Kentin adının anlamı Grekçe nar olup, Nar aynı zamanda şehrin

sembolüdür. Bu sembol sikkeler üzerinde daima yer almaktadır. Nümizmatikte bu tür sikkelere “konuşan sikkeler” denilmektedir. Pamphylia kentleri içinde Side ve Aspendos en erken sikkeyi basmış olan kentlerdendir. Kentin M.Ö. 5. yüzyıldaki ilk staterlerinin ön yüzünde nar, arka yüzünde ise *quadratum incusum* (kare çukur) içinde bazen tek, bazen çift yunus balığı betimlenmiştir⁴. M.Ö. 4. yüzyıldaki staterlerinde ön yüzde ayakta duran Athena, arka yüzde ise ayakta Apollon, bazen çıplak, bazen de kısa khiton giymiş ve önünde yuvarlak bir sunak ile resmedilmiştir. Şehrin 5. yüzyıldan 3. yüzyıl sonuna kadar olan bu gümüş basımları Pers standardındadır. Bu Pers ağırlık birimindeki (standardındaki) sikkelerin üzerindeki yazıt anlaşılmasa da bir dil olup, upkı Aspendos sikkelerinde olduğu gibi yerli Pamphylia lehçesinde yazılmıştır. Şehir M.Ö. 205-36 yılları arasında burada örnekleri görülen Attika standardındaki gümüş paralarını (tetradrahmi ve drahmi) basmıştır. Bu yeni tetradrahmiler tüm Doğu Akdeniz ticaretinde en aranan para olmuşlardır. Bu makbul gümüş paraların ön yüzünde korint miğferli Athena başı, arka yüzde sola yürüyen, çelenk taşıyan Nike betimlenmiştir. Arka yüzde sikkenin sol boşluğunda daima şehrin sembolü nar ve değişen yetkili memur (magistrat) isimleri bulunur.

Side’nin gümüş tetradrahmilerinin basımlarının M.Ö. 36 yılında sona ermiş olduğu ve Side darphanesinin Side adına sikke basmamış olduğu birçok araştırmacı tarafından söylenmesine rağmen, bu tetradrahmilere ait bir ön yüz kalıbının, M.Ö. 36-25 yılları arasında Side şehrinde, Galatia Kralı Amyntas adına bastırılmış krali tetradrahmilerde görüldüğü belirlenmiştir. Kentin idaresinin M.Ö. 36 yılı başından itibaren Romalılarca Galatia Kralı Amyntas’a (36-25) bırakılması nedeniyle kent ön yüzde tamamen aynı ve arka yüzde çok az farklılıkla (arka yüzde, Nike ve magistrat isimleri korunmuş) olmak üzere, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΜΥΝΤΟΥ (kral Amyntas) yazısı ile, sola yürüyen Nike sağ elinde çelenk yerine kurdela sarılı krallık asası taşımaktadır⁵. Böylece Side tetradrahimleri M.Ö. 25 yılına kadar basılmışlardır diyebiliriz.

Strabon, Side’nin Aeolis-Kyme şehrinden gelen kolonistlerce kurulduğunu söylemektedir. Arrianus’a göre ise, Kyme’den gelen Grekli kolo-

⁴ Side’nin erken basımları için bkz., S. Atan, *Side’nin Milattan Önce V. ve IV. Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar-Antalya Bölgesinde Araştırmalar* 7. Ankara 1967.

⁵ S. Atan, “Side’de basılan Amyntas sikkeleri - Die Münzprägung des Amyntas in Side”. *Belleten* 39/156. Ankara 1975: 575-611 ve M. Arslan, *Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri* *The Coins of Galatian Kingdom and The Roman Coinage of Ancyra in Galatia*. Ankara Ticaret Odası Yayınları (Ankara 2004) : 29-31 (levha I, no. K6).

nistler ve yerli halk karışık anlaşılabilir bir dil konuşmaya başlamışlardır. İşte bu dil Pamphyliya dilidir. Bu dil Roma devrinde tamamen unutulmuştur. Bu yüzden kentin klasik ve erken Helenistik sikkeleri bu dil ile yazılmışken geç Helenistik ve Roma dönemi darphalarında bu dil terk edilmiştir. Helenistik çağda Küçük Asya'nın güney kıyılarındaki en önemli darphanelerinden biri olan Side, Roma çağında bu özelliğini yavaş yavaş kaybetse de, kentin Roma devri bronz sikkeleri Pamphyliya kentleri içinde en zengin çeşidiyle yine ön plandaki yerini korumaktadır. Roma dönemi sikke basımları imparator Tiberius'tan (M.S. 14-37) Aurelianus'a (M.S. 270-275) kadar çok geniş sürede basımlarını sürdürmüşlerdir⁶.

Side Tetradrahmi Defineleri: Attika ağırlık biriminde (17.00 gr.) basılmış olan Side'nin bu tetradrahimleri Geç Helenistik dönem için Anadolu ve Doğu Akdeniz'e kıyısı olan bölgelerde çok sevilerek kullanılmış olduğu bilinmektedir. Bu gümüş sikkeler Anadolu'nun batısından başlayarak, Güney-Doğu Türkiye ve Doğu Akdeniz'e kıyısı olan memleketlerde (Syria Krallığı toprakları içinde, Syria, Mesopotamia, Babylonia ve Finike gibi yörelerde) bulunmuş diğer definelerle beraber veya tek başına ele geçmişlerdir (Bkz., harita 1a ve 1b). Pamphyliya bölgesi ve bölgenin komşusu antik bölgelerin müzeleri başta olmak üzere Türkiye Müzelerinde tek tek bulunmasına rağmen, define olarak ise daha az sayıdaki müze koleksiyonunda bulunmaktadır. Antik Akdeniz dünyasının Bergama Krallığı Kistophorik gümüş paraları ile beraber en geçerli parası olan Side Tetradrahimleri define olarak Türkiye Müzelerinde 1980 yılı öncesinde çok az sayıda bulunuyordu. Bu tarihten önce bulunanların bir kısmı da Avrupa Müzelerinde veya özel koleksiyonlarında bulunmaktadır. Biz bu makale ile birlikte Türkiye Müzelerindeki beşinci Side Tetradrahmi Definesini yayımlamaktayız. Antalya Müzesi 4 adet Side Tetradrahmi Definesi ile en büyük koleksiyona sahiptir. Bunlardan ilk üçü bizim tarafımızdan⁷ ve dördüncüsü ise, F. Büyükyörük tarafından 2001 yılında yayımlanmıştır⁸.

⁶ Roma dönemi sikkeleri için bkz., G.F.Hill, *Catalogue of the Greek Coins in British Museum-Lycia, Pamphyliya and Pisidia*, London 1900.; H. Von Aulock, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland-Pamphylien*, Berlin 1965.; E. Levante, *Sylloge Nummorum Graecorum France 3-Pamphyliie, Pisidie, Lycaonie, Galatie*, Paris 1994 ve M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonundaki Pamphyliya Bölgesi Şehir Sikkeleri." *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1997 Yılı*. Ankara 1998.: 15-51.

⁷ M. Arslan & C. Lightfoot, *Antik Sikke Defineleri*. Ankara 1999. ve M. Arslan-C. Lightfoot, *Greek Coins Hoards in Turkey*. Ankara 1999. Türkçe ve İngilizce iki ayrı kitapta, "Side 1963 Definesi", Side 1994 Definesi" ve "Karakuyu Definesi" adlarıyla yayımlamıştık.

⁸ F. Büyükyörük, "Side Tetradrahmi Definesi 1997". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, sayı: 2. Ankara 2001: 95-110.

İçerisinde Side tetradrahmlerinin bulunduğu defineler⁹⁾:

- 1-Batu Anadolu (Asia Minor)- Buluntu yeri saptanamayan 4 define
- 2-Pergamon Definesi -Mysia
- 3-Sardes Definesi -Lydia
- 4-Mektepini Definesi - Phrygia
- 5-Ayazin Definesi - Phrygia
- 6-Konya Definesi - Lykaonia
- 7-Antiochia Definesi - Syria - Seleukeia ad Pieria
- 8-Diyarbakır Definesi - Doğu Anadolu - Mesopotamia
- 9-Kosseir Definesi - Syria
- 10-Aleppo Definesi - Syria
- 11-Latakia Definesi - Syria
- 12-Laodikeia Definesi - Syria
- 13-Ma'arret en Numan Definesi - Syria
- 14-Khan Sheikhun Definesi - Syria
- 15-Syria Bölgesinden buluntu yeri saptanamayan 2 adet define
- 16-Tel Kotchek Definesi - Mesopotamia
- 17-Babylon Definesi - Babylonia
- 18-Susa definesi - İran
- 19-Mısır'dan bir define

Sadece Side tetradrahmlerinden oluşan defineler:

- 1-) 1963 Yılı Side Definesi - Pamphylia - Antalya Müzesi (85 adet)
- 2-) 1994 Yılı Side Definesi - Pamphylia - Antalya Müzesi (15)
- 3-) Karakuyu Side Definesi 1992 - Pamphylia - Antalya Müzesi (269)
- 4-) Side Tetradrahmi Definesi 1997-Pamphylia-Antalya Müzesi (53)
- 5-) Yeşilova-Çeltekin Side Definesi - Pisidia - Burdur Müzesi (33)

⁹⁾ Bkz., Harita 1a ve 1b.

- 6-) 1995 Yılı Hocalar - Side Definesi - Phrygia - Uşak Müzesi (19)
- 7-) 1986 Yılı Side - Saarland Üniversitesi - Almanya (342 adet)
- 8-) 1987 Yılı Side - Saarland Üniversitesi - Almanya (218 adet)
- 9-) 1986 Yılı Side - Frankfurt Üniversitesi - Almanya (127 adet)
- 10-) Münih - Almanya özel bir koleksiyonda (127 adet)
- 11-) Münih - Almanya 1967 yılında müzayededen satılmış (25 adet)

Yukarıda listede görüleceği üzere, en çok Side tetradrahmi definesi, Almanya'da ve Antalya Müzesinde bulunmaktadır. Antalya Müzesinde 4 ayrı define bulunmaktadır. Dört defineden biri erken tarihli basımlardandır¹⁰. Diğer üç define geç basımlardan olan KAE-YX (= Kleuch...) magistrat isimlidir. Bu üç geç basımlı defineler tarafımızdan yayımlanmıştır¹¹. Almanya'da ise biri yayımlanmış¹², dördü henüz yayımlanmamış 5 adet definenin varlığını bilmekteyiz¹³.

Hocalar Definesindeki damgalar (kontrmarklar): Bu defineyi daha ilginç kılan olay, define sikkelerinin çoğunluğu üzerinde görülen kontrmarklardır¹⁴. Sikkeler üzerine sonradan vurulan ve çok çeşitli tip arz eden bu kontrmarklar sikkeyi tedavüle süren devlet tarafından bastırılmaktadır. Bu damgaların amacı birkaç şekilde olabilir. Bunlardan en geçerli olanı, bir sikkeye yeni ve enflasyona göre daha yüksek bir değer vermek için yapılandır. Bir başka nedeni ise, yabancı bir devletin parasını tanıdığını ve kendi tetradrahimleri ile eşit saydığının bir delilidir. Hocalar Side Definesinde 10 adet sikke üzerinde kontrmarklar görülmektedir (bkz., kat. no. 1, 3, 5, 7, 8, 14, 15, 16, 17 ve 18). Bunların 9 adeti ön yüzde olmasına karşın, yalnızca bir sikkede kontrmark arka yüze (bkz., kat. no. 1) basılmıştır. Kontrmarkların büyük çoğunluğu (8 adet) Bergama Krallığına ait olan ve "kistophorik kontrmarklar" diye tanımlanan kılıfı içinde yay motiflidir. İki adet sikkede ise, biri arka yüzde (no. 1) biri ön yüzde (no. 14) olmak üzere "Suriye Krallığının" arması

¹⁰ Büyükyörük 2001, bkz., a.g.y.

¹¹ Arslan-Lightfoot 1999a ve 1999b, bkz., a.g.y.

¹² Yayımlanmış Side definesi için bkz., W. Leschhorn, "Ein Schatzfund sidetischer Münzen", *SIDE Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei* (yazarlar: P. R. Franke ve arkadaşları), Saarbrücken 1988: s. 23-42.

¹³ Bkz., Leschhorn 1989, a.g.y. s. 23 de bu definelerden bahsetmektedir.

¹⁴ Kontrmarklar için bkz., G. Le Rider, "Contremarques et surfrappes dans l'antiquité grecques", *NAPM Nancy-Louvain* 1975: 27-56.

olan gemi çıpa'sı görülmektedir. Yuvarlak şekilli kistophorik kontrmarklar'ın içinde yay kılıfı ile birlikte basılmış oldukları Bergama Krallığı şehirlerini işaret eden, şehrin isminin ilk üç veya dört harfi okunmaktadır. Bunlar, ΠΕΡ (=Pergamon), ΕΦΕ (=Ephesos), ΑΠΙΑ (=Apameia), ΑΠΙΟΛ (=Apollonia), ΣΤΡΑ (=Stratonikeia), ΣΑΛΗ (=Sala), ΤΡΑΛ (=Tralles), ΣΥΝ (=Synnada), ΛΑΟ (=Laodikeia) ve ΘΥΑ (=Tyatira) gibi şehir isimleridir.

Kistophorik ve Selevkos kontrmarklı sikkeler: Kistophorik sikkeler, M.Ö. 2. yüzyılın 1. çeyreğinde Bergama Krallarından Eumenes II (M.Ö. 197-167) tarafından bastırılan yeni bir sikke tipidir. Bu sikkeler 12.50 gram ağırlığıyla, 17.20 gram ağırlıktaki Attika standartındaki paraların satın alma gücüne eşit tutulmuştur. Bergama Krallığının bu yeni gümüş tetradrahmisinin ön yüzünde sarmaşık yaprağı ve meyvelerinden yapılmış bir çelenk içinde, kapağı aralanmış sihirli sepetten (Kista Mystika) kıvrılarak bir yılan çıkmakta, arka yüzünde, süslü bir yay torbasının (sadak) iki yanında başları dik ve karşılıklı, kuyrukları ise birbirine dolanmış iki yılan tasviri bulunmaktadır. Bu sikkelerin sol boşluğunda basıldığı şehrin kısaltılmış ilk üç veya dört harfi ile monogramı yer almaktadır. Sağ boşlukta, üstte yılanın başları arasında veya sol boşlukta basıldıkları şehre göre değişen semboller ve monogramlar görülür. Bu sikkelerdeki basılan şehri gösteren, şehrin adının ilk üç veya dört harfi, buradaki definedeki sikkelerde aynen karşımıza çıkmaktadır.

Sikkelerin ön yüzündeki "Sihirli Sepet" tasvirinden dolayı bu gümüş sikkelere "Kistophorik" sikkeler denilmiştir. Bu sikkeler, başta krallığın merkezi Pergamon olmak üzere, 16 kadar Bergama Krallığı hakimiyetindeki Batı Anadolu kentlerinde basırılmıştır. Bu şehirler şunlardır: 1-) Pergamon-Mysia, 2-) Adramytion-Mysia, 3-) Ephesos-Ionia, 4-) Phokaia-Ionia, 5-) Smyrna-Ionia, 6-) Apollonis-Lydia, 7-) Sala-Lydia, 8-) Sardes-Lydia, 9-) Nysa-Lydia, 10-) Stratonikeia ad Kaikos-Lydia, 11-) Thyateria-Lydia, 12-) Tralles-Lydia, 13-) Apameia-Phrygia, 14-) Hierapolis-Phrygia, 15-) Laodikeia-Phrygia, 16-) Synnada-Phrygia.

Yukarıda isimlerini vermiş olduğumuz kistophorik sikke basan 16 kent, Mysia, Ionia ve Phrygia olmak üzere üç ayrı bölgede bulunmaktadır¹⁵. Kistophor'un resmi değeri Attika tetradrahmisine eşdeğerde olup, ancak

¹⁵ Kistophor sikkeleri için bkz., F. S. Kleiner and S. P. Noe, *The Early Kistophoric Coinage*. Numismatic Studies No. 14, New-York 1977. s. 10-18.; M. Tefik Göktürk, "Bir Grup Erken Kistophorik Sikke". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yılı*, Ankara 1992: s. 101-119.

ağırlığı yaklaşık % 25 daha azdı. Bu kesinti ile kraliyet hazinesi büyük gümüş tasarrufu yapıyor ve kazanç sağlıyordu. Fakat o zaman Batı Anadolu'nun büyük bir kısmını kapsayan Bergama Krallığındaki bu sikke reformu, sikkelerin basıldıkları şehirlerin atölyelerinde bu yeni paranın büyük miktarlarda basılmasına yetmiyordu. Bu nedenle kısa bir süre için yabancı sikkelerin dolaşımına izin verilmiştir. Bu yabancı sikkeler, krali damga olan yay torbası ve basıldıkları şehrin harflerini taşıyan bir motifle damgalanıyordu (kontrmarklanıyordu). İşte bu kistophorik kontrmarklar resmi makamlarca yabancı sikkeler üzerine uygulanmıştır¹⁶. Çünkü baskı işlemi teorik olarak aynıdır. Kistophorik damgalar¹⁷ genellikle ön yüz resmi üzerine basılmışlardır. Yuvarlak kontrmark (damga) çukuru içine kılıfı içerisinde yay ve ilgili şehrin baş harfleri olan motif basılmaktaydı. Uşak Müzesindeki Hocalar Definesinde 10 adet kontrmark (8'i kistophorik 2'si Suriye krallığına ait) vardır. 8 adet Kistophorik damgadan 5'inin Bergama Krallığı hakimiyetindeki şehirlerden olduğu tespit edilmiştir. Bir sikke üzerindeki damganın hangi şehre ait olduğu (bkz., kat. no. 7) tespit edilememiştir. Ayrıca bir sikkedeki EΛHZ (veya ΣΑΛΗ) şeklinde yazılmış olan şehir adının da tam tespiti yapılamamakla birlikte bunun ΣΑΛΗ (= SALE) diye okumamız halinde bu sikkenin (bkz., kat. no. 3) Sala-Lydia kentinde basılmış olabileceğini düşünüyoruz. Definede tespit etmiş olduğumuz kistophorik damgalı 5 şehir şunlardır:

1-) ΠΕΡ (= Pergamon-Mysia, kat. no. 18), 2-) ΑΠΑ (= Apameia-Phrygia, kat. no. 17), 3-) ΛΑΟ (= Laodikeia-Phrygia, kat. no. 5 ve 16), 4-) ΣΑΛΗ (= Sala-Lydia, kat. no. 3), 5-) ΣΥΝ (= Synnada-Phrygia, kat. no. 8 ve 15).

Kistophorik damgaları basan 5 şehrin tümü de, kendi kistophor sikkelerini basmış olan Bergama Krallığı şehirleridir. Bunlardan 7 numaralı sikkedeki şehrin ismi okunamamaktadır. 6 ve 16 numaralı sikkelerdeki şehir adı çok net görülmemekle beraber, Laodikeia-Phrygia olarak okumayı önermekteyiz. 8 ve 15 numaralı iki sikkenin birinci harfi tam görülüyor, diğer iki harfin, YN şeklinde çok iyi okunmasıyla bu darphanenin, Synnada-Phrygia olması gerekir. 17 numaralı sikke üzerinde, ΑΠΑ (= Apameia) ve 18

¹⁶ W. Leschhorn, "Ein Schatzfund sidetischer Münzen", *SIDE Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei* (yazarlar: P. R. Franke ve arkadaşları), Saarbrücken 1988: s. 23-42.

¹⁷ Kistophorik kontrmarklar için bkz., R. Bauslagh, "Cistophoric countermarks and the monetary system of Eumenes II", *NC 150*, London 1990: s. 39-65.

numaralı sikeninde, ΠΕΡ (= Pergamon) olarak çok iyi okunduklarını burada belirtmeliyiz.

Ayrıca bu definde 2 adet sikke, Selevkos (Suriye Krallığı) kontrmarkı olarak tanımlanan gemi çıpası ile damgalanmıştır. Çıpalı kontrmarklar, Selevkos Kralı Antiochos IV (M.Ö. 175-164) tarafından, 173-171 yılları arasında yapmış olduğu bir dizi para reformu sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu para reformu sırasında krallığının nüfus bölgelerinde çok tutulan ve dolaşımda olan Side Tetradrahmlerini, krali sembol olan “gemi çıpası” motifi ile damgalayarak dolaşıma sürmüşlerdir.

Böylece definemizin 1 ve 14 numaralı sikkeleri üzerine basılmış olan dikdörtgen çukur içindeki gemi çıpası motifinin M.Ö. 173-171 aralığından bir tarihten olduğu kesindir. Kataloğumuzun 1 numarasında, gemi çıpası sikkenin arka yüzüne, 14 numaralıdaki ise ön yüze vurulmuştur.

Birçok araştırmacı kistophorik kontrmarkların, çıpalı kontrmarklardan daha önce vurulduklarını söylemektedir. Kistophorik damgaların ortaya çıkması, Bergama Kralı Eumenes II (197-167) zamanına, çıpalı damgaların ortaya çıkması da Antiochos IV (175-164) dönemine tarihlenmektedir. Bu durumda, kistophorik kontrmarkların, çıpalı kontrmarklardan, daha önceki bir tarihte vurulmuş olması gerekmektedir. Bu nedenle daha önceleri söylendiği üzere¹⁸, kistophor sikkelerinin M.Ö. 166 yılında değil, M.Ö. 173 yılından önceki bir tarihte basılmaya başlandığı daha mantıklı görülmektedir¹⁹. Otto Mørkholm’a göre kistophorlar, 179-172 yılları arasında bir tarihte basılmışlardır²⁰. Henri Seyrig, kistophorik kontrmarkların ilk kez 188 yılında, Apameia Barış Antlaşmasının akabinde ve çıpalıların ise, 171 yılında basılmış olabileceğini söylemektedir. Mørkholm bu durumda Seyrig’ten 10 yıl daha geç tarih önermektedir.

Yukarıda Side Tetradrahmlerinin bulunduğu definelerin bir listesini vermiştik. Burada görüleceği üzere bu gümüş sikkelerin ne kadar geniş bir dolaşımı olduğu bu listede görülmektedir. Bu geniş dolaşım, Side’nin ticari ilişkilerine ve Side limanının Doğu Akdeniz’deki konumuna bağlanmalıdır. Çünkü, Side tüm Ege Denizi’ne komşu bölgeler ile tüm Orta Anadolu, Güney Doğu, Suriye ve Mısır ile ticari ilişkileri olan önemli bir liman ken-

¹⁸ Kleiner-Noe 1977, bkz., a.g.y. s. 12.

¹⁹ Bkz., Leschhorn 1989, a.g.e., s. 40.

²⁰ Bkz., O. Mørkholm, “Some Reflection on the Production and Use of Coinage in Ancient Greece”, *Historia* 31, 1982: s. 290-305.

tiydi. Köle ticareti dışında tüm gıda maddeleri ve lüks tüketim malzemelerinin de Side Limanı'nda paketlenildiğini bilmekteyiz. Bu mallar için, yurtdışında genellikle Side tetradrahmisi ile ödeme yapılmaktaydı. Malların büyük bir kısmı Pamphylia'da kalmayıp, satılmaya devam ederd. Bunlar için ödenen paralar da Side şehrine akardı. Yabancı paraların eritilip yeniden Side sikkeleri olarak basılmasını şehrin bir kanun ile gerçekleştirdiğini söyleyenlerin düşüncesi doğrudur. Aksi takdirde, bu büyük gümüş miktarı başka türlü açıklanamaz. Henrig Seyrig'in de tahmin ettiği gibi, bizde Side'de bir para endüstrisinin varlığını ve sikke ihracatı ile kâr amaçlandığını kabul etmekteyiz.

Biz Side tetradrahmilerinin tarihlendirilmesi ve gruplandırılmasını aşağıda vermiş olduğumuz Leschhorn listesine göre yapmaktayız ²¹.

Hellenistik Side Tetradrahmilerinin kronoloji ve gruplandırma listesi:

M.Ö. 205-200

1. AΦ
2. AΘ
3. ϣP Yıldırım demeti
4. Δ Yıldırım demeti
5. Δ
6. ΔI
7. ΔIO
8. ΔIOΔ
9. Ϸ Yıldırım demeti
10. AP Çelenk
11. AP Miğfer
12. AP

M.Ö. 200-190

13. Δ
14. Σ-T
15. X
16. X H
17. Σ-H
18. ΣE-H
19. CT
20. ΔE
21. ΔE
22. ΔEI
23. ΔEI-N
24. ΔEI-NO
25. ΔH
26. ΔH-M
27. A
28. A-K
29. XPY

M.Ö. 188-175

30. KΛ-E
31. KΛ-EY
32. KΛ-YX(I)
- M.Ö. 155-36
33. KΛ-YX (II)

²¹ Bu liste değerli meslektaşım Leschhorn tarafından yapılmıştır. Kendisine bu yayına katkısından dolayı şükranlarımı arz ederim.

Sonuç ve Değerlendirmeler:

Uşak Müzesi'ndeki bu Side Tetradrahmi defnesi, bugüne kadar ele geçmiş ve yayınlanmış erken basımlı defineler içinde en fazla yıpranmış olanıdır. Bu nedenle sikkelerin ağırlıkları, olması gereken (17.20gr.) ağırlıklarından daha düşüktür. En ağır sikke, 16.72 gram (no. 18) ve en hafif sikke, 15.55 gramdır (no. 2). Definenin 14 sikkesi, 16.00 gramın üzerinde, 5 sikkesi de 15.00 gram ile 16.00 gram arasındadır. Define sikkelerinin ortalama ağırlığı 16.22 gramdır. Definenin toplam ağırlığı ise, 3 kilo çekmektedir.

Kalıp ilişkileri:

Hocalar Definesinde, 19 sikke bulunmakta ve her bir sikke farklı kalıplardan üretilmiştir. Side tetradrahmleri üzerine çok geniş bir araştırma yapmış ve yukarıdaki kronoloji listesini hazırlamış olan Leschhorn, Side sikkeleri üzerinde ismi okunan 33 yetkili memur (magistrat) ismi belirlemiştir. Bunlardan 29 adeti ilk iki seri üretimleri (M.Ö. 205-190) üzerinde okunmaktadır. Son iki serinin basımlarında (M.Ö. 188-36) sadece, KA-E, KAE-EY veya KAE-YX diye okunan, belki aynı kişiye ait üç değişik okunuşlu isimleri görmekteyiz.

Definemizde, 14 farklı magistrat ismi ve 19 farklı arka yüz kalıbı bulunmaktadır. Sadece, katalogumuzun bir numaralı ile iki numaralı sikkelerinin, ön yüzlerinin aynı kalıptan üretilmiş olması çok muhtemel görülmektedir.

Definede aynı magistrat isimlerinden dört çift sikke bulunmaktadır. Fakat bunlardan hiçbirisi aynı kalıp üretimleri değildir. Örneğin, 1 ve 2, 8 ve 10, 15 ve 16, 17 ve 18 numaralı sekiz sikkemiz, aynı olan dört magistrat ismini taşımalarına karşılık, her biri farklı kalıptan basılmışlardır. Bunların farklı oldukları, aynı magistrat isimli sikkelerin, resimlerinin detaylı incelenmesi sonucu anlaşılmaktadır. Bu farklılığı görmek için, öncelikle arka yüzdeki, nar meyvesinin şekli ve sapının yönü kıstas olarak seçilmelidir. Ayrıca narın dışında magistrat adının sikke boşluğunun neresinde olduğu ve Nike figürüne olan yakınlığı ve uzaklığı da başka bir saptamadır. Yine ayrıca bazı örneklerde görülen magistrat isimlerinin ve sembollerin aynı olmasına karşılık, aynı olan iki sembolden birinin sikke boşluğuna farklı yerleştirilmiş olduğu da görülecektir. Bunun için 1. ve 2. numaralı sikkelerimizde görülen yıldırım demeti sembolü iyi bir örnek teşkil etmektedir. Birinci sikkede, yıldırım demeti nar ile Nike arasında dik olarak daha yukarda ve Nike'nin

beli hizasındadır. İkinci sikkede ise, daha aşağıya ve Nike'nin ayakları önüne yerleştirilmiştir.

Afyon İli, Sandıklı İlçesi, Hocalar Nahiyesi, Dolay Höyükte (Diocleia antik kenti) 1995 yılında bulunan bu kontrmarklı Side Definesi, Anadolu'nun Geç Helenistik tarihi ve nümizmatik bilimi için çok önemli bir belgedir.

Side tetradrahmilerinin erken tarihli basımlarından oluşan bu define-deki sikkelerin 10 adeti üzerinde ikinci kullanımlarında vurulmuş kontrmarklar (damgalar) vardır. Bunlarda definenin başka bir devlet tarafından tekrardan tedavüle sokularak kullanılmış olduğuna işaret eder. Bu damgaların 8 adeti Bergama Krallığının resmi işareti olan "yay kılıfı" motifidir. Kılıfı içinde yay ve basıldığı şehrin isim kısaltmaları olan bu kontrmarklar "*kistophorik kontrmarklar*" olarak isimlendirilmişlerdir. 2 adet sikke ise, Selevkos Krallığının işareti olan "*gemi çıpası*" motifli kontrmarklıdır.

Side tetradrahmi definelerinin erken tarihli basımlarının büyük çoğunluğu üzerinde bu iki Helenistik Krallığın işareti olan kontrmarklar görülür. Çünkü M.Ö. 190 yıllarına kadar, Batı Anadolu topraklarının küçük bir kısmına Bergama Krallığı hakim, Kuzey-Batı, Güney-Batı, Orta ve Doğu kısımlarına Suriye Krallığı hakim durumda idi. Ancak bu iki krallığın birbirleriyle olan çekişmesinde, Roma Bergama Krallığından yana taraf olmuştur. Romalı konsül ve komutan Gnaeus Manlius Vulso, 189 yılı ilkbaharında Efesos'a gelmiş ve burada büyük bir ordu kurarak, Suriye Krallığının müttefiki olan Galatların üzerine, Ankara'ya doğru bir sefere çıkmış ve yanına da müttefiki olan Bergama Kralı Eumenes II ve kardeşi Attalos II'yi de almıştır. Galatya Seferinden büyük bir zafer ile dönen Manlius Vulso, Suriye Kralı Antiochos III'ü bir barış görüşmesine ikna etti. M.Ö. 188 yazında, tarihe **Apameia Barışı** olarak geçen barışın kesin koşulları belirlendiğinde, Suriye Krallığı sahip olduğu, Trakya'nın Gelibolu yarımadasından, Marmara kıyısındaki birçok kentten, Mysia, Lydia, Karia, Lykia, Phrygia, Lykaonia ve Galatia'da kendisine bağlı birçok kenti terk ederek, Torosların kuzeyinden güneye çekilmeyi kabul etmiştir. Apameia Barışı sonrasında, Anadolu'daki Selevkos Krallığı hakimiyetindeki yerlerin büyük bir kısmı Bergama Krallığının mülkü olmuştur.

Side'de darp edilen bu sikkelerdeki "*kistophorik kontrmarklar*" 188 yılı sonrasındaki ilk yıllar içinde vurulmuş olmalıdır. Gemi çıpalı kontrmarkların da, Suriye Kralı Antiochos'un (175-164) döneminden, yani M.Ö. 166 yıllarında vurulduğunu söylemek istiyoruz. Böylece definenin de, M.Ö. 160 yılları arasındaki bir tarihte toprağa gömülmüş olması muhtemeldir.

Faydalı Kaynakçalar ve Kısaltmaları:

- Arslan 1997 M. Arslan, "Yeşilova-Çeltekin Side Tetradrahmi 1995". *ADALYA Dergisi*, sayı: 2, Antalya 1997: s. 51-69.
- Arslan 1998 M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonundaki Pamphylia Bölgesi Şehir Sikkeleri." *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1997 Yılı*, Ankara 1998: s. 15-51.
- Arslan 1999a M. Arslan-C. Lightfoot, *Antik Sikkeler ve Defineleri*. Ankara 1999.
- Arslan 1999b M. Arslan-C. Lightfoot, *Greek Coin Hoards in Turkey*. Ankara 1999.
- Arslan 2001 M. Arslan, "Burdur Müzesi'ndeki Side Tetradrahmi Definesi". *TTK. Belleten*, Sayı: 242, LXV, Ankara Nisan 2001: s. 37-61.
- Arslan 2004 M. Arslan, *Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri -The Coins of Galatian Kingdom and The Roman Coinage of Ancyra in Galatia*. Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2004.
- Atlan 1967 S. Atlan, Side'nin Milattan önce V. ve IV. Yüzyıl Sikkeleri üzerinde Araştırmalar-Untersuchungen über die Side-tischen Münzen des V. und IV. Jahrhunder v. Chr., *TTK*, Ankara 1967.
- Atlan 1975 S. Atlan, "Side'de Basılan Amyntas Sikkeleri-Die Münzprägung des Amyntas in Side". *TTK. Belleten*, Sayı: 39, Ankara 1975: s. 575-611.
- Büyükyörük 2001 F. Büyükyörük, "Side Tetradrahmi Definesi 1997". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı: 2, Ankara 2001: s. 95-110.
- Bauslaugh 1990 R. Bauslaugh, "Cistophoric countermarks and the monetary system of Eumenes II", *NC* 150, London 1990: s. 39-65.
- Boehrer 1972 C. Boehrer, *Zur Chronologie mittelhellenistisch Münzserien 220-160, v. Chr.*, Berlin 1972.
- Bosch 1957 Cle. E. Bosch, *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler-Studien Zur Geschichte Pamphyliens*. *TTK. V. Seri No. 17*, Ankara 1957: s. 1-48.
- BMC Pamphylia G. F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia*, London 1897.

- Göktürk 1991 M. Tefvik Göktürk, "Bir Grup Erken Kistophorik Sikke". *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yılığ*, Ankara 1992: s. 101-119.
- Kleiner-Noe 1977 F. S. Kleiner-S. P. Noe, *The Early Cistophoric Coinage*, Numismatic Studies No. 14, New York 1977.
- Leschhorn 1989 W. Leschhorn, "Ein Schatzfund sidetischer Münzen", *SIDE Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei* (yazarlar: P. R. Franke ve arkadaşları), Saarbrücken 1988: s. 23-42.
- Le Rider 1975 G. Le Rider, "Contremarque et surfrappes dans L'Antiquité grecque", *Numismatique antique. Problèmes et méthodes*, Nancy-Louven 1975: s. 27-56.
- Mørkholm 1979 O. Mørkholm, "Some reflection on the early cistophoric coinage", *ANSMN* 24, New York 1979: s. 47-61.
- Mørkholm 1982c O. Mørkholm, "Some reflection on the production and use of coinage in ancient Greece", *Historia* 31, (1982): s. 290-305.
- Mowat 1906 R. Mowat, "Trois contremarques inédites sur des tétradrachmes de Sidé", *Corolla numismatica. Numismatic essays in honour of Barclay V. Head*. New York-London 1906: 189-207.
- Seyrig 1958b H. Seyrig, "Antiquités Syriennes 67: Monnaies contremarquées en Syrie", *Syrie* 35, Paris 1958: s. 187-197.
- Seyrig 1963 H. Seyrig, "Monnaies hellénistiques", *RN* 5, Paris 1963: s. 7-64.
- SNG Aulock H. Von Aulock, *Sylloge Nummorum Graecorum*. Deutschland: Sammlung Von Aulock, Pamphylien, Berlin 1965.
- SNG France 3 E. Levante, *Sylloge Nummorum Graecorum*. France 3: Pamphylie, Lycaonie, Galetie, Paris 1994.
- SNG PFPs J. Nolle, *Sylloge Nummorum Graecorum*. Deutschland: Privatsammlungen, Band 4, Pamphylien, München 1992.

KATALOG

M.Ö. 205-200

Grup 4 - Magistrat : ve yıldırım demeti

1. Ön yüz Athena'nın miğferli başı sağa.

Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; sol boşlukta, ve nar, ayrıca dik şekilde yıldırım demeti sembolü, Nike'nin beli hizasında; sağ boşlukta alt kenarda, dikdörtgen çukur içinde, gemi çıpalı *Selevkos kontrmarkı*.

Env. No. 11963

Ölç/Ağr/Yön 15.73gr; 32mm. 12h.

Ref. BMC Pamphylia, no. 32 [Pl. XXVII. 4] benzer; SNG von Aulock, no. 4783.

2. Ön yüz Athena'nın miğferli başı sağa.

Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; sol boşlukta, ve nar, ayrıca dik şekilde yıldırım demeti sembolü, Nike'nin ayakları önünde.

Env. No. 11958

Ölç/Ağr/Yön 15.55gr; 30mm. 12h.

Ref. SNG von Aulock, no. 4783 benzer kalıp.

Grup 6 - Magistrat :

3. Ön yüz Athena'nın miğferli başı sağa; yuvarlak çukur içinde yay kılıfı ve EΛHZ (= şehir ?) yazıtlı *kistophorik kontrmark*.

Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, ve nar.

Env. No. 12197

Ölç/Ağr/Yön 16.26gr; 32mm. 12h.

Ref. SNG von Aulock, no. 4781-2 benzer; SNG France 3, no. 685 çok benzer kalıp.

Grup 7 - Magistrat : Δ I O

4. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa.
Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, ΔIO ve nar.
Env. No. 11955
Ölç/Ağr/Yön 15.76gr; 31mm. 12h.
Ref. SNG von Aulock, no. 4790 benzer; SNG France 3, no. 685 benzer kalıp.

Grup 8 - Magistrat : Δ I O Δ

5. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa; yuvarlak çukur içinde yay kılıfı ve ΛAO (= Laodikeia) yazıtlı *kistophorik kontrmark*.
Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, ΔIOΔ ve nar.
Env. No. 11961
Ölç/Ağr/Yön 16.05gr; 30mm. 12h.
Ref. BMC Pampylia, no. 37; SNG von Aulock, no. 4788-9 benzer; SNG France 3, no. 690-1 benzer kalıp.

Grup 10 - Magistrat : AP ve çelenk

6. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa.
Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, AR ve nar ile sembol çelenk.
Env. No. 11956
Ölç/Ağr/Yön 16.13gr; 31mm. 12h.
Ref. BMC Pampylia, no. 22 benzer; SNG von Aulock, no. 4778 benzer; SNG France 3, no. 665 çok benzer kalıp; Büyükyörük 2001, no. 7-8.

Grup 15 - Magistrat : Σ

7. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa; yuvarlak çukur içinde yay kılıfı ve okunamayan şehir adı (?) olan *kistophorik kontrmark*.

<i>Arka yüz</i>	Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, Σ
<i>Env. No.</i>	11969
<i>Ölç/Ağr/Yön</i>	15.97gr; 30mm. 12h.
<i>Ref.</i>	BMC Pampylia, no. 47-8; SNG von Aulock, no. 4794; Arslan 2001, no. 8.

Grup 16 - Magistrat : Σ H

8. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa; yuvarlak çukur içinde yay kılıfı ve $[\Sigma]YN$ (= Synnada) yazıtlı *kistophorik kontrmark*.
Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, Σ H
Env. No. 11969
Ölç/Ağr/Yön 16.22gr; 30mm. 12h.
Ref. SNG France 3, no. 708-11; Büyükyörük 2001, no. 14-15; Leschhorn 1989, Tafel I, 19.
9. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa.
Arka yüz 8 numaralı sikke gibi, ama farklı kalıp.
Env. No. 11970
Ölç/Ağr/Yön 16.33gr; 29mm. 12h.
Ref. SNG France 3, no. 708-11; Büyükyörük 2001, no. 14-16; Leschhorn 1989, Tafel I, 19.
10. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa.
Arka yüz 8 ve 9 numaralı sikke gibi, ama farklı kalıp.
Env. No. 12198
Ölç/Ağr/Yön 16.53gr; 30mm. 12h.
Ref. SNG France 3, no. 708-11; Büyükyörük 2001, no. 14-16; Leschhorn 1989, Tafel I, 19.

Grup 17 - Magistrat : X- H

11. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa.
Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, nar ve X- H
Env. No. 11968
Ölç/Ağr/Yön 16.48gr; 29mm. 12h.
Ref. SNG von Aulock, no. 4793; SNG France 3, no. 713-14; Arslan 2001, no. 9; Büyükyörük 2001, no. 12.

Grup 19 - Magistrat : CT

12. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa.
Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, nar ve CT
Env. No. 11957
Ölç/Ağr/Yön 16.03gr; 30mm. 12h.
Ref. BMC Pampylia, no. 50; SNG von Aulock, no. 4792.

Grup 22 - Magistrat : ΔEI

13. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa.
Arka yüz Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, nar ve ΔEI
Env. No. 11964
Ölç/Ağr/Yön 16.30gr; 30mm. 12h.
Ref. BMC Pampylia, no. 25; SNG von Aulock, no. 4786; SNG France 3, no. 674-676; Leschhorn 1989, Tafel I, 10; Arslan 2001, no. 11; Büyükyörük 2001, no. 19-20.

Grup 25 - Magistrat : ΔH

14. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa; dikdörtgen çukur içinde, gemi çıpası, *Selevkos kontrmarkı*.

<i>Arka yüz</i>	Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, nar ve ΔH
<i>Env. No.</i>	11966
<i>Ölç/Ağr/Yön</i>	16.47gr; 30mm. 12h.
<i>Ref.</i>	Leschhorn 1989, Tafel I, 16; SNG France 3, no. 682-83; Arslan 2001, no. 19-23.

Grup 26 - Magistrat : ΔH - M

15. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa; yuvarlak çukur içinde yay kılıfı ve ΣYN (= Synnada) yazıtlı *kistophorik kontrmark*.
- Arka yüz* Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, nar ve ΔH ; sağda, **M**
- Env. No.* 11960
- Ölç/Ağr/Yön* 16.69gr; 31mm. 12h.
- Ref.* BMC Pampylia, no. 30; SNG France 3, no. 684; Arslan 2001, no. 24-28; Büyükyörük 2001, no. 22.
16. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa; yuvarlak çukur içinde yay kılıfı ve ΛAO (= Laodikeia) yazıtlı *kistophorik kontrmark*.
- Arka yüz* 15 numaralı gibi, ama farklı kalıp.
- Env. No.* 11967
- Ölç/Ağr/Yön* 15.96gr; 29mm. 12h.
- Ref.* BMC Pampylia, no. 30; SNG France 3, no. 684; Arslan 2001, no. 24-28; Büyükyörük 2001, no. 22.

Grup 28 - Magistrat : A - K

17. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa; yuvarlak çukur içinde yay kılıfı ve $\Lambda \Pi A$ (= Apameia) yazıtlı *kistophorik kontrmark*.

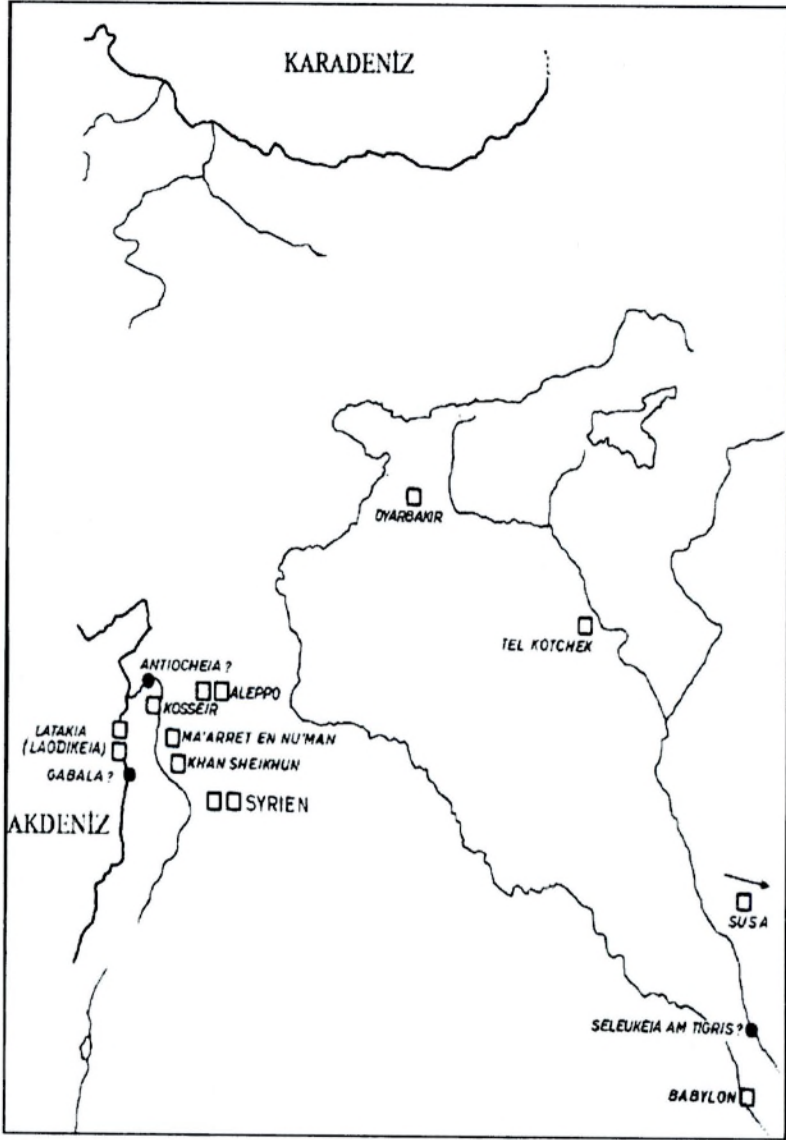
- Arka yüz* Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, nar ve **A** ; sağda, **K**
- Env. No.* 11962
- Ölç/Ağr/Yön* 16.62gr; 30mm. 12h.
- Ref.* SNG von Aulock, no. 4780; SNG France 3, no. 660-61; Leschhorn 1989, Tafel I, 7; Arslan 2001, no. 29; Büyükyörük 2001, no. 23.
18. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa; yuvarlak çukur içinde yay kılıfı ve ΠΕΡ (= Pergamon) yazıtlı *kistophorik kontrmark*.
- Arka yüz* 17 numaralı sikke gibi, ama kalıp farklı.
- Env. No.* 11959
- Ölç/Ağr/Yön* 16.72gr; 31mm. 12h.
- Ref.* SNG von Aulock, no. 4780; SNG France 3, no. 660-61; Leschhorn 1989, Tafel I, 7; Arslan 2001, no. 29; Büyükyörük 2001, no. 23.

Grup 29 - Magistrat : XPY

19. *Ön yüz* Athena'nın miğferli başı sağa.
- Arka yüz* Nike sola yürüyor, sağ elinde çelenk ve sol eliyle mantosunun eteğini tutuyor; solda, nar ve **XPY**
- Env. No.* 11962
- Ölç/Ağr/Yön* 16.40gr; 31mm. 12h.
- Ref.* Leschhorn 1989, Tafel I, 20; SNG France 3, no. 702; Arslan 2001, no. 30-33; Büyükyörük 2001, no. 24.

Harita 1a - Side Tetradrahmlerinin Anadolu ve Mısır içerisindeki dağılımları

Harita 1b - Side Tetradrahmilerin Mesopotamia, Syria, Babylonia ve Persia (İran) içindeki dağılımı

Harita 2 - Uşak Müzesi, Hocalar Definesinin buluntu yeri için, bkz., yukarıda:
Dolay Höyük - Diocleia Antik Kenti

Melih Arslan

Resim 1- Side Hocalar Definesi'nin Uşak Müzesi'ndeki Sergilenişi.

1

2

3

4

5

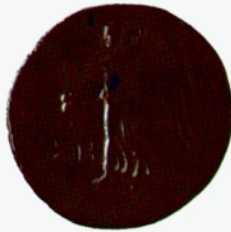
6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

SELÇUKLULAR'DA RÜŞVET

ERDOĞAN MERÇİL

En eski dönemlerden itibaren toplumda görülen bir olay olan rüşvet alıp vermenin tarifine sözlüklerde pek rastlanmıyor. Şemseddin Sami¹'nin rüşvet tarifi ki, bugünkü anlamına uygun düşmekte olup, şu şekildedir, "Bir memura haklı veya haksız bir iş gördürmek için verilen ücret veya hediye". Bir başka tarife göre², "rüşvet, yaptırılmak istenen bir işte, kanun dışı kolaylık sağlanması için bir kimseye mal veya para olarak sağlanan menfaat" dir. Bu tarife hediyeği de eklersek genel anlamıyla konumuza daha uygun düşmektedir.

Selçuklu dönemindeki rüşvet ile ilgili bir çalışma, Prof. Ahmet Mumcu³'nun eserinde görülmektedir. Ancak bu çalışma Osmanlı Devleti'yle ilgilidir ve adı geçen eserde "Selçuklular'da Rüşvet" alt başlığıyla ifade edilmiş kısa bir girişten öteye geçmemektedir.

Sultan Tuğrul Bey Dönemi

Selçuklular ile ilgili tespit edebildiğimiz ilk rüşvet olayı, Tuğrul Bey döneminde geçmektedir. Arslan Besâsiri'nin isyanı sırasında Mervanoğlu Nasr el-Devle Ahmed Selçuklu itaatinden çıkıp, ona yardımda bulunmuştu. Bu nedenle ceza olarak onun memleketlerinin yağmalanması istenmiş, Tuğrul Bey de bunu haklı bulmuştu. Ancak Mervanoğlu, İstanbul'dan dönen Selçuklu elçisi Ebu'l-Fazl Nâsır b. İsmail el-Alevî ve Bizans elçisini yolların tehlikeli olduğu bahanesiyle yanında alıkoymuştu. Ebu'l-Fazl ise Selçuklu sultanına bir mektup yazarak durumu bildirmişti. Tuğrul Bey elçisinin bu mektubuyla vassalı Mervanoğlu'na karşı burukluk duymağa başladı. Buna mukabil Nasr el-Devle Ahmed sultanın eşine (Altuncan Hâtun) değerli armağanlarla bir hâdim gönderip ondan, "sultandan kendisine bir zarar gelmemesi amacıyla yardım isteğinde bulundu". Hâtun onun mesajını sultana arz edip Mervanoğlu için ricada bulundu. Tuğrul Bey ise, "Ben, Mer-

¹ Bk. *Kamus-ı Türkî*, Der Saadet h.1317, s.665.

² Bk. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Ankara 1996, Cilt 3, s.2384.

³ Bk. *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, Ankara 1969. Daha sonra 2005 deki üçüncü baskıda bir ilâve yapılmamıştır.

vanoğlu'nun beraberindeki hediyeleri almak amacıyla iki elçiye hapsedtiğini, düşmanlarımıza yardımında bulunduğunu ... öğrendim. Onun bu hareketleri gerçekten affedilmeyecek bir suçtur" dedi. Nasr el-Devle Ahmed'in Hâtun'a gönderdiği rüşvet bir işe yaramamıştı. Ancak Mervanoğlu, göz-altında tutmakta olduğu iki elçiye, yeni bir rüşvetle, beş yüz ipek elbise, at ve sair armağanla sultana gönderdi. Hatta onun için Emîr Hezaresb de sultandan şefaata diledi. Ancak Tuğrul Bey onun gönderdiği armağanları (yani rüşveti) kabul etmeyip geri yollayarak Mervanoğlu konusundaki tutumunu ısrarla sürdürmüştü. Mervanoğlu daha sonra affı konusunda özel bir ulakla İbrahim Yinal'a başvurdu. İbrahim Yinal sultandan kendisi için şefaati girişiminde bulunacağını vaad etti ise de, onun Tuğrul Bey üzerinde etkili olup olmadığını bilemiyoruz. Nihayet Nasr el-Devle yüz bin dinar rüşvet karşılığında kendisini affettirmeğe muvaffak olmuştu⁴ (h.449/1057).

Tuğrul Bey döneminde başka bir rüşvet olayı Hoy şehrinde görülmektedir. Hoy şehri nal baha ile Selçuklulara teslim olduktan (Kasım 1062) üç gün sonra şehre giren Selçuklu Veziri Amîd el-Mülk Kündürî buranın reisliğini halkın ileri gelenlerinden Ebû Sa'id b. Hamaveyh'e verdi. Ebû Sa'id ise aralarında düşmanlık bulunan şehrin eski reisi Yusuf b. Mengin'i on bin altın rüşvet karşılığında Amîd el-Mülk'ten teslim aldı⁵. Bu örnekte görüldüğü üzere rüşvet sadece işlerin bir menfaat karşılığında yapılmasıyla noktalanmayıp, insanların varlığını sona erdirebilecek sonuçlara da sebep oluyordu.

Sultan Alp Arslan Dönemi

Tuğrul Bey'in ölümüyle (1063), Vezir Amîd el-Mülk Çağrı Bey'in oğlu Süleyman adına hutbe okuttuktan sona Alp Arslan'a da bir mektup gönderip onu tehdit edip, korkutmağa çalışmış, hatta ona "Horasan yönetimiyle kaanaat etmesini" bildirmişti. Alp Arslan Amîd el-Mülk'ün bu mektubunu kale

⁴ Bk. Sevim, A., "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, Sayı:22 Ankara 1997, s.21-22, 24; İbn el-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, nşr. Tornberg, Beyrut 1979, IX, s.630; Trk. trc. çev. A. Özyayın, IX-XI, İstanbul 1987, IX, s.477; Yinanç, M.H., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s.51-52; Köymen, M. A., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s.27.

⁵ Bk. Sibt, aynı eser, s.81 ve 96. Ancak bu tercümede bir çelişki görülmekte, Ebû Sa'id'in önce Yusuf'un başını kestirmek suretiyle öldürttüğü, sonra Yusuf'un hapisanede hayatını kaybettiği zikredilmektedir. Ebû Sa'id'in Yusuf'un başını kestirdiği bir zuhul eseri Türkçe'ye aktarılmış olmalıdır. Olaylar için bk. Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, III, Ankara 1992, s.229.

almamış ve sonuçta sultanlığı ele geçirmişti. Ancak bu olay Alp Arslan nez-
dinde Amîd el-Mülk'ün gözden düşmesine, belki de sultanın içten içe ona
kin beslemesine sebep olmuştu. Nihayet bir içki meclisinde vezirin, sultanın
bir Türkmen hakkında verdiği ölüm emrini önlemeğe çalışması Alp Arslan'ın Amîd el-Mülk hakkındaki düşüncelerini açığa vurmasına sebep oldu. Buna mukabil Amîd el-Mülk sultanın güvenini yeniden kazanmak için
çareler aramağa başladı. Onun bu konuda başvuruda bulunduğu ilk kişi, ve-
zirlik görevine tayin edilen Nizâm el-Mülk idi ve kutlayıp armağan olarak beş
yüz⁶ altın takdim etti. Bu onun kurtulmak için harcadığı ilk rüşvet idi. Nite-
kim Nizâm el-Mülk, "kalbini hoş tutacağı" hususunda ona söz verdi. Ancak
bu bir fayda sağlamamış olmalı ki, Amîd el-Mülk daha sonra Nişabur'da bu-
luna Alp Arslan'ın Ümmi Kıpçak adlı hâtunu ve çocuğunun yanına gitti,
"kendisinin affı hususunda sultana mektup yazmasını diledi ve ona beş yüz
altın ve bir at hediye etti. Hâtun Amîd el-Mülk'ü affetmesi hususunda eşi sul-
tana bir mektup gönderdi ise de, bu rüşvetin de faydası olmamış, belki de
Alp Arslan'ın daha da kızmasına yol açmıştı. Nitekim sultan onun
öldürülmesi için Merv el-Rûd'daki görevli Abdürrezzak b. Ebî Ali'ye bir ha-
ber gönderdi. Amîd el-Mülk bu durumu öğrendiğinde Nişabur reisi
Mahmûd b. Ali'yi affı için aracı olması ve sultana bir mektup göndermesi
hususunda ikna etti. Ayrıca Amîd el-Mülk, "sultana pek çok paralar ve-
receğini, affı konusunda yalvarıp yakarmayı" içeren bir mektup yazmıştı.
Mahmud b. Ali her iki mektubu da sultana yolladı. Amîd el-Mülk ise sultanın
kendisini öldürmekle görevlendirdiği gulama da para vermiş ve bir cevap ge-
lene dek beklemesini sağlamıştı. Sonuçta Alp Arslan onun kesin olarak
öldürülmesini istemiş ve bu emir yerine getirilmişti⁷.

Görüldüğü üzere Amîd el-Mülk hayatını kurtarmak için sultana dahi
rüşvet teklif etmiş, hâtununa, Nizâm el-Mülk ve daha alt tabakadaki gulama
da rüşvet vermişse de, başarılı olamamış ve sonunda öldürülmüştü (1064).
Onun ölümünün gerçek sebebi Nizâm el-Mülk'ün tahriklerinden ziyade⁸,

⁶ Arapça metinde (Sevim, A., "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l- Âyan (Kayıp Uyunü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler", *Belgeler*, Sayı: 18, Ankara 1992, s.141) beş yüz dinar olarak geçmektedir. Ancak Türkçe tercümede (Sevim, A., "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l- Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler II, Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, Sayı:23, Ankara 1999, s.17) herhalde bir baskı hatası sonucu beş bin dinar şeklinde zikredilmiştir.

⁷ Bk. Sibt, *Belgeler*, Sayı: 23, s.16-20; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s.165-172.

⁸ Bk. Bundarî (*Histoire Des Seldoucides De L'Iraq par al-Bondârî D'apre's Imad ad-Dîn al-Katib al-Isfahânî*, Texte Arabe nşr. M.T.Houtsma, Liede 1889, s.29/Trk.trc. Burslan, K., *Irak ve*

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Amîd el-Mülk'ün Alp Arslan'a karşı davranışı ve Tuğrul Bey dönemindeki gibi sultana ait bazı yetkileri kullanmak istemesi olmuştu. Nitekim daha sonra Nizâm el-Mülk'ün de sultana ait yetkileri paylaşmak istemesinden dolayı Melikşâh ile arası açılmıştı.

Galiba sultanın her hangi bir olay nedeniyle kızdığı şahısların canlarını kurtarabilmek açısından başvurdukları son çare belki de *rüşvet* idi. Bu şahıslardan biri de Emîr Hezaresb idi. Alp Arslan Hârezm'de iken kendisine birçok değerli armağanlar ve paralar takdim edilmişti. Sultan bunlardan bir kese altını büyük oğlu Ayaz'a uzatmış o da *dizleri üzerinde* süratle babasının yanına gidip uzatılan keseyi alarak aynı şekilde geri dönmüştü. Buna mukabil sultan Emîr Hezaresb'e de bir avuç altın uzattı. Ancak Hezaresb ayağa kalkarak sultana doğru yürüdü ve altınları alarak geri döndü. Bu olay sultanın son derecede ağrına gitmiş ve hürmette kusur ettiği için Hezaresb'i hâkimiyet sevdasıyla itham etmişti. Daha sonra Alp Arslan'ın Hacib Aytekin'i kılıcıyla ikiye bölüp Hezaresb'e göndermesi, onun korku ve endişeye kapılmasına sebep oldu. Hezaresb bu durumda Vezir Nizâm el-Mülk'e başvurmuş ona ve *sultanın eşine* paralar vermişti. Bu rüşvetler fayda sağlamış olmalı ki, Nizâm el-Mülk onu sultanın huzuruna götürdü. Sonuçta Alp Arslan onu affetmiş ve serbest bırakıp yönettiği ülkeye Huzistan'a geri göndermişti (Rebi II. 458/Mart 1066)⁹.

Nasr el-Devle Ahmed'in 1061'de ölümünden sonra, Sultan Alp Arslan döneminde Diyarbekir bölgesini yöneten Mervanî ailesinden iki kardeş arasında anlaşmazlık vardı. Bunlardan Ebu'l-Hasan Sa'id b. Mervan Diyarbekir'i, kardeşi Nizâm el-Dîn Nasr da Meyyâfârikîn (Silvan)'i yönetmekte idiler. Ancak Nizâm el-Dîn Nasr bütün emîrliğe sahip olmak istiyordu. Nitekim o yönetimi ele geçirmek için önce Vezir Nizâm el-Mülk'e pek çok mücevher, para ve değerli armağanlar verdi. Bu rüşvet onun Nizâm el-Mülk ile sultanın huzuruna çıkmasını sağladı. Nizâm el-Dîn sultana da pek çok (göz doldurucu) para ve hediyeler sundu. Ancak Alp Arslan onlara daha önce Sa'id'i hükümdar yapacağı konusunda ant içtiğini söyledi. Selçuklu veziri, "onu (bu sorunu) bana bırak" demiş ve Alp Arslan ava çıktığında Sa'id'i getirtmiş ve

Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul 1943, s.28), Nizâm el-Mülk'ün Amid el-Mülk'ün bağımsız hareket etmesini kışkırttığını, onu tutuklatmak hususunda çareler düşündüğünü zikrediyor. Amid el-Mülk de muhtemelen bu durumu sezmış, yukarıda belirttiğimiz üzere Nizâm el-Mülk'ü ziyaret ederek ona beş yüz altın bırakmıştı. Ancak daha sonra Nizâm el-Mülk sultanı tahrik etmişti.

⁹ Bk. Sıbt, *Belgeler*, Sayı: 23, s.21-22; Köymen, aynı eser, s.61-62, 73, 118, 123.

zincire vurdurup zindana attırmıştı. Avdan dönen Alp Arslan, Nizâm el-Dîn Nasr'a saltanat hil'atleri verdi ve onu Meyyâfarin'e göndererek Mervanoğulları tahuna oturttu¹⁰(h.463/1070- 1071).

Tuğrul Bey'in ölümünün yarattığı kargaşadan yararlanarak isyan edenlerden biri Saganiyan (Çağaniyan) Emîri Musa bir kaleye sığındı ise de Selçuklu askerleri kısa zamanda burayı zorla ele geçirdiler. Sultan esir alınan Musa'nın öldürülmesini emretti. Musa canını kurtarabilmek için, rüşvet olarak, pek çok mal vermediği vaat etti ise de bu bir fayda sağlamadı. Alp Arslan bu rüşveti "şimdi ticaret zamanı değildir" diyerek güzel bir cevapla reddetti. Daha sonra emirlerinden birini orada bırakarak Merv'e döndü¹¹ (h.456/m.1064).

Sultan Alp Arslan'a rüşvet gönderenlerden biri de Horasan Amîdi olarak meşhur Muhammed b. Mansûr Nesevî idi. Ancak Nizâm el-Mülk daha sonra Harezm valiliğine atanan Muhammed b. Mansûr'u nedense kıskanıyordu (Acaba bu bölgenin valiliğini oğullarından biri için mi düşünülmüştü ?). Nitekim Nizâm el-Mülk bir emîri beraberinde maiyeti ve hizmetkârları (hadem ve haşemi) ve onu borçlu gösteren senetler ile (vusulü divaniye) Muhammed'e gönderdi. Vezirin gayesi belki de onun sultan nezdindeki nüfuzunu kırmak ve küçük düşürmek idi. Ancak Muhammed b. Mansûr bu senetleri getiren ve hepsi de gulam olan maiyeti öldürtüp Ceyhun nehrine attırdı. O bundan sonra yüz gulam satın aldı ve her birinin beline yüz dinar bağlayarak Alp Arslan'a hediye etti (rüşvet). Muhammed ayrıca sultana bir mektup yazarak, "... gönderilen gulamlar divanın hukukunu ihlal ettiler, ben de onun için bana kuşattığın kılıç ile onların cezasını verdim..." dedi. Böylece Muhammed b. Mansûr, Nizâm el-Mülk'den daha

¹⁰ Bk. İbn Al-Azraq Al-Fârîqî, *Târîkh Al-Fîrîqî*, nşr. B.A.L.Awad, Beyrut 1974, s.186- 188, Sıbt, *Belgeler*, Sayı: 23, s.47, Köymen, aynı eser, s.161. Öte yandan bir başka rivayete göre Nizâm el-Dîn Nasr'ın Alp Arslan'a takdim ettiği rüşvet (hediye) yüz bin dinar idi. Sultan da onu huzuruna kabul ederek isteklerini yerine getirmişti. Ancak Alp Arslan onun bu parayı halktan gayr-i meşrû bir şekilde topladığını öğrendiğinde paranın aynen sahiplerine iadesi için Nasr'a geri vermişti. Bk. Bundarî, s.37/Trk. trc., s.36; Şeşen, R., "İmâd Al-Dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, III, Ankara 1971, s.252. Ancak Ahmed b. Mahmûd'a göre (*Selçuk-Nâme*, Haz. E. Merçil, İstanbul 1977, I, s.82), Nasr b. Mervan o yüz bin dinarı haslarından ve hazinesinden sultanın hizmetine ulaştırmıştı.

¹¹ Bk. İbn el-Esir, X, s.34/Trk.trc.X, s.47; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'Düvel, Selçuklular Tarihi, I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yay., A. Öngül, İzmir 2000, I, s.33- 34.

akıllı davranmış ve rüşvet ile durumu kurtararak sultan tarafından mazereti kabul edilmişti¹².

Sultan Alp Arslan'ın kardeşi Melik Kavurd ile birleşerek isyan edenlerden biri de Fars hâkimi Fazlûye olmuştu. Selçuklu sultanı bu durumu öğrendiği zaman 1 Muharrem 461/31 Ekim 1068'de önce Fazlûye üzerine yürümek maksadıyla İsfahan'dan ayrıldı. O Şiraz'a ulaştığında Fazlûye'nin Hurşeh adında çok müstahkem bir kaleye sığındığı anlaşıldı. Alp Arslan bu durumda Fazlûye ile uğraşmak görevini Nizâm el-Mülk'e bırakarak kendisi Kirman'a gitti. Sonuçta Selçuklu askerleri Fazlûye'yi yakalayarak Nizâm el-Mülk'ün yanına getirdiler. Vezir kendisine *çok para* vereceğini bildiren Fazlûye'yi ümitlendirdi ve "sultanla onun hakkında konuşacağı" vaadinde bulundu. Nitekim Fazlûye kendisini kurtarabilmek için Nizâm el-Mülk'e beş yüz bin (altın) dinar verdi¹³.

Nizâm el-Mülk Fazlûye'yi bu sırada Kirman'da Berdesir'i kuşatmakta olan Alp Arslan'ın huzuruna götürdü. Sultan yaptığı konuşmadan sonra belki de Nizâm el-Mülk'ün de etkisiyle, Fazlûye'yi affetti. Ancak bu sırada sultanın onunla konuşması da kanaatimce *rüşvet* içeren sözler ihtiva etmektedir, "İşlediğin suçlara rağmen seni affettim. Senin şu duruma gelmen, yani serbest bırakıp hizmetime almam nedeniyle sarf ettiğim parayı ver". Nitekim Fazlûye de canını kurtarmak için sultana para vermeği üstlenmiş, fakat serbest bırakılmayarak İstahr Kalesi'nde hapsedilmişti¹⁴.

Öte yandan Sultan Alp Arslan ve kardeşi Melik Kavurd ile ilgili iki rüşvet rivayeti vardır. Bunlardan birincisine göre, Sultan Alp Arslan Malazgirt zafereinden sonra (26 Ağustos 1071) Hemedan'dan İsfahan'a yöneldi ve iki gün geçmeden kardeşi Melik Kavurd'un hâkimiyetindeki Kirman'a ilerledi. Sultan Berdesir civarında iken Melik Kavurd'un elçisi gelerek Alp Arslan'a tâbi olduğunu bildirdi. Ayrıca Kavurd kardeşine hediyeler de göndermişti. Muhtemelen o sultanın hareketini önlemek ve Kirman'da hâkimiyetini sürdürmek istiyordu. Alp Arslan kardeşinin ömrünü kabul etmiş Kirman'ı ye-

¹² Sadr'uddin Abu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali al-Husaini, *Ahbâr'üd-Davlat is-Saljuqiyya*, nşr. Muhammed İqbal, Lahor 1933, s.33/Türkçe trc. N. Lûgal, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, Ankara 1943, s.22-23; Köymen, aynı eser, s.142, 172, 250.

¹³ Bk. A. Taneri ("Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, Sayı: 8- 9, Ankara 1970, s.169) bu rüşveti elli bin dinar olarak kaydediyor.

¹⁴ Bk. Sibt, *Belgeler*, Sayı: 23, s.29- 31; *Ahbâr*, s.42- 43/Trk. trc. s.29- 30; Köymen, aynı eser, s.47, 63- 64, İbn el-Esir (X, s.71- 72/Trk. trc. X, s.76-77) olayları zikrediyorsa da rüşvet konusunda bir bilgi vermiyor.

niden Kavurd'a bıraktığını, hediye de ihtiyacı olmadığını belirterek geri dönmüştü. Böylece sultan kardeşinin teklif ettiği hediyeyi kabul etmemiş, yine de onu yerinde bırakmıştı. Ancak sadece Mîrhond¹⁵ da tespit edebildiğimiz bu rivayetin doğruluğu kronolojiye uymadığı ve başka kaynakta yer almadığı için şüphelidir.

Bu iki kardeş arasında zaman-zaman meydana gelen anlaşmazlıklarla ilgili bir rivayet de Sıbt¹⁶ da görülmektedir. Buna göre Melik Kavurd Halife Kaim bi-Emrillâh'a sultanla arasındaki sorunları çözmeye hususunda yardımcı olması hususunda üç yüz bin altın göndermişti. Yine başka bir kaynakta tespit edemediğimiz bu rivayet Melikşâh dönemi olayları içinde zikrediliyor. Ancak sultanın ismi verilmiyor. Kavurd, kardeşinin ölümünü (1072) duyar duymaz Melikşâh'a karşı harekete geçtiğine göre, bu rüşvet olayı daha çok isyanların görüldüğü Alp Arslan dönemiyle ilgili olmalıdır.

Selçuklu döneminde rüşvet ile iş görmek isteyenlerden biri de, daha önce zikri geçen, Huzistan ve Basra çevresini yöneten Emîr Hezaresb idi. O Tuğrul Bey'in ölümünden sonra (1066), meydana gelen kargaşa ortamında Halife Kaim bi-Emrillâh'a gönderdiği elçi vasıtasıyla kendisine "melik unvanı" tevcih edildiği takdirde yüz bin dinar vereceğini iletmışti. Ancak halife *rüşveti* kabul etmeyerek verdiği cevapta, unvan işinin Selçuklu hanedanı hakkında mümkün olduğunu, bu bakımdan böyle bir meselenin söz konusu olamayacağını bildirmişti¹⁷.

Sultan Melikşâh Dönemi

Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra genç yaşta tahta oturan Melikşâh'a karşı çıkanlardan birisi de amcası Melik Kavurd idi. Kavurd, Melikşâh ile saltanat mücadelesine girişebilmek için Rey ve Hemedan arasındaki yörelerde bulunan Türkmenler'den yardım almak istiyordu. Onun bu girişim ve faaliyetini haber alan Sultan Melikşâh ve Vezir Nizâm el-Mülk Rey kalesinde bulunan beş yüz bin dinar (altın), beş bin giysi ve silâhları alarak Kavurd'dan önce Türkmenlere gittiler ve söz konusu para ile giysileri onlara dağıttılar. Böylece bir ölçüde rüşvet ile onları kendi taraflarına çekmeği başardılar. Bu durum Melik Kavurd'un Melikşâh karşısında

¹⁵ Bk. Mîrhond, *Tarih Ravzat el-Safâ*, Tahran hş. 1339, IV, s.271.

¹⁶ Bk. Sevim, A., "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular ile ilgili Bilgiler, III, Sultan Melikşâh Dönemi", *Belgeler*, Sayı: 24, Ankara 1999, s.15.

¹⁷ Bk. Köymen, aynı eser, s.76; Merçil, E., *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s.22.

mağlubiyetine sebep oldu (Nisan 1073)¹⁸. Rüşvet bir hükümdarın yerini sağlamlaştırırken, bir diğerinin mücadeleyi kaybetmesine yol açıyordu.

Nizâm el-Mülk'ü kıskananlar zaman-zaman Melikşâh'a şikâyetle bulunarak onunla Selçuklu sultanının arasını açmağa çalışmakta idiler. Bu şahıslardan biri de Divan-ı İnşâ Sahibi (Divan-ı Resâil) Kemâl el-Mülk'ün oğlu Seyyid el-rüesâ Ebu'l-Mehasin idi. Ebu'l-Mehasin divanda babasının naibi olup, aynı zamanda Nizâm el-Mülk'ün damadı ve Melikşâh'ın da nedimi idi. Belki de o statüsünden yararlanarak sultana, "Nizâm el-Mülk ile adamlarını bana teslim et, ben de onlardan alıp bir milyon dinar¹⁹ vereyim. Çünkü onlar, "hazine ve halkın malını yiyorlar, bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis ediyorlar" dedi. Bu olayı duyan Nizâm el-Mülk hemen karşı harekete geçti, gulamlarının da katıldığı büyük bir ziyafet tertipledi. Bu ziyafete Melikşâh geldiği zaman Nizâm el-Mülk, "Ben sana, babana ve dedene hizmet ettim. Benim hizmet hakkım vardır. Bana ulaşan haberlere göre malının onda birini aldığım söyleniyor. Malını aldığım doğrudur" diyerek bu malları sultan için harcadığını, yoksa bu paraları hazinesinden vermesi gerektiğini ifade etmişti. Burada Sibt²⁰'in rivayeti doğru ise, Nizâm el-Mülk sultanın gözünü doyuracak kadar mücevher, para ve mallar yani rüşvet takdim edip "Hep bunlar sultanındır ve onun için hazinede saklanmışır" diyerek ayrıca kendisi hakkında dedikodu yapanlardan da pek çok para alacağı hususunda ona güvence verdi. Melikşâh, belki de bu rüşvetin veya onun hissi konuşmasının etkisiyle Ebu'l-Mehasin ve öteki kimseleri yakalatıp ve gözlerine mil çektirerek Save Kalesi'nde hapsettirdi²¹.

Kemâl el-Mülk bu olayı duyduğu zaman Nizâm el-Mülk'ün evine sığındı ve iki yüz bin dinar rüşvet vererek ölümden kurtulabildi. O Divan-ı tuğra ve inşa'dan da azledildi, yerine Müeyyid el-Mülk b. Nizâm el-Mülk tayin edildi.

¹⁸ Bk. Sibt, *Belgeler*, Sayı: 24, s.2; Merçil, aynı eser, s.29. Öte yandan savaştan sonra Melikşâh'ın askerleri Nizâm el-Mülk'e başvurarak kazandıkları büyük zafere karşılık, iktâ ve maaşlarının fazlalaştırılmasını istemişler, bu yapılmadığı takdirde Kavurd'u tahta çıkaracaklarını îma etmişlerdi. Selçuklu askerleri kazandıkları galibiyet karşılığında bir ölçüde rüşvet isteyerek Melikşâh'ı tehdit etmişlerdi. Ancak bu rüşvet isteği Kavurd'un ölümüne sebep olmuştu, bk. Merçil, aynı eser, s.35.

¹⁹ Bk. Taneri ("Vezirlik", s.139)'ye göre, yüz bin dinar teklif etmişti.

²⁰ Bk. *Belgeler*, Sayı: 24, s.56.

²¹ Sibt'a göre (aynı yer), Ebu'l-Mehasin önce Save'ye gönderilmiş, sonra iki gözü bıçakla oyularak sultanın önündeki av köpeklerine yedirilmişti.

Bir diğer rivayete göre²², oğlunun gözden düşmesiyle Kemâl el-Mülk (Devle) de itibarını kaybetti, malından sultan hazinesine üç yüz bin altın vermeğe mecbur edildi (476 Şevval/Şubat 1084). Görüldüğü gibi bu olayda hem Melikşâh hem de Nizâm el-Mülk rüşvet almışlardır.

Selçuklu ordusu Mervanî Emîrliği'ne son vermek üzere faaliyette iken Mervânoğlu Nasr el-Devle Mansûr buna engel olmağa çalıştı. Melikşâh kardeşi Tekiş'in isyanıyla meşgul olduğu sırada, Mansûr Selçuklu sultanının karargâhına kadar gelerek değersiz bir at ve altın eşyalar getirip, rüşvet olarak, bunları Melikşâh'a ait çadırlara koydu, fakat hiç kimse merak edip bunlara bakmadı. O daha sonra sultanın hâtununa (Terken Hâtun) çok az armağanlar getirdi. Fakat bunların makbule geçmediği ve bir fayda sağlamadığını gören Mansûr aradan beş gün geçmeden Ayaz el-Nizâmî'den bin altın borç almış, hattâ aracılık yapan İranlı bir kadına borç para bulmasını emretmişti. Ancak Melikşâh faizle borç alınmasını yasakladığı için hiç kimse ona borç vermemişti. Bu arada Fahr el-Devle İbn Cüheyr'den Diyarbakir bölgesinde dört kalenin (Siirt, Erzen, Bitlis ve Ahlat) ele geçirilmiş olduğu, Silvan halkının da şehri teslim edeceği hususunda bir mektup geldi. Buna mukabil Mansûr Silvan'ı muhafaza etmek arzusundan vazgeçmemiş, son olarak Melikşâh'ın kızlarından biriyle evlenme karşılığında, altmış bin altın çeyiz vereceğini ileri sürmüştü. Bunun üzerine ona, "Sen faizle borç arıyorsun, senin altının nereden olacak" denildi. Böylece Mansûr rüşvet yoluyla ülkesine sahip olmak istedi ise de, zaten parası da olmadığından, bir sonuç elde edememişti (1085)²³.

Diyarbakir bölgesinin fethi sırasında bir rüşvet olayı daha zikrediliyor. Meyyâfarıkîn (Silvan)'ı kuşatan Selçuklu ordusunu yöneten Hacıp Altuntak, Meyyâfarıkînliler'den rüşvet almakta bu nedenle şehrin kuşatmasını özellikle uzatmakta idi. Onun anî ölümüyle geride bıraktığı şeyler (terake) arasında halktan gelen mektuplar bulundu, böylece onun Silvanlılar'dan rüşvet aldığı açıkça ortaya çıktı (1084)²⁴.

²² Fazla bilgi için bk. Bundarî, s.60/Trk.trc.s.61. İbn el-Esir, X, s.131/Trk. trc. X, s.123; Sibt, aynı eser, s.56; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, s.142-144; Münecceimbaşı, Trk. trc. I, s.55; Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s.198.

²³ Sibt, *Belgeler*, Sayı: 24, s.63-64; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s.147; Kafesoğlu, aynı eser, s.53.

²⁴ Bk. Sibt, aynı eser, s.66; Yinanç, aynı eser, s.149; Mumcu, aynı eser, s.76.

Selçuklu ordusunun Diyarbekir bölgesini fethi sırasında bir başka rüşvet olayı daha görülmektedir. Selçuklu ordusu bu bölgeye geldiğinde (1084 baharı), Mervanî Emîri Nasr el-Devle Mansûr Musul Emîri Şeref el-Devle Müslim b. Kureyş'i yardıma çağırmişti. Ancak Selçuklu ordusunda yer alan Artuk Bey idaresindeki Türkmenler bu birleşik Arap askerlerinden iki kat fazla idi. Diyarbekir önünde bulunan Müslim b. Kureyş bu durumda Mansûr ile beraber şehre sığınmaktan başka çare bulamamıştı. Daha sonra gelişen olaylar karşısında Müslim, şehirden çıkabilmek için Artuk Bey'e, "Arzu ettiği miktarda para vereceğini" bildirdi. Artuk Bey de olumlu bir cevap gönderdi. O zaten Selçuklu ordusunu yöneten İbn Cüheyr ile anlaşamıyordu. Bu bakımdan Türkmenler'in büyük bölümüyle Diyarbekir önünden ayrıldı. Böylece Selçuklu kuvvetlerinin büyük bir kısmının çekilmesiyle Müslim Diyarbekir'den ayrılarak (29 Temmuz 1085) Rakka'ya gitti ve söz verdiği paradan daha fazlasını Artuk Bey'e gönderdi. Müslim b. Kureyş verdiği rüşvet ile kendisini tehlikeli bir durumdan kurtarabilmişti²⁵.

Sultan Melikşâh döneminde bir rüşvet isteme olayı Suriye fatihi Atsız tarafından gerçekleştirilmiştir. Atsız, Mirdasoğulları emîrliğine ait Rafaniyye'yi aldıktan sonra buranın hâkimi Halep Emîri Nasr b. Mahmud'a haber gönderip, "Babası Emîr Mahmud'un bıraktığı paralardan bir kısmını kendisine göndermesini, ayrıca kız kardeşiyle de evlenmek istediğini ve nihayet Haleb'in kendisine teslimini" bildirmişti. Ancak Nasr ona on beş bin altın rüşvet vermiş, Atsız'ın da buna razı olmasıyla ikisi arasındaki sorun çözülmüştü²⁶ (468/107- 1076).

Süleyman Şâh'ın ölümünden (1086) sonra bir süre Türkiye Selçuklu Devleti'ni onun vekili Ebul-Kasım yönetmiş ve Sultan Melikşâh'a tam olarak itaat etmeyerek Bizans ile de işbirliği yapmıştı. Sultan Melikşâh bu durumda önce Emîr Porsuk ardından da Bozan'ı Anadolu'ya gönderdi. Bozan'ın gelmesiyle durumun nezaketini anlayan Ebu'l-Kasım Anadolu'yu yönetebilmek için izin almak maksadıyla beraberinde altın yüklü on beş kaur ile Selçuklu sultanının yanına gitti. O bu rüşvet ile (hoping that bribe...) gayesine ulaşabileceğini ve Emîr Bozan'ı geri çekirebileceğini ümit ediyordu. Ebu'l-

²⁵ Bk. Sibt, aynı eser, s.58-59; Kafesoğlu, aynı eser, s.51. Yınanç'a göre (s.141), Artuk Bey Müslim'e haber göndererek muayyen mal ve para karşılığında kuşatmadan vazgeçeceğini bildirmişti.

²⁶ Bk. Sibt, aynı eser, s.15; Sevim, A., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s.70.

Kasım sultanı Isfahan yakınında buldu ise de şahsî görüşme talebi reddedildi, gönderdiği aracılardan da bir faydası olmadı. Melikşâh, "Ben otoriteyi bir kere ve bütünüyle Emir Bozan'a verdim. Onu oradan azletmeği istemiyorum... Ebu'l-Kasım bu parayı Bozan'a götürsün. Bozan neye karar verirse benim kararım olacaktır" dedi. Ebu'l-Kasım uzunca bir süre Isfahan'da bekledi ve ızdırab çekti ise de bir sonuç elde edemeden Bozan'ı bulmak için harekete geçti. Ancak yolda Bozan'ın adamları tarafından yakalandı ve yay kırıyla boğduruldu. Böylece Ebu'l-Kasım'ın kendisini kurtarmak ve yerinde kalmak için teklif ettiği altın yüklü on beş katır rüşvet bir işe yaramamıştı²⁷.

Sultan Melikşâh zamanında vukû bulan bir olay da muhtemelen rüşvetle ilgilidir. Basra mültezimi çok zengin bir Yahudi İbn Allan ile Vezir Nizâm el-Mülk'ün arası çok iyi olup, onun ileri gelen adamları arasındaydı. Bu ikisinin arasının bu kadar iyi olmasının sebebi ne idi? Kanaatimce İbn Allan zaman-zaman hediye yoluyla vezire rüşvet vermiş olmalıdır. Öte yandan Emir Sa'd el-Devle Gevherâyin ve Humartegin el-Şarabî'nin Vezir Nizâm el-Mülk ile aralarında düşmanlık vardı. Bu ikisinin tahrikleriyle Sultan Melikşâh İbn Allan'ın öldürülmesine karar verdi. Ancak sultan önce ondan dört yüz bin dinar²⁸ aldı, sonra da yakalayıp öldürttü (h.472/m.1079)²⁹. Sultan Melikşâh bu dört yüz bin dinarı müsadere yoluyla mı yoksa İbn Allan'ın canını bağışlamak için mi aldı? Kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmadığı için bu durumu tespit etmek mümkün görünmemektedir.

Nizâm el-Mülk'ün bu olaydan sonra canı sıkılmış ve üç gün evinden dışarı çıkmamıştı. Ancak daha sonra ortaya iki rivayet çıkıyor. İbn el-Esir'inkine göre³⁰, Nizâm el-Mülk sultan için büyük bir ziyafet hazırlayıp burada Melikşâh'a pek çok hediyeler sundu. Sultan vezirini üç gün huzuruna çıkmamasından dolayı kınadı. Nizâm el-Mülk de özür diledi. Nizâm el-Mülk'ün bu ziyafette sunduğu hediyeler belki de sultana karşı davranışından dolayı özür dileme açısından bir rüşvet kabul edilebilir mi?. Sibt'a göre³¹, Nizâm el-Mülk İbn Allan için düzenlenen ve birçok kimsenin katıldığı dua

²⁷ Bk. *The Alexiad of Anna Comnena*, Translated from the Greek by E.R.A. Sewteer, Penguin Boks, Bungay, Suffolk 1969, s.207; Kafesoğlu, aynı eser, s.105- 106; Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.87.

²⁸ Sibt (*Belgeler*, Sayı: 24, s.36) ve Ahmed b. Mahmud'a göre (*Selçuk-Nâme*, I, s.137), dört yüz bin dinar idi. Ancak İbn el-Esir (X, s.116/Trk. trc. X, s.111) yüz bin dinar olarak zikrediyor.

²⁹ Bk. Sibt, aynı yer.; İbn el-Esir, aynı yer.

³⁰ Bk. İbn el-Esir, aynı yer.

³¹ Bk. *Belgeler*, Sayı: 24, s.37.

törenine Isfahan'a dönmüş olan sultanı da davet etti ve onu İbn Allan'ı öldürttüğü için ayıplayıp kınadı. Melikşâh da istemeyerek de olsa ona, gönlünü alan bir cevap verdi.

Bir rivayete göre³², "Sultan Melikşâh bir ihtiyaç için iki haftada iki yüz bin dirhem tedarik etmesini emrederek Nizâm el-Mülk'ü Isfahan'a yollamıştı. Nizâm el-Mülk bu yolculuğu sırasında bir köy ağasının (dihkan) evinde misafir oldu. Bu dihkan Nizâm el-Mülk'ün yolculuğunun gayesini öğrendiğinde, az-çok okuma-yazma öğrenmiş olan oğlunun devlet hizmetine kabul edildiği takdirde der hal parayı verebileceğini söyledi. Bu tekliften memnun olan vezir, derhal olayı sultana bildirdi. Fakat ananeye muhalif olan bu rüşvet teklifi Melikşâh'ı fevkalade sinirlendirmiş. Dihkanın malına ihtiyacı olmadığını, onun ehliyetli çocuğunu Müslümanlar üzerine tayin ettiğinde o lâik olmayan ve beğenilmeyen işler yaptığına Melikşâh *rüşvet aldı* diye ayıplarlar demiş ve Nizâm el-Mülk'e de kızarak ona mezun olduğu işi yerine getirmesini yazmıştı. Çünkü avam ve köylü çocuklarının biraz okuyup yazma öğrenerek memuriyet sınıfına girmeleri ananeye uymamakta idi.

Selçuklu Devleti'nin ileri gelen ve başarılı devlet adamlarından biri de Müstevfi Şeref el-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr el-Harezmî (öl.494/1100- 1101) idi. O Sultan Alp Arsan ve Melikşâh dönemlerinde görev almış ve önemli imar faaliyetlerinde bulunmuştu³³. Şeref el-Mülk'ün katlinden ve Melikşâh'ın ölümünden bir süre önce divandan ayrılmak istemiş ve sultana yüz bin dinar (rüşvet) takdimle istifası kabul edilmişti³⁴.

Melik Tutuş beraberinde Aksungur, Bozan ve Yağısıyan gibi emirler bulunduğu hâlde Celâl el-Mülk b. Ammâr'ın yönetimindeki Trablusşam'ı kuşattı (1091 yılı sonları). Celâl el-Mülk ise Tutuş'un ordusunun şehir önünden ancak hile yoluyla uzaklaştırılabileceğini anlamıştı. Bu bakımdan Tutuş'un yanındaki emirlere haber gönderip, onu bu işten vazgeçirmeğe teşvik etmelerini istedi. Fakat emirlerden bu konuda bir istek görmedi. Öte yandan Kasım el-Devle Aksungur'un yanında Zerrîn Kemer adlı bir veziri

³² *The Tadhkiratu 'Sh-Shu'ara ("Memoirs of The Poets") of Dawlat Shâh Bin 'Alâ u'd-Dawla Bakhtishâh Al-Gazî of Samarqand*, nşr. E.G. Browne, London 1901, s.180-181.Krş. Köprülü, M.F., *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s.169.

³³ Bk. Bundarî, Trk.trc., s.31-32, 60-61 ,64; *Ahbâr*, s.69/Trk. trc.s.47; İbn el-Esir, X, 54, 326/ Trk. trc. X, s.63 ve 268.

³⁴ Bk. İbn el-Esir, X, s.326/Trk.trc.X, s.268; Abbas İkbâl; *Vezâret der ahd-ı selâtin-i buzurg-ı Selcukî*, Tahran hş. 1338, s.54-55.

vardı. İbn Ammâr ona elçi gönderip hediye ve para (rüşvet) vererek kuşatmanın kaldırılmasına yardımcı olmasını istedi. O da efendisi Aksungur ile beraber Tutuş'un kuşatmaya son verip oradan ayrılması için gayret gösterdi. İbn Ammâr Aksungur'a otuz bin dinar para ile bir o kadar da hediye gönderdi. Ayrıca Sultan Melikşâh'ın Trablus-şam'ın idaresini kendisine bıraktığını bildiren menşurları gösterdi. Böylece Aksungur için bahane çıkmış oldu ve Tutuş'a, "Ben elinde böyle menşurlar bulunan biriyle savaşmam" dedi. Tutuş ona bu sözleri için çok kızdı ise de, bu bir fayda sağlamadı. Aksungur ertesi gün oradan ayrıldı. Bu durumda Tutuş da Trablus-şam'dan uzaklaşmak zorunda kaldı. Böylece İbn Ammâr rüşvetle kuşatmadan kurtulmuş oldu³⁵.

Sultan Berkyaruk Dönemi

Sultan Melikşâh'ın ölümüyle (1092) başlayan taht mücadelesinde küçük yaştaki oğlu Mahmûd'u sultan yapmak maksadıyla harekete geçen Terken Hâtun'un bu gayesini gerçekleştirebilmek için başvurduğu çarelerden en önemlisi rüşvet idi. O önce Selçuklu emîr ve askerlerini kendi tarafına çekebilmek için devlet hazinesinden rüşvet olarak, Melikşâh'ın yanında bulunan, bir milyon dinar gibi büyük miktarda parayı dağıtmıştı³⁶.

Öte yandan Nizâm el-Mülk taraftarları (Nizamiye) da Berkyaruk'u sultan ilân ettiler. Berkyaruk ve beraberindekilerin Rey yakınındaki Taberek kale-sini ele geçirmeleri üzerine Terken Hatun askerlerine üç milyon dinar gibi büyük miktarda rüşvet dağıtarak harekete geçirdi. Ancak Bürücird'de 17 Ocak 1093'teki savaşı Berkyaruk kazandı. Savaşı kaybeden Terken Hâtun ve oğlu Mahmud İsfahan'a çekildiler. Berkyaruk bu şehirde onları uzun süre muhasara etti. Terken Hâtun bu kuşatmayı kırabilmek için askerlerine bol miktarda para dağıtmağa devam etti. Sonuçta iki taraf arasındaki antlaşmanın maddelerinden biri de kuşatmadan vazgeçmesi karşılığında Berkyaruk'a (babasının mirasından) beş yüz bin dinar verilecekti³⁷. Terken

³⁵ Bk. İbn el-Esir, X, s.202-203/Trk.trc., s.175- 176; Kafesoğlu, *Melikşâh*, s.100; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s.135-136; Özaydın, A., *Ammaroğulları mad.*, *DİA*.

³⁶ Bk. Bundarî, s.82/Trk.trc., s.84; Ahmed b. Mahmud, aynı eser, II, s.30; Özaydın, A., *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s.15 ve 170. Bir rivayete göre, Terken Hâtun oğlu Mahmud'a biat edilmesini sağlamak maksadıyla Halife Muktedî'ye yüzbin altın göndermişti, bk. *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, Tıpkıbasım ve Türkçe trc., F. Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s.18/Trk. trc., s.10.

³⁷ Bk. Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahat-Us-Sudûr ve Âyet-Ûs-Sûrûr*, nşr. Muhammed İkbâl, London 1921, s.141/Trk.trc., A.Ateş, Ankara 1957-1960, I, s.138; Hamdullah

Hâtun ise oğlunu tahta geçirebilmek hırsından bir türlü vazgeçmiyordu. O bu maksatla Azerbaycan hâkimi İsmail b. Alpsungur Yakutî'ye bir ittifak teklif etti. Terken Hâtun Berkyaruk'un bertaraf edilmesi karşılığında İsmail'e kanaatimce başka türlü bir rüşvet teklifinde bulunuyor, bu isteği gerçekleştiğinde onunla evlenmeği vaat ediyordu. İsmail yeğeni Berkyaruk'a karşı olan bu teklifi kabul etti. Daha sonra Terken Hâtun İsmail adına hutbe okutup oğlu Mahmûd ile adına para bastırdı. Ancak Terken Hâtun'un bütün bu çabaları sonuç vermemiş, neticede olaylar Berkyaruk lehine gelişmişti³⁸.

Bu dönemde rüşvet veren devlet adamlarından biri Vezir Tac el-Mülk Ebu'l-Ganaim idi. O taht mücadelesinin başlangıcında Terken Hâtun ile beraberdi. Bürüciird Savaşı'ndan sonra Terken Hâtun'un yanından kaçan Tâc el-Mülk yakalanıp İsfahan'ı kuşatmakla meşgul olan Berkyaruk'un karargâhına götürüldü. Berkyaruk onun kabiliyetini bildiği için vezir tayin etmek istedi. Tâc el-Mülk bu durumda kendisine karşı olan Nizâm el-Mülk'ün önde gelen gulamlarının gönlünü almak için harekete geçerek onlara eşya ve mallardan başka iki yüz bin dinar rüşvet dağıttı. Başlangıçta bu rüşvet işe yaradı ise de, daha sonra Nizâm el-Mülk'ün nâibi Osman gulamları tahrik ederek Tâc el-Mülk'ü öldürttü (12 Şubat 1093)³⁹.

Sultan Berkyaruk Aralık 1094/Ocak 1095 tarihinde Müeyyid el-Mülk b. Nizâm el-Mülk'ü vezir tayin etmişti. Ancak Nizâm el-Mülk'ün bu kabiliyetli oğlunun vezirliği uzun sürmedi⁴⁰. Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hâtun ile devlet adamlarından Müstevfi Mecd el-Mülk sultanı Müeyyid el-Mülk aleyhinde kışkırtılar. Bu ikisine vezirlikte gözü olan Nizâm el-Mülk'ün öteki oğlu Fahr el-Mülk de dâhildi⁴¹. Berkyaruk sonuçta 1095 yılı içinde Müeyyid el-Mülk'ü görevinden azletti. Selçuklu sultanı onun yerine kardeşi Fahr el-

Müstevfi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, nşr. 'Abd el-Hüseyn Nevâî, Tahran hş. 1336-1339, s.440; Mîrhond, IV, s.30; Özaydın, aynı eser, s.19; Taneri'ye göre ("Vezirlik", s.169) bu miktar elli bin dinar idi.

³⁸ Bk. Ravendî, s.141-142/Trk. trc. I, s.138; Özaydın, aynı eser, s.21-22.

³⁹ Bk. İbn el-Esir, X, s.616/Trk. trc., X, s.185-186; Özaydın, aynı eser, s.20-21. Öte yandan Abbâs İkbâl'e göre (*Vezâret der 'Ahd-ı Selâtin-i Buzurg-ı Selçukî*, s.95) Tâc el-Mülk vezir olma karşılığında iki yüz bin dinar verecekti. Ancak vezirliğin Nizâm el-Mülk hanedanından başkasına gitmesini istemeyen Nizâm el-Mülk taraftarı (Nizâmiye) ayaklanarak Tâc el-Mülk'ü öldürdüler.

⁴⁰ Abbâs İkbâl'e göre (aynı eser, s.127) iki aydan biraz fazla vezirlik yapmıştı.

⁴¹ İbn el-Esir'e göre (X, s.252/Trk. trc., X, s.212) iki kardeş arasında babaları Nizâm el-Mülk'ün miras olarak bıraktığı mücevherat dolayısıyla düşmanlık vardı.

Mülk'ü atamıştı. Bu atamanın karşılığı verilen rüşveti şu şekilde sıralayabiliriz⁴², "Atlastan otağlar, Cehremî çadır, güzel silâhlar, kıymetli taşlar kakılmış eğer ve koşum takımları, kolanı bağlanmış Arap atlar, zagnos kuşları, silâh deposu gibi pek çok savaş malzemesi".

Müeyyid el-Mülk daha sonra Muhammed Tapar'ın yanına gitmiş ve onu isyana teşvik etmişti. Sultan Berkýaruk ve kardeşi Muhammed Tapar arasındaki ikinci savaş 5 Nisan 1101 tarihinde gerçekleşti. Bu savaş sırasında Muhammed Tapar mağlup oldu ve veziri Müeyyid el-Mülk esir düştü. Berkýaruk esir düşen Müeyyid el-Mülk'ün yüz bin dinar (altın) karşılığında vezir tayin edilme isteğini uygun gördü ve onun parayı verdiğinin ertesi günü vezirlik hokka takımının önüne konulacağı kararlaştırıldı. Ancak hazine görevlileri ile onun arasında paranın cinsinden dolayı anlaşmazlık çıkması ve bu konuda titizlenmesi nedeniyle ödeme ertesi güne kalmıştı. Ertesi gün Berkýaruk öğle vaktinde çadırında dinlendiği sırada bir taşdarın Selçuklular aleyhindeki sözleri üzerine elinde kısa bir kılıçla otağından çıkmış ve Müeyyid el-Mülk'ü çağırarak boynunu kesmişti⁴³.

Sencer'in meliklik dönemindeki ilk veziri Kiya Mücír el-Devle Ebu'l-Feth Ali b. Huseyn Erdistanî idi. Sultan Berkýaruk Sencer'e Horasan'ı iktâ olarak verdikten sonra adı geçeni vezir tayin etmişti (n.490/m.1097). Ancak onun vezirliği uzun sürmemiş, Fahr el-Mülk b. Nizâm el-Mülk Sencer'in annesi (Tâc el-Dîn Seferiyye Hâtun)⁴⁴ ve Emîr Erkuş (Bozkuş veya ümeraya) birçok mal rüşvet vererek (emvâl-i vâfir be-rüşvet dâd) vezirliği ele geçirmişti⁴⁵.

Melik Sencer'in Horasan'daki rakibi Emîr-i Dâd Habeşî b. Altuntak idi. Nitekim bu bölge için yapılan hâkimiyet mücadelesinde Berkýaruk da

⁴² Ravendî, *Rahat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sûrûr*, s.143/Trk. trc., I, s.140; İbn el-Esir, X, s.252/Trk. trc., X, s.212; Abbâs ikbâl, aynı eser, s.204- 205; Özeydin, aynı eser, s. 48, 56, 170, 197.

⁴³ Bk. Ravendî, s.17/Trk.trc., I, s.144; Muhammed b. Muhammed el-Huseynî el-Yezdî, *el-Uraza Fi'l-Hikâyet el-Selcukiyye*, nşr. Karl Süssenheim, Kahire h. 1326, s.80; Merçil, E., "Selçuklular'da Taşdâr Müessesesi", *Prof.Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s.57; Mumcu (*Osmanlı Devleti'nde Rüşvet*, s.76), Müeyyid el-Mülk'ün tekrar vezir olduğunu zikredip, muhtemelen paranın tam olarak ödenmesinden dolayı sultan tarafından öldürüldüğünü belirtiyorsa da, olay yukarıda açıkladığımız şekilde gerçekleşmiştir.

⁴⁴ Sencer ve Muhammed Tapar'ın annesi için bk. İbn el-Esir, X, s.593/Trk. trc., X, s.469; Abbas İkbâl, *Vezalet*, s.118.

⁴⁵ Bk. İbn el-Esir, X, s.265, 378/Trk. trc., X, s.221 ve 306; Nâsir el-Dîn Münşî-yi Kirmanî, *Nesâim el-Eshar*, nşr. Mîr Celâl el-Dîn Muhaddis, hş. 1338 Tahran, s.57; Abbas İkbâl, aynı eser, s.194- 195, 201, 209.

Habeşi b. Altuntak'ı destekliyordu. İki taraf arasındaki savaşta Melik Sencer rakiplerini mağlup etti. Habeşi savaş sonrası kaçmağa muvaffak olduysa da bir grup Türkmen tarafından yakalandı, o hayatının bağışlanması için Türkmenlere yüz bin dinar verdi. Fakat bu rüşvet bir fayda sağlanmadı ve Türkmenler onu Emîr Bozkuş'un huzuruna götürdüler. O da Habeşi'nin derhal öldürülmesini emretti⁴⁶ (1100).

Öte yandan Melik Sencer'in en büyük emîri Bozkuş h.494/m.1101- 1101 yılında Batıniler üzerine sefer tertiplemiş ve onların hâkimiyetindeki Tabes'i kuşatmıştı. Selçuklu kuvvetleri bu şehri mancınıkla taş yağmuruna tutarak surların büyük kısmını tahrip etti. Tabes halkı güç durumda kaldı, Emîr Bozkuş kaleyi ele geçirmek üzere idi. Fakat Batıniler çok miktarda rüşvet gönderip kendilerinden istenilen şeylerden vazgeçmesini istediler. O da aldığı rüşvet nedeniyle kuşatmayı kaldırarak Tabes'den ayrıldı. Belki de bu sebeple daha sonra Batıniler Melik Sencer ve Emîr Bozkuş'u birbirine düşürmek için onlara mektuplar bıraktılar. Bu durumda Emîr Bozkuş Batıniler üzerine ikinci bir sefer tertipleledi (h.497/m.1103- 1104)⁴⁷.

Sultan Muhammed Tapar Dönemi

Sultan Muhammed Tapar Batınilere karşı harekete geçerek onların önemli kalelerinden biri olan Şahdiz'i kuşatmıştı. Batıniler bu kuşatma sonucunu çok zor durumda idiler. Öte yandan İsfahan'ın büyükleri ve ileri gelenleri sultanın veziri Sa'd el-Mülk-i Âbi'yi Batınilikle itham ediyorlar, Muhammed Tapar'ın ona tam bir itimadı olduğundan onlara inanmıyordu. Ancak vezir Batınilere yiyecek ve ihtiyaç duydukları malzemeleri yollamakta idi. Muhammed Tapar ise son derece hararetli bir tabiata sahipti, bu nedenle her ay kan aldırırdı. Sa'd el-Mülk Şahdiz'deki Batınileri kurtarmak maksadıyla sultanın kan alan hacamatçısı ile anlaştı ve ona Muhammed Tapar'ı öldürmek için bin dinar⁴⁸ rüşvet ve zehire batırılmış bir neşter verdi. Fakat

⁴⁶ Bk. İbn el-Esir, X, s.297/Trk.trc., X, s.246; Abbas İkbâl, *Vezaret*, s.284- 295; Özaydın, *Berkyaruk*, s.64- 65. Buna mukabil Sadr el-Dîn Huseynî (*Ahbâr*, s.88/Trk.trc., s.61), Habeşi b. Altuntak'ın yakalanıp Sencer'in önüne getirildiğini, onun da yüz bin dinar aldıktan sonra Habeşi'yi öldürdüğünü zikrediyor.

⁴⁷ Bk. İbn el-Esir, X, s.324, 378/Trk. trc., X, s.266 ve 306; B. Lewis, *Haşîşiler*, Trk. trc., A. Aktan, İstanbul 1995, s.45; Özaydın, "Sultan Berkyaruk Devrinde (1092- 1104) Batınilerle Yapılan Mücadeleler", Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80.Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995, s.183- 184.

⁴⁸ Taneri ("Vezirlik", s.178 not 452), Mumcu (aynı eser, s.75) ve Özaydın, A., (*Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s.81) verilen bu rüşveti on bin dinar olarak gösteriyorlar. Ancak onların bu konuda gösterdiği kaynaklardan Ravendî (s.160/Trk. trc., I, s.55), *el-Uraza* (s.89) ve Reşid el-Dîn'in eserinde (*Cami' Al-Tavârih*,

Sa'd el-Mülk'ün hacibinin karısının bu suikast tertibini sevgisine açıklaması, durumun sultana kadar ulaşmasına sebep olan olayları başlatmıştı. Sonuçta rüşvetle sultanı öldürmek isteyen Vezir Sa'd el-Mülk ve hacamatçı aynı akıbete uğrayarak öldürüldüler⁴⁹.

Muhammed Tapar dönemindeki bir diğer olay da yine vezir ile ilgilidir. Sultanın veziri Hacı Ziyâ el-Mülk Ahmed b. Nizâm el-Mülk Hemedan reisi 'Alâ el-Devle'nin atası Seyyid Ebû Hâşim el-Huseynî'ye muhtemelen düşman idi ve aleyhinde çalışmağa başlamıştı. Nitekim o Seyyid'i kendi eline teslim etmesi şartıyla sultana beş yüz bin dinar kazandırmayı taahhüt etmişti. Sultan bu rüşvet teklifine olumlu cevap vermiş olmalı ki, daha Seyyid'i yakalamak için hiç kimse Hemedan'a gitmeden önce o bu durumu haber aldı ve derhal harekete geçerek bilinmeyen bir yoldan bir haftada İsfahan'a ulaştı. Gece vakti kendisini Muhammed Tapar'ın yanına götürecek sultanın havasından bir hizmetkâr (hadim) aradı. Ona Lala Karategin'i önerdiler, Seyyid hayatını kurtarabilmek için rüşvete karşı aynı silâhla mücadeleye başlamış, Karategin'e kendisini bu gece gizlice sultanın huzuruna götürmesi karşılığında on kese içinde *on bin dinar rüşvet* teklif etmişti, Karategin bu isteği yapmayı kabul etti, aynı gece onu sultanın huzuruna çıkardı⁵⁰. Bu sırada sultanın eşi Kutlug-Han da orada idi⁵¹. Seyyid sultana eşi bulunmayan bir büyük inci getirmişti ve ağlayarak, "Bir süreden beri Hacı Ahmed benim ocağımı yıkmak istiyor. Duydum ki, beni beş yüz bin dinara satın almıştır... onun benim elimle bırakılması şartıyla kulunuz bu beş yüz bin dinarı sekiz yüz bin⁵² yapacaktır" dedi. Sultan bu rüşvet teklifini, kaynağın ifadesiyle⁵³, paraya düşkünlüğü sebebiyle kabul ve vezirini de feda etmişti. Nitekim Seyyid Ebû Hâşim Hemedan'a geri döndü, parayı hazırladıktan sonra seksen tane sandık yapıldı ve Buhara kumaşından torbalar dikildi. Her bir torbaya on bin dinar

II. Cild 5. cüz *Selçuklular Tarihi*, Yay. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s.73) bin dinar olarak geçiyor. İbn el-Esir (*el-Kâmil*, X, s.437/Trk. trc., X, s.346 ve devamı.) bu olayı zikretmiyor. Hamdullâh Müstevfî (*Tarih-i Güzide*, s.445), paradan bahsetmiyor. Buna mukabil Handmîr (*Dustûr el-Vüzerâ*, nşr. Sa'id Nefîsî, Tahran hş. 1317, s.184) bu rakamı üç bin dinar olarak kaydediyor.

⁴⁹ Bk. Ravendî, s.160/Trk. tr. I, s.155; *el-Urazâ*, s.89; Reşid el-Dîn, s.72; Hamdullâh Müstevfî, s.445; Handmîr, aynı eser, s.184; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s.80-81.

⁵⁰ Bazı emirlerin öldüklerinde geride bıraktıkları yüklü miktardaki servetin nedenlerinden biri de bu tip rüşvetler olmalıdır.

⁵¹ Bk. Ravendî, s.163/Trk. trc. I, s.159.

⁵² Bk. Ravendî, aynı yer; *el-Urazâ*, s.92-93; Hamdullâh Müstevfî, s.446-447. Buna mukabil Bunderî (s.98/Trk. trc. s.100) bu miktarı yedi yüz bin dinar olarak gösteriyor.

⁵³ Bk. Ravendî, s.164/Trk. trc., I, s.159. Yine Ravendî sultan için servet ve mal toplamağa düşkünlüğü vardı demektedir.

konularak sandıklara yerleştirildi. Her iki sandık bir katura yüklendi. Böylece kırk katura sekiz yüz bin dinar yüklenerek parayı almağa gelmiş görevli gulam⁵⁴ ile yola çıkarıldı. Seyyid ayrıca gulama da bin dinar vermişti⁵⁵. Sultan para eline ulaştığında, Vezir Ziyâ el-Mülk Ahmed'i Seyyid'in eline verdi. O da intikamını aldı. Vezir, Seyyid için ne düşündü ise kendi başına geldi. Burada kazançlı çıkan sekizyüzbin dinar rüşveti alan Muhammed Tapar olmuştur⁵⁶.

Her ne kadar Ravendî'nin verdiği bilgiye göre Seyyid, Ziya el-Mülk'den intikamını aldı görünüyorsa da, Mumcu (s.75- 76)'nın iddia ettiğinin aksine, öldürttüğü hususunda bir bilgi vermiyor. Çünkü Ziyâ el-Mülk'ün ölümü hakkında farklı rivayetler vardır⁵⁷. Burada Bundarî'nin ⁵⁸ verdiği bir bilgiden yararlanırsak, muhtemelen Seyyid onun azline sebep olmuş ve işten el çektirildikten sonra Ziyâ el-Mülk on iki yıl hapiste kalmıştı. İbn el-Esir⁵⁹ ise, Sultan Muhammed Tapar'ın h.500 Şevval ayında/Mayıs-Haziran 1107'de Sa'd el-Mülk Ebu'l-Mehasin'ı vezirlikten azlettiğini ve yerine Ahmed b. Nizâm el-Mülk'ü tayin ettiğini belirtiyor. Aynı müellife göre Ahmed b. Nizâm el-Mülk'ün vezirlikten azli h.504/m.1110- 1111 yılındadır. O daha sonra Ekim 1112'de Halife Müsterşid'e vezir tayin edildi⁶⁰. Yaklaşık bu on iki yıllık süre Bundarî'nin verdiği bilgiye uygun düşüyorsa da İbn el-Esir'in rivayetini göz önüne alırsak o azlinden sonra Bağdat'a gelerek bu şehirde yaşamış olmalıdır.

Öte yandan Seyyid Ebû Haşim öldükten sonra onun servetinden sultanın hazinesine iki yüz elli bin dinar nakledildi. Muhammed Tapar Hemedan'ın reisliğini onun oğluna verdi. Belki de bu para Seyyid'in oğlunun şehrin reisliğine tayin için verilen rüşvetten başka bir şey değildi⁶¹.

⁵⁴ Bundarî'ye göre (s.98/Trk.trc. s. 100) bu görevli Enuşirvan b. Hâlid idi. Ravendî (s.164/Trk. trc. I, s.160) ve *el-Urazâ* (s.93)'da bu görevli şihney-i hazine idi. Mirhond (IV, s.309) ise *gulâm-ı ez hâzinân* olarak zikrediyor.

⁵⁵ Handmîr (aynı eser, s.186) para vermediğini belirtiyor.

⁵⁶ Bk. Ravendî, s.162- 165/Trk. trc. I, s.159-161; Bundarî, s.98/Trk.trc.s.100; *el-Urazâ*, s.92-93; Hamdullâh Müstevfi, s. 446- 447; Handmîr, *Dustûr el-Vüzerâ*, s.185- 186; Mirhond, IV, s.308-309; Mumcu, aynı eser, s.75- 76.

⁵⁷ Bk. Tanerî, "Vezirlik", s.178.

⁵⁸ Bk. s.102/Trk.trc.s.103.

⁵⁹ *el-Kâmil*, X, s.438 ve 483/Trk.trc. X, s.351 ve 387.

⁶⁰ Bk. aynı eser, X, s.602/Trk.trc. X, s.476. Onun halifenin vezirliğinden azli Temmuz 1123'den sonradır (aynı eser, X, s. 615/Trk. trc. X, s.486). Ahmed b. Nizâm el-Mülk'ün ölümü h. 544/m.1149- 1150 tarihinde vuku bulmuştur, bk. aynı eser, XI, s.147/Trk. XI, s.132. Ayrıca bu olaylar için bk. Abbâs İktal, *Vezâret*, s.163- 170.

⁶¹ Bk. Bundarî, s.102/Trk. trc. s.103.

Sultan Muhammed Tapar döneminde Isfahan'ın reisi Abdullâh el-Hatibî adlı hilekâr ve yalancı bir şahıstı. Buna rağmen Bağdad'da zaman-zaman büyüklerle görüşebiliyordu. O Halife Mustazhir'in kardeşi Hasan hakkında da dedikodu yapmış, "Sultan (Muhammed Tapar) ile aramızda halifenin kardeşi Hasan'ın lafı geçti. Sultan benden onu sordu" demişti. Halife bu dedikodudan ve kardeşine bir zarar gelmesinden korkmuş olmalı ki, Hatibî'ye rüşvet gönderip, kardeşini diline dolamasını engellemiştir⁶².

Bir diğer rüşvet olayı Nizâm el-Mülk'ün oğullarıyla ilgili olarak tespit edilmektedir. Ahmed b. Nizâm el-Mülk'ün vezirliği sırasında *âriz el-ceyş* görevi Anuşirvan b. Hâlid'in uhdesinde idi. Vezirin kardeşi Şems el-Mülk hazineye iki bin dinar rüşvet vermiş ve bu göreve atanmıştır⁶³.

Öte yandan Haçlılar da Müslüman kalelerini kuşattıklarında bundan vazgeçmek için rüşvet istedikleri olaylar görülüyor. Bunlardan biri h.501/m.1107- 1108'de Sultan Muhammed Tapar döneminde vuku bulmuştur. Haçlı kralı I. Baoudouin zikri geçen sene içinde Sur şehrine yürüyerek burayı bir ay boyunca kuşattı. Ancak Sur valisi yedi bin dinar verecek onu çekilmeğe razı etmiş, Baudouin bu parayı alarak oradan uzaklaşmıştır⁶⁴.

Sultan Sencer Dönemi

Bir tüccar olan Nizâm el-Dîn Togan Beg Muhammed b. Süleyman el-Kaşgarî Karahanlı hükümdarlarından birine vezirlik yapmış, daha sonra Türkistan'dan Merv-i Şâhcân'a gelmişti. O burada Sultan Sencer'in yakınlarının yanında kendisine yer buldu. Türkçe bilmesi, ayrıca mal sarf etmesi ve rüşvet yoluyla sultanın mizacına uygun hizmetlerde bulunması nedeniyle akranlarından ayrıcalıklı oldu. Togan Bey daha sonra devletin ileri gelenlerinden özellikle Emîr Kumaç'a da lâıyk hizmetler yaptı. Ebû Tahir Sa'd b. Ali el-Kummî'nin 15 Muharrem 516⁶⁵/m.12 Mart- 10 Nisan 1112'de ölümünden sonra Emîr Kumaç sultanın vezirliğini bir milyon (be-hezâr

⁶² Bk. aynı eser, s.95/Trk. trc.97.

⁶³ Bk. aynı eser, s.100/Trk. trc. s.101. Ayrıca bk. Özeydin, *Berkyaruk*, s.170, 179. Ancak burada Şems el-Mülk'ün kardeşi Ahmed'e rüşvet verdiği zikredilmektedir.

⁶⁴ Bk. İbn el-Esir, X, s.455- 456/Trk. trc. X, s.364. İbn el-Esir'in bu rivayetine mukabil, Baudouin 1106'da Sayda'yı kuşatmış ve buranın valisinin kendisine gönderdiği büyük miktarda para ile bu şehri iki yıl süreyle kendi haline bırakmıştı, bk. S.Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. F. İşıltan, Ankara 1987, II, s.75.

⁶⁵ Bundari'nin eserinin Türkçe tercümesinde h. 519 şeklinde zikredilmiştir (s.241). Arapça metinde (s.267) h.516 yılı olarak geçiyor.

hezâr) Nîşabur dinarına rüşvetle onun için satın aldı. Böylece Togan Bey Muharrem ayında vezirlik hil'atını giydi. İki yıldan biraz fazla vezirlik yaptıktan sonra azledildi (h.618 Safer⁶⁶/20 Mart- 17 Nisan 1124)⁶⁷.

Sultan Sencer döneminde rüşvetle ilgili bir olay Batınîler ile Emîr Erkuş arasında vukû bulmuştur. Selçuklu sultanına bağlı bir grup asker h.528/m.1133- 1134 yılında Emîr Erkuş kumandasında Batınîler'in elinde bulunan Horasan'daki Girdkûh kalesini kuşatmıştı. Emîr Erkuş'un bu kuşatması Batınîleri çok güç durumda bırakmıştı ve kale ele geçmek üzere idi. Ancak rivayete göre Emîr Erkuş Batınîler'den pek çok para ve değerli takılar alarak kuşatmayı kaldırıp gitmiş, kaledekiler de kurtulmuştu⁶⁸.

Sencer, veziri Nasır el-Dîn Mahmûd b. Muzaffer b. Ebî Buye (veya Ebî Tevbe)'yi azlettikten sonra ona divan-ı ısrâf-ı memâlik başkanlığı görevini vermişti. Babasıyla beraber oğlu Hâce Şems el-Dîn Ali de bu divana dönmüştü. Öte yandan bu dönemde Sencer'in ileri gelen emirlerinden Cevher müsaadesiz ve tevki'siz bir çok iktâ'yı gasp etmişti. Nasır el-Dîn bu durumu açıkladığında, Emîr Cevher taraftarları onu engellemek istedilerse de başarılı olamadılar. Ancak daha sonra Cevher, Emîr Ali Çetîrî'nin yardımıyla Sencer'e rüşvet olarak çeşitli hediyeler, bir çok mal göndererek sultanı rüşvet yoluyla istediklere razı ettiler. Sonuçta Nasır el-Dîn ve oğlunu öldürdüler⁶⁹.

Belh civarında, Huttelan otlaklarında konar-göçer olarak yaşayan Oğuzlar Sencer'in mutfağına yılda yirmi dört bin koyun vermekle mükellef idiler. Oğuz isyanının başlamasına sebep olan ilk olay, Selçuklu sarayının mutfağına bakmakla görevli olan hansaların bu iş için gönderdiği tahsildarın (muhassıl) onlara kötü muamele etmesinin yanı sıra Oğuzlar'dan rüşvet istemesi nedeniyle gerçekleşmişti. Ravendî'ye göre⁷⁰, "O adam bunlardan rüşvet alacağını ümit ediyordu. Mesel, Rüşvet eyaletleri kötüleştirir, valileri

⁶⁶ Bundarî'nin eserinin Türkçe tercümesinde (s.242) sadece yıl olarak geçiyor. Arapça metinde (s.267) Safer 518 şeklindedir.

⁶⁷Bk. Bundarî, s.267/Trk. trc.s.241- 242; Seyf el-Dîn Hâcî b. Nizâm Akilî, *Âsâr el-Vüzerâ*, nşr. Mîr Celâl el-Dîn Hussaynî Urmevî (Muhaddis, Tahran 1959, s.236); Handmîr, *Dustûr el-Vüzerâ*, s.191- 192; Abbâs İkbâl, *Vezâret*, s.252- 253; Tanerî, "Vezirlik", s.96.

⁶⁸Bk. İbn el-Esir, XI, s.17/Trk. trc., XI, s.27. Krş Menuçher Sütûde, *Kıl'a-ı İsmâ'iliyye*, Tahran hş. 1345, s.151. Ancak bu eserde rüşvet zikredilmiyor.

⁶⁹Bk. Nâsır el-Dîn Münşî Kirmanî, *Nesâim el-Eshâr*, s.69; Akilî, *Âsâr el-Vüzerâ*, s.252- 253.

⁷⁰ Bk. Ravendî, s.177/Trk. trc. I, s.173; Mirhond, IV, s.315 vd.; Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984², s.406 vd.

bozar". Onlar rüşvet vermediler". Böylece tahsildarın öldürülmesiyle başlayan olaylar zinciri Sultan Sencer'in esir edilmesiyle son bulmuştu (1153).

Öte yandan bu konuda İbn el-Esîr'in ilk rivayeti biraz farklıdır. Buna göre⁷¹, Belh ikta'ı sahibi olan Emîr Kumaç onları yaşadıkları yerlerden uzaklaştırmak istedi, ancak Oğuzlar bazı armağanlar vererek onunla anlaştılar. Emîr Kumaç daha sonra tekrar onların üzerine yürüdü ve kendi ıkta alanından çekip gitmelerini istedi. Oğuzlar direnerek bir araya geldiler. Kumaç ise on bin atlı ile onların üzerine doğru harekete geçti. Oğuz beyleri bu kez otlaklarında bırakılmaları karşılığında her aile için kendisine iki yüz dirhem gümüş teklif ettiler. Fakat Emîr Kumaç bu teklifleri kabul etmemiş, iki taraf arasındaki savaşı Oğuzlar kazanmıştı. Burada başlangıçta Oğuzlar'dan rüşvet alan fakat ikinci kez yapılan teklifi kabul etmeyen Emîr Kumaç bir ölçüde suçludur. Nitekim o ve oğlu Alâ el-Devle Ebû Bekr Oğuzlar ile yaptıkları savaşta öldürülmüşlerdir. Bu haber Sultan Sencer'e ulaştığında Oğuzları tehdit ederek ülkesinden ayrılmasını emretti. Oğuzlar özür dileyerek otlaklarında bırakılması karşılığında sultana pek çok mal (rüşvet) vermeği teklif ettiler⁷². Sonuçta Sencer ordusuyla Oğuzlar'ın üzerine yürüdü ise de mağlup oldu ve esir düştü (1153).

⁷¹ Bk. *el-Kâmil*, XI, s.176 vd./Trk.trc. XI, s.154- 157.

⁷² Bundarı'ye göre (s.282/Trk. trc. s.253) onlar Sultan Sencer'e elli bin at ve deve, iki yüz bin rûknî dinar, iki yüz bin Türk koyunu (rüşvet) teklif etmişlerdi.

Irak Selçukluları

Sultan Mahmud Dönemi

Sultan Muhammed Tapar vefat ettiği zaman (1118), oğlu Mahmud tahta oturtulmuş, ancak Horasan'ı yöneten amcası Melik Sencer buna itiraz etmişti. Her iki taraf arasındaki Save Savaşı (1119)'nı Sencer kazanarak sultanlığını ilân ederken, Mahmud da savaş meydanından kaçmıştı. Bu sırada ortaya çıkan devlet adamı Kıvam el-Dîn Ebu'l- Kasım Ali Dergüzini Enesâbadî herkesten önce davranarak, efendisi Mahmud'un işini yoluna koymak için Sencer'in yanına gitti. O Mahmud'un hazinesinden çarpmış olduğu maldan bir miktarını beraberinde götürdü, onları bol- bol dağıttı ve önünde engel gördüğü her şeyi rüşvet vererek (mali kesir be-rüşvet be-in ve an dâd) ortadan kaldırdı. Bu sayede Sencer ile Mahmud arasında aracılık yapmağı muvaffak oldu⁷³. Böylece Irak Selçuklu Devleti'nin başlangıcında rüşvetle ilgili olarak iki şahsiyet ortaya çıktı. Bunlardan birisi Sultan Mahmud'un kendisine vezir tayin ettiği Dergüzini idi.

Mahmud daha sonra Büyük Sultan Sencer'e karşı Halife Müsterşid ile bir ittifak oluşturmuştu. Fakat Sencer'in duruma müdahale ederek bir mektup göndermesi üzerine Mahmud Ocak 1127 başlarında Bağdat'a gelerek halifeyle savaştı. Sonuçta iki taraf bir anlaşma yaptılar. Öte yandan halife, Bağdat'a ulaşmadan önce Sultan Mahmud'a bir elçi göndererek ülkenin Dübeyş b. Sadaka yüzünden perişan bir durumda olduğunu ve gelişini durum düzelinceye kadar tehir etmesini istemiş ve bu öneriye uyduğu takdirde bol miktarda para vermediği (rüşvet) vaat etmişti⁷⁴. Mahmud Rebi I. 521/17 Mart - 15 Nisan 1127 tarihine kadar Bağdat'da kaldı. Halife ona anlaşıkları miktarda para gönderdiği gibi silâh, at ve saire de hediye etmişti. Sonuçta sultan halifeden anlaşma karşılığı bir miktar para (rüşvet) almıştı. Daha sonra hastalanan Mahmud Bağdat'ı terk ederek Hemedan'a gitti.

Bu olaylar sırasında Vezir Dergüzini halifeden rüşvet almak ve Sultan Mahmud'un Bağdat'tan çıkmasını temin etmekle itham edilmişti. Mahmud Bağdat'dan ayrıldıktan sonra Dergüzini'yi Hemedan'da görevden azl ve hapsetti (Receb 521/Temmuz/Ağustos 1127)⁷⁵.

⁷³ Bk. Bundarî, s.126- 127/Trk. trc. s.122; Abbâs İkbâl, *Vezaret*, s.266.

⁷⁴Bk. İbn el-Esîr, X, s.635- 638/Trk. trc., X, s.502- 504; Köymen, *II. İmparatorluk*, s.90n.

⁷⁵Bk. İbn el-Esîr, X, s.642/Trk.trc.X, s.507- 508; Köymen, aynı eser, s.111; Kayhan, H., *Irak Selçukluları (514-590/1120- 1194)*, Konya 2001, s.63.

Bir süre sonra Bau'daki işleri düzenlemek için Rey şehrine gelen Sultan Sencer burada Mahmud ile görüştü. Ayrıca Sencer Dergüzini'yi desteklemekte idi ve onun emri ile sabık vezir serbest bırakıldı. Dergüzini önce Sultan Mahmud'un eşinin yani Sencer'in kızının vezirliğine tayin edildi, sonra da Mahmud ona tekrar vezirlik görevi verdi. Bu göreve tayinde Dergüzini Büyük Hacib Urgan (?)'ı *rüşvetle* kendi tarafına çekmişti. Muhtemelen Hacip Urgan Sultan Mahmud'u etkilemiş, böylece Dergüzini tekrar vezirliğe tayin edilmişti (24 Muharrem 523/17 Ocak 1129)⁷⁶.

Dergüzini, kaynağın ifadesiyle, içi kötülük ve fesadla dolu bir şahıs idi. Onun hoşlanmadığı şahsiyetlerden biri de Aziz el-Dîn Isfahanî idi. Dergüzini, Sultan Mahmud'a "eğer Aziz'i hapsedecek olursan, kendi malımdan üç yüz bin dinar veririm, onu hapse attığın gibi malı ödemeğe başlarım" dedi. Bunun üzerine Bağdad'da iken sultan mala (paraya) meyl etti ve Aziz'i evinden çağırarak muhafaza altına alınmasını emretti (h. 525 başları/1131 başları)⁷⁷. Ancak Dergüzini bu rüşveti kendi parasından değil, yaptığı müsadereler ile parça- parça ödemeğe başlamış, fakat vaat ettiği miktarı tamamlamadan Sultan Mahmud ölmüştü (10 Eylül 1131).

Irak Selçukluları döneminde rüşvet olaylarına karışan ikinci şahıs Dübeyş b. Sadaka idi⁷⁸. Dübeyş Sultan Mahmud'a isyan etmesi için Melik Mes'ûd'u kışkırtmıştı. Fakat Esedâbâd'da iki kardeş arasında yapılan savaşı (14 Haziran 1120) Mahmud kazandı. Bu sırada Dübeyş Irak'da bulunuyordu ve Halife Müstersid'i de tehdit etmişti. Mahmud Eylül-Ekim 1120'de Bağdat'a ulaştığında, Dübeyş karısını pek çok para ve hediyelerle sultanın yanına gönderip aff diledi. Onun bu dileği şartlı olarak kabul edildi. Dübeyş ise bu şartlı affı kabul etmemişti⁷⁹.

Sultan Mahmud dönemindeki bir diğer olaya gelince, Vezir Kemâl Ebû Talib el-Sumeyremî Batınîler tarafından öldürüldüğünde (Safer sonu 516/9

⁷⁶ *Zubdet*, s.151/Trk. s.143; İbn el-Esir, X, s.652/Trk. trc. X, s.515; Köymen, aynı eser, s.123- 124; Abbâs İkbâl, aynı eser, s.268; Öte yandan İbn el-Esir başka bir yerde (X, s.642/Trk. trc. X, s.508) Sencer'in Zilhicce ayında (Kasım- Aralık 1128) hapisten çıkarıp tekrar Mahmûd'a vezir tayin ettiğini belirtiyor.

⁷⁷ Bk. *Zubdet*, s.153- 154/Trk. trc. s.145- 146; Abbâs İkbâl, aynı eser, s.269.

⁷⁸ Hayatı için bk. Özaydın, A., Dübeyş b. Sadaka mad., *DİA*.

⁷⁹ Bk. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, notlar ve açıklamalar, Ali Sevim, Ankara 1982, s.140; İbn el-Esir, X, 565- 566/Trk. trc.X, s.449; Sevim, A.-Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s.233.

Mayıs 1122)⁸⁰, Mahmud onun yerine yedi yüz bin dinar (rüşvet) veren Şems el-Mülk Osman b. Nizâm el-Mülk'ü tayin etmişti⁸¹.

İmâd el-Dîn Zengî'nin Musul ve çevresine vali atanmasıyla ilgili olaylarda da rüşvet teklifi rol oynamış olmalıdır. Musul hâkimi İzz el-Dîn Mes'ûd b. el-Porsukî'nin ölümüyle (521/1127), yerine küçük kardeşi geçti. Ülkeye ise Aksungur'un Çavlı adındaki memlûkü hâkim olmuştu. Çavlı Sultan Mahmud'a elçi gönderip ülkeyi Porsukî'nin oğluna vermesini istedi ve bu iş için ona *pek çok mal* vermeyi vaat etti. Ancak Çavlı'nın bu iş için gönderdiği elçiler Sultan Mahmud'a aralarında İmâd el-Zengî'nin bulunduğu birkaç kişiden bahsettiler. Ayrıca "Sultanın hazinesine yaklaşmak maksadıyla İmâd el-Dîn adına pek çok mal (para) vermeği vaat ettiler". Bunun üzerine Mahmûd, Zengî'nin vali tayin edilmesini kabul etti⁸².

Bir ara Haleb'de karışıklıklar çıktı. Haçlılar bu haberi duyunca Joscelin askerleriyle Haleb'e hareket etti. Şehir halkı ona biraz para verip anlaşılmış, Joscelin de geri dönmüştü (takriben Ekim- Kasım 1128)⁸³.

Melik Tuğrul ile Dübeys de birleşerek Irak Selçuklu tahtını ele geçirmek istemiş, fakat başarılı olamayarak Sultan Sencer'e sığınmak zorunda kalmışlardı. Bundarî'ye göre⁸⁴, daha sonra devlet ileri gelenleri, "Emir Dübeys'den rüşvet aldılar ve onu Irak'a gönderdiler". Tabii o Sultan Mahmud ile beraber harekete geçerek Irak'a gelmişti (1129). Sultan Mahmud, amcası Sencer'in talimatıyla, onu Halife Müstersid'e aff ettirmek, ayrıca Zengî'nin yerine Musul'a atanmasını sağlamak istiyordu. Ancak halife Dübeys'in affına ve Zengî'nin yerine atanmasına karşı çıktı, hatta buna engel olmak için yüz bin altın (rüşvet) vermeyi önerdi⁸⁵. Atabeg Zengî de

⁸⁰ Bk. İbn el-Esir, X, s.601/Trk. trc.X, s.475. Buna mukabil *Anonim Mücmel Tevârih* (nşr. Melik el-Şu'ara Bahar, Tahran hş. 1318, s.414)'e göre, bu olay Safer 515/Nisan-Mayıs 1121'de vuku bulmuştur.

⁸¹ Bk. *Mücmel el-Tevârih*, s.414. İbn el-Esir, aynı yer. Ancak bu eserde rüşvet zikredilmiyor.

⁸² Bk. İbn el-Esir, X, s.643- 645/Trk. trc.X, s.508-509. Alptekin, C., *The Reign of Zangi (521- 541/1127-1146)*, Erzurum 1978, s.28; İmâd el-Dîn Halil, *İmâd el-Dîn Zengî*, Beyrut 1971, s.42- 44.

⁸³ Bk. İbn el-Esir, X, s.650/Trk. trc. X, s.514. Runciman'a göre (*Haçlı Seferleri*, II, s.148) bu olay 1127 olarak verilirken, para söz konusu edilmiyor.

⁸⁴ Bk. s.121/Trk. trc.s.118.

⁸⁵ Bk. İbn el-Esir, X, s.654/Trk. trc. X, s.517; Köymen, II. *İmparatorluk*, s.135n ve s.137.

Dübeys'in Musul'a atanacağını öğrendiğinde, o da bu tayini engellemek için Sultan Mahmud'a yüz bin altın (rüşvet) vermişti⁸⁶.

Daha sonra gelişen olaylar sonucu ve Mahmud'un ağır bir şekilde hastalanması, Dübeys'in aradığı fırsatı bulmasına ve sultanın küçük oğlu Feruhşâh'ı da yanına alarak Hille'ye yürütmesine sebep oldu. O hiçbir direnişle karşılaşmadan eski başkenti Hille'ye girdi (Ağustos-Eylül 1129). Dübeys, Mahmud'un Hemedan'dan Bağdad'a geldiğini haber aldığı zaman, sultana bol miktarda hediyeler, altın nalı üç yüz at ve iki yüz bin dinar gönderip ondan ve halifeden aff diledi. Fakat Sultan Mahmud onun bu isteğini kabul etmedi⁸⁷.

Bir süre sonra Dımaşk atabeyi Böri Dübeys'i tuzağa düşürerek ele geçirdi. Durumu öğrenen Zengî düşmanı olan Dübeys'i, elinde tutsak bulunan Böri'nin oğlu Sevinç ve bazı emirleri serbest bırakmak ve elli bin altın karşılığı⁸⁸ Böri'den (rüşvetle ?) satın aldı (Kasım 1131)⁸⁹. Burada kaynakların değişik ifadeleri karşısında bu olayı bir rüşvet olarak kabul edebilir miyiz?. Azimî; Böri'nin Dübeys'i oğlu Sevinç'in fidyesi karşılığında atabeye verdi, şeklinde bir ifade kullanıyor. İbn el-Adim'in ifadesi ise, satmak veya satın almak şeklindedir. İbn el-Esîr'e göre, Böri Dübeys'i tehditle Zengî'ye göndermişti.

Sultan II. Tuğrul Dönemi

II. Tuğrul, Sultan Sencer tarafından h.526 Cumada II/Nisan-Mayıs 1132'de Irak Selçuklu tahtına oturtuldu. Sencer ayrıca Dergüzini'yi ona vezir tayin etmişti⁹⁰. Daha sonra Halife Müsterşid, Köymen'e göre⁹¹, Bağdad'a girebilme şartlarını bildirmek üzere II. Tuğrul'a elçiler gönderdi. Selçuklu veziri onları soğuk bir şekilde karşılamış yüzlerine karşı münasebetsiz sözler

⁸⁶Bk. İbn el-Esîr, X, s.654/Trk. trc.X, s.517; Köymen, aynı eser, s.137; Alptekin, aynı eser, s.33.

⁸⁷Bk. İbn el-Esîr, X, s.655/Trk. trc. X, s.518; Köymen, (aynı eser, s.147n.2). Köymen Sibt'dan naklederek, sultana 55 Arap tayı, üç katır yükü para (emval)-200.000 dinar, Halife'ye de 3000 cins at verileceğini zikretmektedir; Sevim-Merçil, *Selçuklular Tarihi*, s.240.

⁸⁸Bir rivayete göre Zengî yüz bin altın vererek onu almıştı, bk. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.144 ve 152.

⁸⁹Bk. İbn el-Esîr, X, s.668/Trk. trc. X, s.527; Özaydın, Dübeys b. Sadaka mad., *DİA*; Alptekin, Zengî mad., *İA*.

⁹⁰Bk. Bundarî, s.160/Trk. trc.150; İbn el-Esîr, X, s.678/Trk. trc. X, s.534; Köymen, aynı eser, s.197-198

⁹¹Bk. I. Tuğrul mad., *İA*, s.16.

söylemek terbiyesizliğini göstermişti. Bundarî⁹², “rüşvet tamahı ile” onun düzgün olan işi bozduğunu zikrediyor. Bu sebeple halife ile sultan arasında hiçbir anlaşma kararlaştırılmadan elçiler geri gitmişlerdi. Belki de vezir halife tarafından, sultanla arasında arabuluculuk yapması için, kendisine hediye (rüşvet) gönderileceğini ümit etmiş, düşündüğü gerçekleşmeyince de elçilere kötü davranmıştı.

Sultan Mes'ûd Dönemi

Râşid halifelikten azledildikten sonra, yerine geçecek biri arandığında, Vezir Şeref el-Din Zeynebî bu konuda etkili olmuş ve Sultan Mes'ûd'a Râşid'in amcası Ebû Abdullah'ı önermişti. Sultan Mes'ûd ile vezir daha sonra huzuruna girip onunla anlaştılar. Vezir ikisi arasında kabul edilen anlaşma maddelerini karara bağlayıp açıkladı. Böylece 18 Ağustos 1136'da Ebû Abdullâh “el-Muktefi li-emrillâh” lâkabıyla halife ilân edildi⁹³. Ebu'l-Ferrec'e göre⁹⁴, bu anlaşma sırasında, Muktefi sultana yüz on iki bin dinar verdikten sonra tahta oturmuştu.

Sultan Mes'ûd Kasım 1138 tarihinde vezirliğe Kemâl el-Din Muhammed Hâzin'i tayin etti. Yeni vezir gayet başarılı olup, devlet işlerini düzene sokmuştu. Ayrıca o Mes'ûd'u Azerbaycan'ı yöneten Atabeg Karasungur'un baskısından kurtarmağa çalıştı ve gizlice bu konuda sultanla anlaştı. Buna göre Karasungur veziri İzz el-Mülk Ebû İzz el-Bürücirdî'yi teslim edecek olursa ona beş yüz bin dinar verilecekti. Belki de sultan ve Kemâl el-Din, Karasungur'un bu yardımcısını bertaraf etmekle onu zor durumda bırakmayı plânlamışlardı. Bir diğer ihtimale göre, İzz el-Mülk Dergüzinî'nin arkasına takmış olduğu şeytanlardan biri olup birçok insanın emlakını zabt etmişti. Sultan Mes'ûd ve Kemâl el-Din onun kötülüklerini önlemek istemişlerdi. Ancak Karasungur bu teklifi kabul etmemiş ve vezirini mal karşılığında feda etmemişti⁹⁵.

Sultan Mes'ûd zamanla Hasbeg Belengerî adlı emirin mevkiini yükseltmişti. Bu olay sultanın yanında bulunan öteki emirlere ağır geldi ve durumu Erran ve Azerbaycan'ı yöneten Çavlı Candâr'a şikayet ettiler. Çavlı

⁹²Bk. *Zubdet*, s.160/Trk. trc., s.150.

⁹³Bk. Bundarî, s.183/Trk.trc. s.169; İbn el-Esir, XI, s.142- 143/Trk. trc. XI, s.47.

⁹⁴Bk. *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt II, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987², s.372.

⁹⁵Bk. Bundarî, s.186/Trk. trc. s.171,179; İbn el-Esir, XI, s.64/Trk. trc.XI, s.65. Ancak İbn el-Esir, rüşveti zikretmiyor. Sevim-Merçil, aynı eser, s.253- 254.

da bu nedenle Hasbeg'i yakalamağa çalışıyordu. Bir gün Mes'ûd bunu haber alıp Çavlı'ya, "Ben seni düşmanları uzaklaştırmak için çağırdım, emîr el-ümerâ yaptım. Sen ilk iş olarak benim hasekime hücum ediyorsun" diye haber yolladı. Çavlı sultanın bu haberi karşısında muhtemelen başına gelebilecek tehlike nedeniyle, korktu. "Dergâhın eskilerinden olan Hâce Yakut'a sultanı böyle bir niyeti olmadığını ikna için on bin dinar (rüşvet) gönderdi" Hâce Yakut Çavlı adına özürler dileyerek sultanı iknaya muvaffak oldu⁹⁶.

Sultan Mes'ûd döneminde Rey şehrinde bir amid görev yapmış ve bir yıl memuriyette bulunmuştu. O bu süre içinde kendine yeter derecede servet toplamıştı. Muhtemelen sultan Irak'a geldiğinde bundan hesap soruldu. Amid bunun üzerine Bağdat halkından Hakimoğlu (İbn Hakim) diye meşhur olan bir müşrifi çağırarak hesaplarındaki yolsuzlukları örtecek şekilde çalışmasını istedi. Buna mukabil müşrife iki bin dinar (rüşvet) önerdi. Ancak müşrif bunu kabul etmeyerek hesabı doğru bir şekilde yaptı. Daha sonra amid ve Hakimoğlu sultanın vezirinin karşısına çıkarak hesabı verdiler. Vezir İzz el-Mülk bu kez iyi niyetle hareket ederek hesabı uygun buldu. Amid ve müşrif vezirin yanından çıktıktan sonra amid yine de Hakimoğlu'na altı yüz dinar vererek, "bu senin içindir, senin doğruluğundan bana zarar dokunmadı" demişti⁹⁷.

Sultan II. Muhammed Dönemi

II. Muhammed Hemedan'da tahta oturduğunda (Şubat-Mart 1153), kardeşi Melikşâh'ı şehrin dışında bir köşke götürerek hapsetmişti. Fakat Melikşâh buradan kaçarak Huzistan'a gitti ve kardeşinin hükümdarlığı zamanında burada idi, çünkü ona karşı gelecek kuvveti yoktu. Kızkardeşi Gevher-Neseb Melikşâh'ın tarafında idi. Bu hâatun Melikşâh bir ordu meydana getirerek Muhammed'e isyan etsin diye Isfahan'dan Huzistan'a doğru ilerledi, beraberinde bu durumu rüşvetle sağlamak üzere çuvalla altın götürüyordu. Sultan II. Muhammed bu durumu haber aldığı anda, Atabeg Ayaz'ı bir ordu ile göndererek o mal ile hazineyi yağma ettirdi⁹⁸.

Sultan II. Muhammed Irak Selçuklu Devleti'nin önde gelen emîr ve zenginlerinden Hasbeg'i öldürtüp onun mallarına ve hazinesine el koymuştu. O Hasbeg'i ortadan kaldırdığı sırada kardeşlerinden Süleymanşâh

⁹⁶Bk. Ravendî, s.233-234/Trk.trc.I, s.224; *Ravzat us-Safa*, IV, s.326.

⁹⁷Fazla bilgi için bk. Bundarî, s.197/Trk.trc.s.179-180; Taneri, "Vezirlik", s.112-113.

⁹⁸Bk. Ravendî, s.255-256/Trk. trc. II, s.245-246; Mumcu, aynı eser, s.75.

büyük bir ordu ile Hemedan'a yürüdü. Muhammed'in yanında küçük bir ordu vardı. Çünkü yakın adamları (hasekiyân), ordunun o dönemde âdeti olduğu üzere, anlaşmazlığa düşmüş ve dağılmışlardı. Sultan Muhammed onları yatıştırmak için rüşvet olarak külâh-külâh altın, çuval- çuval elbise dağıtıyordu. Askerler bu dağıtılanları almalarına rağmen yine de kaçıyorlardı. Böylece Hasbeg'in hazinelerinin çoğu tükenmişti⁹⁹.

Sultan III. Tuğrul Dönemi

Sultan III. Tuğrul 1188/1189 kışını Hemedan'da geçirdiği sırada emîrlere ile arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Bu emîrlere gizlice Rey'de bulunan Kutluğ İnâç'a kısa mektuplar göndererek sultana karşı harekete geçmeğe davet ediyorlardı. Ancak bu durum çok geçmeden ortaya çıktı. Onlar derhal aman diledilerse de sultan hepsinin yakalanmasını ve mallarının müsaderesini emretti. III. Tuğrul kendisine ihanet edenleri Alâ el-Devle kalesinde hapsedirdi. Onlar bunun için aman dileyerek mal ve para vermeyi taahhütte bulunuyorlardı. Nitekim bunun için harekete geçilmiş, onlar borçlar alarak divana teslim ediyorlardı. Bir gün tutuklulardan Kutluğ Taşdâr kaleyi gezen sultana manasız sözler söyleyerek, "Atabeg Muhammed'in muvafakati ile Hemedan reisi Alâ el-Devle babanın (Sultan Arslanşâh) karısı olan kız kardeşinin öcünü almak için bana on bin dinar verdi, ben de (zehirli) şerbeti hamama götürüp babana verdim. Senin de başına aynı şey gelecekti" dedi. Sultan III. Tuğrul bu durumda büyük bir kızgınlığa kapıldı ve tutukluların hepsini öldürülmesini emretti (Zilhicce 584/Ocak-Şubat 1189)¹⁰⁰. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar zehirlenmekten kurtulabilmiş, buna mukabil Irak Selçuklu Sultanı Arslanşâh on bin dinar rüşvet karşılığı öldürülmüştü.

Sultan III. Tuğrul'un rüşvet aldığı şahsiyetlerden birisi de, Hemedan reisi Alâ el-Devle'nin oğlu Mecd el-Dîn idi. Mecd el-Dîn sultanın sevgililerinden olan Züleyha adlı bir çalgıcı ile Tuğrul'un haberi olmadan, işret (içki içmek) yapmıştı. Sultan bu durumu öğrenerek onu yakalamıştı. Mecd el-Dîn muhtemelen canını kurtarabilmek için külçe hâlinde beş yüz bin dinar kızıl altın ödedi. III. Tuğrul onu, altınlarla beraber, esir olarak Kazvin (veya Ferrezîn) Kalesi'ne yolladı¹⁰¹.

⁹⁹Bk. Ravendî, s.262/Trk. trc. II, s.252; Mumcu, aynı eser, s.75.

¹⁰⁰Bk. Ravendî, s.351- 352/Trk. trc. II, s.323- 324; Ravzat us-Safa, IV, s. 345; Sevim-Merçil, aynı eser, s.289.

¹⁰¹Bk. Ravendî, s.367/Trk. trc. II, s.337.

Türkiye Selçukluları¹⁰²

Türkiye Selçukluları'nda menşur yazan görevliye (tuğraî) rüşvet veriliyor mu idi?. Sultan II. İzz el-Dîn Keykavus tahta oturduğunda (1246) birçok göreve tayinler yapıldı. Buna göre vezirlik Sahib Şems el-Dîn Muhammed Isfahani'ye, naiblik Celâl el-Dîn Karatay'a, Beylerbeylik Şems el-Dîn Hasoğuz'a, atabeylik Esed el-Dîn Ruzbeh'e ve pervanelik Ebû Bekr Attar'a verilmiş. Baba lâkaplı Şems el-Dîn Mahmud Tuğraî her birinin adına menşur yazdı. Bundan dolayı eline çok miktarda mal (para) geçti. Beylerbeyi Şems el-Dîn Hasoğuz, Anadolu halkı bu durumu öğrensin ve ona göre davranсын diye yazacakları karşılığında ona elli bin gümüş para (adet) ödemeği kabul etti¹⁰³. Belki de bu menşurun şatafatlı ve süslü kelimelerle yazılması halk üzerinde daha etkili olmakta, bu bakımından tuğraîye bunu sağlamak açısından para (rüşvet) verilmekteydi.

Daha sonra emîrler ve görevliler arasında çekişmeler başladığı zaman Pervane Ebû Bekr Attar ve Emîr-i dâd Nusret birleşerek Emîr Şems el-Dîn Hasoğuz ve emîr-i câmedâra tuzak kurarak öldürmüşlerdi. Bunlara karşı Sahib Şems el-Dîn Isfahani, Şems el-Dîn Mahmud Tuğraî ve Erzincan Sübaşı Şeref el-Dîn Mahmûd bir ittifak oluşturdular. Ebû Bekr Attar gelişen olaylar nedeniyle, "gizlice fitne ve karışıklıkların kaynağı olan ve bazı hallerde kavgaları yatıştırmak için kendilerinden yardım istenen Konya ahîlerinin ve fityanlarının ileri gelenlerini çağırdı. Onları vaatler ve bağışlarla (rüşvet) kendisine bağladıktan sonra sultana karşı gelme ve ayaklanma konusunda yardım istedi. Ancak Konya ahîleri... sultana karşı ayaklanmaya kalkışamayız ve efendimizin nimetlerine nankörlük edemeyiz" dediler. Böylece Ebû Bekr Attar'ın teklifini reddettiler¹⁰⁴.

Bu üçlü ittifakın aralarındaki dostluk uzun sürmedi. Çok geçmeden Sahib Şems el-Dîn'in Sübaşı Şeref el-Dîn ile arası açıldı. Şeref el-Dîn'in Ahlat Meliki'nin torununu öldürmesi üzerine sahib onu kınadı. Sahibin bu çıkışından korkan Şeref el-Dîn Erzincan yolunu tuttu. Sahib yerinde bir davranışla onun peşinden Emîr Tâc el-Dîn Simcurî ve Emîr Nizâm el-Dîn Ali b.

¹⁰²Eğer na'l-baha terimini rüşvet olarak kabul edebilirsek bu konuda bk. Merçil, E., "Na'l-Baha Ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Belleten*, Sayı: 227, Ankara 1996, s.21- 32.

¹⁰³Bk. İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye Fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, Önsöz ve fihristi hazırlayan A.Sadık Erzi, Tıpkıbasım Ankara 1956, s.550/Türkçe trc. Mürsel Öztürk, I-II, Ankara 1996, II, s.89.

¹⁰⁴Bk. aynı eser, s.563/Trk. trc. II, s.99; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.461- 462.

İlalmış'ı gönderdi. Bu iki emir Şeref el-Dîn'in gitmesini zorla engelleyip durdurdular, uzun bir konuşma ve tartışmadan sonra Erzincan ve Niksar komutanlığına (serleşker) ilave olarak Emir Şeref el-Dîn'e özel gelirlerden (vücuha has) üç yüz bin dirhem (gümüş para) verilerek onunla bir anlaşma sağlandı (644/1246- 1247)¹⁰⁵. Böylece ortaya çıkması muhtemel bir isyan ve kargaşa verilen rüşvetle geçici olarak önlenmişti.

Sahib Şems el-Dîn İsfahanî Selçuklu Devleti'ni tam iki yıl yönetmişti. Daha sonra Moğollar Selçuklu ülkesini Rûkn el-Dîn IV. Kılıç Arslan'a vermişlerdi. Bu olay sahibin huzurunu kaçırdı, nitekim korktuğu başına geldi ve tutuklanarak öldürüldü. Bir süre sonra Sahib Şems el-Dîn olayını araştırmak ve öldürülüşüne duyulan rahatsızlığı bildirmek için Batu (Sayın) Han'ın huzurundan bir elçi grubu Anadolu'ya geldi. Bu durumda Şems el-Dîn Mahmud Tuğraî sorulara cevap vermek ve itirazları gidermek üzere çok miktarda malla Batu Han'ın huzuruna gönderildi. Mahmûd Tuğraî Batu Han'a giderken, Sahip Şems el-Dîn'in adamlarını da yarlıg hükmünce bağlı olarak orduya götürdü. Orada Sahib Şems el-Dîn olayını araştırıp soruşturular. İki tarafın mensupları da kendilerini kurtarmak ve emellerine ulaşmak için bol miktarda harcama (ihracat) yaptılar ve kendilerini kurtardılar¹⁰⁶. Rüşvet bu olayda da işe yaramış ve Batu Han'ın huzuruna gidenler ayrıca kendilerine verilen yeni görevler ile Anadolu'ya dönmüşlerdi.

Öte yandan Atabeg Şems el-Dîn Altun-aba devlet yönetimi hakkında Sultan II. İzz el-Dîn Keykavus'a bazı nasihatlerde bulunmuştu. Bu nasihatlerden dolayı Kayseri Sübaşısı Seyf el-Dîn Türkeri'nin kalbinde atabeg'e karşı bir kin uyandı. Onların arasında daha önce de kırgınlık ve düşmanlık bulunması dolayısıyla öfkesi iyice artan Türkeri atabegin Fahr el-Dîn Belek adlı hacibine bol miktarda mal (para) vaat edip (rüşvetle) kendi tarafına çekerek Şems el-Dîn Altun-aba'nın içki testisine öldürücü zehir koydurdu. Atabeg onu içtikten sonra öldü (1254)¹⁰⁷. Rüşvet bir kere daha bir insanın ölümüne sebep olmuştu.

Hatiroğlu Ziya ile kardeşi Şeref el-Dîn Mes'ûd'un isyanı sırasında onlar Sultan Gıyâs el-Dîn Keyhusrev'i Niğde'ye göndermişlerdi. Sultan Niğde'de

¹⁰⁵Bk. İbn-i Bibi, s.565- 567/Trk. trc. II, s.100- 101. Ancak Türkçe tercümede bu rakam baskı hatası sonucu 500.000 olarak gösterilmiştir. Ayrıca bk. Turan, aynı eser, s.462.

¹⁰⁶Bk. İbn-i Bibi, s.596- 597/Trk. trc. II, s.127- 128; Turan aynı eser, s.470.

¹⁰⁷Bk. İbn-i Bibi, s.606- 607/Trk. trc. 135; Turan, aynı eser, s.471- 472.

bulunması dolayısıyla bu şehirde her sınıftan büyük bir kalabalık oluştu. Şeref el-Dîn'in her gün gücü, kibri, gururuyla birlikte aptal ve cahil hareketleri arttı. Ayrıca devlet büyüklerini zulüm ve baskı altında tutuyordu. Atabeg Mece el-Dîn Ebu'l-Hâmid Muhammed el- Erzincanî ile Müstevfî Celâl el-Dîn'in can güvenliği kalmadı. Onlar bu durum karşısında Şeref el-Dîn'e bol miktarda mal (para) göndererek (mal-ı bisyar/rüşvet) canlarını kurtarabildiler¹⁰⁸. Rüşvet bu olayda can kurtaran bir rol oynamıştı.

Şeref el-Dîn'in etrafında Niğde'de her grup insandan büyük bir topluluk toplanmıştı. O nifak pazarını canlandırma, askerî görevlileri itaati altına almak için hepsinin isteğini yerine getirip onları amaçlarına ulaştırdı. Bu nedenle önemli kişilere geniş iktalar ve verimli araziler dağıttı¹⁰⁹. O böylece çevresinde toplananları rüşvetle kendine bağlama yolunu tercih etmişti.

Öte yandan Alâ el-Dîn Siyavuş (Cimri)'un Konya'yı aldığını öğrenen Sahib Fahr el-Dîn'in oğulları Tâc el-Dîn Hüseyin ve Nusret el-Dîn Hasan asker topladılar ve bu orduya katılmaları için Germiyan Türkleri'ne ellibin dirhem (aded) dağıttılar¹¹⁰ (1277).

Bu yıl içinde Abaka Han Muîn el-Dîn Pervane'yi Sultan Baybars ile işbirliği yaptığı için öldürmüştü (2 Ağustos 1277). Pervane'nin ölümü hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan birine göre¹¹¹, Sahib Fahr el-Dîn Ali ölmeden önce Pervane'ye Moğollara mal (para) vererek hayatını kurtarmasını teklif etmişse de, o rüşvet vermeği reddederek bu teklifi "bu hayattan bıktım" diye cevaplamıştı.

Baltu isyanının bastırılması ve Sultan II. Mes'ud'un Gazan Han'ın huzuruna gitmesiyle Anadolu dört malî bölgeye ayrılmış, bunlardan birine saltanat naibi unvanıyla Kemâl el-Dîn Tiflisî tayin edilmişti (1296). Daha sonra Kemâl el-Dîn Tiflisî kendi payına düşen Amasya ve Samsun bölgesine gitti. O Samsun'da iken, "oranın darphanesinin görevlilerinden şiddete ve zulme başvurarak aldığı rüşvet ve haracın kötülükleriyle kötülenmeyi içine sindirdi.

¹⁰⁸Bk. İbn-i Bibi, s.665/Trk. trc. II, s.182.

¹⁰⁹Bk. aynı eser, s.687/Trk. trc. II., s.202.

¹¹⁰Bk. aynı eser, s.698/Trk. trc. II, s.210.; Kaymaz, N., *Pervâne Mu'inü'd-Dîn Süleyman*, Ankara 1970, s.173.

¹¹¹Bk. *Anonim Selçuknâme*, s.59/Trk. trc. s.38; Kaymaz, aynı eser, s.179 n.170.

Rüşvetin ipiyle karanlıklar kuyusuna düştü. Bir avuç serserinin saf gümüşü, kalp para için kullanmalarına ve paranın ayarını bozmalarına izin verdi"¹¹².

Anadolu dört bölgeye ayrıldığında Cemâl el-Dîn Muhammed vezir olarak tayin edilmiş, ancak yönetimine verilen Diyarbekir bölgesine gelmekte gecikmişti. Bunlardan İsfahanlı, Hemedanlı, Hutanlı memurlar halkı çeşitli bahanelerle soymuşlardı. Cemâl el-Dîn önce onları kendi tarafına çekmiş, sonra hesapları inceleme yoluyla onlara zarar vermek istemişti. Onlar da vezire rüşvet vaat ederek, yerlerinin değişmesini engellediler. Ayrıca özel gelirlerinin dışında ilave olarak onun hazinesine yüz bin dirhem vermek vaadiyle onu kandırarak halkı soymaya devam ettiler¹¹³.

İlhanlı Devleti'nin vergi düzenini sağlamak maksadıyla Anadolu'ya gönderdiği şahıslardan birisi Vezir Nizâm el-Dîn Yahyâ idi. Bu vezir Anadolu'da birçok kişiyi çeşitli bahanelerle soymuş veya mallarını müsadere etmişti. Bu dönemde ona yardımcı olan muhbirler de mevcuttu. Aksarayî bu durumu bir şiirle ifade ediyor,

"Eğer sen efendinin yakını olmak istiyorsan
Zulmü meslek edin ve Allah'tan korkma
Ona rüşvet ver ve sonra gözünün önünde karısına dokun ve korkma"

Ayrıca Aksarayî o günkü ortamı şu sözlerle açıklamaya çalışıyordu,

"Velhasıl herkes rüşvet ipiyle kese dokuyor,
her biri, kendi kazanı için dünyayı yakıyordu"¹¹⁴.

Türkiye Selçukluları'nın son yıllarında Anadolu'da otorite boşluğu yaşanmış, İlhanlı Devleti'nin gönderdiği görevliler ise gerek müsadere gerekse rüşvetle zengin olmanın yollarını aramışlar, bunun yükünü çeşitli bahaneler ile soyulan halk çekmişti.

Sonuç olarak rüşvetle ilgili bazı tespitler yapmamız mümkündür. Kaynaklardaki olaylara baktığımızda Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu sultanlarının rüşvet aldıkları tespit edilebilmektedir. Türkiye Selçukluları'nda na'l-

¹¹²Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimüddin Mahmûd, *Müsâmeret Ül-Ahbâr*, Ankara, s.271/Trk. trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s.178; Turan, *Türkiye*, s.621.

¹¹³Bk. Aksarayî, s.226- 227/Trk. trc. s.182; Turan, aynı eser, 621.

¹¹⁴Bk. Aksarayî, s.261/Trk. trc.s.210- 211.

bahayı hesaba katmazsak, az sayıdaki kaynaklarda, sultanların rüşvetle ilgisi hemen-hemen hiç zikr edilmemektedir.

Selçuklu sultanlarının eşleri de rüşvet alıp-veren şahsiyetler olarak karşımıza çıkıyor. Böylece hâatunların sultanlar üzerinde etkili oldukları ve zaman- zaman aracı rolü üstlendikleri kendilerine verilen rüşvetlerden anlaşılmaktadır. Sultanların yakınında yer alan görevliler de kendilerine verilen rüşvetle aracılık yapmakta idiler.

Selçuklu vezirleri de rüşvet almışlardır. Nizâm el-Mülk beş kez rüşvet almıştır. Bir devlet adamı olarak bir *Siyaset-nâme* yazarının rüşvet alması pek yerinde bir davranış gözükmüyor. Nitekim o eserinde birçok müesseseye fasıllar ayırmasına ve örnekler vermesine rağmen, rüşvet konusu üzerinde kanaatimce pek durmamıştır. O *Siyaset-Nâme* (Hazırlayan: M. A. Köymen, Ankara 1999, Trk.trc.s.45)'de, tespit edebildiğimiz kadarıyla, doğrudan bir yerde rüşvetten bahsetmektedir, Nizâm el-Mülk müşriflerin maaşlarıyla ilgili olarak, "onlara iş dolayısı ile gerekli olan Beytül-maldan versinler ki, onlar için hıyanet yapmaya ve rüşvet almaya hacet kalmasın. Onlar doğru hareket etmenin faydasını görsünler".

Vezirlik ve memuriyetlere bazen rüşvet ile tayinler yapılmıştır. Vezir olmak için mutlaka rüşvet vermek gerekiyor muydu? Ancak bütün vezir tayinlerinde böyle bir olay tespit edilemediğinden bunu bir gelenek olarak kabulü mümkün görülmüyor.

Öte yandan kendilerine bir zarar gelmesini önlemek veya bir olay nedeniyle kızan sultanın affını sağlamak isteyenlerin başvurdukları son çare belki de rüşvet idi.

Bir şehir veya kalede kuşatılanlar da bazen verdikleri rüşvet ile muhasaradan kurtulmağa muvaffak olmuşlardır.

Metin içindeki örneklerde görüldüğü üzere rüşvet sadece bir menfaat karşılığında verilmekle sınırlı kalmıyor, insan hayatını tehlikeye sokabilecek sonuçlara sebep olabiliyor veya insanları ölümden kurtarabiliyordu.

Düşmanlara karşı savaşmaları sağlamak için bazı topluluklara da rüşvet verilmekte idi. Bu yolla rüşvet bir ölçüde bir hükümdarın yerini sağlamlaştırırken, bir diğerinin mücadeleyi kaybetmesine yol açıyordu.

Unvan alabilmek maksadıyla rüşvet teklif edenler de vardı. Emîrliğin başına geçmek için rüşvet veren vassallar da bulunmaktaydı. Dedikoduları önlemek maksadıyla da rüşvet veriliyordu. Kudretle yöneticiler bir bahaneyle rüşvet isteyebiliyordu.

Bir tahsildar Oğuzlar'dan rüşvet alacağını ümit etmiş, ancak bu rüşvet verilmemiş ve onların mücadelesi Sultan Sencer'in esir edilmesiyle son bulmuştu (1153). Böylece bir tahsildarın Oğuzlar'dan rüşvet almak istemesi belki de Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına sebep olayların başlangıcı olmuştu.

Tespit ettiğimiz olaylar bakarsak kaynaklarda zikredilen rüşvet teklifleri genelde Selçuklu toplumunun üst kademeler; sultanlar, eşleri, vezirler ve komutanlar ile ilgilidir. Alt derecedeki görevliler için örnek çok azdır. Bu tip görevlilerde kaynaklara aksetmeyen rüşvet olaylarına karışmış olmalıdırlar. Özellikle devletlerin çöküş dönemlerinde rüşvet olayları muhakkak çoğalmıştır. Ancak bunları tespit etmek, kaynaklarda zikredilmediği sürece oldukça zordur.

OSMANLI BEYLİĞİ'NİN KURUCUSU OSMAN BEG

HALİL İNALCIK

Osmanlı Beyliği'nin ve hanedanın kurucusu, Fahrüddîn Osman Beg'in ölümünde (1324) beylik, Eskişehir ile Bursa ovası arasındaki toprakları içeriyor ve beylik kuvvetleri Bizans'a ait Bitinya'nın iki önemli merkezi İznik ve Bursa'yı abluka altında tutuyordu. Osman ve beyliğin kuruluşu sürecini, Batı Anadolu'da kurulan diğer beylikler ve Anadolu Selçuklu devleti ve medeniyeti çerçevesinde incelemek gerekir.

Selçuklu devletinin Bizans'a karşı *Uc* emirlikleri; Denizli, Karahisar (Afyon), Ankara ve Kastamonî merkez olarak dört serhad (*Uc*) emîrülümerâlığı olarak örgütlenmişti. Bizans'a karşı kuzeyde Kastamonî-Eflani kesiminde Emîr Hüsâmeddîn Çoban, orta-kol'da Ankara merkezinde Emîr Kızıl Bey bulunuyordu. *Sipehsâlâr* (komutan) unvanile anılan *Uc* emîrleri, Selçuk devletinin (sultanın seçimi gibi) önemli kararlarında etkin oluyordu (İbn Bîbî). Mogol baskısı (1243-1300) altında Selçuklu *Uc*'lerinde büyük Türkmen kitleleri yığılmış (Abulfidâ: 200,000 çadır); Bizans topraklarına akınlar ziyadesiyle artmış bulunuyordu. Bu akınları örgütleyen askerî deneyimli *sübaşılar* (*sü*=asker), alp-gâziler, Selçuklu *Uc* merkezlerinden geliyordu. Bu akınlar sonucu, Bizans toprakları üzerinde ikinci halka *Uc* beylikleri kurulmaya başladı. XIII. yüzyıl ikinci yarısında bu beyliklerin en güçlüsü, Kütahya havalisini feth eden Germiyanlılardı. Germiyan beyinin sübaşısı tarafından (Eflâkî ve Yazıcızâde) Batı Anadolu'da, 1300 tarihlerine doğru Ege denizine kadar Bizans topraklarında fetihler sonucu üçüncü halka Anadolu beylikleri kuruldu. Sultan-Öyüğü (Osmanlı döneminde Sultan-Önü)-Eskişehir bölgesinde, *Uc*'un en ileri hattında, Söğüt'te Ertuğrul idaresinde bir Türkmen boyu yerleşmişti.

Osman'ın babası Ertuğrul'a bağlı aşiretin bu *Uc* bölgesine nasıl, ne zaman geldiği hakkındaki rivâyet (Aşp., I. Bâb; Neşrî, I, 50-70; İdrîs-Sa'deddîn, I, 12-18) belirsiz ve yanlış hauralar içerir. Neşrî'deki bir kayıt (I, 60) ilginçtir: Ertuğrul, aşiretiyle tâ Sürmeli-Çukur'a (Aras vadisi) kadar Anadolu ve Azerbaycan'da dolaşıktan sonra "gelip Engüri'ye karîb Karacadağ'a nüzûl ettiler" (Bugün Ankara güneyinde Karacadağ [1735 m] eteğinde tipik

bir Türkmen köyü *Yaraşlı* var, eski adı *Gülşehri*; bu dağ üzerinde Karacadağ yaylasında antik çağa ait önemli şehir arkeoloji araştırmalarına konu oldu). Ertuğrul (o zaman "henüz nev-civân", 93 yaşında öldü: Neşri, 64, 78) Alâeddin'in bir savaşında ona yardımcı olmuş (Aşpz. 2. Bâb; Neşri, 62). Bu rivâyet, aslında tarihi bir gerçeğin belirsiz bir hatırasını yansıtır.

İznik Laskarid hükümdarlarından Yuannis III. Vatatzes (1222-1254) döneminde *Uc* Türkleriyle, özellikle 1225-1231 arasında savaş alevlenmiş, I. Alâeddin Keykubâd Bitinya (Bithynia) *Uc* bölgesine gelerek mücadeleye katılmıştır. Bizans kaynakları ve Suriyeli İbn Nazîf kroniği Alâeddin'in seferleri hakkında kesin kanıtlar sağlamaktadırlar (Langdon, *Byzantium's Last*; C. Cahen, "Kastamonu" ve *La Syrie du Nord*).

1231'de Vatatzes, Marmara ve Trakya'da meşgul; Alâeddin ise Doğu Anadolu'da tehlikeli gelişmeler dolayısıyla 1231'de mücadeleye son vermiştir. İbn Nazîf, Sultan Alâeddin'in Vatatzes'e karşı savaşta bazı kaleleri feth ettiğini zikreder (Cahen; "Kastamonu"). Osmanlı rivâyetinin (Neşri, 64) Sultan Alâeddin'in *Karacahisar* fethi hakkında notu tarihî bir gerçeklik kazanıyor. İbn Nazîf'e göre, Bizans-Selçuklu mücadelesi Alâeddin'in "büyük kaleleri" fethi üzerine 1227'de başlamış, fakat Vatatzes Selçuk ordusunu bozmuş. Savaş kesin bir sonuç vermeden 1229'da devam etmiş. Harezemşah Celâeddin'in Selçukluların doğu topraklarını tehdit etmesi (Yassıçimen Savaşı, 1230) ve ertesi sene bir Mogol ordusunun Sivas'a kadar istilâsı üzerine Alâeddin barış yapmıştır (1231). I. Alâeddin'in 225'e doğru Ankara *Uc* bölgesine geldiği hakkında elimizde bazı kanıtlar var: Yazıcıoğlu Ali, Alâeddin'in bu *Uc*'a geldiğini söyler. Alâeddin'e ait Akköprü kitabesi 1222 tarihini taşır ve Ankara kalesinde Alâeddin'e nisbet edilen bir cami vardır. Alâeddin ayrıca, Konya'dan Ankara'ya gelişinde Şerefli-Koçhisar'da ve Beypazarı'nda camiler yaptırmıştır. Beypazarı camii 1225 tarihinde yapılmış olup bugün kasabanın en görkemli camiidir. Ertuğrul'un, Sultan Alâeddin ile bu bölgeye geldiği rivâyetini Yazıcızade'de buluyoruz. Alâeddin, bölgeyi Kastamonu emîri Hüsameddin Çoban'a ısmarlamış. Çoban gerçekten bu tarihlerde Kastamonu emîri idi (İbin Bîbî). *Yaraşlı* köy halkı, biz 600 yıl önce Orta-Asya'dan Oğuz Bey'le geldik, diyor, eskiden Karacadağ'da Yörükler, Rum ve Ermeniler varmış.

Ertuğrul'un Alâeddin'e bir savaşta yardımcı olduğu, Sultan tarafından kendisine ilkin Karacadağ'da, sonra Söğüt'de yurd verildiği rivâyeti, Laskaridlere karşı savaşların Türkmen toplumu arasında yaşayan bir hatırası ol-

malıdır (Aşpz. 10. Bâb). Karacahisar ilkin o zaman alınmış, sonra terk olunmuş (Vatatzes, bir ara doğuya hayli ilerlemişti). Bu ilerleme ve çekilme olayı, Aşpz. rivayetinde şu biçimde yaşamış görünmektedir: "Samsa Çavuş ne kişidir, cevab: Bir kişidür kim, anun dahi hayli cemâ'au (göçebe halkı) var ve hem yoldaşlığa yarar bir kardaşı dahi var, Sülemiş derler ve ol vaktin kim Ertuğrul Gâzî Sögüd'e geldi, bunların dahi anun ile bile gelmişler idi, ol aralıkda durmadılar, İnegöl kâfiri incitdüğünden vardılar Mudurnu vilâyetinde karar etdiler, anun kâfirleriyle mudârâ edüp oturlar idi ve ol sebebdan Osman Gâzî ol vilâyeti bunlara ısmarladı".

Öyle görünüyor ki, Ankara-Eskişehir *Uc'*undan hareket eden Ertuğrul'a en ileri hatta, Sögüd'de yurdruk, Domaniç (Domalic)'te yaylak verildi. Ertuğrul'un halkı, Sögüd'de yerleşmiş olmakla beraber, sürüleri yazın Domaniç'e göç yapıyordu. XIII. yüzyıl ortalarında Sultan-Öyüğü bölgesinde Türkmenlerin, köylerde yerleşip yarı-göçebe hayata geçtikleri açıktır (1272 tarihli Caca oğlu Nureddin Bey vakfiyesi, A. Temir yay.). Öteki Batı Anadolu beyliklerinin kuruluşlarında olduğu gibi, bu bölgede de, bu halk arasında *alp-gâziler* gazâ akınlarını örgütlemekte idiler. Bu alp-gâzileri, eski Osmanlı rivâyetinde Osman Gâzî'nin "yoldaşları" olarak göreceğiz (Saltuk Alp, Aykut Alp, Turgut Alp, Hasan Alp). Osman'ın kardeşi Gündüz Alp da bunlardan biridir. Osman kendisi de kuşkusuz bir Alp idi (*Alplar* için aşağıda).

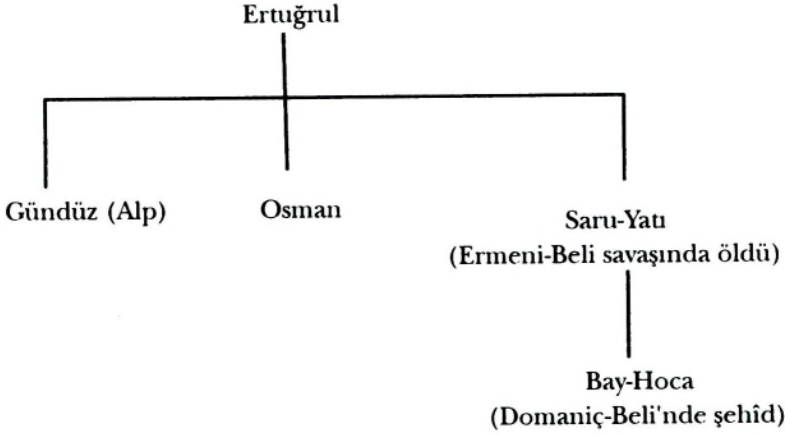
Neşri'de (64-66) Sultan Alâeddin ile işbirliği ve Karacahisar Rum tekvuruna karşı mücadele, Ertuğrul zamanına ait gösterilir (Aşpz.de Ertuğrul yerine Osman). Osman'ın gazâ faaliyetine başladığı tarihten (1284 Kulaca fethi) önce, Eskişehir *Uc'*unda durum şöyle idi: Bizans ile sınır, Bilecik'te başlıyordu. Yahşi Fakih-Aşpz. rivâyetinde görüldüğü üzere, Sultan-Öyüğü ile Bilecik arasındaki *Uc* bölgesinde yerli tekvurlar, Selçuklu sultanını tanıyor ve bölgede yaylak-kışlakları olan Türkmenler ile barış içinde yaşıyorlardı (Neşri, I, 64: "Karacahisar'la Bilecik, Sultan Alâeddin'e itaat ederlerdi, ol taraflar *Uc* idi"). Ertuğrul'un merkezi, Sultan-Öyüğü *Uc'*unda en ileri hatta *Sögüd* kasabası idi (Eskişehir-Sögüd yolu üzerinde: Yukarı-Sögüd ile Aşağı-Sögüd arasındaki köyler, Osman Gazi'nin akrabası *Gündüz Bey*, *Savcı* adlarını taşır).

Neşri'de (I, 74) Osman'ın gençliğinde, babası Ertuğrul ile Sögüd'de oturduğu anlatılır. Bu dönemde Osman'ın İt-Burnu köyünden bir hâtûn ile macerası dolayısıyla anlatılan hikâye, tarihî ilginç noktalar içerir (İt-Burnu köyü, Sultan-Önü tahrir defterlerinde kayıtlıdır; haritalarda Beştaş'a yakın *İt-*

Burnu köyü Yukarı Sögüd ile Aşağı Sögüd arasında 1115 rakımlı bir köydür). Bu macerada, Osman'ın İn-Önü beyi ile dostluğu, Eskişehir beyi ve Eskişehir beyi ile savaştığı anlatılır. Bu bilgiler, 1260-1280 yılları arasında bölgedeki siyasî durumu yansıtır. *Eskişehir*, Eskişehir'e yakın hâkim tepedeki höyük (Şarhöyük) üzerinde idi, höyük eski çağlardan beri çeşitli kültürlerle sahne olmuştur (Dr. Muhibbe Darga tarafından Arkeolojik kazı yapılmıştır). Buradaki hisarda, bir beyin oturduğu, Eskişehir beyine bağlı olduğu anlaşıyor. Eskişehir Kaplıcaları'nın bulunduğu Ilıca karşısında Odun-Pazarı bayırında Müslümanların kurduğu Eski (Yeni) şehir, 1260'larda Selçuklu-Mogol nâibi Cacaoğlu Nureddin'in oturduğu şehirdir. O, Selçuklu Sultanı III. Gıyâseddin Keyhüsrev'i (1266-1284) temsil eder (Arapça Vakfiye, 19): (Nureddin'in Eskişehir nâibliği zamanına ait 17 mescid, bir cami, medrese, han için bkz. A. Temir, 1272 tarihli Arapça-Mogolca Vakfiye). Cacaoğlu'nun resmî unvanı *emîr* ve *isfâhsâlâr* olup, vakfiyede ayrıca *al-mucâhid*, diye anılır.

Böylece, Cacaoğlu'nun valiliği sırasında Sultan-Öyüğü bölgesinde Eskişehir'in oldukça gelişmiş bir şehir olduğu anlaşılmaktadır (H. Doğru, *Eskişehir*). Vakfedilen köyler arasında Egri-Özü, Göç-Özi, Alıncak, Sevindik, Saru-Kavak, Direkli köyleri bölgede Türkmen yerleşmesinin açık bir kanıtıdır (bu köylerden Egri-Özü, Alıncak, haritalarda Eskişehir-Sögüd yolu üzerinde görünmektedir). Özetle, Osman Gâzi'nin gençliğinde Eskişehir ve etrafında, yerleşik hayatın oldukça gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Eskişehir, Eskişehir, İnönü ve Sögüt'te oturan ve birbiriyle rekabet halinde bulunan beyler hakkında Neşri'deki rivâyet (74-76), Cacaoğlu vakfiyesiyle tarihî gerçeklik kazanmaktadır. O zaman Ertuğrul'un oğlu Osman, bu mücadelede bir taraf olarak görünmektedir.

Sögüd'de "Ertuğrul cânı için" bir çiftlik vakıf dikkati çeker (*Hüdavendigâr Livası*, s. 283, no. 473). Bu resmî kayıt, Ertuğrul hakkında en eski belgemizdir.

Osman'ın menşei üzerinde Tartışmalar

Mogol Kay'lar ile Oğuzlardan *Kayıg* (*Kayı*) Türklerini aynı etnik gruba sokma deneyimi (Marquart, Z.V.Togan) haklı bir tenkitle karşılanmıştır (Köprülü: "Osmanlı'nın Etnik Kökeni"). *Kayıg* boyu, XI. yüzyılda, öteki Oğuz boyları gibi büyük kitleler halinde Anadolu'ya gelmiş ve küçük gruplar halinde ülkenin çeşitli bölgelerinde yerleşmiştir (Köprülü, 38, 66). Bunu Anadolu'da yer adları haritası kanıtlamaktadır. Osman ailesinin ortaya çıktığı Sultan-Önü bölgesinde *Kayı* veya *Kayı-ili* adıyla köylere rastlıyoruz. Hanedan kuran Türk boyları gibi, Osmanlılar *Kayı* damgasını, bir egemenlik senbolü olarak sikkelerinde ve önemli eşyada kullanmışlardır (Köprülü, 40-43; F. Sümer, "Kayı"). Köprülü'ye göre Kayılar, "Osmanlı devletinin ilk etnik çekirdeğini oluşturmuştur". Osman'ın aşireti hakkında kroniklere aktarılan bilgiler ve uydurma jenealojiler "hiçbir tarihi, esasa" dayanmaz (Köprülü, 56, Atsız, *Osmanlı Tarihleri*). Kayıların tarihi "büyük Oğuz câmiası" içinde araştırılmalıdır (bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*). Aşp., Neşrî gibi kroniklerde genel giriş kısmında, efsaneleşmiş birtakım belirsiz iddia ve gelenekleri, içerdikleri tarihî bilgileri ayırd ederek kullanmak gerekir.

Buna karşı Paul Wittek ("Deux Chapîtres"), Osmanlı hanedanının Kayı aşiretile ilgisi olmadığı tezini savunur. Osman'ı Oğuz Han'a bağlayan soykütüğünün, hanedan siyaseti etkisiyle II. Murad döneminde ortaya çıktığını vurgular. "Sonraki tarihçiler tarafından sultanlar sülâlesinin, bir maksad-i mahsusla" Kayı'ya dayandırıldığını Köprülü kendisi vurgulamıştır

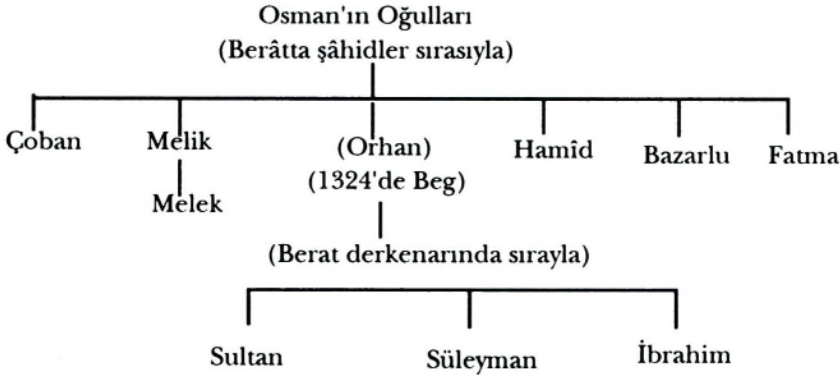
("Oğuz Etnolojisi"). XV. yüzyılda hanedan, Kayı menşei teorisini benimsemiş, bazı paralar ve silâhlar üzerine kayı damgası vurulmuş, bu da tarihçileri yanıltmıştır. Bu dönemde şehzadelere, Oğuz, Korkut gibi *Oğuznâme*'deki Türk adları verilmeye başlanmıştır. Bu "moda" Wittek'e göre II. Murad döneminde Yazıcızade Ali'nin temsil ettiği "romantik" bir akımdan kaynaklanmıştır (Yazıcızade Ali'yi, Ruhî, İdrîs-i Bitlisi'i izlemişlerdir).

1380'lerde küçümseme amacıyla Kadı Burhâneddîn (*Bazm u Razm, Puser-i Osman*) Osman'ın bir *kayıkçı* oğlu (*Kayıg* boyu kelimesinden) olduğunu söylemişti. Timur, Yıldırım Bayezid'e bir mektubunda Osmanlı sultanına, bir *Kayıkçı Türkmen* soyundan gelmişsin diye, hakaret etmek istemiştir. Osmanlı hanedanının soyu meselesi, Timur'dan sonra oğlu Şâhrûh zamanında bir diplomatik tartışma konusu olmuştur. Timur, Anadolu'dan ayrılmadan önce, Osmanlı Çelebi sultanlar dâhil, tüm beylere birer *yarlığ* vererek egemenliklerini tasdik etmişti. Oğlu Şâhrûh, karşıtlarını bertaraf edip tahtta sağlamca yerleşince, I. Mehmed ve II. Murad'a ferman ve hilatlar göndererek kendisine bağımlılıklarını göstermelerini istemiş (bkz. ME IA: "Mehmed I" ve "Murad II"), Osmanlı sarayı bu baskı ve tehdit karşısında ciddi bir kaygıya düşmüştü. Saraya yakın Yazıcızade ailesinden Ali o zaman, *Târih-i Âl-i Selçuk*'una (yazılışı 840/1436-1437) Osman'ı Kayı'ya bağlayan soykütüğünü koymuş ve Osman'ın Oğuz Han'ın büyük oğlu Günhan'ın oğlu Kayı'nın soyundan geldiğini iddia etmiş, böylece Timur ve Şâhrûh'un üstünlük iddiasını çürütmek istemiştir. *Oğuznâme*'ye göre Oğuz, 24 boy arasında egemenlik için kavga olmaması için töre koymuş, "her birinin mansabı, nişanı ve tamgası"nı tayin etmiştir. Oğuz'un öncelik verdiği oğlu Günhan'dır. Ona bağlı boylar başta *Kayı* olmak üzere *Bayat*, *Alkaevli*, *Karavli*'dir. Kayı'nın tamgası IYI'dır. Oğuz Han'ın kendisinden sonra töre gereği Kayı, hanlarhanı oldu. Yazıcızade'de (14b) Osman ailesinin Oğuz Han soykütüğünü neden benimsediği şöyle açıklanmıştır: "Pes bu delil ve erkânca padişâh-i a'zam seyyid-i selâtinü'l-Arab ve'l-Acem kâid-i cuyûşu'l-muvahhidin kâtilü'l-kefere ve'l-müşrikîn sultan b. Sultan pâdişâhımız Murad b. Mehemmed Han ki eşref-i Âl-i 'Osman'dır, padişahlığa enseb ve elyaktır, Oğuz'un kalan hanları oruğundan, belki *Cengiz hanları uruğundan* dahi mecmu'undan ulu asl ve ulu söğüktür, şer'le dahi 'örfle dahi Türk hanları, Tatar hanları dahi kapusuna gelip selâm vermeğe ve hizmet etmeğe lâyıktır. Korkut Ata eyitdi: âhir zamanda gerü bundan sonra hanlık Kayı'ya değe, dahi kimesne ellerinden almaya, dedigü Osman rahimehullâh neslidir".

Aşpz. *Tevârih-i Âl-i Osman*'da (Atsız, 92) Osman'ın soy kütüğü, Oğuz Han'a kadar götürülür. Bu soykütüğü, Yazıcızâde tarafından Reshîdeddîn'in *Câmi'ü-t Tevârih*'inde Oğuz faslından alınmadır (Woods, *Aqqoyunlu*, 173-182; A. Erzi, 1954); aynı soykütüğü çeşitli Türk devletleri tarihlerine az çok farklarla geçmiş (bu arada özellikle Akkoyunlular ve Timur tarihlerinde), Osmanlı tarihlerine ilk kez Yazıcızade Ali'nin *Târîh-i Âl-i Selçuk*'unda ayrıntılarıyla nakl olunmuştur. Osmanlı sultanları bundan sonra bu teoriyi hararetle benimsemişler, bir *Oğuzculuk* geleneği yerleşmiştir. Yazıcızâde Ali, her dönemde devlet kurucu hanedanlar, göçebe aşiretler arasından çıkmıştır, teorisini hararetle savunur.

Öte yandan, Osman Gâzi'yi sadece bir çoban olarak tasvir edenler yanılmaktadır. Ama, Söğüd'de ona bağlı bir Türkmen boyu (Kayı'dan?) olabilir. Osman aslında, *Uc*'ta Türkmenleri ve gelen "garîpleri" gazâ savaşları için örgütleyen sübaşılardan bir *alp-gâzî* idi. Bu alp sübaşılardan, XIII. y.y. sonlarına doğru Eflâkî ve 1310'da Âşık Paşa (*Garîbnâme*) söz etmektedirler (aşağıda). Osman'ın çağdaşı Bizanslı Pachymeres de onu, Kastamonu *Uc* beyi Emîrülümerâ Çoban oğullarına bağlı bir sınır savaşçısı olarak tanıtır.

Mekece tevliyet berâtuna (1324 Mart) göre Osman'ın âilesi:

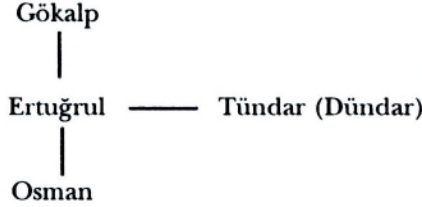
Şâhidler arasında ailenin yakınları:

Mâlhâtûn: Ömer Beg kızı; Efendre, Akbaşlı kızı

Osman'ın Soykütüğü Üzerinde Varsayımlar,

I.

Yazıcızâde; *Târîh-i Âl-i Selçuk*'da (yazılışı 840/1436) Osman'ın Soykütüğü

Sultan I. Alâeddîn, *Uc*'un idaresini Kayı boyundan (Yazıcızâde) Çoban'a (Kastamonu'da Emîr Hüsâmeddîn Çoban) ve "Kayı beğlerinden Ertuğrul, Gündüz Alp ve Gökalp'a havâle etti".

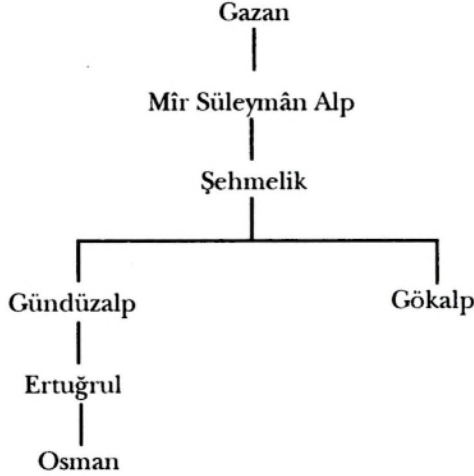
Yazıcızâde'ye göre Osman'ın Han seçilişi

"Ucdağı Türk Begleri ki, Oğuz'un her boyundan cem' olmuşlardı, Tatar şerrinden korkup ol etrâfda yaylarlar ve kışarlardı, rûzgârla (zamanla) Tattardan incinenler *Uc*'a gelüp çoğaldılar; pes, Osman katına geldiler, meşveret kıldılar, eyittiler ki Kayı Han hûd mecmu' Oğuz Boylarının Oğuz'dan sonra ağası ve hanı idi ve Oğuz töresi mûcebince hanlık ve pâdişâhlık Kayı soyu varken özge boya değmez, şimdiden sonra hûd Selçuk Sultanlarından bize çâre ve meded yokdur... Merhum sultan 'Alâeddîn'den dahi size sarf-i nazar olmuştur, siz Han olun ve biz kullar, bu tarafda hizmetinizde gazâyâ meşğul olalum, dediler; Osman Beg dahi kabûl etti. Pes, mecmû' urudurup Oğuz resmince üç kere yükinüp baş kodular, dolu obalardan kamran getürdüp Osman Beg'e sundular..." (bu metin, *Ruhî*'ye atfolan Oxford yazmasında: Bodleian, Marsh 313, verilmiştir).

II.

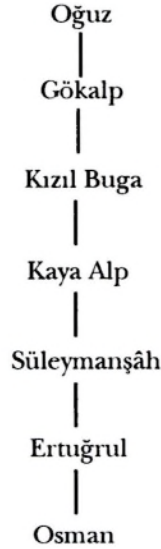
Düstûrnâme'de Soykütüğü (yazılışı 869/1464, s. 78-80).

Düstûrnâme, *Oğuznâme*'yi kullanır (s. 76). Osman için şu şecereyi verir:

III.

Şükrullâh, *Behcetü't-Tevârih*'e göre Osman'ın soykütüğü.

IV.

Bayatlı Hasan, *Câm-i Cem-Âyîn*'e göre:

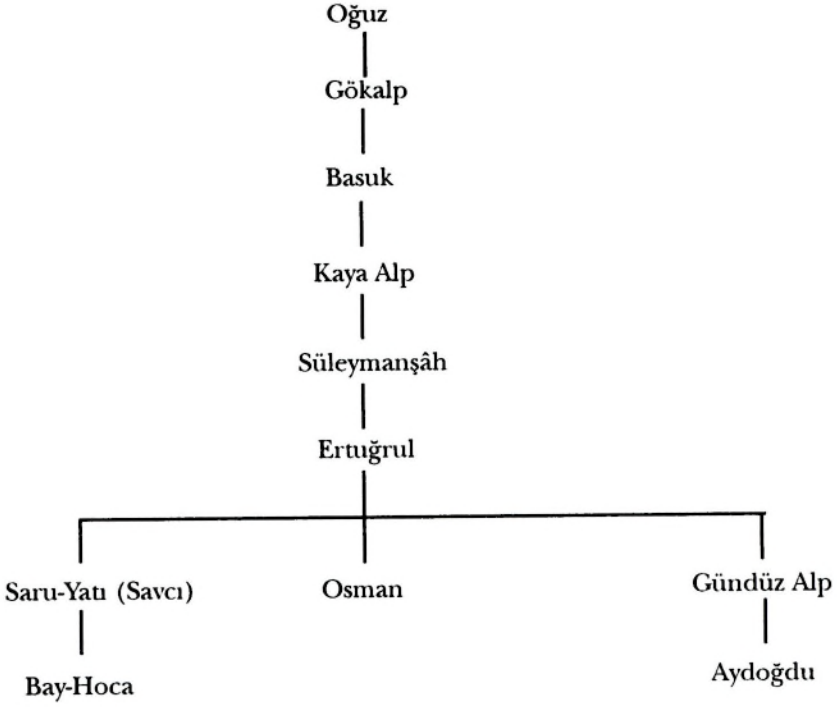
V.

Karamanî Mehmed Paşa'ya göre:

VI.

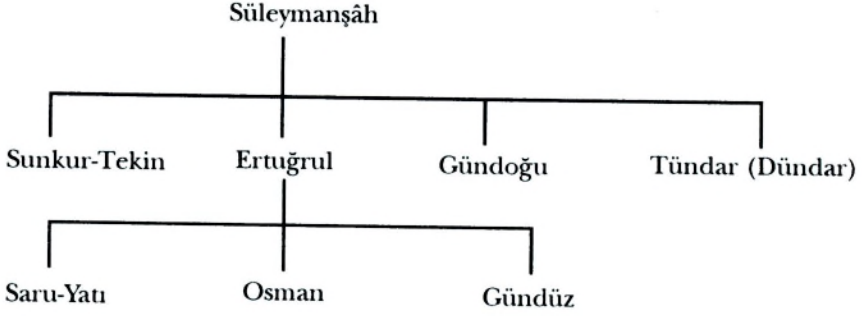
Aşpz.de (1. Bâb) Soykütüğü:

Aşpz. 14. Bâb: “ve eger ol ben Â-i Selçukîyın der ise, ben hîd Gök-Alp oğlının derin..... Süleymanşâh dedem”.

VII.

Neşri (I, 60, 70) Soykütüğü:

İ.H. Uzunçarşılı (*Osmanlı Tarihi*, I, 1961, 104-108), Oğuz-Kayı teorisini kabul eder. Osman'ın doğum tarihi Söğüd'de 656/1258 tarihindedir (Uzunçarşılı, 104). Uzunçarşılı'ya göre, Osman'ın yoldaşları, alplardan her biri "ayrı ayrı aşiret beyleri idi" (Uzunçarşılı, 105).

Özetlersek:

- I. Şükrullâh, Aşpaz ve Bayatî, Ertuğrul'un babası veya dedesi olarak Süleymanşâh'ı gösterirler (Anadolu Selçuk sultanlarının vârisi olma iddiası, Karamanoğullarına karşı).
- II. Yazıcızâde'de Ertuğrul'un babası Gökalp'tır.
- III. Bağımsız bir kaynağı kullanan *Düstûrnâme*'de farklı bir soykütüğü buluyoruz: Ertuğrul'un babası Gündüz Alp, onun babası Şahmelik, onun babası Mir Süleyman Alp'tır. Mir Süleyman Alp, ötekilerde Süleymanşâh olmuştur. Bu soykütüğü ötekilere bakarak, daha güvenilir görünmektedir.

Düstûrnâme'de Karadeniz ötesinde Altın-Ordu'dan bir Tatar akını, tarihî bir gerçeği yansıtmış olabilir. Tatarların *katı-yay*'na yapılan atıf ilginçtir. Ok menzili normalden uzak olan katı-yay, Türk ve Mogollara savaşta silâh üstünlüğü sağlıyordu. Osman'ın, Karadeniz kuzeyinde, Kıpçaktan gelen *Ataman* (Pachymeres: *Atmanes*) adında biri olduğu faraziyesi (Heywood) uzak bir olasıdır.

Düstûrnâme soykütüğünde asıl ilginç olan, Osman'ın atalarının taşıdığı *alp* unvanıdır. Osman Gâzi'nin başlangıçtan beri *yoldaş*'ları Turgut Alp, Aykut Alp, Saltuk Alp, Hasan Alp gibi alplardır; *alp* unvanı *gâzi* önder unvanı ile eşanlamda kullanılır. Alplar, Selçuk *Uc* toplumunda Türkmen savaşçıları sefere götüren deneyimli, iyi silâhlanmış komutanlar durumundadır.

Gazâ, "Gâziyân", Alplar

Alp-gâziler, göçebe Türkmenleri gazâ için örgütlemekte ve bu kuvvetlerle fetihler yapıp beylik kurmaktadırlar. 1300'lere kadar inen rivâyetlerde bu süreç üzerinde açık kanıtlar bulunmaktadır. Aydın beyliğinin kuruluşunu açıklarken Yazıcızâde şu gözlemi yapar: "Aydın Reis Mehmed ol tarafta kışlağa varan Türklerle ittifâk eder ve ol yerlerin Rumları sultanların harâcüzarlarıydılar, çün sultanlar aradan gittiler, onlar ol Rumları yağı idüp feth ettiler". Bu gözlem, tam da Osman Gâzi'nin, beyliğini nasıl kurduğunu açıklamaktadır. Önemli daha eski bir tanık, XIII. yüzyıl sonlarında Eflâkî (*Düstûrnâme* mukaddimesi: M. Halil, 12), Aydınoğlu'nun beyliği nasıl kurduğunu hakkında aynı gözlemi yapar: Aydınoğlu Mehmed "çand suvâr ve piyâde hidmetkârân dâšte az sübaşiyân-i veled-i (Germiyanlı) Alişir bûd". Bu kayıttaki *sübaş*'lar, askerî deneyimi olan alplardır.

Yerel göçebe Türkmenler ile beraber Osman Gâzi'nin kuvvetleri, çoğunlukla uzaklardan (Paflagonya'dan: Pachymeres) gazâ-doyum için gelen "garîb" (yerini yurdunu bırakmış) Türkmenlerdi. Bunlar "kızıl bôrk" giyip savaşçı olarak ayrıcalık kazanıyor, böylece göçebe topluluğunda farklılaşma, çoban ve akıncı ayrımcılığı ortaya çıkıyordu (Umur'un bayrağı altına koşan yaya ve atlı asker *kızıl bôrk* giymekte idiler: *Düstûrnâme*).

Başlangıçtan beri *Uc* beylerinin fetih politikasına iki prensip yön vermiştir: Gazâ ve İstimâlet (İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest"). Dini ideoloji olarak kutsal savaş, İslâmî *gazâ*; Hristiyan ülkelere karşı örgütlenmiş askerî *Uc* bölgelerinde ilk aşamada aralıksız akınlar, daha sonra fetih ve yerleşme ve sonunda *uc gâzi* beyliklerinin kuruluşu şeklinde bir gelişme göstermiştir. Gazâ, sanıldığı gibi, kontrol altına alınan bölgelerde halkı islâmlaştırma amacına yönelik değildi. Gazâ, *Dârül'-İslâm*'ın (Türkçe: *illik*) egemenlik alanının genişlemesini amaçlar (zor altında islâmlaşmış olanları Osmanlı idaresi gerçek Müslüman saymamış, onları *sahariyan* yahut *ahriyan* adı altında Müslümanlardan farklı bir statü altına koymuştur: Tahrîr Defterleri). Kontrol altına alınmış bölgede yaşayan gayrı-müslimler (ehlu'l-kitâb),

İslâm Şeriat'ının tespit ettiği kurallar altında bir statüye (*ahlu'zzimma*) sahip olur ve bu kurallara saygı, bey ve her müslim için dinî bir ödev kabûl edilirdi. Gayrimüslimler için kullanılan *zimmî* terimi, devletin korumakla yükümlü tebaası anlamında hukukî ve resmî bir terimdir. Osmanlı devletinin her büyük şehrinde iç-hisarda tuttuğu yeniçeri garnizonunun başlıca ödevi, gayrimüslim cemâatlerini korumaktır. İslâm'da savaş ve barış kuralları ve itaat eden gayrı müslimlerin statüsü kesin kurallar altına alınmıştır (Hamîdullah, M. Khadduri). Osmanlı *Uc* gâzi beyleri, bu kurallar hakkında din adamlarına danışır ve uygulamada onlara uyum sağlamaya çalışırlardı. Fıkıh okumuş Ede-Balı ve Tursun Fakih Osman'ın danışmanları idi.

Başlangıçta alplar, Osman Gâzî ile birer yoldaş olarak sefer yapmakta idiler (Aşpz. 10. Bab). Öyle anlaşıyor ki, Osman Gâzî önemli başarılar kazanıp sıvrilince, *Uc*'larda alplar, onun komutası altına girdiler. Osman'ın seferlerinde alplar, yarar "yoldaş" ve "nökerleri" idi. Osman, Eskişehir'den Bilecik ve Yenişehir'e kadar geniş bir ülke sahibi olunca (1299), İn-Önü'nü oğlu Orhan Bey'e, Yarhisar'ı Hasan Alp'a verdi (Neşri, 112: "bu dahi bahadır yoldaş idi"). İnegölü Turgut Alp'a verdi. Osman ile sefere giden Saltuk Alp, Hasan Alp ve Konur Alp önde gelen alplardır. Bu alp ve nökerlerin çocuk ve torunları, sonraları devlet idaresinde önemli makamları işgal edecekler ve bir çeşit Osmanlı "aristokrasisi" oluşturacaklardır.

Meselâ, İnegöl'ü feth eden Turgut Alp'a bu bölge bir *yurt* (apanaj) olarak verilmiş görünüyor. Bölgenin o zaman Turgut-İli diye anılması bu bakımdan kayda değer (Aydın-ili, yahut Rumeli'de Osmanlı'ya tâbi Bulgar Kırâlının ülkesi için kullanılan Şişman-İli, Konstantin-İli, vb). Mogollarda noyanlara ait otlak bölgesi *yurt*, Mogolca *nutug* diye bilinir. Nutug'un tanımlaması şöyledir: "Şu veya bu göçebe birliğini geçinderecek noyana ait arazi" (Vladimirtsov). Selçuklularda ve Osmanlı klasik dönemde *yurt* veya *yurtluk*, bir göçer-ev grubunun reisine özerklikle verilen bir arazi birimi olarak tanımlanmaktadır. Başka deyimle, *yurt*, soylu bir bahadıra ait *apanaj*'dır. Osman "alınan vilâyetleri guzâta taksim" etmekte idi (Neşri, I, 118). 1320'lerde *Uc*'larda Konur Alp'a Kara-Çepüş hisarı, Akça-Koca'ya Absu (Hypsu) hisarı uc verilmişti. Bu feodal yurd-apanaj sistemi, daha sonra Rumeli'de gaza yapan uc beyleri, Evrenuz, Mihâl oğulları, Paşa-yiğit oğulları için uygulanacaktır (İnalçık, "Stefan Duşan"). Osman döneminde beyliğin bu feodal yapısı karşısında Orhan döneminde ulema sınıfından vezirler idaresinde merkezîyetçi bürokratik rejim hinterlandda egemenlik kazanacaktır.

Rum Abdalları, *bâciyân* ve ahîlerle yanyana bir *tâ'ife*, yani belli bir statü altında bir grup olarak zikredilen *Gâziyân*, (Aşpz. 237-238) Osman dönemindeki alplar ve maiyetlerindeki *gâzî*lerden başkası değildir ve bu alplar belli nitelikler taşıyan bir gruptur. Baba İlyâs'ın torunu Âşık Paşa (1271-1332) *Garîbnâme* (Ma'ârifnâme) adlı eserinde (Türk Dil Kurumu tıpkı basımı) (bitişi 1310), alpların dokuz niteliğe sahip olmaları gerektiğini vurgular. Osman'ın çağdaşı Âşık Paşa'nın, *gâziyân* kelimesi yerine, İslâm'dan önce Avrasya toplumundaki bahadır (Mogolca *bagatur*), önderler için kullanılan *alp* terimini kullanmış olması ilginçtir. Alplar, "varlığı korumak için ay ve yılda birbirleriyle kol kola savaş" yapan bahadırlardır. Onun yanında, nefsiyle mücâhedede bulunan dervişler, alp-erenlerdir.

Garîbnâme'ye göre, alp adını almak isteyen kişi için şu 9 nesne gereklidir: İlk koşulu "muhkem yürek", cesaret sahibi olmaktır. "yağı görüp sinmiya". İkincisi, Alp'in kolunda kuvvet olmalı (fiziksel güç). Herkes onun gücünü görür ve sayar.

Üçüncüsü, alp gayret ve hamiyet sahibi olmalıdır.

Alplığı başarmıya gayretsüz er

Dördüncü koşul, bir "bayık" at sahibi olmalıdır.

Osmanlılarda *sipâhilik*, soyluluk koşuludur. Osmanlılar, Balkanlar'da Hristiyan süvari askerini soylu sayıp timar vermiş, fakat yaya askeri (voynuklar) reaya saymışlardır. Gayrı-müslim reayaya ata binme yasağı vardı. Beyler arasında en değerli armağan attı. Âşık Paşa'ya göre, atın göğsünü örten bir zırhlı olmak gerektir. Zırh, karşıdan heybetli bir görünüş gösterir ve hayvanı kılıç ve ok darbesinden korur. Düşman alpi atından tanır.

Beşinci koşul, alpin kendisi zırhlı olmaktır. Alplik, zırhla belli olur.

Osmanlılarda, timarlı sipahi, daima *cebelü*, yani zırhlı sipahidir. Büyük timar sahiplerinin zırhi, *bürüme* zırhtır. Avrasya tarihinde, göçebe halklar arasında imparatorluk kuran, yerleşik halkları egemenliği altına sokan gerçek askerî birlikler, zırhlı sürvari ordusudur. Alpların "kol-kola savaşı" gereği belirtilmiştir. Bu, Aşpz.de belirtildiği gibi, *gâzî*ler arasında "yoldaşığa" işaret etmektedir.

Altıncı ve yedinci koşullar, alpin silâhları, yani ok yaydır.

Katı yay çekmek ve uzatmak ere

K'ey hünerdür kim kime Tengri vire

Katı yay, kemikle berkitilmiş uzun menzilli yaydır, Osmanlı'ya Hristiyan askeri karşısında üstünlük sağlıyan bir silâhtır. Bu oku çekip uzatmak, bir özel hünerdir. Alplık için gerekli sekizinci koşul "kılıç ve süğü" sahibi olmakur. Ok, yaya askerin silâhıdır.

Yalunuz ok yay ile alp olamaz
Ok ile ol alplık adın alamaz

Kılıc, alpin en değerli malıdır, onun "altını ve incisidir".

Kılıç üzre and anunçün içilür

Âşık Paşa, bundan sonra dinde *alp-eren* olmanın dokuz koşulunu özetler. Bu koşullar; velâyet, riyâzet, kifâyet (nefsini basmak), ışk (nefsini dünya ilgilerinden kurtarıp bağımsız olma), tevekkül, Şeriat bilgisi, ilm, himmet (başkasına özveriyle yardım etme), doğru yâr (eshâb, arkadaş; dervişler) edinme,

Yâr ile açıldı bu dîn ey Dede

Bu dokuz sıfatı nefsinde toplayan alp ve alp-eren halkın kılavuzlarıdır. *Uc*'ta gâzîlerle beraber "tahta kılıcı ile" savaşa giden dervişler, alp-erenlerdir.

Kutlu kişi, bu ikiden biri, alp veya alp-eren olmaktır.

Alp ve *gâzî* eşanlamlı terimlerdir. Âşık Paşa'nın gördüğü gibi alp, 13. yy. Anadolu'sunda ideal profesyonel savaşı sūvâridir. *Alp*, Selçuklularda, daha doğrusu İslâmdan önceki Türk askerî örgütlerinde (Uygur duvar fresklerinde) iyi tanınmış bir tiptir.

Yazıcızâde (s. 536-538), Osman'ın beylik kurma sürecini açıklama yolunda şu ilginç kaydı yapmaktadır: "Leşkeri (Lascarid)-ili'ni ki şimdi Aydın-ili derler, Aydın Reis Mehmed Beg oğludur ki sevâhil gemilerinin reisiydi, ol tarafa kışlağa varan Türkleri çeri edinip ol yerlerin Rumları sultanın harâcğüzâriydılar; çün Sultanlar (Selçuklu sultanları) aradan gittiler, anlar Rumları yağı edip feth ettiler ve Menteşe ve Hamîdlü sultanlar beğlik verdiği kişiler neslindendirler ve Teke, İgedü kedhüdâsı oğludur ve Saruhan ve Karası, Sultan Mesûd nökerlerindendir. Çün Gâzân Han vefatından (1304) sonra Çoban Beg oğlu Timurtaş Beg[i] ve hoca Sa'deddîn müstevfi[yi] Rum memâliki zabtuna ve bâğîleri kahretmeğe gönderdiler".

Osman'ın ortaya çıkışıyla ilgili olarak göçebelerin devlet ve hanedan kurması hakkında Yazıcızâde'nin şu gözlemi (s. 566) ilginçtir: "Fi'l-cümle

her zamanda bir tâ'ife ki, hurûc edüp pâdişâh olmuş-dururlar, eğer 'Arab ve eğer 'Acem ve eğer Türk; her tâifenün yörügünden hurûc etmişlerdir. Mal ve 'ulûfeci ve kullar çok edinmekle dahi pâdişâh olmuşlardır. Şunlar ki 'Arab ve 'Acemdir, Rûm ve Türk iklimlerine başdan başa pâdişâh olmuşlardır; çokluk yörük, Türkmen ve Tatar ve Kürd ve 'Arab boyları kuvvetiyle ki mecmû' birbirine daruk (?) ve kabîle idiler, anlardan olmuşlardı; mecmu' tevârihi mutâla'a kılanlar bu sırra muttali' dururlar, ve's-selâm" (krş. Ibn Haldûn, *Mukaddime*).

Nökerler

Anda, yani *and* içmekle önder ve nöker arasında ölünceye kadar süren bir bağlılık kurulmuş olurdu. Âşık Paşa *anda*'nın kılıç üzerine yapıldığına işaret eder: "Kılıç üzere *and* anunçün içilür". Orta Asya Türk-Mogol toplumunda nökerlik, Batı feodalizminde *commendatio* veya *hommage* (Almanca *mannschaft*) ile kıyaslanabilir (Marc Bloch, *La société féodale, la formation des liens de dépendance*, Paris: A. Michel yay. 1968, 210-217). Marc Bloch'a göre (s. 210) *commenatio*, şef ile hizmet yüklenen arasında "feodal dönemin tanıdığı en güçlü sosyal bağlardan birini" oluştururdu. Osman ile Köse Mihal arasındaki bağımlılık üzerinde Osmanlı rivâyeti ilginçtir (Aşpz. 10. Bâb): "Köse Mihal dâyim anun ile bile olurdu, ekseri bu gâzilerün hidmetkârları Harman-Kaya kâfirleriydi".

13. yy. Mogol toplumunda nöker (*nököd*), soylu kişilerin, bagaturların evinde ve seferde yanından ayrılmıyan hizmetkârı ve silâh arkadaşı olarak tanımlanır. Esirlikten gelen nöker, kendine tâbi olanlarla birlikte şefin hizmetine girer. Çoğu, tutsak edilip *anda* ile başbuğa hayat boyu bağlı kalan silâh arkadaşıdır. Osman'ın zamanında Köse Mihal tipik bir *nöker*'dir (Neşri, 76: "Osman Beg'e etbâ'yle nöker olup").

Böylece, Avrasya steplerinde olduğu gibi, alplar etrafında gazâ-akın birlikleri oluşmakta, her biri Uc'un bir bölgesinde gazâ faaliyetinde bulunmaktadır. Osman Gazi de, kuşkusuz başlangıçta bu alplardan biri idi. Onu ötekiler arasında seçkin duruma getiren özellik, rivâyete göre bir Vefâi-Babaî tarikat halîfesi olarak Uc'a gelen Ede-Balı'nın (Elvan Çelebi, *Menâkibu'l-Kudsiyye*) yakınlık ve "berekâtı" olmuştur. Osman ile şeyh arasında folklorik bir kutsama hikâyesi'nin ilâvesi (Aşpz. 4. Bâb), tüm Türkmen beylerinin bu çeşit kutsamaları, *beyliğin tanrısal teyidi* ve *meşrûlaştırma* gayreti olarak yorumlanmalıdır (bkz. İnalcık, "Otman Baba"). Çağdaş Bizans tarihçisi Pachy-

meres, Osman'ı, bölgede Bizans topraklarına karşı akın yapanlar arasında en atılgan bir önder olarak tanıtmaktadır. Uc'ta gâziler-alplar, gazâ ve ganîmet seferlerinde en başarılı önderin bayrağı altına giderlerdi. Osman Gazi'nin yaşamında başarısı, seferlerde alpları ve nökerleri bayrağı altında toplayabilmesidir.

Osman Gâzî döneminde nökerlik/yoldaşlık, egemen bir kurum olarak görünmektedir: 1304'de Osman'ın Sakarya seferinde Lefke (bugün Osman-eli) ve Çadırlu tekfuruları kendisine itaat ettiler ve "Osman Gâzî'ye hâss nöker" oldular (Aşpz. 10. Bab; Neşrî, I, 120). *Nöker*'lik, sonraları, Osmanlı devletinin gelişme çağında kul sistemine vücut vermiş görünmektedir. Sultan'ın Yeniçerileri, bey-kulları (gulâm-i mîr), tımarlı sipahilerin hizmetkârı *gulâmlar* ("Gulâm", EI2), hepsi nöker durumundadır.

Osmanlı Uc'unda Ahîler ve Fakılar

Âşık Paşazâde (s. 237-238), Hacı-Begdaş'dan söz ederken Anadolu'da dört *müsâfir* (dışardan gelmiş) dinî *tâ'ife* (cemâ'at)'tan söz eder: *Gâziyân*, *Ahiyyân*, *Abdâlân* ve *Bâciyân*. M. Bayram'a göre (Ahi Evren), *Bâciyân* taifesinin başı, şeyh Evhadüddîn Kirmânî'nin kızı Kadın-Ana Fatma Hatundur ve Ahi Evren (Nâsirüddîn Mahmûd) ile evlenmiş olup Anadolu'da kadınlar arasında ahiliğe denk *Bâciyân* tâ'ifesini kurmuştur. Öbür taraftan, şeyhler neslinden zâviye yöneten hâtûnlar, meselâ Hüdavendigâr sancağında bir vakıf idare eden Tâcî Hâtûn, *Bâciyân* cemâ'atından sayılır.

Uc toplumunda Osman'Gazi'nin manevî destekleyicisi, hukukî ve sosyal hayatı örgütleyici olarak ahileri ve fakıları görüyoruz (*fakı*, *fakîh*'in, İslâm hukuk bilgini, kısaltılmışıdır).

Osman bir bölgeyi ele geçirdikten sonra bu ülkeyi nasıl örgütleyeceğini, dinî kuralları fakılardan sormaktadır. Fakılar, İslâm hukukunu, İslâm kurumlarını bilen insanlar olarak gâzî önderi yönlendirici bilgiler sağlamakta, daha aşağı düzeyde şehir ve köylerde imâmet hizmetinde bulunmaktadır. İlk Osmanlı beyleri, Osman ve Orhan tarafından ahiler ve fakılara verilmiş bir çok vakıf köy ve çiftlikler, tahrir defterleri kayıtlarıyla bize kadar gelmiştir (bkz. Ek'te, *Belgeler*). Bu dönemde vakıfların büyük bir kısmı fakılara verilmiştir. Bu kayıtlarda, daha bu zamanda, Türkmenlerin köylere yerleştiklerini biliyoruz. Köye yerleşen bir cemâ'atın, tabii, İslâm kurallarına göre yaşamlarını düzenlemek için bir dîn adamına ihtiyacı vardı. Böylece, fakıların en aşağı kademede olanları bu köy imâmlarıdır. Ibn Battuta

(1330'larda), rastladığı bu çeşit köy imâmlarından sözeder. Daha yukarıda ilmiyyeden kadılar, vezirler fakihlerin yüksek sınıfını temsil etmekte idi.

Osman döneminde bu fakıların en meşhuru Tursun Fakih'tir. Söğüt yakınında türbesi bugün bir ziyaretgâhtır. Eskiden daha çok ahilerin önde geldiği sanılıyordu. Fakat tahrîr defterlerindeki vakıf kayıtları gösterdi ki, fakılar daha ağır basmaktadır. Meselâ, Osman ve Orhan dönemi vakıflarını içeren Fâtih dönemine ait bir evkâf defterinde (Osmanlı Arşivi, MM 16016, 13-17) Söğüt kazasında vakıflar, şu görevliler arasında bölüşülmüştür.

Kadı	Imâm	Zâviye Sahibi Şeyh	Fakı	Sofî
1 (Söğüt kadısı)	1 (İbrahim Fakı)	3 (Ede Şeyh, Süleyman, Tursun)	8 (Hacı Eşref, Ahmed, Ali, Ömer, Murad, Yusuf, Tursbegi, Timur)	1 (İsâ)

İleri gelen fakılar, Sünnî İslâm hukukunu bilen insanlar olarak idarede önemli rol oynamışlardır. Bize ilk Osmanlı tarihini nakleden İshak Fakih ve onun oğlu Yahşi Fakih, vakıf almış bu fakılardan ikisidir (bkz. *Ek*'te Belgeler). Demek ki, vakıfların kanıtladığı gibi, daha Osman Gazi zamanında İslâm hukukunu bilen kişilerle devlet kuran Beg arasında sıkı ilişkiler vardı, vakfiyeleri yazan bu fakihler bir çeşit bürokrat idi (bkz. *Ek*'te Aspurca Hâtûn Vakfiyesi). Beyliği teşkilâtlandırma, sosyal hayatı düzenleme bakımından bu fakılar ve ahiler son derece önemli bir rol oynamışlardır. Din adamlarının ilk dönemlerde devletin örgütlenmesi ve beylere danışmanlık yapmış olmaları, ilk vezirlerin de onlar arasından seçilmiş olması olayını açıklar. Osman'ın son zamanlarında Alâeddîn Paşa vezîr durumunda idi (Aspurca Hâtûn Vakfiyesi). Orhan ve Murad dönemlerinde Çandarlı Kara Halil (Hayreddîn Paşa), ulema menşeinden vezirlerin en ünlüsüdür. Onun çocukları, 1453'e kadar devlet içinde otorite bakımından pâdişahla kıyaslanacak bir mevkie sahiptiler.

İç Anadolu'da Gelişmeler Karşısında Osman

Osman'ın Sultan-Öyüğü *Uc*'unda harekâtını, daima İç-Anadolu'daki olayların ışığında izlemek gerekir. 1285-1291 döneminde Anadolu'da Selçuk sultanına ve Mogollara karşı Türkmen isyanları, Osman'ın Selçuk sultanının

harâcüzârı Karacahisar tekvuruna karşı hareketine ve 1288'de kaleyi ele geçirmesine fırsat vermiş görünmektedir. Osman'ın oğullarından birinin Çoban adı, İlhanlı büyük emîr Çoban ile ilişkili olabilir. Emir Çoban, ilk kez 698 Şaban'ında (1299 Haziran) Sülemiş'e karşı Anadolu'ya geldi. Sülemiş'i yendikten sonra Memlûklere karşı Suriye sınırına yöneldi (Aksarâyî, *Müsâmeretülahbâr*). İkinci kez, ayaklanma halindeki Türkmenlere karşı 1314'de büyük bir ordu ile Anadolu'ya geldi, Osman'ın yurdundan uzak olmayan Karanbük (Karabük)'i kışlak seçti. Türkmen beyleri gelip orada itaatlerini sundular ("Heybet-i an der dil-i Etrâk uftâd": *Müsâmeret*, 311). İlginçtir, bu yıllarda Osmanlı kroniklerinde Osman'ın veya oğlu Orhan'ın herhangi bir gazâ hareketi kaydedilmemiştir. Aksarayî (*Müsâmeret*) gelip itaat eden Etrâk beylerini, Hamîdoğlu, Eşrefoğlu, Karahisar beyi, Germiyanoglu, Kastamoni'dan Süleyman Paşa diye anar. Osman'ın adı zikredilmez. Bu sırada Osman, en ileri *Uc* bölgesinde yerel tekvurlarla uyum içinde yaşamakta, İlhanlılar için bir sorun yaratmıyordu.

Öteki *Uc* beyleri gibi Osman'ın yerel tekvurlara ve Bizans'a karşı gazâ hareketine başlaması, Mogollara karşı Anadolu'da *Uc* Türkmenleri arasında direnç ve isyanların artmasıyla yakından ilişkili olmalıdır. *Uc*'larda Mogol idaresine karşı ilk hareketler, II. İzzeddin Keykâvus'un İlhan'a karşı isyanı ve *Uc* Türkmenlerine sığınmasıyla (1261) kendini gösterdi. Mısır sultanları Türkmenlerle işbirliği yaparak Müslüman Anadolu'yu Mogol egemenliğinden çıkarmaya çalıştılar (1277'de Sultan Baybars Kayseri'de tac geydi). Memlûklerin bu siyaseti, Anadolu'da Mogol valilerinin İlhan'a karşı isyan hareketlerini desteklemeleri biçiminde devam etti. Bu isyanlar, Togaçar (1295), Baltu (1297), Sülemiş (1299-1300) isyanlardır ve Osman'ın, Sultan-Öyüğü *Uc*'unda yerli tekvurlara karşı önemli gazâ hareketlerine giriştiği, bir Mogol müdahalesinden çekinmediği yıllardır.

Sülemiş isyanı, Selçuklu tahtına getirilen III. Alâeddin (1298-1301) zamanında patlak verdi. Anadolu'da Mogol valisi Sülemiş, yerine Bayıncar'ın atanmasını kabul etmedi, İlhan'a karşı isyan bayrağını kaldırdı (1299). Bayıncar'a karşı, Mogol hanına başkaldıran *Uc* Türkmenlerinin ve Mısır Memlûk sultanının desteğini sağladı, bağımsızlığını ilân etti (Togan, 243).

Tüm Türkmen Beyleri gibi Osman, Memlûk sultanının desteklediği Sülemiş yanlısıdır. Osman Gazi, oğullarından birine Melik (Nâsir) adını vermiştir (Memlûk Sultanı Melik Al-Nâsir Mehmed'in saltanat yılları: 1293-1294, 1299-1309). Bu bir raslantı olmamalıdır. Al-Nâsir'in ikinci kez Memlûk

tahuna oturduğu yıl, Anadolu'da Sülemiş isyanı alınıp yürümüşü. Eski Osmanlı rivâyetinde bu olay (Aşpz. 6. ve 7. Bâb; Neşrî, 66) belirsiz şekilde yankı bulmuştur: Sözde (III.) Sultan Alâeddîn Keykubad (1298-1301) Osman ile beraber Karacahisar kuşatmasında iken, "Bayıncar Tatar" Anadolu'ya gelmiş, Eregli'yi (Karaman'da) tahrib etmiş, bunun üzerine Alâeddin ona karşı yürümüş; "Biga-Öyüğü"nde büyük savaşta Bayıncar'ın ordusu yenilmiş. Bu rivâyette Selçuk sultanı Alâeddîn, Bayıncar'a karşı savaşmış gösteriliyor. Gerçekte, Gazan Han, Bayıncar'ı ve Boçukur'u büyük bir ordu ile Sülemiş'i ortadan kaldırmaya gönderdi. Sülemiş onları yendi ve Bayıncar'ı katletti. İlhan, Alâeddîn'i azletmiş, İsfahan'da habs etmiştir (1301?). Dikkate değer ki, 1299 yılı Osmanlı rivâyetinde, Osman'ın Bilecik fethi ve bağımsızlık yılı olarak kayıtlıdır. Osmanlı rivâyetinde (Aşpz. 6. ve 7. Bâb) Osman'ın Selçuk sultanına bağımlılığı âşikârdır; sözde Bayıncar, Alâeddin tarafından bertaraf edilmiştir.

Kulaca Hisacık'ına baskın (Aşpz. 5. Bâb; Neşrî, I, 84)

Selçuk sultanının harâcğüzârı Bilecik tekvuru (Osmanlı *tekvur*/*tekvir* kelimesi Ermenice *takavor*'dan), bölgedeki öteki tekvurlar üzerinde en güçlü tekvurdu (İnegöl tekvurunu Osman ona şikâyet etti: Aşpz. 3. Bâb); o, Selçuk-İlhanlı egemenliğini tanıyordu. İlk zamanlarda Osman da ona "mudârâ" gösteriyordu (Aşpz. 9. Bâb: "Bilecük tevuruyilen dâimâ dostluk ederdi"; 10. Bâb: "Bilecük kâfirlerine gayetle hörmet ider idi"). "Mudârâ"nın (aşağıdan alma, yaranma), (Hopwood, "Mudârâ") nedenini anlamak için 1285 tarihinde Osman'ın aşiretiyle Söğüt-Domaniç arasında göç dönemine dönmek gerek. Osman'ın aşireti, sürüleriyle Söğüt-Domaniç arasında göç ederken, Bilecik tekvurunun himayesine muhtaçtı, İnegöl ovasında sürüler tarım topraklarını çiğnediği için İnegöl tekvuruyla başından beri düşmanlık vardı (Aşpz. 3. Bâb). Osman'dan armağan alan Bilecik tekvuru, Osman'ı koruyordu. Osman, bu bölgede göç yolunu engelleyen İnegöl tekvuru ile çatışma halinde idi (Aşpz. 3. Bâb). Ermeni-Beli "tükendiği yer" de çatışma yerel önemsiz bir karşılaşma idi. Ermeni-Beli, Söğüt-Domaniç yolu üzerindedir. Söğüt-Domaniç yolu, bugün de Ermeni-Pazarı (Pazar-Yeri) üzerinden İnegöl ovasına iner, oradan güneye yönelir, Yırce-Dağları üzerinden Tahta-Köprü-Ümraniye-Durabeg'den büyük Domaniç yaylasına çıkar.

Rivâyet, tarihî bir gerçek içerir: Rivâyette adı geçen Ermeni-Beli "tükendiği" yer, bugün *Süpürdü* köyü yakınıdadır. Çarpışmada düşen Os-

man'ın yeğeni Bay-Hoca mezarı bugün *Süpürdü* yakınında Hamzabey köyünde olup, köylülerce *Yürüyen-Dede* diye ermişlerden sayılır. Osmanlı rivâyetine göre (Aşpz. 5. Bâb), Ermeni-Beli çatışmasının ardından Osman, Ede-Balı eliyle gaza kılıcı kuşanmış ve bölge tekvurlarına karşı aktif gazâyâ başlamış. İnegöl Rumlarına karşı bir gece baskını yapmış, İnegöl yakınında küçük Kulaca hisarını yağmalayıp ateşe vermiş (684/1285) (bugün İnegöl'e 4 km uzak Kulaca köyü yakınında bazı kale kalıntıları gözlemlenmiştir. Orhan burada cami yaptırmış, (bkz. R. Kaplanoğlu, *Bursa Ansiklopedisi*, I, 197).

Osman'ın Kulaca'yı yakması üzerine İnegöl bölgesi Rumları telâşlandılar; toplanıp Karacahisar tekvurundan yardım istediler. Anlaşıyor ki, bu tarihlerde Osman Gâzi'nin halkı, Sögüd'de yerleşmiş, fakat yazları Domaniç yaylasına çıkan bir yörük topluluğu idi (Aşpz. 5. Bâb). Karacahisar Tekvuru Kalanoz(?) adında bir adamıyla asker gönderdi; İnegöl Rumlarıyla birleştiler. "Osman dahi gâzîleri cem' etti. *İkizce*'ye yakın "domaniç (Domalic)-belin aşdukları yerde" büyük savaş oldu (685/1286). Bu, Osman'ın gerçekten ilk savaşı sayılmalı. Osman'ın kardeşi Saru-Yatı düştü, mezarı İt-Eşen köyü yakınında imiş (haritada bugün, Ermeni-Pazarı- İnegöl anayolu üzerinde Ahi-Dağı güney sırtında Kurşunlu kuzeyinde *İkizce* köyü var). Böylece, Osman ile Karacahisar tekvuru arasında savaş başlamış oldu.

Osman'ın İlk Fethi: Karacahisar (687/1288)

Karacahisar tekvuru düşman (*yagı*) olmuş, Sultan'ın himayesini kaybetmiş sayılıyordu. Kulaca akınından iki yıl sonra Osman, bölgenin ikinci büyük tekvuru Karacahisar tekvurundan hisarı aldı (687/1288); beylik merkezi yaptı, rivâyete göre bu önemli fetih sonucu *Uc*'ta sancak beyliğine erişti (Aşpz. 8. Bâb).

Manuel Komnen (1143-1180), Kılıç Arslan ile yaptığı antlaşmada Eskişehir-Seyitgazi sınırı üzerinde Türkmenlere karşı kale ve surları takviye etmeyeceğine dair söz vermiş (bu kaleler arasında Dorylaion/Eskişehir'de Karacahisar da var), fakat takviye işini sürdürmesi üzerine savaş çıkmış, 1176 Myriocephalon'da yenilen imparator, yapılan kaleleri, bu arada Karacahisar surlarını yıktırmış (Prof. Darga yıkılan kale kalıntılarına ulaşmış: H. Doğru, *Eskişehir*, 109 not 18). Zamanla yeni göçler sonucu, Eskişehir'den ileri Eskişehir-İznik tarihi yolu üzerinde Sögüd, İnönü ve Bozöyük bölgeleri doğrultusunda yerleşmeler oldu; Sultan Alâeddîn'in "Sultan-Öyüğü'nün

Eskişehir’inde ve İn-Önü’nde nâibleri var idi. Osman Gazi (Sögüd’den) bunların yerine varıp-gelip dostluk ederdi” (Neşrî, I, 72). Neşrî daha aşağıda (74-76) Eskihisar Beyi ile Eskişehir Beyini ayrı ayrı anar ve Eskişehir Beyi’ni (nâib) hepsinin üstünde gösterir; Eskihisar, antik Şarköy’deki hisar olmalı.

Nehirlerin kesiştiği verimli ovada bu tarihlerde zamanla kurulmuş şu merkezler vardı: 1. Antik şehir *Dorylaion* kalınularının bulunduğu Şarhöyük (H. Doğru’ya göre Osmanlı kroniklerinde zikredilen Eskihisar, O. Turan’a göre burası Sultan-Öyüğü’dür; Sultan-Öyüğü daha ziyade bölgeyi gösteren bir addır). 2. Porsuk çayı ötesinde Odunpazarı bayırında kurulmuş Müslüman şehri (H. Doğru’ya göre, Sultan-Öyüğü, sonradan Eskişehir adını almış). 3. Eskişehir’e 7 km uzaklıkta hâkim tepede Bizans kalesi Karacahisar, 4. Karacahisar eteğinde Karacaşehir. Karacahisar, Anadolu’dan İznik üzerinden İstanbul’a giden ana yolların kesiştiği bir noktada stratejik konumu son derece önemli, çıkılması güç bir kale idi. Osman, Karacahisar fethiyle tüm bölgeye hâkim olmuş Selçuklu-İlhanlı nâibleri yerine geçmiş görünmektedir. Neşrî’ye göre (s. 86) “Osman Gâzî Karacahisar’ı fethedüp Eskişehir’e malik oldu” (bu kayıt Aşpz.de yok). Konya’ya gönderdiği yeğeni Aktimur’un sancak beyliği senbollerini getirdiği (Aşpz. 8. Bâb) doğru ise, Osman, 1288’de bölgeye, Selçuk sultanı adına hâkim olmuştur. Sonraki tahrîr defterlerinde Sultan-Önü sancağı; Bilecik, Eskişehir, İnönü, Seyitgazi kazaları ile Karacaşehir ve Günyüzü nâhiyelerini içermekte idi. Tahrîrlerde Eskişehir’de gayri-Müslim kaydı yoktur. Başlangıçtan beri bir Türk-Müslüman şehri olarak kurulmuştur. Buna karşı yüksek tepede eski Bizans kalesi Karacahisar halkı, Fâtih döneminde tepenin hemen eteğinde Karacaşehir’e naklonulmuştur (Belge: Ekler’de). Bir Sultan-önü Evkâf defterinde (MAD, no. 18333) “Evkâf-i Câmî-i Karacaşehir: Kadîmden merhum Sultan Mehmed Han berâtıyla mezkûr câmî’e hatîb olanlar aşağıda mezkûr olan evkâfa mutasarrıflarmış. Elhâletü hâzihi Karacaşehir asıl yerinden intikal edüp emr-i pâdişâhiyle Karacaşehir (Karacahisar) altında bir yerde müctemi’ olup şehir olmuştur. Câmî-i mezbûr kal’ada harâb kalmışdır” (Bu belge ilk kez şurada: H. İnalçık, “Osman Bey’in ilk Fethi: Karacahisar kalesi”, Kazı Proje Danışmanı Halil İnalçık, Ankara, 1999; oradan naklen H. Doğru, “Karaca Hisar Kalesi.....”, 121). Belgede yazıcı, yanlışlıkla “Karacahisar altında” diyecek yerde “Karacaşehir altında” demiştir. Karacahisar tepede, Karacaşehir tepenin eteğindedir. Karacahisar bugün terk edilmiş bir harâbe, Karacaşehir meskûn bir yerdir.

871/1466 tarihli Sultan-Öyüğü evkaf defterinde, artık Karacahisar'dan değil, daima Karacaşehir nâhiye merkezinden söz edilmektedir (*Eski Eserler Genel Müdürlüğü* ile temaslarımız sonucu, yukarı Karacahisar harabesi üzerinde arkeolojik çalışmalara başlanmıştır).

Bizans'a karşı Sultan-Öyüğü *Uc*'unda: Karacahisar, Sögüd, Bilecik bölgeleri Selçuklu sınırları içinde idi. Bu *Uc* bölgesindeki tekvurlar, Selçuklu egemenliğini tanımışlardı "Ve ol hinde Karacahisar ve Bilecik tekvuru sultana muti' olup harâc verirlerdi" (Aşpz. Dresden nüshası) ve Türkmenlerle barış içinde yaşamakta idiler. Bu tekvurlar arasında iki büyük tekvur, Karacahisar ve Bilecik tekvurları vardı. Güçlü hisarları arkasında yaşayan bu gibi tekvurları Selçuklu sultanı harâc ödeme koşuluyla yerlerinde bırakmış görünmektedir. Eskişehir'de oturan Selçuklu-İlhanlı *nâibi* (valisi) barışı sürdürmek sorumluluğunu taşıyordu. Ertuğrul ve Osman gibi alp-gâziler, barışa uyum göstermek zorunda idiler. Osmanlı rivâyetinde, Sultan'ın harâcgüzârı olan Karacahisar tekvuruna karşı savaşı meşrû göstermek için çaba gösterilmiştir (Aşpz. 6. Bâb; Neşrî, I, 86). Sözde, Domaniç-Beli savaşı (1286) Selçuklu Sultanına bildirildiğinde, "ma'lûm oldu kim, Karacahisar tekvuru bizüm ile yağı olmuş" der; asker toplar, gelip *Karacahisar*'ı kuşatır. "Osman Gazi dahi geldi". Rivâyete göre, bu sırada Ereğli'ye Bayıncar kumandasında Mogol ordusunun saldırısı haberi geldi, Sultan, kalenin fethi işini Osman'a havale ederek ayrıldı. *Yagma* ilânı üzerine (yağma ve halkı esir alma) gâziler hücumla hisarı aldılar (687/1288). Şehir evleri Müslümanlara dağıldı, şehri "Müslüman şehri" yaptılar. Sultan Alâeddin gerçekten, kendisi Karacahisar'ı kuşatmaya gelmiş ve Mogol komutanı Bayıncar'a karşı çekilip gitmiş olamaz. Bayıncar, Sülemiş isyanını bastırmak üzere 1298 kışında Anadolu'ya gelmiştir. Osman'ın Karacahisar fethi tarihi ise 1288'dir. Rivâyette önemli kayıt, Sultanın harâcgüzârı bir tekvurun *âsî* duruma gelmiş olduğunu gösterme çabasıdır. Osmanlı rivâyetinde her yerde, Osman'ın Germiyanlılara karşı yerel Rumları himaye ettiği üzerinde durulmuştur. Sultanın harâcgüzârı olarak yaşayan Rumlara ve tekvurlara karşı bir saldırı, Sultan'ın haklarına karşı gelmek anlamına gelirdi. Osman'ın Karacahisar takvurunun karşı harekete geçmesi için, tekvurun barışı bozan bir girişimde bulunması gerekmiştir (bkz. yukarıda). (Aşpz. 6. Bâb). Bilecik Rumları "Osman Gazi'ye gayetde i'timâd ederlerdi..... Germiyanogluyla gâh gâh Osman halkı ceng iderler idi ve bu kâfirler dahi gayet ferah olurlar idi kim, Germiyanogluytan Osman'ın 'adâveti vardır, derler idiBu Bilecük'ün kâfirleri dahi gayet itimâd etmişler idi kim, bu Türk bizüm ile eyü doğruluk eder,

derler idi". (Aşpz. 9. Bâb). Bu ifade Rumların "mutî" olma karşılığında sultanın ve Osman'ın himayesinden yararlandıklarını açıklar. Ama, Müslümanlara düşmanca hareket eden Karacahisar tekvuru 'ahdi bozmuş, düşman durumuna düşmüştür.

Rivâyete göre Osman, Karacahisar'da kendi adına hutbe okutmuş, bağımsız beylik iddiasında bulunmuştur. Aşpz. (14. Bâb)'de Osman'ın bağımsızlık, yani kendi adına hutbe okutması iddiasında bulunması için şu olgular üzerinde durduğu ileri sürülür (Kuşkusuz bu iddialar, aslında çok sonraları, hanedanın bağımsız Osman ile başladığı inancında olanlar tarafından eklenmiştir).

1. Karacahisar, bir Müslüman halk ile iskân edilip bir beylik merkezi durumuna gelmiş;
2. Müslüman halk, mescid ve pazar yeri kuruldu, imam, kadı ve hatîb ister, demişler;
3. Sözde Osman, şu olguları anarak kendi adına hutbe okunmasını haklı görmüş: a. Bu şehri kendi kılıcım ile aldım, b. "Ona sultanlık veren Allah bana dahi gazâyile *hanlık* verdi" (Oğuzculuk); c. Selçuklu sultanı Osman'a sancak gönderip gazâda onu temsil etme yetkisi vermiş deniyorsa, "ben hîd dahi kâfirler ile oğraşdım"; d. Eğer sultan ben Selçuklu hanedanını temsil ediyorum derse, benim büyük atam Süleymanşâh'tır, Anadolu'da ilk kez o saltanat kurmuştur (uydurma soykütüğüne göre, Selçuklu Kutalmış oğlu Süleymanşâh'ı Osman'ın soykütüğüne eklemişlerdir); e. Osman, Gökalp neslinden olduğunu ileri sürer (Hânedanı Oğuzhan soykütüğüne bağlayan iddia, II. Murad döneminde formüle edilmiştir bkz. yukarıda).

Osman Beg

Tüm Türk-Mogol hanları, bağımsız hanlık ilânıyla birlikte yasa ilân ederler (bkz. İnalçık, "Kutadgu Bilik"). Aşpz. Karacahisar fethinden sonraki Bâb'da (15. Bâb), Osman Gâzi'nin "Kanunı Ahkâmını" kor: "Bu halk kanun ister oldılar". Osman "Han" sıfatıyla üç şeyi yerine getirmiş: İslâmî olmayan pazarbacı koymuş (Aşpz. 15. Bâb). Aşpz. rivâyetine göre (16. Bâb) Osman yine bu zamanda, belli başlı alp yoldaşlarına beyliğin belli kısımlarını "ûmar" (?), daha doğrusu "il-yurdluk" tayin etmiş. Tüm bu tasarruflar, beyliği Han

sıfatıyla Türk devlet geleneğine göre teşkilâtlandığını anlatmaktadır. Bu teşkilât, Osman'ın beylik yapısının esasları olmuştur. Genelde, Osmanlılar bir yeri feth edince üç şeyi derhal yerine getirirlerdi: bir kadı, bir sübaşı (sübaşı-askerî kumandan) atanır, pazaryeri tayin edilirdi. Öyle görünüyor ki, *Tevârih*, bu aşamada Osman'ı, öbür Türkmen beyleri gibi gazâ ile bağımsızlığa hak kazanmış, kendi adına hutbe okutabilecek bir beg, bir han gibi göstermeye çalışmaktadır (Öteki Anadolu beyleri de, Sultan olmadan önce *han* ve *sultânı'l-guzât* unvanını kullanmışlardır). Neşri (I, 106-112) Selçuk sultanı Alâeddin'in ölümü ile Selçuklu hanedanının ortadan kalkması üzerine "hutbe Osman Gâzi adına okundu" diye farklı bir yorum yapar. O tarihte Osman, Neşri'ye göre "hutbe ve sikke" sahibi bir İslâm hükümdarı olmuştur. Aslında, son Selçuk sultanı III. Alâeddin, 1308'de ölmüştür. Tüm Anadolu bey-emîr-hanları, 1335'de İran'da Abu-Sa'îd Bahadır Han'ın ölümü üzerine Cengiz soyundan İlhanlar kalmayınca, ancak o zaman sultanlıklarını ilân edip *hutbe* ve *sikke* sâhibi olmuşlardır. Şimdiye kadar tarihçiler, eski rivâyeti izleyerek, 1299 tarihini Osmanlı hanedan ve devletin gerçekten ve hukuken kuruluş tarihi kabul etmişlerdir. Türk geleneğinde devletin kuruluşu, herşeyden önce, egemenliğini Tanrı'dan aldığına ("Tengride kut bulmuş") inanılan karizmatik bir hanın ortaya çıkışına bağlıdır. Ama bu, İslâmî geleneğe göre *hutbe* ve *sikke* sahibi olmaya yetmez.

Sultan-Öyüğü bölgesinde uzun zamandır bir Rum tekvuru elinde bırakılmış bir kalenin feth edilmiş olması iki yönden önemli idi. İlkin, bölgede Sultanın harâcüzarı olarak yaşamakta olan tekvurlarla barışın terk edilmesi, bölgenin bir gazâ alanı haline gelmesi; sâniyen Osman'ın doğrudan doğruya kendi hükmü altında Karacahisar gibi hâkim bir kaleye sahip olması. Kaleye bölgeden ve Germiyan gibi uzak yerlerden halkın gelip yerleşmesi (Aşpz. 14. Bâb: "sehl zamanda ma'mûr oldu ve nice kiliseler dahi vardı, mescid ettiler ve bazar dahi durgurdılar") sonucu tepede Karacahisar, Müslüman nüfuslu bir şehir oldu. Aşağıda Ilıca yanında pazar da Osman'ın kontrolü altına geçmiş görünüyor (Aşpz. 9. Bâb: "Osman Gâzi dahi Eskişehir'de hamam yöresinde bazar durgurdu. Etrafın kâfirleri, tâ Bilecik'ten ve Germiyan halkı gelürlerdi"). 1288'de uzak Sögüd *Uc* kasabası yerine Osman, şimdi Karacahisar fethiyle Sultan'ın "nâibi"ne ait Eskişehir yanında hâkim durumda bir merkeze yerleşmiş bulunuyor; fetih, Osman'ı bölgede fiilen bir gâzi bey durumuna yükseltiyordu. Bu durumu teyit etmek için rivâyete göre (Aşpz. 8. Bâb) Osman, yeğeni Aktimur'u Konya sultanına fetih müjdesiyle gönderdi; Sultan, Osman'a sancak ve diğer beylik sembolleri

bağışladı (Osman'ın yeğeni Aktimur'a özel bir güveni vardı; Bursa kuşatmasında Aktimur'u *havale* kulesinde yerleştirdi. 1326 Bursa alınınca bir mahalle "Aktimur" adını alacaktır). Özetle, bu fetihle Osman, Çobanoğulları gibi, Selçuklu Sultanının sancak sahibi bir emîri mertebesine yükselmiş görünmektedir (761 tarihli Orhan Vakfiyesinde: *Osman Bik*).

Mudurnu-Göynük Seferi

Gâzileri etrafına toplayabilmenin tek yolu, gazâ-ganimet seferlerini örgütlemektir. Gâziler çoğaldıkça beyin gücü artar, gücü arttıkça gazâ akın alanı genişler. "Osman Gâzî kim sancak begi oldu, nökeri Köse Mihal'e "Tarklı-Yenicesi'ne segirdelüm (akına gidelim)" dedi (Aşpz. 10. Bâb; Neşri, I, 88-92). Harmankaya-Göl bölgesinde tekvur olan Köse Mihal'in, Orta Sakarya kıvrımı içindeki tekvurlar ve bölgedeki yollar hakkında iyi bilgisi vardı, sefer'in plânını özetledi: Beştaş'tan geçilecek, Saru-Kaya'da Sakarya'yı geçmek zor değil, böylece Sakarya kıvrımı içinde geniş bölge, özellikle İznik'e ipek getiren kervanların yolu, Göynük-Suyu üzerinde Mudurnu-Göynük ve Taraklı-Yenicesi Kasabaları üzerinde kontrol kurulabilecekti. Bölgede kendi aşireti ("cemâ'at") ile yerleşmiş olan Samsa Çavuş'la işbirliği için haber gönderdiler. Bu sefere çıkan Osman, yolda ilkin Beştaş zâviyesine kondu (sonraki tahrîr defterlerinde *Beştaş Zâviye* kaydı var). Tekke şeyhinden Sakarya'nın geçit yerini sordular (gerçekten geçit yeri Sarucakaya'dır, bugün burada yeni ve eski iki köprü var; nehir atların geçmesi için elverişli halde-dir). Sakarya üzerinde Samsa Çavuş onları karşıladı, doğru Sorkun (haritada Sakarya'dan kuzeyde) üzerine götürdü, Sorkun Rumları, Samsa Çavuş aracılığıyla itaate razı oldular, 'ahd ile itaat edip yağmadan ve esareten kurtuldular. Oradan Samsa Çavuş kılavuz olup Mudurnu vilâyetine çıktılar (Sorkun'dan sonra yol kuzeye yönelir). Samsa Çavuş, bölge Rumları ile "müdârâ" edip (dostca geçinip) cemâ'atıyla yaşıyordu. Osman bu vilâyeti ona bıraktı (gezide gördük: Mudurnu Hisarı yüksek yollara hâkim bir tepede olup haraptır, kalan duvarları bitki örtüsü altındadır, çıkması hayli güçtür, Osman hisarı almayı denemedi). Mudurnu'dan nehri izleyip sıra ile Göynük'e, Taraklı-Yenicesine gelip yağma ettiler; sonra güneye yönelip dağlık bölgeden Göl-Flanoz (Klanoz?) (bugün Göl-Pazarı) ovasına indiler (Klanoz, Karacahisar tekvurunun emriyle Osman'la Domaniç-Beli'nde savaşıyordu). Burada Mihal'e ait Harman-Kaya üzerinden onun kılavuzluğuyla Sakarya'yı geçip Karacahisar'a döndüler (topografi ve izlenen yollar bu rivâyetin doğruluğunu kanıtlamakta).

Bu seferle güdülen amac ortaya çıkıyor: bu bir ganimet akını, fakat aynı zamanda bölge tekvurları üzerinde Karacahisar'ın yeni hâkimini tanımaları için yapılmış bir sefer olarak görünmektedir. Herhalde vaktiyle, Karacahisar tekvuru bu tekvurlar üzerinde hâkimdi. Onun, Bilecik tekvuruyla beraber bölge tekvurlarının üstünde olduğunu bu rivâyet (Aşpz. 5. Bâb) yineliyor.

Rivâyet seferin amacını şöyle açıklar: “Bu seferde esir almadılar; mal ve ganimet çok aldılar, anun için kim halk kenülere tâbi kılmak için”.

1288-1299 Dönemi, Dünder Olayı

Bizans'tan Batı Anadolu topraklarını fetheden öbür beyler gibi Osman Gâzî de, 1288-1299 döneminde, Selçuk sınırları ötesinde Tekvurlar elinde bırakılmış bölgeyi Karacahisar'dan Bilecik-Yenişehir'e kadar geniş bir bölgeyi egemenliği altına alacak, birçok şehir ve kalelere hükmeden bir bey durumuna gelecektir. Bu dönemde Osman, Selçuk Sultanına harâc ödeyen yerel tekvurları (Göynük, Gölpazarı, Bilecik, Yenişehir, İnegöl, Yarıhisar Tekvurları) ortadan kaldıracak, doğrudan doğruya Bithynia'da Bizans imparatorluk topraklarına karşı gazâ faaliyetine başlayacaktır.

Neşri'deki bir rivâyete göre (s. 78) Ertuğrul'un ölümü üzerine Söğüt'de beylik sorunu ortaya çıkmıştı: Göçerevlerden bir bölüğü Osman'ı, bir bölüğü amcası Dünder (Tünder)'ı “beğ kılmak istediler”. Osman'ın “kendü kabilesi” Osman'ı tuttu. Bir araya gelindiğinde çoğunluk Osman'ı destekledi; bunun üzerine Dünder da ona “bî'at” etti. 1299'a doğru Dünder Osman'ın “kedhüdâsı” (vekili, bir çeşit vezir) idi. 1299'da Osman'ın fetih politikasında kökten bir değişiklik oldu. Başlangıçta, Osman'ın güçlü Bilecik tekvuruyla ilişkileri dostluk, hatta bir çeşit bağımlılık biçiminde idi (Aşpz. 9. ve 10. Bâb). Eskişehir-Bilecik arasındaki haracgüzar Rumlarla iyi geçinme politikası bölgede tutunmak için gerekli sayılıyordu. Germiyan saldırıları, Osman'ı bölge tekvurlarıyla uzlaşma zorunda bırakıyordu. Karacahisar'dan sonra Osman, akınlarını bölge dışı Mudurnu-Göynük tekvurlarına karşı yöneltti. Bilecik tekvuruna başkaldıran Köprühisar tekvurunu Dünder'la birlikte itaat altına aldılar. 1299'da Osman ile amcası Dünder arasında beyliğin bundan sonraki politikası üzerinde görüş ayrılığı belirdi: Dünder, Bilecik tekvuruna ve Rum halka karşı eski iyi geçinme (“mudârâ”) politikasının sürdürülmesi gerektiğini ileri sürdü (Neşri, 94: Germiyan düşman, Bilecik tekvurunu da düşman yapmayalım, der). Osman bu sözü, kendisinin savaş ve egemenlik (“hurûc”) hakkını engelleme olarak anladı ve okla Dünder'ı vu-

rup öldürdü (Neşrî'nin kaydına göre Bilecik fethi Dündar'ın katlinden öncedir).

1288-1299 döneminde 11 yıllık gelişmeleri Aşpz.den izlersek, Osman Sakarya doğusunda Göynük-Suyu üzerindeki tekvurları, özellikle Harman-kaya Tekvurunu kendisine bağladı, güçlendi. 1299'a doğru Osman'ın güçlenmesi üzerine Bilecik tekvuru ve ona bağımlı tekvurlar Osman'dan kuşkulı olmaya başladılar. Osmanlı rivâyetine göre (Aşpz. 11.-12. Bâb) onu savaşmadan bir düğün sırasında ele geçirip yok etmek istediler (Düğün hikâyesinde adı geçen Çakır-Pınarı haritada Bilecik'in batısında).

1299'a doğru Osman, savaş *Uc*'unu Karacahisar-Sögüt bölgesinden batıda ilerde, Bilecik-Yenişehir bölgesine taşıyacaktı. "Kendü Yenişehir'e (*Melangeia*) vardı, tahtgân idindi" (Neşrî, 112). Osman Gâzi'nin pâytahını 1299'da (H.İ. "Bapheus", 78) Karacahisar'dan Bilecik'e ve *Uc* merkezini İznik'e yakın Yenişehir'e nakletmesi, bundan sonraki hedefini göstermekte idi. Osman, şimdi doğrudan Bizans sınırları ötesindeki Bitünya topraklarına akına başladı. Yenişehir'den akınlarında zaman zaman "İznik'e inerti" (Aşpz. 15. Bâb).

Osman Gazi'den ve fetih girişimlerinden söz eden çağdaşı Bizans kronikcisi G. Pachymeres, kuşkusuz onun hakkında en güvenilir kaynağımızdır (Laurent-Failler çevirisini kullanıyoruz). 1302'de Osman'ın İznik kuşatması ve Bapheus savaşı dolayısıyla Bizanslı kronikçi, Osman hakkında etraflıca bilgi verir. Osman'ın menşei hakkında yazarken on yıl kadar öncesine gider; Osman'ın nasıl, ne zaman ortaya çıktığını anlatır. E. Zachariadou (*Amouriori*) Pachymeres'te Osman ile Çobanoğulları arasındaki ilişkiden söz ederek, bu parçayı 1290-1293 dönemine ait tahmin eder (C. Imber "Osman", EI2, bu bilgileri 1300'lere koyarak olayları karıştırır). Pachymeres, o yıllarda Bizans'a karşı aktif gazâ hareketlerinde Kastamonu *Uc* emîrliğinde Çobanoğlu Yavlak Arslan ve sonra oğlu Ali'den söz eder. 1290'larda Kastamonu'da Hüsâmeddîn Çoban soyundan Muzafferüddîn Yavlak Arslan, *sipâhbed-i diyâr-i Uc* unvanıyla hüküm sürüyordu (Y. Yücel, *Çobanoğulları*). Pachymeres, Osman gâzi'nin ortaya çıkışını, Kastamonu emîri "Amurius oğulları", yani "Emîr oğullarına" (Zachariadou'da bir *Umur* ?) bağlar. Onun "Melek Masur ve Amouiori" hakkında verdiği karışık bilgileri, çağdaş Selçuklu kaynağı Aksarayî (*Müsâmeret*) aydınlatmaktadır. Bu kaynağa göre, Sultan II. Keykâvüs'un oğulları Kırım'dan Anadolu'ya döndükten sonra, onlardan Sultan Mes'ûd, Argun Han'dan Selçuklu tahtını elde etmiş, kardeşi Rükneddîn

Kılıç Arslan'ı Uc bölgesinde (muhtemelen Akşehir civarında?) yerleştirmişti. Argun Han'ın ölümü ve Keyhatu'nun Han seçilmesinden (22 Temmuz 1291) sonra İran Mogolları arasında başlayan taht kavgaları sırasında Anadolu anarşi içinde kaldı. Uclarda Türkmenler baş kaldırdılar. Kılıç Arslan da kardeşi Mes'ûd'a karşı ayaklandı. Keyhatu Han'ın ordusuyla gelmesi üzerine (1291 Kasım) Kılıç Arslan Kastamonu Uc'una gitti ve oradaki Uc Türkmenlerini etrafına topladı. Eskidenberi Mes'ûd'a tarafdâr bulunan Uc emîri Yavlak Arslan'ı öldürdü. Keyhatu tarafından ona karşı gönderilen Sultan Mes'ûd evvelâ yenildi (Pachymeres, Melik Kılıç Arslan yerine *Masur*'u, yani Sultan Mes'ûd'u koymakla yanılmıştır). Mes'ûd, sonra yanındaki Mogol kuvvetleri sayesinde galebe çaldı (Aralık 1291). Kılıç Arslan kaçmış ise de, Yavlak Arslan'ın oğlu Ali, nihayet bir baskında onu katletti, 1291 olaylarından sonra Selçuklu-Mogol bağımlılığından çıkmış olan Çoban oğlu Ali, uzakta buda, Bizans topraklarına saldırılara başlamış, Sakarya nehrine kadar fetihler yapmış, hatta akınlarını nehrin öbür tarafına kadar ilerletmişti (Pachymeres). Fakat sonraları Bizanslılarla barışçı ilişkiye girdi. O zaman Osman Gazi en ileri Uc'ta, Sakarya vadisinin beri yakasında Söğüd bölgesinde bulunuyordu. Pachymeres açıkca bildirmektedir ki, akını durduran Ali'nin yanındakiler Osman tarafına geçtiler ve onun önderliğinde akınları sürdürdüler. Pachymeres, Osman'ın o zaman Çobanoğullarının emri altında ileri hatta bir Uc savaşçısı olduğunu vurgular (Pachymeres ve Zachariadou'daki yanılmalar için bkz. H. İnalcık, *Cambridge History of Islam*). Böylece, bu serhad bölgesinde önderlik, Osman Gazi'ye geçmiş. İşte Pachymeres, Osman'ın ortaya çıkışını bu şekilde açıklamaya çalışır. Onun anlattığı tarihte Osman, Eskişehir-Karacahisar'dan gelip Bilecik-Yenişehir'de yerleşerek İznik'i tehdit etmeye başlamıştı. Pachymeres, onun önceki Karacahisar dönemini (1288-1299) tabii bilemezdi. Pachymeres'in kaydı şu bakımdan son derece önemlidir: Osman (*Atmanes*), ilk kez çağdaş bir yabancı tarihte zikredilmiş, böylece tarih sahnesine çıkmış bulunuyordu. Osman'la çağdaş olan tarihçi Pachymeres'in Osman hakkında şu gözlemi ilginçtir: Uc bölgesinde Türkmenler arasında en atılgan, en enerjik akıncı-önderi Osman'dır. Pachymeres, bölgede kendi başına hareket eden başka önderler olduğunu da (Osmanlı rivâyetinde adı geçen Konur Alp, Akça Koca, Turgut Alp gibi) işaret eder. Bizanslı kronikçi, Osmanlı rivâyetlerinde olmayan bir başka önemli noktayı belirtir: Osman (*Atmanes*), Kastamonu (Paflaogonya) Uc emîrleri Çoban-oğulları emrinde bir Uc savaşçısıdır.

Osman, 1301'e doğru Bizans İmparatorluğunun bir merkezi ve Konsillerin toplantı yeri olan önemli İznik şehrini ele geçirmek üzere harekete geçti.

Osman Gazi'nin İznik kuşatması ve Bapheus (Koyunhisar) Savaşı (27 Temmuz 1302)

Osman, Bizans topraklarına karşı akın merkezi olarak "tahtgâhı" Yenişehir'de yerleşti (1299), ailesini Bilecik'te bıraktı (Neşrî, 120). Bu tarihten sonra Osman'ın tüm faaliyeti, İznik fethi amacına yönelecektir. İlk akınlardan sonra gelip İznik'i kuşattı ("İznik'in vilâyetine segirttiler, şehrin kapusun yaptırdılar": Neşrî, 104). Kuşatma hakkında Pachymeres ve Osmanlı Anonim *Tevârih* esaslı bilgi vermektedirler.

Pachymeres, Mouzalôn ile Osman arasında Bapheus savaşını ayrıntılarıyla anlatır. Bu kronolojik sırayı gözönünde tutarak A. Failler, Bapheus savaşını 27 Temmuz 1302 tarihine koyar. Osmanlı rivâyeti de bunu doğrular. Anonim *Tevârih*, İznik kuşatmasını Dimbos savaşından hemen önceye koyar. O halde Bapheus savaşı ondan önceki yılda, H. 701 tarihine rastlar. 701 Hicri yılı ise, 6 Eylül 1301'de başlar ve 28 Temmuz 1302'de son bulur.

Bapheus Savaşı'nın vuku bulduğu yere gelince, burası Osmanlı rivâyetinde Yalak-Ovası olarak gösterilir. Yalak-Ovası, Yalak-Dere'nin Hersek-Dili'nde denize ulaştığı düzlüktür. Burada vuku bulan savaştan önce Bizans kuvvetleriyle Osman'ın öncü keşif kuvvetleri, İznik'ten gelen yolu kapatan Koyun-Hisarı'nda çarpışmışlardır (Pachymeres). Yalak-Dere vadisini izliyerek İznik'ten gelen ana yol üzerinde Koyun-Hisarı, Yalak-Ova'ya çıkmadan önce tepedeki hisardır (bugün yıkıntıları görülür, Foto, İnalçık, "Siege"). Bursa'ya yakın Dimbos üzerinde bir ikinci Koyun-Hisarı vardır. Menâkıbnâme, Yenişehir-Bursa yolu üzerinde Dimbos (bugün Erdoğan) savaşını anlatırken: (Aşpz. 17. Bâb) «Dimboz'da Koyun-Hisarı'na giden yoldan» söz eder: Bapheus'dan sonra 1303'de Tekvurlarla Osman ilkin «Koyun-Hisarı'nda buluşdılar, ceng ede ede Dimboz'a geldiler,». O halde ayrı ayrı iki Koyun-Hisarı savaşı vardır. J. von Hammer (*Geschichte*, I, 67, 85), Bapheus/Koyun-Hisarı savaşı ile Dimbos/Koyun-Hisarı savaşını birbirile karıştırmış, o zamandan beri bu yanlış günümüze dek tekrarlanma-gelmiştir. Bapheus savaşının tarihini ve yerini böylece tespit ettikten sonra savaşın nasıl geçtiğini Pachymeres ve Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osmân*'a göre özetleyelim.

Pachymeres'te Bapheus Savaşı

Aşağıda Pachymeres'in (Laurent/Failler, X, 25, 364-368) bir özet çevirisini veriyoruz:

A) Osman İznik bölgesinden ayrıldı, dağlık araziye geçitlerden geçip Halizôn'ların ülkesine girdi; B) Fakat bundan önce yüz kadar bir (öncü) Türk kuvveti aniden Télémaia'da (Koyunhisar kalesi) gece baskını yaptılar. Ganimetle kaçarken Rum askeri peşine düştü, bir tepeye çıkan Türkler kendilerini oklarıyla savundular. C) Bu ilk karşılaşmadan cesaretlenen Osman'ın yanındaki asker, Meandre (B. Menderes) bölgesinden gelen başka Türk kuvvetleriyle büyük bir sayıya varmış bulunuyordu. D) Emir [Yavlak Arslan oğlu] Ali, uzaktan akına gelenlerin Osman'ın yanına gittiğini görerek İmparatorla yapmış olduğu anlaşmaları çiğnedi ve o da akına başladı. E) Osman dağ geçidini (Yalakdere vadisi) geçip birden [Yalak-Ovada] göründü. F) O, kendi kuvvetleriyle birlikte, daha önce Paflagonya (Kastamonu) dolaylarından savaş için kendisine gelip katılan bir çok savaşçının başında idi. Onlar, önlerine çıkanları yok etmeye veya esir almaya hazırdılar. G) Léon Mouzalôn kumandası altındaki ordu, Bizanslı ve Alanlar'dan ibaret kendi askeri ile yerli ve yabancı askerden oluşuyordu ve hepsi yaklaşık iki bin kişiye varıyordu. Az önce Alanlara verilmek üzere istenen yardım dolayısıyla atlarından ve paralarından mahrum edildikleri için, yerli asker gevşek ve gayretsiz bir hava içine girdiler; ilk atılım gücünü kaybettiler ve pek cesaretle savaşa girmediler. İ) Bu durum, Türklere büyük bir güvenle saldırma fırsatı verdi; aza karşı sayıca üstün olduklarından (5000 kişi) yürekli idiler. Böylece savaş, hem sayı hem de moral bakımından eşit olmayan koşullarda başladı. Rumlardan bir çoğu savaş meydanında kalırken çoğu yakın olan İzmit kalesine, hep beraber utanç verici şekilde, yol açıp kaçmak üzere firar yolunu tuttular. Bu sırada Rumlar için hayatlarını feda eden Alanlar, çok yararlı oldular. Alanlar, Rum piyâdenin saflarını sıkılaştırıp ilerlemelerine ve kendilerini kurtarmalarına imkân verdiler. Türkler için o zaman savaşı bitirmek, etrafa dağılıp hiç direnç görmeden kolayca ganimet toplamaktan başka iş kalmamıştı. Mahsûl toplama zamanı idi. Köylülerin bir kısmı tutsak yapıyor, bir kısmı boğazlanıyor, başına geleceği önceden anlayarak kurtuluşu bir kaleden sığınmakta bulan bazıları ise firar yolunu tutuyordu. Kır halkı, tüm aileleriyle gelip İstanbul'a sığınmakta idiler. Edremit'e kadar tüm bölgeler, Türklerce yağma edildi. Ancak daha ötede Achyraous (Balıkesir yakınında Akira), Kyzikos (Kapıdağı), Pègai (Kara-Biga) ve Lopadion (Ulubat) denize

yakın bölgeler tahribattan masûn kalmıştı. Yağmalar, Bursa ve İznik kapılarına kadar uzanıyordu. Her yer birkaç gün içinde harabeye dönmüştü.

Özetle, Pachymeres, İstanbul'dan Heteriarch Muzalôn komutası altında gelen asker ile yerel savaşçılar ve ücretli Alan'lardan oluşan Bizans ordu-sunda birlik olmadığını vurgulayarak bozgunun nedenlerini açıklamaya çalışır. İyi asker olan Alan'lar, Altun-Ordu emîri Nogay'ın ölümü (1299) üzerine başsız kalmış ve Bizans'a ücretli asker olarak hizmetlerini sunmuşlardı.

Anonim, *Tevârih*'de Koyunhisarı Savaşı

Osmanlı kaynaklarından savaşın en ayrıntılı biçimde anlatıldığı Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'daki bölümü (krş. Neşrî, 104-106) aşağıda özetleyip ve-riyoruz.

1. Osman'ın bir oğlu oldu, adını Ali Paşa kodu, Bilecik'te anası yanında alıyordu.
2. Osman (Neşrî: Orhan ile) bu tarafda iller açmaya başladılar.
3. Gelüp Köprü-Hisarı yagma ile alup feth etti (kuşattı);
4. Andan gelip İznik'i hisar etti (kuşattı).
5. İznik ol zamanda gayet sarp ve mu'teber şehir idi; dört yanı sazlık ve bataklık idi;
6. Gelüp İznik'in "dayiresin" (etrafını) yagmâ ettiler; kâfirleri nice kez çıkıldılar, oğraşdılar (Anonim Koyunoğlu: uruşdılar), Hak ta'âlâ gâzilere fırsat verüp (Koyunoğlu: verdi) kâfirleri sıyup hisara (Koyunoğlu: hisarına) koydular;
7. Gördüler kim cenk ile alınmaz, dört yanı su, hiç katına adam varırmazdı;
8. Yenişehir'den yana olan dağ divarında bir havâle kule yaptılar, ol kal'anın içinde adam kodular; ol zamanda Taz [Drâz] Ali derlerdi, bir dilâver adlu kişi vardı, gayet bahadır pehlivan idi; ana kırk kişi koşup ol hisârda koyup İznik'e havâle kodular. Şimdiki hâlde ol hi-sarcuğa Taz-Ali-Hisarı derler. Ve hem üstün yanında bir yüksek kaya vardır, anın dibinde bir sovak pınar dahi vardır, ol pınara dahi Taz-Ali-Pınarı derler.

9. Andan sonra kâfirler zebûn olup hisarda oturdular; gâziler dahi dâima segirdüp içerüden (Koyunoğlu: içerden adam) çıkartmaz oldular; taşradan dahi kimse gelimez oldu (Koyunoğlu: gelemezdi). Bir nice zaman bu hâlde kalıp oturdular.
10. 'Âkibet kâfirler bir gün fırsat bulup İstanbul Tekvuruna adam gönderüp hâllerin 'arz eylediler: (Koyunoğlu: eyitdiler kim) üzerümüze Türk geldi, bizi zebûn etdi, taşra çıkartmaz oldu, 'âciz kaldık, eğer bize dermânın varsa, eyle; yohsa bizi Türk zebûn etdi, oğlumuzla kızımızla esir iderler, veyâhud açlıktan kırılırız; eğer bize dermân etmezsenüz, dediler.
11. Zirâ ol vakt İznik'e dahi İstanbul (Sıdkî: İslambol) Tekvuru hükm ederdi. Çün kim İstanbul Tekvuru bu hâlde vâkıf oldu, hayli (Sıdkî: +mel'ûn melûl olup) gemiler cem' edüp içine çok leşkerler koyup gönderdiler kim varalar, gâzileri İznik üzerinden ayıralar. Hem bir i'timâd etdüğü adamın bile gönderdi. Gemilere girüp 'azm edüp gitdiler kim varalar, Yalak-Ovası'na çıkalar; andan İznik üzerine varalar, gâzileri gâfilen basalar.
12. Gâzilerün dahi bir cäsüsü vardı (Koyunoğlu: kâfir leşkerine gönderüp) kâfirler leşkeri nereye çıkacağını haber alıp bilüp cân atup, vardı, gâzilere haber etdi. Andan gâziler dahi yürüyüp geldiler, ol kâfirlerin çıkacak kenârda pusuya girip pinhân olup durdular. Bu yanadan kâfirler dahi gemilerin sürüp varup ol Yalak-Ovası'nda (bugün Hersek-Dili) denizden ol kenâra iskele urup bir gece çıkmağa başladılar, kuruya döküldüler. Her biri atların ve esbâbların çıkarmağa çalışırken gâziler dahi gâfilen, Allah'a sığınup tekbîr getirüp hamle edüp at salup kâfirler arasına koyulup (Koyunoğlu: +kâfire) kılıc urdular; hemân-dem kâfirleri birbirine kattılar, şöyle kırdılar-kim vasfını Allah bilür; (Koyunoğlu: kâfir bunu görüp) denize dökülüp gark oldular ki, başında devleti olan gemiye girebildi. Mâhasal-i kelâm kâfirin çoğu (Sıdkî: denize gark olup) helâk oldu. Sehelsesi (Koyunoğlu: +kaçup İstanbul'a geldi), başları kayısı oldu. Hemân gemi içinde olanlar gemilerin alup kaçup gitmek ardınca oldular.
13. İstanbul'a gelüp olan hâli Tekvur'a haber verdiler. Tekvur bu haberleri işidüp hayli melûl oldu. Bu yanadan İznik kâfirleri bu olan

halden haberdar olıcak kim Tekvur sındı, anlar dahi çok ağlaşup yas etdiler.

14. 'âkibet danışup anı tedbir etdiler kim, kaçanlar kaçdı, kaçamayanlar (Ayasofya: kaçabilirlerse kaçalar, kaçamazlarsa) kal'ayı verüp mutî' olalar. Hem eyle edüp kal'ayı gâzîlere virdiler. Gâzîler dahi alup doyum oldular.

Anonim'de İznik kuşatması için ilk önce Köprühisar'ın alındığı zikredilir. Köprühisar, güneyden Bilecik'ten ve batıdan Yenişehir'den İznik'e gelen başlıca yolların kavşak noktasıdır. Bu hisar, İznik'e giden Kızılhisar-Derbend (bu köyler bugün mevcut) vadisinin başlangıç noktasıdır, Osman İznik'e bu vadiden gidecektir.

Bu iki bağımsız kaynak birbirini tamamlayan bilgiler vermektedir. Her iki kaynak, İmparatorun, ordusunu kuşatma altındaki *İznik'i kurtarmak için* gönderdiği noktasında birleşirler. İznik önünde kaleden çıkış hareketleri ve çarpışmalar olduğunu Anonim'den öğreniyoruz. İznik'in bataklıkla çevrili durumda bulunduğunu Anonim belirtir. O zaman Osman, tüm Türkmen beylerinin uyguladığı taktiğe başvurdu: şehri abluka altına almak ve açlıkla teslim olmaya zorlamak. Uzun abluka için Osman "Yenişehir'den yana olan dağ" yamacında bir "havâle" kulesi yaptırdı ve içine Taz (Drâz) Ali kumandasında ufak bir kuvvet yerleştirdi; (Bugün İznik'ten Yenişehir'e giden yolun solunda Draz-Ali köyü ve Draz-Ali Pınarı vardır. Biz 1994'de bu köyü ziyaretimizde Anonim'de zikredilen pınarı tespit ettik. Havâle kulesinden iz kalmamıştır. Bu ayrıntı, Osmanlı rivâyetinin ne derece sağlıklı olduğunu gösteren kesin bir kanıttır).

Anonim, İznik'lilerin o zaman umutsuz kalıp şehri teslim ettiklerini söylemekle yanılmıştır, İznik Orhan tarafından 1331'de teslim alınmıştır. Bununla beraber Neşrî, kuşatmanın ardından uzun abluka sırasında birçoklarının şehri bırakıp kaçtığına işaret eder. Bu noktada Neşrî (I, 106) doğru olanı kayıtlı, "gâzîler ganâyimle mugtenim olup *İznik fethine mukayyed olmayıp* hemân cemâ'atlerine beşâret haberin" gönderdiler, der ve fethin bu tarihte olmadığını belirtir.

Bizans imparatorluk ordusuna karşı kazanılan bu zafer, Osman'ı bölgede karizmatik bir bey durumuna yükseltmiştir. Pachymeres, bu zaferle Osman'ın şöhretinin Paflagonya bölgesine kadar yayıldığını ve gâzîlerin

onun bayrağı altına koşuştuklarını kaydeder. 15.y.y. sonlarında Neşrî, onun beyliğini bu tarihe koymakta haklıdır. Bapheus savaşı, Osman'a hanedan kurucusu bir bey ünü kazandırmış, kendisinden sonra oğlu Orhan rakipsiz beylik tahtına geçmiştir. Böylece biz, 27 Temmuz 1302 tarihini Osmanlı hanedanının, dolayısıyla Osmanlı devletinin kuruluş tarihi olarak kabul edebiliriz.

Bapheus zaferiyle Osman, kuşkusuz tüm Bithynia'da Bizans egemenliğini tehdit eden önemli bir siyasi-askeri güç olarak ortaya çıkmıştır. Pachymeres gibi Osmanlı yazarı Yazıcızâde de, 1300'den sonra Osman'ın şöhretinin uzak İslâm memleketlerine yayıldığını ve her taraftan "göç göç ardınca Türk-evleri gelip dolduğunu" kaydeder. O zaman olayları yakından izliyen Pachymeres'in tarihindeki kayıtlar, Bizans'ın Osmanlı tehdidini ne kadar ciddi karşıladığını gösterir. Bizans imparatoru, Osman'ı durdurmak için İran'da Gazan Han'a (1295-1304), onun ölümünden sonra da Ölceytü Han'a (1304-1316) bir Bizanslı prensesi zevce olarak önermiş ve bir Moğol ordusunu tahrik etmek girişiminde bulunmuştur.

Pachymeres'in açıkladığı gibi, o zaman direnç görmeyen ve gazâ ve ganimet için Uc bölgesine koşup gelmiş gâzîler, İstanbul Boğazı'na kadar yayıldılar. Bapheus bozgunundan sonra 1302-1307 yılları arasında bu durum karşısında Bizans'ın düştüğü çaresizlik durumunu Pachymeres (IV, XIII, 35, s. 700) son bölümlerinde dramatik ifadelerle anlatmaktadır. Tüm Mesothynia (Kocaeli) bu akıncıların saldırılarına hedef olmakta idi.

Pachymeres, Bapheus savaşından ve Osman'ın 1303-1305 seferlerinin ardından bu istilâyı şöyle canlandırıyor: "(Rumlar) sadece hayatlarını kurtarmak için Doğu'yu bırakıp Batı'ya kaçıyorlardı ... Türkler çok kalabalık idiler ve bir çok başbuğ kumandası altında idiler. Onlardan birile anlaşma faydasız idi, çünkü onlar kendilerini yağmaya götürecek şefi arayıp buluyorlardı." Alp-gâzîler emrinde küçük guruplar halinde hareket eden bu akıncılar, 1304 yılı başlarında İstanbul Boğazı'na kadar her yerde görünmekte idiler. Türkler bir gemi bulunca Boğaz'ı geçiyor, İstanbul önlerine kadar geliyorlardı. Chélé (Şile) ve Anadolu-Kavağı'nda tepede Hiéron (Yoros) kaleleri, onların saldırılarına hedef oluyordu. Panik halinde kaçan Rum halkı, İstanbul'a sığınıyor; sokaklar açlık ve hastalık çeken insanlarla doluyordu.

Dimbos Savaşı (1303), Bursa Ovası'nda Yerleşme

Osman, İznik kuşatmasına gitmeden önce Yenişehir'i ve gerisini güvence altına almak için Marmaracık (eskiden burada bir göl vardı) ve Koyunhisar Tekvurları üzerine bir akın yapıp onları itaat altına almıştı (Aşpz. 16. Bâb). Fakat Bapheus (Koyunhisar) savaşından sonra Bursa ovasındaki tekvurlar, Adranos, Bidnos (Padanos ?), Kestel ve Kite tekvurları birleşip Osman'a saldırmak için ittifak ettiler "Leşker-i azim cem' ettiler" (Aşpz. 17. Bâb; Neşri, 114-116). Bu savaş için Aşpz. 702 tarihini verir. H. 702 yılı Milâdî 26 Ağustos 1302'de başlar. Hicrî 702 yılının baharı Milâdî 1303'ün ilk yedi ayına rastlar. Tekvurların ordusu bu tarihte, 1303 baharında harekete geçmiş olmalıdır. İttifak ve saldırı, kuşkusuz, İstanbul'dan gelen emir üzerine yapılmıştır. Tekvurların, Yenişehir'e doğru saldırı hareketi başlangıçta başarılı idi. Osman yanındaki kuvvetlerle Tekvurlar ordusunu Yenişehir ovasında Koyunhisarı'nda karşıladı, düşmün savaşa savaşa dar Dimbos (Dimboz) boğazına kadar çekildi, Osman'a karşı orada kesin savaş verdiler, "gayetde kırgın oldu". Şehidler arasında Osman'ın kardeşi Gündüz Alp'in oğlu Aydoğdu vardı (türbesi Dimbos'dan Koyunhisarı'na giden yol üzerinde). Zafer, Osman tarafında kaldı. Dimbos savaşı'nda (yakın zamana kadar boğazdaki köy Dimbos adını taşıyordu, şimdi Erdoğan) (R. Kaplanoğlu, Bursa Ansiklopedisi: "Dimboz", 89). Kestel tekvuru savaş meydanında düştü. Bursa tekvuru ve Adranos (bugün Orhaneli) tekvuru kaçıp hisarlarına sığındılar. Osman, karşısında savaşıyor ve bozgunda firar yolunu tutan Kite tekvurunun (Bursa'ya yakın Kite kalesi surlarından bir kısmı ayakta) peşini bırakmadı. Ulubad (Lopadion) köprüsü başına kadar kovaladı. Tekvur, Ulubad kalesine sığındı. Köprüyü koruyan kaleden ileri geçmek imkânı yoktu (bkz. DV İA: "Orhan" ve "II. Murad"). Osman kaçak tekvurun teslimini istedi, yoksa gölü dolaşıp yurdunu yağma tehdidinde bulundu. Sonunda, Ulubad tekvuru ile yapılan anlaşmada Osman, kendisinden sonra gelecek beyler adına asla köprüyü geçmeye yeltenmeyeceklerine dair yeminle söz verdi. Tekvuru teslim alan Osman, Kite kalesi önünde tekvuru idam edince kaleyi teslim ettiler (1303) (Kite, bugün Ürünü, Bursa civarında, Osman teslim olan Rum ahaliyi yerinde bırakmış, 1530 tahririnde 35 Hristiyan Hane sayılmıştır, R. Kaplanoğlu, 191). Dimbos savaşı akabinde Ulubad'a kadar Bursa ovası ve Uludağ, Türkmen yerleşmesine açıldı. Bursa 23 yıl kuşatma altında kalacaktır. Osman, şehri abluka ve etraftan tecrit etmek için iki havale kulesi, Aktimur ve Balabancık kulelerini yaptı ve çekildi.

Uludağ'da Türkmen köyleri ve Uludağ eteğinde Kızık köyleri, 1303-1326 döneminde kurulmuş olmalı.

İznik için Sakarya Seferleri (1304 ve 1305)

Bapheus ve Dimbos zaferlerinden sonra Osman, Bizans karşısında kendisini güçlü hissediyor, Paflagonya ve Anadolu'nun başka taraflarından gazâ ve "doyum" için akın akın bayrağı altına gelen yoldaşlarla ordusu, sefer zamanı beşbin kişiye varmış bulunuyordu. İznik'i düşürmek için şehre kuzeyden, İstanbul'dan gelecek yardımlara karşı ablukayı tamamlamak üzere Sakarya üzerinde geçit yerlerine karşı yeni seferler düzenliyor.

704/1304 seferi hakkında ilk ve en ayrıntılı kaynağımız, Aşpz. (20. Bab)'de, kuşkusuz İshak Fakîh-Yahşi Fakîh'den gelen rivâyettir (704 Hicrî yılı 4 Ağustos 1304'te başlar, 25 Haziran 1305'de son bulur).

Aşağıda, bu sefer üzerinde Aşpz. (20. Bab) metnini özetleyelim.

"Bir oğlını anasıyla Bilecük'de kodılar. Kendü hakka sığındı, yürüdü; doğru Leblebüci-Hisarı'na (Kabakluca/Koubouklia) vardı, Tekvuru itâ'at ile karşı geldi, gene yerinde kodı, ve ol kâfirin bir oğlu var idi, oğlını bile aldı. Doğru Lefke (Leukai)'ye vardılar, Çadırlı Tekvuru ve Lefke Tekvuru muti' olup karşı geldiler, memleketlerin teslim etdiler; kendüler Osman Gâzi'nin yanında yarar *nökerleri* oldılar. Andan Mekece'ye (eskiden tepede) vardılar; ol dahi itâ'at ilen geldi. Tekvuru, Ak-Hisar'a (Metabole) bile (Osman ile beraber) geldi. Ak-Hisar Tekvuru leşker cem' etmiş, karşı geldi, gâyetde eyü ceng etdiler; âhir kaçdı; hisarına girmedi. Gâziler hisarı yağma etdiler. Tekvuru kaçdı, Kara-Çebiş (Katoikia) hisarına girdi, ol hisar Sakarya kenarında dere içinde sarpca hisardır. Birkaç gün yürüdiler, döndüler Geyve (Kabakia)'ye vardılar. Kâfiri hisarı boş komış, gitmiş; Kori-Deresi derler, anda becene (*Kuleler* mevkii?) olmuş, oturmuş, Osman Gazi'ye bildürdiler; eydür kim: "Hey! Ne durursuz" dedi. Ve yürüdiler, becene (yi) buldular, turfetü'l-'ayn içinde koyıldılar. Aralarında Tekvurun dutdılar; Osman Gazi'ye getürdiler. Mâl-i ganîmetlerin aldılar. Andan Tekvur-Pınarı'na geldiler, anı dahi aldılar. Bir aydan artucak ol vilâyette durdular; muti' olan yerleri timarlerine verdiler. Halkını emn ü amân ilen inandurdılar. Vilâyet mukarrer oldu, tâ şimdiye değin. Ve bu feth-i gazânun târihi hicretün yediyüz dördünde vâki' oldı".

Toponomi ve izlenen güzergâh dikkate alınırsa, *Tevârih*'e geçen bu rivâyet tamamıyla tarihi bir gerçeği anlatmaktadır (Aşpz. 20. Bâb; metinde bazı farklar ve ilâveler için bkz. Neşrî, 118-122, meselâ *Karasu-Derbendi*). Osman, merkezi Karacahisar'dan hareket etmeden önce Mihal'i çağırması, İslâma davet etmiş; Lefke'ye kestirme yol, Mihal'a ait bölgeden, Harman-Kaya (bugün Harmanköy) ve Göl pazarı üzerinden Sakarya vadisine iner. Osman bu yolu izlemiş olmalıdır. Köse Mihal, bu sebeple bu seferden önce Karacahisar'a çağırılmış. Osman'ın yolu üzerinde ilk fethi Leblebüci Hisarı'dır. Ondan sonra Lefke, Sakarya vadisinde İznik'e gelen anayol üzerindedir. Lefke'den Mekece'ye kadar sarp Sakarya vadisi boyunca kuzeye dönülür ve Akhisar ovasına (bugün Pamukova, Eski-Hisar tepede) ulaşılır.

Osman bu seferde Kara-Çepiş (Kara-Çepüş) kalesini alamadı. Ertesi sene 1305'de oğlu Orhan'ı deneyimli komutanlarla bu kale ve Kara-Tigin (bugün Karadin) üzerine gönderdi.

Bapheus'tan (1302) sonra Osman Gazi'nin 1304 Sakarya seferinin, İstanbul'da panik havası doğurduğu anlaşıyor. Pachymeres (XI, 21, 650) hiçbir umudun kalmadığını, saraya yakın bir adam olarak yana yakıla anlatıyor. İzmit, açlık ve susuzluk içinde son derece kötü durumda, İznik şehri etraftan çevrilmiş dışarıyla ilişkisi kesilmiş, kıtlık içinde. Gâh Bèlokômis (Bilecik), gâh Angélokômis (İnegöl), gâh Anagourdy (?), Palatanéa (Bursa-İznik yolu üzerinde) ve Mèlangeia (Yenişehir) ve dolayları halkı kaçmış, memleket ıssızlaşmıştı. Kroulla ve Katoikia'nın durumu daha kötü idi (Kroulla, yol kavşağı Gürle'dir. Failler, *Katoikia*'yı, Arnakis'i izliyerek *Kite* olarak tespit etmiştir; Katoikia, Kara-Çepüş'tür). Bu kalelerin Türklerin eline geçmesiyle Bizans'tan İznik'e gelen yolun kapanmış olduğunu Pachymeres açıklıyor. 1304 seferinde Osman, Sakarya vadisinde, Geyve, Mekece, Absu (Hypsu) ve Lefke'yi ele geçirmiş bulunuyordu. İznik'e erişmek için yalnız göl tarafından Kios/Cius (Gemlik) yolu açık kalmıştı. Neşrî, Osman'ın 1302 kuşatmasında yalnız göl kapısından İstanbul'a haberci gidebildiğini yineler.

Orhan'ın Kara-Çepüş ve Kara-Tigin Seferi (705/1305)

Osman, 1304'de seferde iken Çavdar (Çavdarlu) Tatarı Eskişehir pazarını gelip yağmalamıştı (Aşpz. 21. Bâb; Neşrî, 122-128). 705 yılında (24 Temmuz 1305'de başlar) Osman Gâzi, Mihal ve öteki tecrübeli komutanlarla Orhan'ı, Kara-Çepüş ve Kara-Tigin hisarlarını fethetmeye gönderdi (Aşpz. 22. Bab). Bu seferin amacı, İznik'i bu taraftan tecrit işini tamamlamaktır, Or-

han, *Kara-Tigin*'i aldığı zaman "benim garazım İzniktir" (Neşri, 126) demiş. Osman kendisi, Çavdar Tatarı'nın yeni bir saldırısı olasılığı yüzünden, yahut yaşı ve hastalığı dolayısıyla Karacahisar'da kaldı.

Orhan, Kara-Çepüş ve Absuyu/Absu (Pachymeres'te Hypsu) hisarlarını feth etti. Arkasını emniyete almak amacıyla Kara-Çepüş'de Konur-Alp ve Absu'da Akça-Koca'yı bıraktı. "elhâsıl Orhan Gâzi kim bu ucu berkitti..... kendü Kara-Tigin üzerine düştü. Orhan "yagmâ" ilân edip kaleyi feth etti, tekfurunu ele geçirip idam etti. Draz Ali ve Kara-Tegin havale hisarlarıyla İznik kuşatması çeyrek yüzyıl sürecektir (bkz. İncelik, İznik Fethi: 1331). O zamana kadar Absafi-Bıçkı dağ kitlesini (bu dağ kitlesi, Bizans coğrafyasında *Sophon/Absafi*. krş. C. Foss, "Byzantine Malagina") aşmak imkânsızdı, tek yol Sakarya vadisi idi. Bu vadide Akhisar, Geyve, Absuyu ve Kara-Çepüş kaleleri bu yolu Osmanlılara kapatmakta idi. 1305'de Orhan, Akhisar'ı (Bizans *Malagina* savunma hattı, bkz. Foss) harekât merkezi yaptı. Kalelerin düşmesi üzerine Osmanlılar Sakarya'dan Beşköprü-Adapazarı düzlüğüne inmiş görünmektedir. Bu düzlüğün doğusunda Bizans'a ait Akyazı, batısında Sapanca (Sophon) İzmit ve kuzeyde Ada-Pazarı bölgeleri şimdi Osmanlı akınlarına açılmış bulunuyordu. Böylece, Osman'ın 1304, Orhan'ın 1305 seferleri İzmit ve İstanbul yolu üzerinde Osmanlı egemenliğini sağlamış ve İznik'e bu yönden bir yardım gelmesini önlemiştir. Bölgede yeni uçlarda, Konur-Alp Akyazı tarafına, Akça-Koca İzmit, Konur-Alp Bolu üzerine sürekli akınlara başladılar, Konur-Alp, Akyazı'da Tuz-Pazarı'nı aldı ve Bizans kuvvetleriyle Uzunce-Bel'de iki gün iki gece çetin bir savaştan sonra tüm bölgeyi ele geçirdi. Tuz-Pazarı'nı yeni uc merkezi yaptı, Akça Koca (Osman'ın yeğeni Aktimur'la) batıda Koca-eline akın düzenliyor, Konur-Alp doğuda Akyazı, Konurpa, Mudurnu ve Bolu'yu ele geçiriyordu. Sakarya üzerinde Kara-Çepüş ve Absu'da, Gazi Abdurrahman yerleşti ve Akova'ya akına başladı. Aşpz. (22. Bâb) ve Neşri'de (I, 128) kısaca kaydedilen bu gelişmelerin çoğu, kuşkusuz, 1305 seferinden sonraki yıllarda gerçekleşmiştir. Böylece, 1305'de İznik'e gelen tüm yollar, Osman Gazi'nin kontrolü altına geçmiştir.

Pachymeres'e göre, 1305'de İmparator, stratopedark unvanı verilen Sgueros adlı birini "arbaletli askeri başında" Osman'a karşı gönderdi ve bir miktar para verdi; o bu para ile mahallinde yerli bir kuvvet vücuda getirecekti. Sgueros, Katoikia bölgesine geldi. "Beşbin kadar düşman (Osmanlı) belli etmeden gece kaleye gelen yolları ele geçirmiş bulunuyordu". Çağdaş kaynak Pachymeres ve eski Osmanlı rivâyetinde Orhan'ın taktiği üzerinde

birbiriyle örtüşen ayrıntılar, Osmanlı rivâyetinin tamamiyle güvenilir niteliğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Orhan'ın taktiği hakkında ayrıntılar, Kara-Çepüş kalesinin *Katoikia* olduğunu kesinlikle kanıtlamaktadır. Pachymeres, para ile tutulan askerden bir yarar gelmediğini, kaleye sığınmak için kaçan kadın çoluk çocuğun kaleyi ele geçirmiş olan Türklerin eline düştüğünü, şehrin yakıldığını ilâve eder. Bu noktada, Bizanslı tarihçi, çoğu zaman yaptığı gibi, daha önceki olaylara geçer, Osman'ın Bêlokômis (Bilecik)'i aldığını, sadece Bursa'nın direndiğini hatırlar. Osmanlı menâkıbnâmesine göre Bilecik, 1299'da ele geçirilmiş ve Bursa, Dimbos savaşından sonra 1303'te abluka altına alınmıştır.

Türkmen gâzî beylerinin avantajı, sadece ganimet vaadiyle Anadolu içinden binlerce gâziyi bayrakları altında toplayabilmeleridir. Bizans'a karşı Türkmen beylerinin askerî üstünlüğünü bu durum açıklar. İmparator, ücretli asker Katalanları, Pègai ve dolaylarından Türk akınlarına karşı gönderme imkânını bulamadı; çünkü o zaman Batı Anadolu'da daha âcil bir durum ortaya çıkmıştı: Türkmen beylerinin en güçlüsü Germiyan beyi Alişir, Philadelphia (Alaşehir)'i kuşatmış, etraftaki kaleleri eline geçirmiş olup şehri açlıkla teslim almak üzere idi (1304). Katalanlar o tarafa gönderildi.

Beylik İdaresi

Osman, beyliği ailenin öbür üyeleriyle birlikte idare eder görünüyor. Karacahisar sūbaşılığını (komutanlığını) kardeşi Gündüz'e vermişti. Önemli siyasi kararları amcası Dündar ile danışırdı. Osman, güdülecek siyaset konusunda tartışmaya girdiği amcasını okla vurmuş, öldürmüş (Neşrî, 94). 1303'te Bursa hisarını abluka için yaptırdığı havale kulelerinden birini kardeşi oğlu Aktimur'a verdi. Osman, oğlu Orhan'ı kendi sağlığında deneyimli kumandanlar, Akça Koca, Konur Alp, Köse Mihal ile seferlere gönderiyor, onun beyliğini hazırlıyordu. Akça Koca ve Konur Alp, İzmit fet-hinden (1337) önce vefat etmişlerdir. Hasta olan Osman, son yıllarında beyliğin idaresini fiilen oğlu Orhan'a bırakmıştı.

Osmanlı rivâyeti, erken bir tarihten, 1305'ten sonra Osman'ın herhangi bir faaliyetinden söz etmez ve şu kaydı (Aşp., 112; Neşrî, 136) yaparlar: "Osman'ın ayağında nikris zahmeti vardı ve dahi bunu kasd etti kim, Orhan kendü zamanında şevket tutup nâmdâr ola ki, kendüden sonra halk ana itâ'at göstereler; el-hâsıl begliği Orhan'a teslim edüp kendü pîr olup mütekâ'id oldu". Osman'ın ölümü tarihini, Aspurça Hâtûn Vakfiyesi ile Me-

kece vakfiyesine (bkz. Ekler: Belgeler) göre belirleyebiliyoruz: Birincisinde Osman hayatta, ikincisinde vefat etmiş görünmekte. Dolayısıyla, Osman 1324'te vafat etmiştir. Osmanlı rivâyetine göre, vefâtında Hicrî yıl hesabıyla 69 yaşında idi; "yirmi yedi yıl padişâh oldu". Bu kayda göre doğumu, 1257 olmalı (yaşı 69 hicrî yıl, 67 miladî yıl olur). Osmanlı rivâyetine göre, vefatından önce Orhan, Bursa'yı kuşatma ile meşgûldü (Orhan, Adranos fethi ve Bursa kuşatmasına Osman'ın sağlığında 1324'de başlamış olmalı) (Aşpz. 23. Bâb). Osmanı, vasiyeti gereğince, hisarda Tophane'de "Manastırda kubbenin altında defn ettiler". *Gümüşlü-kubbe* denilen manastır (bir tasviri Ch. Texier, *Asie Mineure*, Paris 1862, 130), H. 1271 depreminde yıkılınca, 1280'de şimdiki sade türbe Sultan Abdülaziz tarafından yaptırıldı (A. Tevhîd, TOEM, III, 917-980). Osman'ın Orhan'a vasiyeti olarak, daima şerî'at hükümlerine riâyet, altındakileri gözetme ve ihsanda bulunma maddeleri zikredilir (Aşpz. 24. Bâb). Orhan, 1305'den beri seferlerde kumandan olarak ordunun başında olduğundan babasının ölümünde beylik tahtına oturmuş, onunla Osmanlı hanedanı kurulmuştur.

EKLER

I. Osman dönemine ait Aspurça Hâtûn Vakfiyesi

Vakfiye, Osman Bey dönemine ait olup 723 Ramazan ayı başlarında (1323 Eylül başları) düzenlenmiştir (Bibliyografya). Belgede, Osman Gâzî b. Ertuğrul'un oğlu Orhan'ın eşi Aspurça (Rumca *Asprobita*: Bembeyaz olmalı) Hâtûn, kendi huzûrunda Alâeddîn Paşa'yı vakıfları için vekîl atamıştır. Aspurça Hâtûn'a Osman tarafından hibe edilen beylik köyler, Narlu ve Kıyaklı (Kapaklı?) vakfedilmiştir. Hâsılattan hisse alacak, kalan gelirler vakfa ait olacaktır. Kendisinden sonra iki oğlu Şerefullâh ve İbrahim Beğ ve onların neslinden gelecekler hâsılattan haklarını vakıf şartlarına göre alacaklar. Aspurça Hâtûn, tevliyeti büyük oğlu İbrahim Beğ'e vermiştir. Sonraları vakfiye, ilkin 963 Cemâziyelülâ başlarında Bursa kadısı tarafından, sonra Vakıflar idaresince 1210'da tescil edilmiştir. Yapılan İstinsâhta Osman'ın unvanları, sultanlar için kullanılan geleneksel biçimde verilmiştir: "Sultanü'l-guzât ve'l-mucâhidîn kâtilü'l-kefere ve'l-müşrikîn es-sultân Osmân Hân Gâzî bn. Ertuğrul.....".

II. Arşiv Belgeleri

Sultan-Önü Livası Defterleri

	Defter	Tarih
Sultan-Öyüğü	Kâmil Kepeci, 3358	Fâtih
Vilâyet-i Anadolu: Livâ-i Sultan Önü	T.T. 438	H. 937
Karacaşehir, İnönü, Bilecik	T.T. 515 (Timar)	H. 975
Anadolu: Sultan-önü	T.T. 994	Kanunî, timar
Evkâf-i Sultan-önü	Ankara Tapu-Kadastro	no. 145-548
Sultan-önü Defteri	M. Cevdet Yazmaları	11/76
Karacaşehir, İnönü, Bilecik	T.T. 515	975
Anadolu (Sultan-Önü dâhil)	T.T. 994	Kanunî devri
Defter-i Evkaf-i Livâ-i Sultan-önü	T.T. 541	
Sultan-önü, derdest defteri	T.T. 523	H. 1204
Evkâf-i Nahiye-i Sultan-Öyüğü	MAD 18333	

Livâ-i Sultan-önü	T.T. 3063	
Sultan-önü, Müsellem ve Taycılar	T.T. 112 K.Kepeci 7182/5	
Yaya Defteri	T.T. 158	
Yaya Defteri	T.T. 347	
Yaya Defteri	T.T. 532	
Yaya Defteri	T.T. 577	
Yaya Defteri	T.T. 583	
Hâssa Taycılar	T.T. 762	

III. Tevârih-i Âl-i Osman

Osmanlı tarihinin ilk dönemi üzerinde yazılan *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ın dip- kaynağı, Orhan'ın imâmı İshak Fakîh oğlu Yahşi Fakîh'in yazdığını bildiğimiz (Aşpz. Atsız yay. 91, 106, 148) tarih kayıptır. Yahşi Fakîh'de Osman ve Orhan dönemlerine ait rivâyetler, İshak Fakîh'den, yani çağdaş bir râviden gelmektedir. Bu rivâyetin doğru tarihî bilgileri içerdiği, yer adlarının kontrolü, toponomik-topografik araştırmalar sonunda ortaya çıkmıştır. Âşık Paşazâde (Aşpz.)'den başlayarak *Neşrî*, *Ruhî* (veya ona atfedilen Oxford, Bodleian Marsh 313), Anonimler ve Oruc tarihinde, Ahmedî'nin (öl. 1413 veya 1414) *gazavât* tarzında manzum Tevârih'inde, Aşpz. veya Yahşi Fakîh'i kullandıklarına dair açık deliller vardır.

XV. ve XVI. y.y.da yazılan derleme tarihler (başlıca İdrîsî Bitlîsî, İbn Kemâl), Yahşi Fakîh'i bize "ihtisâr" eden Aşpz.den, veya Aşpz.nin bize kadar gelmemiş nüshalarından aktarmadır. Anonimler'de ve *Düstûrnâme*'de verilen ayrıntılar, Yahşi Fakîh'in Aşpz. ihtisarında hayli atlamalar yapıldığını gösterir. Aşpz.de Osman'ın Koyun-Hisarı (Bapheus) savaşı, İznik ablukası (1302), Orhan'ın 1329 Pelekanon savaşı, Haçlıların Lapseki çıkarması (1359) gibi önemli olaylar yer almadığı halde bazı olaylar Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'da ve kısmen İdrîsî, İbn Kemâl gibi sonraki klasik kompilasyonlarda dikkate alınmıştır. Hoca Sa'deddîn'in, *Tâcu't-Tevârih*'i, esas itibarıyla İdrîsî'nin *Heşt Bihişt*'inin Türkçe inşa diliyle bir özetinden ibarettir. Çoğu kez Sa'deddîn'in İtalyanca Bratutti çevirisini kullanan batılı tarihçiler (J. von Hammer, J.W. Zinkeisen, N. Jorga) İdrîsî'i kullanmamışlardır. Bazıları, Leunclavius çevirilerinden (bkz. V. Ménage, *Neşrî*) yararlanırlar, bu yazarlar ilk

dönem üzerinde ağır yanlışlara düştüklerinden ihtiyatla kullanılmalıdır. Osmanlı tarihinin Türkçe kaynakları konusunda yapılacak ilk iş, Aşpz. Neşri ve Anonimleri kullanarak, olduğunca Yahşi Fakih'in aslını ortaya çıkarma (*restitution*) denemesidir. Bunun için de ilkin, bu kaynakların, metin tenkidi metoduyla doğru tespiti gerekir. Son defa Aşpz.nin Atsız tarafından yayımlanan metni (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949) pek çok yanlış içerir. K. Yavuz ve M.A.Y. Saraç'ın günümüz Türkçesiyle yayımladıkları Âşıkpaşazade: *Osmanoğullarının Tarihi*, İstanbul, 2003, bilimsel maksatla kullanılamaz. *Textkritik* işi, ilkin Alman-Avusturya filoloji mektebi (Fr. Giese, P. Wittek, Fr. Taeschner) tarafından ele alınmıştır. Günümüzde bu tarihi metinleri, içerdikleri destânî-folklorik malzemeye bakarak, toptan masal-efsane saymak ve ilk dönem tarihinin "kara boşluk" ("Black Hole")dan ibaret olduğunu iddia etmek (C. İmber ve C. Heywood) işin kolayına gitmektir (bkz. C. İmber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, İstanbul 1990). Kuşkusuz, Osman Beg dönemi üzerinde elimizdeki *Tevârîh-i Âl-i Osman* çok noksandır. Bereket versin, Osman dönemi üzerinde çağdaş Bizans tarihçisi G. Pachymeres bize önemli ayrıntılar sağlamaktadır (son kez yapılan Laurent-Faille Fransızca çevirisini kullanıyoruz). Osmanlı kroniklerinin analizi üzerinde bakınız: V.L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans, the Sources and Development of the Text*, London 1964; H. İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East*, yay. B. Lewis ve P. Holt, Londra 1962, 152-167. İmber ve Heywood'un bazı analizleri önemlidir.

IV. Z.V. Togan¹, Orhan'ın bağımsız hükümdarlar için kullanılan *Sultan* unvanı yerine *Gaziler Sultanı* (*Sultanu'l-guzât*) unvanını kullandığını belirtir; Çelebi Sultan Mehmed'in Orhan Camiinin Karaman oğlu tarafından tahribi üzerine koyduğu kitabede de Orhan, sadece "Orhan Bek ibn Osman Bek" diye anılmıştır. Sülemiş isyanında Germiyanoglu, Gazan Han tarafında olduğundan, Sülemiş'e karşı idi. Togan'a göre Osman'ın da Germiyanoglu ile düşmanlığı bundan olmalıdır; zira Osman Sülemiş yanlısı idi. Yazıcıoglu Ali, Osman'ı, Timurtaş Noyan'a (İlhanlı valisi) vergi veren *Uc* beyleri arasında anar. Osman "Timur'un müverrihi" Hâfız Abrû'ya göre, Sivas'ta hâkim olan Ertne (Ertene)'ya baş kaldıran beyler arasında zikredilir: "Amir Osman Cedd-i İldırım Bâyezîd der vilâyet-i Bursa wa an-nawâhî dârad wa Emir Ertana'râ gardan namî-nihâd" ("Yıldırım Bayezid'in atası olup Bursa

¹ İ. Gökçen'e verdiği notta, Z.V. Togan'a Armağan, 114, krş. Z.V. Togan, *Umunî Türk Tarihine Giriş*, 469, not. 81.

vilâyeti ve o tarafları elinde tutan emîr Osman Emîr Ertana'ya boyun eğmedi". Osman'dan 80-90 yıl sonra yapılmış bu kayıt, Z.V. Togan'a göre Osman'a değil, oğlu Orhan'a ait olmalıdır, zira Emîr Eretna "ancak 1327'de" iş başına getirilmiştir. Togan'a göre Hafız Abrû, bu kaydı bir İlhanlı kaynağından almış olmalı. Bu, İlhanlı tarihinde "Osman'a ait yegâne bir kayıttır". Osman ve Orhan, Togan'a göre, İlhanlı valileri Sülemiş ve Temurtaş isyanlarında, âsiler safında yer almış olmalı ve Temurtaş'ın Mısır'a kaçmasından sonra İlhanlıların Anadolu valiliğine getirdikleri Eretna'ya karşı cephe aldıklarını gösterir. Temurtaş, 1317-1327 döneminde İlhanlıların Anadolu Valisi olduğuna göre, Osman'la çağdaştır. Genelde, Batu Uc beyleri, Temurtaş'a bağımlı idiler.

KISALTMALAR

B	: Belleten
BY	: Byzantion
BF	: Byzantinische Forschungen
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies
CIEPO	: Comité International des Etudes Pré-Ottomans et Ottomans
DOP	: Dumbarton Oaks Papers
DTCFD	: Dil ve Tarih Cografya Fakiiltesi Dergisi
DVIA	: Diyanet Vakfı Islâm Ansiklopedisi
IJMES	: International Journal of Middle East Studies
İÜİFM	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
JTS	: Journal of Turkish Studies
MOG	: Mitteilungen zur Osmanische Gesellschaft
REI	: Revue des Etudes Islamiques
SI	: Studia Islamica
T	: Turcica
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKS	: Topkapı Sarayı
TTEM	: Türk Tarihi Encümeni Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTOM	: Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası
TV	: Tarih Vesikaları
VD	: Vakıflar Dergisi
WZKM	: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZVTA	: Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul, 1950-1955

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmedî, *Tevârih* için son kez bkz. K. Silay, *History of the Kings of the Ottoman Lineage*, Harvard University, 2004.
- Al-'Umarî, *Masâlikü'l-Absâr fî Mamâlikü'l-Amsâr*, yay. F. Taeschner: *Al-'Umarî's Bericht über Anatolien in seinem Werke "Masalik al-absar fi mamalik al-Amsar"*, Leipzig 1929.
- Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, yay. Osman Turan, Ankara: TTK, 1944.
- Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese neşri esas alınarak hazrl. Nihat Azamat, İstanbul 1992.
- Anonymous, *Chronicle of 1485*: Oxford, Bodleian Library, Oxford, ms. Marsh 313. bkz. V.L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans* (London, 1964), 11-14.
- "Rûhî Târîhi", H.E. Cengiz ve Y. Yücel, *Belgeler*, 14-18 (1989-92): 359-472.
- Arşiv Kılavuzu*, I. Fasikül, İstanbul 1938.
- Artuk, İ., "Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Gâzî'ye Ait Sikke". *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, yay. O. Okyar and H. İnalçık, Ankara, 1980. 27-33.
- Âşık Paşa, *Garîbnâme*, yay. K. Yavuz, İstanbul: TDK, 2000.
- Aşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, yay. Ç. Atsız; Osmanlı Tarihleri, 89-319. İstanbul 1949.
- Atsız, N., *Osmanlı Tarihine ait Takvimler*, İstanbul, 1961.
- Babinger, Fr., *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927.
- Bayram, M., *Ahi Evren ve Ahi Teşkilâtı'nın Kuruluşu*, Konya, 1991.
- Beldiceanu-Steinherr, I., "La conquête de la Bithynie maritime: étape décisive dans la fondation de l'état ottoman", in K. Belke, F. Hild, J. Koder, P. Soustal (eds), *Byzanz als Raum*, Vienna, 2000, 21-36.
- Beldiceanu-Steinherr, I., *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Münih, 1967.
- Bittel, K. "Karadja-hisar", *Anatolische Studien*, 1972.

- Buluç, S., *Untersuchungen über die altosmanische anonyme Chronik des Bibliothèque Nationale zu Paris, suppl. Turc 1047, anc. Fonds turc 99*, Breslau, 1938.
- Cahen, C., *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968.
- Cahen, C., "The Mongols and The Near East", *A History of the Crusades*, ed. K.M. Setton, II, Philadelphia, 1962, 715-734.
- Cahen, C., "La Question d'histoire de la province de Kastamonu au XIIIe siècle", *Turcobyzantin et Oriens Christ.*, London: Variorum, 1974.
- Çay, A., "Ertuğrul Gâzi, Karakeçililer ve Söğüt Bayramı", *III. Osmanlı Sempozyumu*, Söğüt-1988, Ertuğrul Gâzi'yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yayınları: 4, Ankara, 1989.
- Çetin, İ., *Tursun Fakîh*, Ankara, 2002.
- Darga, M., "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları (1998-1992)2", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 24-28 Mayıs.
- Darling, L., "Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context", *Studia Islamica*, XCI (2000), 133-69.
- Darling, L., "Persianate Sources on Anatolia and the Early History of the Ottomans", *Studies on Persianate Societies*, II (2004), 126-144.
- Doğru, H., *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992.
- Doğru, H., *16. Yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda Ahiler ve Ahi Zaviyeleri*, Ankara 1991.
- Doğru, H., "Karahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşunda Önemi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Eskişehir (2000-2001).
- Eflâkî, *Menâkib al-Ârifin*, I-II, yay. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959-61.
- Elvan Çelebi, *Menâkibu'l-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ûnsiyye*, ed. İ. Erünsal ve A.Y. Ocak, İstanbul, 1984.
- Emecen, F. *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, İstanbul 2001.
- Enverî, *Düstûrnâme*, yay. M.H. Yıncı, İstanbul 1928; Fransızca çeviri, Irène Mélikoff-Sayar, *Le destan d'Umur Pacha*, Paris, 1954.
- Erkoç, E., *Âşık Paşa ve Oğlu Elvan Çelebi*, Çorum, 2005.
- Erzi, A., "Osmanlı Devletinin Kurucusunun İsmi Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, 7-8 (1940-42), 323-26.

- Eyice, S., "Çorum'un Mecidözü'nde Âşıkpaşaoğlu Elvan Çelebi Zâviyesi", *Türkiyat Mecmuası*, XV (1969): 211-244.
- Ferîdûn, A., *Münşeatü's selâtîn*, 1. baskı, İst. H. 1274-1275.
- Foss, C., "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", *Anatolian Studies*, XI (1990), 161-184.
- Foss, C., "The Defenses of Asia Minor against the Turks". *Greek Orthodox Theological Review*, 27 (1982), 145-205.
- Francès, E., "La féodalité byzantine et la conquête Turque", *Studia et Acta Orientalia*, IV (1962), 69-90.
- Gallota, I.L., "Mito Oguzo"e le origini dello stato ottomano: una riconsiderazione", *The Ottoman Emirate*, ed. E. Zachariadou, Rethymnon, 1993, 41-59.
- Gibb, H.A.R., *The Travels of Ibn Battuta*, II, Cambridge 1962.
- Giese, F., "Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches", *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete*, 2 (1924), 246-71.
- Giese, F., yay., *Die altosmanischen anonymen chroniken*, Breslau, 1922.
- Giese, F., "Einleitung zu meiner Textausgabe der altosmanischen anonymen Chroniken *tevarih-i al-i Osman*", *MOG*, 3 (1921-22): 49-75.
- Glykatzi-Ahrweiler, H., "l'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques, 1081-1317", *Travaux et Mémoires*, I (1965), 1-204.
- Gökbilgin, T., "Osman", *ME İA*.
- Gregoras, N., *Rhomäische Geschichte*. çeviri: J.L. van Dieten, Stuttgart, 1973.
- Güneş, A., "16. Yüzyılda Osmanogullarının Beşiği Eskişehir...", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu*, 2-4 Kasım 1998, Eskişehir, 2001.
- Halecki, O., *Un Empereur de Byzance à Rome: Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'empire d'Orient, 1355-1375*, Warsaw 1930.
- Hammer-Purgstall, J. von., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, Budapest, 1827.
- Hasluck, F.W., *Cyzicus*, Cambridge, 1910.
- Heywood, C., "Between Historical Myth and 'Mythohistory': The Limits of Ottoman History", *BMGS* 12 (1988), 315-45.

- Heywood, C., "Boundless Dreams of the Levant: Paul Wittek, the *George-Kreis*, and the Writing of Ottoman History", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1989, 30-50.
- Heywood, C., "The Frontier in Ottoman History, Old ideas and the New Myths", yay., D. Power and N. Standen, *Frontiers in Question, Euro-Asian Boderlands, 700-1700*, New York, 1999, 228-250.
- Hoca Sa'deddin, *Tâcü't-Tevârih*, I-II, İstanbul, H. 1279.
- Hopwood, K., "Türkmen, Bandits and Nomads: Problems and Perceptions", in *Proceedings of CIEPO Sixth Symposium: Cambridge.... 1984*, yay. J.L. Bacqué-Grammont and E. van Donzel, İstanbul, 1987, 23-30.
- Hopwood, K., "Nomads or Bandits", *Byzantinische Forschungen*, 16 (1991), 179-194.
- Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, yay. Ö.L., Barkan and E. Meriçli, Ankara, 1988.
- Hüsameddin, H., "Asporça Hâtûn nâmına 723/1323'de tertip edilen vakfiye ve cemâziyelâhir 761/ Nisan 1360 tarihli Orhan Beg vakfiyesi", *TTEM*, XVI-94.
- Ibn Battuta, *Tuhfatü'n-Nuzzâr*, çeviri, H.A.R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta*, I-II, London, 1929.
- Ibn-i Bibî, *Al-Avâmir'ul-'Alâiyya*, Metin, Ankara: TTK.
- Ibn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. yay. Ş. Turan, Ankara: TTK 1970, 1983.
- Imber, C., "Paul Wittek's 'De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople'", *JOS*, 5 (1986), 65-81.
- Imber, C., "The Legend of Osman Gazi", *OE*, 67-76.
- Imber, C., "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica* 19 (1987), 7-27.
- Imber, C., *Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul 1996.
- Imber, C., "What does ghazi actually Mean?", yay. Ç. Balım ve C. Imber, *The Balance of Truth*, İstanbul, 2000, 165-178.
- Imber, C., "Othman I", *EI2*.
- Imber, C., "Ideals and Legitimation in Early Ottoman History", yay. Ch. Woodhead ve I.M. Kunt, *Suleyman the Magnificent*, Londra, 1995, 138-153.

- İnalcık, H., "The Question of the Emergence of the Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies*, 2 (1980), 71-79.
- İnalcık, H., "Osman Ghazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus", *OE*, 77-100.
- İnalcık, H., "Karacahisar Yüzey Araştırması Danışman Raporu", Ankara, 1999.
- İnalcık, H., "İznik İçin Osman Gazi ve Bizans Mücadelesi"/"The Struggle Between Osman Gazi and the Byzantine Empire for Nicaea", *İznik İstanbul*, 2003-2004, 59-85.
- İnalcık, H., "Osmangazi ve Karacahisar", *Osmanlı Sempozyumu*, Eskişehir, 1999.
- İnalcık, H., "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II, 103-129.
- İnalcık, H., "Karacahisar ve Karacaşehir Üzerinde Bir Belge (MAD 18333, Sultanönü Evkaf Defteri)", *Osmangazi Sempozyumu*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 1998.
- İnalcık, Ş., "İbn Hacer'de Osmanlılara dair haberler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI (1948), 189-95.
- İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı.
- İslam Ansiklopedisi*, DVIA.
- Jacoby, D., "Catalans, Turcs et Venitiens en Romanie (1305-1332)", *Studi Medievali*, s. II, v. 15/1 (1974), 217-261.
- Jennings, R.C., "Some Thoughts on the Gazi-Thesis", *WZKM* 76 (1986), 151-61.
- Jorga, N., *Geschichte des osmanischen Reiches*, Gotha 1908 - 1913.
- JOS: *Journal of Ottoman Studies*
- JTS: *Journal of Turkish Studies*.
- Kafadar, C., *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, Los Angeles, London, 1995.
- Kantakuzenos, J., *Geschichte*, Almanca çeviri, G. Fatouros ve T. Krischer, I-III, Stuttgart, 1982.
- Kaplanoglu, R., *Bursa Ansiklopedisi*, I, 2001.
- Kaplanoglu, R., *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul, 2000.

- Kermeli, E., ve O. Özel, *The Ottoman Empire, Myths, Realities and Black Holes*, İstanbul: ISIS, 2006.
- Konyalı, İ., *Söğüt'de Ertuğrul Gâzi Türbesi ve İhtifali*, İstanbul, 1959.
- Konyalı, İ., *Ankara Camileri*, Ankara, 1978.
- Köprülü, F., "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), 267-278.
- Köprülü, F., "Âşık Paşa", *MEİA* (1978).
- Köprülü, F., "Abdal Musa", *Türk Kültürü*, 124 (1973), 6-15.
- Köprülü, F., "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten* 7(1943), 379-519.
- Köprülü, F., "Anadolu'da İslâmiyet: Türk İstilâsından Sonra Anadolu Tarih-i Dînisine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menba'ları", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmu'ası*, 2(1922): 281-311, 385-420, 457-86.
- Köprülü, F., "Oğuz Etnolojisine dâir Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, I, 185.
- Köprülü, F., "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri", *Hayat Mecmu'ası* II(1943), 219-313.
- Köprülü, F., "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu Meselesi", *Hayat Mecmu'ası*, 12 (1927).
- Köprülü, F., *Les origines de l'empire ottoman*, Paris 1935, çeviri: *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara: TTK, 1959.
- Kramers, J.H., "Wer war Osman?", *Acta Orientalia* 6(1928), 242-54.
- Kut, G., "Âşık Paşa", *DVIA*, IV (1991).
- La Bithynie au Moyen Âge*, yay. B. Geyer ve L. Lefort, Paris 2003.
- Laiou, A.E., *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*. Cambridge, Mass., 1972.
- Langdon, J.S., *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor*, New Rochelle, 1992.
- Langdon, J.S. "Byzantium's Initial Encounter the Çingissids", *VIATOR*, 29 (1998), 95-140.
- Lefort, J., "Tableau de la Bithynie au XIIIe siècle", *OE*, 101-17.
- Leunclavius, J., *Historiae musulmanae Turcorum*, Francofurti, 1591.
- Lewis, B. ve P.M. Holt, *The Historians of the Middle East*, Londra 1962.

- Lindner, R.P., *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, 1983.
- Lowry, H., *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany, 2003.
- Lütfi Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1922-23.
- Matschke, K.P., *Fortschritt und Reaction in Byzance im 14. Jh. Konstantinopel unter Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, Berlin 1971.
- Mélikoff, I., "L'origine sociale des premiers Ottomans", *OE*, 135-44.
- Ménage, V.L., "The Beginnings of Ottoman Historiography" yay. B. Lewis ve P.M. Holt, *The Historians of the Middle East*, London, 1962, 168-179.
- Ménage, V.L., "The Menaqib of Yakhshi Faqih", *BSOAS*, 26(1963), 50-54.
- Ménage, V.L., *Neshri's History of the Ottomans: The Sources and Development of the Text*, London, 1964.
- Mengi, M., "Garibnâme'de Alplık Geleneği ile İlgili Bilgiler", *Belleten*, 1985.
- Morgan, D.O., "Ibn Battuta and the Mongols", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XI-2 (April).
- Neşrî, *Gihannümâ: Die altosmanische Chronik des Mevlânâ Mehmed Neschrî*, I-II, yay. F. Taeschner, Leipzig, 1951-55.
- Neşrî, M., *Kitâb-i Cihannümâ*, I-II, yay. F.R. Unat ve M.A. Köymen, Ankara: TTK, 1970.
- Nicol, D.M., *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, 2. Baskı, Cambridge, 1993.
- Nüzhet, M., *Ahvâl-i Mihal Gâzî*, İstanbul, H. 1315.
- Ocak, A.Y., *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkibnâmeler*, Ankara, 1992.
- Ocak, A.Y., *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderîler*, Ankara: TTK, 1999.
- OE: The Ottoman Emirate*, ed. E. Zachariadou, Rethymnon, 1993.
- Oruc, *Tevârih-i Âl-i Osman*, yay. F. Babinger, Hannover 1925.
- Oruç Bey Tarihi, yay. N. Atsız, İstanbul 1972.
- Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu*, 4-5 Nisan 2005, Bursa 2005.
- Osman Gazi ve Dönemi*, Sempozyum, Bursa 1996.
- Osmanlı Sempozyumu*, 25-27 Ağustos, 1999, Eskişehir.
- Osmanlı Tarihine ait Takvimler*, yay. N. Atsız, İstanbul 1961.

- Osmanlı Tarihleri* (Ahmedî, Şükrullah, Aşık Paşaoğlu, Nişancı Mehmed Paşa) yay. Ç.N. Atsız, İstanbul 1949.
- Ostrogorsky, G., *History of the Byzantine State*, İngilizce çeviri: J. Hussey, Oxford 1968.
- Pachymeres, G., *Relations Historiques*, yay. A. Failler, çeviri: V. Laurent, I-IV, Paris, 1999.
- Pertusi, A., "I primi studi in Occidente sull'origine e la potenza dei Turchi", *Studi Veneziani* 12(1970), 465-552.
- Preger, T., "Dorylaion", *Mitteilungen des Deutschen Archeologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 19 (1999), 301-315,
- Rashid al-Din, *Die Geschichte der Oğuzen des Rashid al-Din*, Vienna, 1969.
- Rashid al-Din, Fazl Allah, *Jame al-Tawarikh*, İngilizce çeviri: W.M. Thachston, I-II, Cambridge, Mass. 1998-1999.
- Refik, A., "Fatih Zamanında Sultan-Öyüğü", *TTEM*, XIV-3, 129-141.
- Refik, A., "Karacahisar Tarihinde Türk Merkezi", *Ikdam*, (17.4.1921).
- Sathas, C.N., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, I-IX, Paris 1880-1890.
- Schlumberger, G., *Expédition des 'Almugavares' ou routières catalans en Orient*, Paris 1902.
- Schreiner, P., *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, II. Teil, Viyana 1977.
- Setton, K.M., *A History of the Crusades*, I-V, Madison, 1955-1985.
- Setton, K.M., *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I-VI, Philadelphia, 1976 vd.
- Sevim, A., ve B. Merçil, *Selçuk Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1995.
- Spuler, B., *Die Mongolen in Iran*, Leipzig, 1939.
- Sümer, F., "Kayı Boyu ve Karakeçililer", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 86, 1989.
- Sümer, F., "Kayı", *MEIA*, VI, 459-462.
- Sümer, F. "Anadolu'da Mogollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I (1965).
- Sümer, F., "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", *Belleten*, no. 96 (1960).
- Sümer, F., "Osmanlı Devletinin Kuruluşu ile İlgili Bazı Meseleler", *DTCFD*, 51 (Mart 1991).

- Sümer, F., "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar", *Belleten*, no. 47.
- Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, 3. baskı, 1980.
- Şikâri'nin Karaman Oğulları Tarihi, yay. M. Mesud Koman, Konya, 1946.
- Taeschner, Fr., "Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14.-15. Jhdt) auf Grund neuer Quellen", *Islamica*, 1929, 1-47.
- Taeschner, Fr., "Beiträge zur frühosmanischen Epigrafik und Archäologie", *Der Islam*, XX, 109-186; XXII, 69-73.
- Taşköprülüzâde, A., *Al-Şaka'ik al-Nu'maniyya fi'ulema al-Dawlat al-'Osmaniyya*, çeviri: Mecdi Efendi, *Hada'iku's-Şaka'ik*, yay. A. Özcan, İstanbul, 1989.
- Tekin, Ş., "XIV. yüzyılda Yazılmış *Risaletü'l-Islam*" *JTS*, 33 (1989): 139-204.
- Tekin, Ş., "XIV'üncü Yüzyıla Ait bir İlim-i Hâl: Risâletü'l-İslâm", *WZKM* 76(1986): 279-92.
- Temir, A., *Cacaoğlu Nur el-Din'in 1272 tarihli Arapça-Mogolca Vakfiyesi*, Ankara: TTK, 1959.
- Tevhid, A., "İlk Altı Pâdşâhımızın Bursa'da Kâin Türbeleri", *TOEM*, III: 917-918.
- Thiriet, F., *Régestes des délibérations du Senat de Venise Concernant La Roumanie*, I. 1329-1399, Paris 1958.
- TOEM: *Tarih-i Osmânî Mecmuası*, İstanbul, 1910-1923.
- Togan, A.Z.V., "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* I(1931): I-42.
- Togan, A.Z.V., *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, 3. Baskı İstanbul, 1981.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu, 2. fasikül, İstanbul, 1938-1940.
- TKS: *Topkapı Sarayı*
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.
- Turan, O., *Tarihî Takvimler*, Ankara, 1954.
- Uludağ, I., "Osman Gaziye dair mühim bir vesika, Aspurça hatunun vakfiyesi", *Uludağ*, no. 26 (1940), 61-68.
- Uzunçarşılı, İ.H., "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebîülevvel/1324 Mart", *Belleten*, V (1941), 277-288.

- Uzunçarşılı, İ.H., "Gazi Orhan Bey'in hükümdar olduğu tarih ve ilk sikkesi", *Belleten*, IX (1945), 207-211.
- Uzunçarşılı, İ.H., "İlk Vezirlere dair Mütâlea", *Belleten* III (1939), 99-106.
- Uzunçarşılı, İ.H., "Orhan Gazi'nin 749 H. Tarihli bir Temliknâmesi", TKS Arşivi, no. 10789.
- Uzunçarşılı, İ.H., "Orhan Gazi'nin vefat eden oğlu Süleyman Paşa için tertip ettirdiği vakfiyenin aslı", *Belleten*, XXVII (1963), 437-443.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1937.
- Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara: TTK, 1947.
- Varlık, Ç., *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara, 1974.
- Vladimirtsov, B.Y., *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, çev. A. İnân, Ankara: TTK, 1944.
- Vryonis, S., "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIII-XXIV (1969-1979), 253-308.
- Vryonis, S., "Nomadization and Islamization in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, 29 (1975), 41-71.
- Vryonis, S., Jr. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, London, 1971.
- Werner, E., *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen (1300-1481): Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*. 4. Baskı, Vienna, 1985.
- Wittek, P., "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", *Revue des Etudes Islamiques*, I2 (1938), I-34.
- Wittek, P., "Der Stammbaum der Osmanen", *Der Islam*, 14 (1925), 94-100.
- Wittek, P., "Deux chapîtres de l'histoire des turcs de Roum", *Byzantion* II (1936), 285-319.
- Wittek, P., "Les Ghazis dans l'histoire Ottomane", *Byzantion*, XI (1936).
- Wittek, P., "The Taking of Aydos Castle: A Ghazi Legend and its Transformation", *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb*, yay. G. Makdisi, Cambridge, Mass., 1965, 662-72.
- Wittek, P., *Collected Studies: La Formation de l'empire Ottoman*, yay. V.L. Ménage, Londra: Variorum 1982.

- Witteck, P., *Das Fürstentum Mentesche: Studie zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-15. Jahrhundert*, Istanbul Mitteilungen 2, İstanbul, 1934.
- Witteck, P., *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938.
- Yazıcızâde, A., *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, TKS, Yazma: Revan 1891.
- Yücel, Y., *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, I: Çoban-oğulları Beyliği, Candar-oğulları Beyliği, Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri*, 2. Baskı, Ankara, 1991.
- Zachariadou, E.A., (yay.), *The Ottoman Emirate, 1300-1389*, Rethymnon, 1993.
- Zachariadou, E.A., "Pachymeres on the 'Amourioi' of Kastamonu", *BMGS* 3(1977), 57-70.
- Zachariadou, E.A., "Yahshi Fakih and His Menakib", in *Proceedings of the Turkish Historical Association Congress*, 1989.
- Zachariadou, E.A., *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*, London: Variorum, 1985.
- Zachariadou, E.A., "Histoire et légendes des premiers sultans", *Turcica*, 27 (1995), 45-89.
- Zachariadou, E.A., "Observations on Some Turcica of Pachymeres", *Revue des Etudes Byzantines*, 36 (1978), 261-267.

Bithynia, 1300-1330

ORTA AVRUPA’NIN KADERİNİ DEĞİŞTİREN SAVAŞ: MOHAÇ ÖNCESİ, SONRASI ve KASTİLYA’DA YANKISI¹

ÖZLEM KUMRULAR*

Mohaç savaşından sonra sarayın kuyumcusu Ahmed Tekelü bu zaferin anısına Kanuni Sultan Süleyman’a bir yatağan hazırlamıştı. Bu görkemli silahın her iki tarafını süsleyen altın kabartmalar ejderhaya karşı savaşan bir anka kuşunu resmeder. Macar tarihçi István Vigh, anka kuşunun tamamının altın varak olmasına rağmen, ejderhanın kısmen altın kaplanmış olması ve büyük bir kısmının ise siyah kalmış olmasının bir tedadüf olmadığını söyler². Vigh, anka kuşunun Kanuni Sultan Süleyman’ı, ejderhanın ise Macar kralı Layos’u simgelediğini, anka kuşunun doğaüstü gücüyle karanlık güçlerin, dolayısıyla Hristiyanlık aleminin üstesinden geldiğini belirttiğini iddia eder. Pál Fodor ise, 1390-1533 yılları arasındaki Osmanlı-Macar ilişkilerini incelediği makalesini bu ayrıntıyla kapatır ve şu yorumla sözlerine son verir: “Kehanet doğru çıkmadı: ejderhanın yeni kafaları çıktı ve Osmanlı’nın anka kuşu ise kırık kanatlarla saldırmaya devam etti.”

Ejderhanın kafalarının gittikçe çoğaldığı doğrudur, lakin daha uzun bir süre anka kuşunun kanatlarının kırılmadığı, hatta Avrupa’nın akıl erdiremediği bir şekilde her başarısızlığın akabinde eskisinden çok daha sağlam olduğunu eklemek gerekir. I. Viyana kuşatması (1529) ve “Sığın donanma”nın İnebahtı yenilgisi (1571) gibi. Burada esas ilgi çeken nokta, hayvan imgelemlerinin bu yüzyılda Osmanlı ve Avrupa’da karşılıklı olarak kullanılmasında yaşanan kesişmedir. Mohaç sonrasında Osmanlı’nın Macaristan için kullandığı ejderha figürünü, 1571 sonrasında Venedik, Papalık ve İspanya Osmanlı için kullanacaktır. Bir ejderhayı dört bir yanından kavramış

¹ Bu makale, II. Türk-İspanyol Tarihi Sempozyumu’nda “El eco del temor causado por la derrota de Mohács en Castilla” başlığıyla sunulan metinden yola çıkılarak geliştirilmiş versiyonudur.

* Yard. Doç. Dr. Özlem Kumrular, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

² Pál Fodor, “The Simurg and the Dragon: The Ottoman Empire and Hungary (1390-1533)”, *Fight against the Turk in central Europe in the First half of the 16th century*, ed. István Zombori, Budapest, 2004, s. 35

bir aslan ve kartal Avrupa'nın kolektif hafızasında uzun süre yer edecektir. Kartal, Habsburgları, dolayısıyla İspanya'ya, aslan da Venedik'i simgelemektedir. Hristiyanlık dünyasında, Müslüman dünyada olduğu gibi "öteki" için hayvan benzetmeleri kullanma geleneği özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda doruğa ulaşmıştır. Osmanlı için ise uzun süre ejderha imgesi kullanılmaya devam edilecektir.

XVI. yüzyılın ikinci çeyreği anka kuşu ve yüzyılın ortasına doğru kafaları çoğalan ejder arasında mücadelenin en çetin geçtiği dönem olacaktı. Bu zaman diliminde Orta Avrupa'nın kaderini değiştirecek gelişmeler ve değişikliklere şahit olunuyordu. Macaristan topraklarının bunu takip eden iki yüzyıl boyunca başta siyasi, sosyal ve ekonomik olmak üzere pek çok alanda yaşayacağı metamorfozun en önemli çıkış noktası Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçer geçmez büyük dedesi Fatih Sultan Mehmet'in tamamlamadığı Belgrad seferinin (1521) başarılı bir şekilde nihayete erştirilmesiyle başlayacak ve yirmi yıl boyunca bu topraklar sıcak çatışmalara maruz kalacaktı. Lakin, Osmanlı'nın sınırlarının dayandığı bu topraklardaki gelişmeler eş zamanlı bir şekilde kıtanın diğer ucunda, İspanya'da da ilgi ve korkuyla takip edilmeye başlanacaktı.

Türklerin Batı'ya yönelen baskıcı politikası ve Macarların zayıf savunma sistemleri, bu devletin son yıllarını belirleyen iki önemli etken olmuştu. Habsburg İmparatoru V. Carlos'un Venedik'te bulunan büyükelçisinin getirdiği haberler tehlike sinyalleri vermekteydi: *"Her seferinde Belgrad'a ve Sabaz'a yakın olduğundan Estergon'da ve civarında Türklerin sayısı artmakta. Rakam tam olarak bilinmiyor, ama savaş ve bu krallığın içinde bulunduğumuz tehlike herkes tarafından açıkça görülüyor. Bu korku uyandırıyor. Ne de olsa Hristiyan devletlerden gelecek yardımdan iyice umutlarını kesmiş durumdalar"*³.

Jeopolitik konumu açısından Macaristan'ın arz ettiği önem şüphesizdi. Habsburglar ve Türkler arasında oynadığı köprü devlet rolü, Kanuni'nin bunu ortadan kaldırma çabalarını körüklüyordu. Kanuni'ye Avrupa'da güvenle ilerlemenin yolunu açacak olan tek yol Macaristan Krallığı'nın ortadan kaldırılması, ya da Osmanlı yönetimi altına alınmasıydı. Gelişmelerin göstereceği üzere, bu devletin ortadan kaldırılması Avrupa'da siyasi alanda büyük transformasyonlara yol açacaktı.

³ C.S.P. (Calendar of State Papers), Spain, cilt II, London: Longman, 1862-95, s. 313.

V. Carlos'un, Türklerin 1526 Mohaç zaferine kadar bu coğrafyaya gösterdiği ilgisizlik aşikardır. Türk gücünün Orta Avrupa'ya sızıp, büyük bir korku uyandırdığı bunu takip eden yıllar için aynı şey söylenemese de, Mohaç arifesinde Doğu'dan gelen bu tehlikeye karşı koyabilmek için Macar Krallığı hayli net bir ihtiyaç içindeydi: İmparator'un desteği.

Tahta çıktığından beri gözünü batıya çeviren Kanuni, cülusunu takip eden ilk yıllarda bütün enerjisini bu yönde kullandı. 1521'de Belgrad'ın ele geçirilmesiyle başlayan fetihler zinciri, Avrupa'nın güneybatısında bir üstünlük kurmasını gerekli kılıyordu. "Beyaz Şehir" Belgrad'ın düşmesi karşısında gerekli ilgiyi gösteremeyen V. Carlos'un bu konuda hayli ilgisiz kalmasının pek geçerli bir sebebi vardı: Fransa ile savaş. I. François'ya karşı topraklarını savunmakta olan İmparator'un, Türk tehlikesinin hala Steiermark⁴, Carinthia'ya ve Carniol'dan uzak olduğu zannına kapılması da söz konusu olabilir. Fransa ile meşgul olan Carlos'un bu ilk zamanlarda dış politikasında Türk tehlikesinin önemli bir yer edinmemiş olması Belgrad'ın ve Rodos'un düşmesine engel olma girişiminde bulunmamasıyla da kendini gösterir. İmparator en büyük hatayı burada yaptığının bilincine varamamıştı: Belgrad, Türklerin Orta Avrupa'ya açılan kapıları olacak ve bunu takip eden seferler için bir kilit ve saldırı noktası haline dönüşecekti. Düzenli seferlerin yanı sıra, Türklerin sınırlardaki tehlike arz eden varlıklarının da en büyük sorumlusu yine bu şehir olacaktı. Sultan'ın Tuna bölgesine uzanan hedeflerinin, bu coğrafyada yeni bir güç dağılımı ve dengesine sebep olacağını ve bundan ilk önce Habsburgların etkileneceğini hesaba katmamıştı. Kanuni Sultan Süleyman bir kez daha Avrupa'da Hristiyan devletlerinin kendi aralarında yaptıkları savaşı fırsat bilip, zaman ayarlamasında bu her zaman kullandığı taktiği kullanmıştı: Ve yine bu işten eli boş çıkmayacaktı.

Leh Kralı I. Sigismund, 12 Şubat 1521'de Carlos'un sarayında bulunan elçisi Joannes Dantiscus'a gönderdiği mektupta Macaristan'ın içinde bulunduğu tehlikenin altını çiziyor ve kralların acilen bir anlaşmaya varması gerektiğini belirtiyordu⁵. Tecrübesiz bir kral, ayaklanmış köylüler, kargaşa

⁴ Estiria.

⁵ Antonio Fontán- Jerzy Axer, (Ed), *Españoles y polacos en la corte de Carlos V*. Madrid, 1994, s. 229. Joannes Dantiscus'un Krzysztof Szydlowiecki ile mektuplaşmaları için bkz. Tomasz Ososinski, "The correspondence of Joannes Dantiscus with Krzysztof Szydlowiecki, with special focus on the political matters related to the Habsburgs, Hungary and Turkey", *Fight against the Turk in the central-Europe in the first half of the 16th century*. ed. István Zombori, Budapest, 2004, s. 155-165.

içinde bir asiller sınıfı ile Lajos'un krallığı hiç bir şekilde bir Türk saldırısına hazır değildi. Memleket hala 1514'te vuku bulan köylü ayaklanmalarının yaralarını sarıyordu⁶. Hristiyanlık aleminin en küçük oğlu II. Lajos'un hükümdarlığı süresince vatanseverlikten yoksunluk ve yozlaşma bu milletin sonunu hazırlayan iki etken olacaktı. Alman baskısından tedirgin olan milliyetçi Macarlar felaketle sonuçlanacak tek bir savaşla işlerini bitirecek bir politikaya var güçleriyle karşı çıkmaktaydılar. Macaristan'da Alman baskısının kendini iyice hissettirdiği bu devirde Macarlar İstanbul ve Paris'le bir barış anlaşmasına gitmeyi tercih ediyor, böylece bir İspanyol-Alman baskısını yok etmeyi amaçlıyorlardı. Genç kral haricinde herkes tek çözümün Bab-ı Ali'yle bir anlaşmadan geçtiği kanaatindeydi.

Türk tehdidi karşısında Alman hareketi hiç de umut vaad etmiyordu. Alman prensleri 1521'de yapılan Worms Diyetinde II. Lajos'un yaptığı yardım isteğine olumlu bir yanıt vermediler. Macaristan'ın Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir sınır devlet olduğu gerçeğinin bir kez daha altını çizerek Türklere karşı maddi ve askeri yardım isteyen Lajos'un elçileri, Alman devletlerinin Türk saldırısının aciliyetini sorgulayan tavrıyla karşı karşıya kaldılar.

Avusturya topraklarının Osmanlı İmparatorluğu'na yakınlığı göz önüne alındığında fazla olan Türk tehlikesi İmparator V. Carlos'un kardeşi Avusturya Arşidükü I. Ferdinand için imparatorun kendisi için olduğundan çok daha büyük önem teşkil ediyordu. Lakin Avusturya Arşidükü'nün asker ve para talepleri bir sonuç getirmedi. I. François İmparator'la bir antlaşma imzalamak niyetinde değildi, bu da onun batıda bekleyen durumu bırakarak doğuya yönelmesini engelliyordu. İmparator, Fransa unsuru yüzünden bütün operasyon yükünü imparatorluğun bir uçbeyi haline gelen kardeşi Ferdinand'a bırakmak zorunda kalıyordu; hem de böyle bir yükümlüğü kaldıracak kaynakları olup olmadığına bakmadan.

İmparator Batı'da Fransa karşısında büyük miktarda para harcarken, Ferdinand doğuda para sıkıntısı içinde sınır gardiyanlığı yapmak zorunda kalıyordu. Ağabeyi V. Carlos, halası Margarita ve Alman prenslerine gönderdiği mektuplarda yaklaşmakta olan Türk tehdidinin ve olası bir istilanın beraberinde getirebileceği felaket sonuçların altını çiziyordu: Macaris-

⁶ Stephen A. Fisher-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism*. Cambridge, 1959, s. 14.

tan'ın yok olması, bir sonraki etapta sıranın kendi başkentine gelmesi demektir.

Papa kendi adına Türk tehlikesi karşısında Hristiyan devletleri bir çatı altında toplama çalışmalarına ara vermiyordu. Yeni bir "Haçlı seferi" organize etmek için, öncelikle Avrupa'nın kendi arasında bir barış imzalaması gerekiyordu ve Papa'nın bu doğrultudaki çalışmaları hiç bir sonuç vermemişti. V. Carlos'un bu çağrıya cevabı, François yenilgiye uğratılmadan, ya da en azından kendisiyle İmparatorluk lehinde bir antlaşma imzalanmadan bu konuda hiç bir faaliyette bulunamayacağıydı. Papa ise kendisine şu satırları yazıyordu:

"Eğer Majesteleri burada bulunsa, mütemadi bir kuşatma altında bulunan Rodos'takilerin yakarışlarını bir duysa! Macaristan'ın farklı sınır bölgelerinden bizden yardım istemekteler, kralın kendisi de bir elçiyle gönderdiği mektupla bizden krallığının kurtarılması için yardım diledi. Tüm kalbimizle bu durumda gözyaşlarınızı tutamayacağınıza inanıyoruz"⁷.

Ferdinand'dan sonra, Macaristan'ın içinde bulunduğu bu tedirgin edici durumdan en çok müteessir olan ikinci kişinin Papa'nın kendisi olduğunu iddia etmek yanlış olmaz. Avusturya Arşidükü gibi, o da Macaristan'ın Hristiyanlık alemi'nin koruyucu kalesi olduğunun ve kaybedilmesi halinde Viyana'dan sonra sıranın Roma'ya da gelebileceğinin bilincindeydi. Lakin yardım çağrısı Hristiyan hükümdarlar arasında başarılı bir birleşmenin başlangıcı olamadı. "*Hristiyan dininin içinde bulunduğu ihtiyacı göre göre*", diyordu İmparator'a yazdığı bir mektupta, "*Siz Hristiyan hükümdarlar bu durumla ilgilenip, gerekeni yapmıyorsunuz. Biz elimizden geleni yapıyoruz, daha önce verdiğimiz bu iş için gerekli olan parayı da borç almıştık*".

17 Nisan 1522'de, Lope Hurtado de Mendoza İmparatora Papa'nın Hristiyan hükümdarlara değil, Macaristan'daki Türklere karşı silahlanmaları için İsviçrelilere haber verdiğini ve kendilerine yılda 40.000 düka vereceğini yazıyordu⁸. Türkler'e karşı Almanlar'dan da yardım almak ve bu bölgedeki din sorununa bir çözüm getirmek için Papalık ortaelçisi⁹ Francesco Chierigati'yi Nuremberg'e, bu şehirde toplanan diyetle gönderdi¹⁰. Lakin

⁷ L. Gachard, *Correspondance de Charles-Quint et D'Adrien VI*. Brussels, 1859, s. 116.

⁸ C.S.P., cilt II, s. 573.

⁹ Legado.

¹⁰ Ludwig Pastor, *Historia de los Papas*. Madrid, 1975, kitap III, cilt IX, s. 175. Diyet 17 Kasım'da toplandı..

görüşmelerden bir sonuç alınamadı. Hırvatistan sınırındaki kalelere tahlil yardımı yapan da VI. Adriano'nun ta kendisiydi¹¹. Bunu takip eden yıl boyunca da yardımlarını esirgemeyecekti.

Siyasi olarak bölünmüş olan bu dünyada, Belgrad'ın düşüşü ardından II. Lajos'un ve I. Ferdinand'ın İmparator'a yaptıkları yardım çağrılarının ardı arkası kesilmedi. Sonraki yıllarda Türk korkusu dinmedi ve Macaristan için duyulan kaygı gittikçe büyüdü. Her geçen gün Orta Avrupa'daki durum daha da karmaşık bir hal kazanıyordu. 1523'te İmparator'un Sessa Dükü'ne yazdığı bir mektup bu bölgedeki karışıklığı net olarak ifade ediyordu. İmparator Dük'e Roma'daki büyükelçisinin Macaristan Kralı'nın Türklerle antlaşma görüşmelerinde bulunduğu haberini verdiğini, eğer durum böyle ise Türklerin muhtemelen İtalya üzerine saldırıya geçeceklerini yazıyordu¹². Haberler gerçeği yansıtmıyordu. Aslında V. Carlos'un bu krallık konu-sundaki en büyük tedirginliği İtalya'daki çıkarlarıydı. Ferdinand'a gönderdiği bir mektupta kendisine Papa'dan da Ferdinand'ın gönderdiklerine benzer mektuplar geldiğini, Türk saldırısının doğrulandığını, İtalya'da da buna benzer mektuplar dolaştığından haberdar olduğunu bildiriyor ve bir kez daha Papa'nın Haçlı seferi ilan etmesi gerektiğinin altını çiziyordu¹³.

Aynı şekilde, İmparator ve Fransa kralı arasında barış sağlanamamasına istinaden Capua Başpiskopusu Nicolas Schomberg tarafından verilen 11 Kasım 1524 tarihli talimatta İtalya ve Macaristan konusunda duyulan kaygılar ön plana çıkarılıyordu: "*Hristiyan Kilisesini korumak istisnasız tüm Hristiyan Hükümdarların görevidir, özellikle de Macaristan, Sicilya, Puglia'nın Türkler tarafından tehdit edildiği şu zamanda. Görevlerini yerine getirmek için Hristiyan Hükümdarlar kendi aralarında bir barış sağlamak zorundadırlar*"¹⁴. Ayrıca Macaristan'ın ayaklanma ve iç savaş yüzünden mahvolduğunun altı çiziliyordu. Lakin Osmanlı'ya bir darbe indirmenin ön şartı olan İspanya ve Fransa arasındaki savaş sona erdirmeye konusundaki bütün girişimler başarısız kalmıştı.

1524'te Türk problemi karşısında İmparator'un tutumunda büyük bir değişiklik görüldü. Bu yılın Ocak ayında Nüremberg'te yeni bir Diyet top-

¹¹ A.g.e., s. 114.

¹² C.S.P., cilt II, s. 573.

¹³ M.A. William Bradford, *Correspondence of the Emperor Charles V and his ambassadors at the courts of England and France*. London, 1850, s. 241.

¹⁴ C.S.P., cilt II, s. 611.

landı ve V. Carlos bu diyete özel görevlisi Lombeck vikontu Joseph Hannart'ı elçi olarak gönderdi¹⁵. Vikont bu diyette İmparator'un kıtanın doğusundaki durum konusundaki tedirginliğini dile getirdi. İmparatorun diyete katılamamasının sebeplerinin yanı sıra kendilerine acilen yardım gönderme niyetinde olduğunu da belirtti. Aynı şekilde, Fransa savaşı biter bitmez Almanların ve Macarların yardımına koşacağını da ilettiler.

İmparator'un yardım çağrısı Diyet'te olumlu bir etki uyandırmadı. Katılan devletler kısa değil uzun vadeli bir yardım ihtiyacındaydılar. İmparator'un şimdiki acil yardım çağrısı karşısında 12.000 yaya ve 4.000 asker sözü verdiler. Türklerin ilerlemesi ve Almanya'yı de tehdit etmesi halinde ona destek olmaya devam edeceklerini bildirdiler. En azından 1524 yılı için V. Carlos ve kardeşinin beklentileri karşılık bulmuş oldu.

13 Mart 1524 tarihinde Joseph Hannart, V. Carlos'a aynı yıl için Türk'ün bu ülkeye karşı açılacak büyük bir savaşın hazırlıkları içinde olduğunu, aynı şekilde Napoli ve Sicilya'ya da saldıracağını yazıyordu¹⁶. Aynı ay içinde, Johannes Dantiscus, Lehistan Kralı Sigismund'a Venedik'ten gönderdiği mektupta İtalya'da hüküm süren paniğin haberini veriyordu: "*Burada panik herkesi ele geçirmiş durumda. Kimse Türk'ün tüm kuvvetlerini toplayıp ne zaman saldıracağını kesin olarak bilmiyor. Venedikliler Kıbrıs konusunda tedirginler, ama Famagusta¹⁷ şehrine güveniyorlar ve Rodos'tan daha müstahkem olduğunu söylüyorlar. Türk, uzak olduğu kadar yakın aslında ve bugün tüm dünyaya korku salıyor. Sicilya'ya ilerleyeceği, İtalyan topraklarında süregelen savaştan faydalanarak burayı kolayca ele geçireceği ve kısa zamanda İtalya'ya hükmedeceği söyleniyor*", diyordu¹⁸. Kanuni Macaristan problemine kesin bir çözüm getirmek için kolları sıvadığında, Adriyatik'te ve İtalyan sahillerinde Türk denizcilerinin gücü hissediliyordu.

Bir ay sonra, Nisan'da İmparator, Fransa, İngiltere, İsviçre, Milano ve Cenova arasında bir anlaşma tasarısı hazırlandı. Bu tasarının onuncu maddesine göre bu birliğe katılan tüm kuvvetler Macaristan savunması için bu

¹⁵ Stephen A. Fischer Galati, *Ottoman imperialism & German Protestantism, 1521-1555*, Cambridge, 1959, s. 21.

¹⁶ Karl Lanz, *Correspondenz des Kaisers Karl V. Leipzig*, 1844-46. s. 103.

¹⁷ Gazimagosa.

¹⁸ Antonio Fontán, Jerzy Axer (ed.), *Espanoles y polacos en la corte de Carlos V*, Madrid, 1994, s. 157.

ülkeye aylık bir yardım yapmak zorundaydılar¹⁹. Ama tasarı gerçekleştirilemedi. Aralık ayı başında papalık orta elçisi Kardinal Campegio, Burgio'nun çağrısı üzerine Buda'ya gitti. Misyonu kralı ve devlet büyüklerini sınırdaki kalelerdeki durum konusunda uyarmak ve bir ordu oluşturmaktır. Campegio, Petervarad'ın savunması için ücretini kendi ödediği 300 piyade-den ibaret küçük bir ordu oluşturdu²⁰. Öte yandan, Venedikli gözlemci Marino Sanudo Burgio hakkında ilginç ayrıntılar sunar. Burgio'nun sadece kral ve kraliçe tarafından sevildiğini, tüm Macaristan'ın kendisinden nefret ettiğini yazar. Kibir ve gururu, her işi sadece kendi başarabileceği konusunda iddialı olması yüzünden Macarların nefretini kazanmıştır²¹.

1526 yılı, Orta Avrupa'da yeni bir dönemin başlamasına imza atacaktı. Hristiyanlar için bir felaket olarak anılacak olan Mohaç Savaşı arifesinde İmparator'un kulağına Büyük Türk'ün Macaristan'ı istila edeceği haberleri geliyordu. 5 Şubat'ta *protonotario*²² Caracciolo V. Carlos'a Türk'ün çok büyük savaş hazırlıkları yaptığını ve donanmanın da levazım ve savunmadan yoksun olan Napoli ve Sicilya'ya ineceğini yazıyordu²³. "*Majesteleri, Fransa kralıyla henüz imzalanan barışın bu hazırlanmakta olan istilayı geciktirebileceğini düşünmesin sakın: tam tersine, Türk'ün bu işi bu yıl bitirmek için pek çok sebebi var*", diyordu.

Aynı şekilde, 26 Şubat 1526'da Nocera başpiskoposu V. Carlos'a Ragusa'dan²⁴ gelen haberleri veriyordu: Türkler Macaristan'ı istila edeceklerdi²⁵. Başpiskopos Arşidük'ün bu konudaki ilgisizliğini şiddetle kınıyor ve "kafir" in attığı adımlar konusunda tam bir "cahil" olmakla suçluyordu onu. Eğer öyle olmasaydı Türk'ün bu savaş hazırlıklarına karşı koyması için birisini gönderirdi. Eğer haberlerde bir gerçek payı varsa, bu İmparator'un İtalya yolculuğunu öne almasını sağlayacaktı. Venedik'teki İmparatorluk büyükelçisi Alonso Sanchéz de 7 Nisan tarihli mektubunda V. Carlos'a aynı haberleri ulaştırıyordu: "*Venedik devletine Türk'ün şimdiye kadar*

¹⁹ C.S.P., cilt II, s. 615.

²⁰ Pastor, Ludwig: *Historia de los papas*, kitap III, cilt IX, Madrid, 1975, s. 115.

²¹ Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, cilt 43, Venezia, 1879-1903, s. 245.

²² Baş noter.

²³ C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 578.

²⁴ Dubrovnik.

²⁵ C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 584.

Türkiye'den Hıristiyanlara karşı çıkan kuvvetlerin en büyüğüyle Macaristan'ı istila edeceğine dair mektuplar geldi" diyordu²⁶.

Bu esnada, *cruzada*²⁷ problemi halen çözülememişti ve Papalık İmparator'a bu *bula*'ları²⁸ vermek konusunda hiç bir adım atmamıştı. V. Carlos Roma'daki büyükelçisine yazdığı mektupta *cruzada*'nın geciktirilmesinin açtığı zararların büyüklüğünü vurguluyordu. Yine aynı büyükelçiye gönderilen başka bir mektupta tonu tamamen değişiyordu. Öngörülen ateşkes Papa'nın hiç hoşuna gitmese de, bunun gibi bir durumda *cruzada*'yı geciktirmesi için hiç bir neden olmadığını yazıyordu. Onun da bu başvuruda bulunmasının sebebinin tamamen Türk'e karşı açılacak olan savaş için gelir elde etmek olduğunu çok iyi bildiğini ve eğer Papa bu isteğini geciktirmeye devam ederse, kendisine Macaristan kralına yardım etmediği için kızmaya hakları olmayacağını belirtiyordu.

V. Carlos bu şartlar altında Macaristan'a yardım önerisinde bulunuyordu. Öncelikle kendi hakkı olan *cruzada*'nın verilmesi gerekiyordu. Başka bir deyişle, eğer Papa görevini yerine getirmezse, o da bu konuda parmağını oynatmayacaktı. Hayli ciddi bir polemik söz konusuydu: Türklere karşı Macaristan'a yardım karşılığında *cruzada*'nın ödenmesi. Bu esnada Avrupa'nın farklı köşelerinden gelen postalar panik yaratacak haberler getiriyorlardı. Sessa Dükü 23 Nisan'da Macaristan'ı ilgilendiren acı haberler göndermişti²⁹. Türk üç farklı yönden Macaristan'ı istila etmek üzereydi. Sınırdaki bir bölgede savaş başlamıştı bile. Türkler Tuna üzerinde köprüleri tahrip ederek ilerliyorlardı. Herkes eğer yardım gelmezse, krallığın baştan sona yıkılacağına inanıyordu. II. Lajos'un emrinde sadece 200 atlı asker vardı ve ne yazık ki acilen yaya asker ve paraya ihtiyacı vardı. Papa bir kaç toplantı yaptı ve krala nasıl bir maddi yardım yapabilecekleri üzerinde çalışıldı. 9 Eylül'de genel sekreter Pérez Roma'dan Türk'ün geleceğini doğruluyor ve bu şehirde

²⁶ C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 666.

²⁷ *Cruzada*, Papa'nın din düşmanlarına karşı savaşta kullanılmak üzere İmparator'a verdiği paradır. Özellikle VI. Hadrian (Adriano) ve daha sonra VII. Clemente zamanında İmparatorluk ve Papalık arasında büyük bir sorun haline gelen bu "Cruzada", Papa'nın İmparator'a hakkı olan bu parayı vermek istememesi ve sürekli geciktirmesiyle ciddi bir sürtüşme konusu haline gelmiştir. Detaylar için bkz. Özlem Kumrular, *Las relaciones entre el Imperio Otomano y la Monarquía Católica entre los años 1520-1535 y el papel de los estados satélites*, ISIS, 2003.

²⁸ Papa'dan gelen mühürlü resmi emirname.

²⁹ C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 657.

Hristiyanlık aleminin başına gelecek bu felaketi önlemek için hiç bir tedbir alınmadığını belirtiyordu³⁰.

Papa VII. Clemente'nin temsilcisi, 25 Nisan 1526'da Macaristan'dan şu satırları yazıyordu kendisine:

"Eğer Sultan gerçekten gelecek olursa, daha önce defalarca da belirttiğim şeyi bir kez daha üzerine basarak söylemek zorunda kalacağım: Zatı Alileri bu ülkeyi kayıp bilsinler. Burada haddi hesabı olmayan bir hengame hakim, savaşa katılmak için gereken herşeyden mahrumuz. Eyaletler arasında kıskançlık ve çekişmeden başka bir yok. Tebaaya gelince, Sultan'ın kendilerine özgürlüklerini bahşetmesi halinde, asiller sınıfına karşı haçlı seferi zamanında olandan daha da beter bir ayaklanma çıkacak"³¹.

Aynı şekilde, Grosswardein (Nagy-Várad) papazı Francisco Pereni "ilahi" bir tahminde bulunarak, meydan savaşı olacak olursa Macarların 20.000 ölü vereceğini, vakit varken Papa tarafından kutsanması gerektiğini söylemişti³².

Bir kez daha Papa, Hristiyanlık aleminin kurtarıcısı görevini üstleniyordu. Lakin, bu sefer boş yere Macaristan'a yardım etmeleri için Hristiyan prenslerin dini duygularını uyandırmaya çalışıyordu. VII. Clemente ölümü beklemekte olan krallığın yardımına koşan, ona finans bulmaya çalışan tek kişiydi. Maddi-manevi destek sağlamaktan son ana kadar vazgeçmedi.

Türk ordusunun İstanbul'dan çıktığı korkunç haberi, zaten bir saldırı beklemekte olan Macarlar'ın kulağına gelmekte gecikmedi. Türk kuvvetler, sıkı bir disiplin altında şiddetli yağmurlara yenilmeden Macaristan istikametine ilerliyorlardı. II. Lajos umutsuzca yardım istiyordu. V. Carlos, kendi adına, Worms Diyeti'nde söz verdiği üzere, 20.000 yaya, 4.000 de süvariden mürekkep bir ordu sağlayacaktı. Lakin bu rakam 1522 ve 1524 yıllarında yapılan Nüremberg Diyeti'nde 6.000 askere kadar inmişti. Ama Türkler 1522 Rodos fethinden beri herhangi agresif bir atakta bulunmadıkları için bu

³⁰ C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 793.

³¹ Söz konusu olan Macaristan'da 1514'te yaşanan köylü ayaklanmasıdır. Ludwig Pator, *Historia de los papas*, kitap III, cilt IX, , kitap III, Madrid, 1975, s. 118.

³² C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 1026.

plan hiç bir zaman gerçekleşmemişti³³. Şimdi, Türk'e karşı yardım elzem bir hale gelmişken, herhangi bir yardım söz konusu bile edilmiyordu.

Bu esnada Ferdinand, imparatorluk topraklarının doğudaki savunucusu olarak kendisini Macaristan'ı kurtarmak zorunda hissediyordu. Bu tampon devletin yok olması onu birinci dereceden tehlikeyle yüzyüze bırakacaktı. V. Carlos'a gönderdiği mektuplarda bu krallığa yapılacak olan yardımlara ekonomik olarak destek çıkılması gerektiğini ısrarlı bir şekilde belirtiyordu. "Türk Macaristan'dan çekilmek bir yana, Hristiyan topraklarını boydan boya geçmek isteyecek. Bu durumda da ilk hedef ben olacağım", diyordu tüm tedirginliğini ortaya koyarak.

Kanuni açısından ise Avrupa'nın içinde bulunduğu durum planlarını gerçekleştirmek için ideal görünüyordu. Venedik tarafında herhangi bir hareket söz konusu değildi. Babıali'yle dostane ilişkilerini koruyorlardı. Öte taraftan, İran Şahı V. Carlos'la diplomatik ilişkiler kurma çalışmalarında bulunsa da, şimdilik bir savaş hazırlığı içinde görünmüyordu. İç sorunlarıyla meşgul olan Avrupa'da göze çarpan bir hareket söz konusu değildi. İmparator'un resmi vakanüvisi Pero Mexia'nın da vurguladığı gibi "*Türk Hristiyan Hükümdarlar arasındaki anlaşmazlıkları fırsat bilerek şahsen Macaristan'ı fethetmeye gelecekti*"³⁴. Mexia yine aynı şekilde Papa'nın da bizzat katıldığı İmparator'a karşı toplanan Cognac ittifakının altını çiziyordu. "*Büyük Türk Süleyman Papa ve müttefiklerinin İmparator aleyhinde harekete geçtiklerini ve bütün güçlerini buna sarf ettiklerini bildiğinden Hristiyan alemine karşı bir girişimde bulunmak için doğru bir zamanlama olduğunu düşündü*", diyordu³⁵. Kanuni Sultan Süleyman'ın saldırı hazırlıkları ise bu ittifakın kurulmasından çok önceye denk geliyordu. Ama şimdi herşey Sandoval'ın yorumuna göre Macaristan ve umutsuz durumundan faydalanmak için fırsat kollayan Sultan'ın lehinde görünüyordu. Sandoval şöyle sürdürüyordu yorumunu:

"Macar kralı Lajos'un çok genç olması yanında, savaş konusunda pek tecrübesiz olduğunu, ondan yana çıkacak kimsenin olmadığını, eniştesi olan İmparator'un ondan ne denli uzak ve kendisine karşı birleşen

³³ R.B. Merrimar, *Suleiman the Magnificent*, Oxford University Press, London, 1944, s.

83.

³⁴ Pedro Mexía, *Historia del Emperador Carlos V*. Madrid, 1945, s. 447.

³⁵ A.g.e., s. 447.

Hristiyanlarla boğuşmakta olduğunu görmek ona (Süleyman'a) güç verdi"³⁶.

Sandoval II. Lajos'un 27 Ağustos'ta savaş meydanından V. Carlos'a yazdığı mektubu da vakayinamesinde yer verir. Mektubun gerçek ya da kurgu olup olmadığı bilinmese de kralın içinde bulunduğu umutsuz durumu çok dramatik bir şekilde anlattığı su götürmez:

"Hristiyan Hükümdar ve Katolik Kralların yardımına ihtiyacımız var. Muzafer kral bizi unuttu, yarın kimin kalıp kimin öleceğini göreceğiz. Defalarca Majesteleri Sezar aracılığıyla pek kıymetli oğlumuz ve sizin kardeşiniz Arşidük aracılığıyla Hristiyanlığın içine düştüğü bu sefaletten bizi kurtarmanızı rica ettiğimizi bildirdik. İşte böyle bir umutsuzluk içindeyiz.. Bu size yazabileceğimiz son mektup olduğundan, düşmanımız Türk'ün ne kadar güçlü olduğunu size bundan istifade ederek anlatmaya çalışacağım"³⁷.

Sadece Macaristan'ın değil, tüm Hristiyanlık alemi'nin içinde bulunduğu ve Avrupa'nın kalbine doğru ilerlemekte olan tehlikenin haberini veriyordu:

"Majestelerini bir konuda uyarmak istiyorum: elde kalanı da bütün gücünüzle kurtarmazsanız, Roma bu kasap kurdun savaşçıların elinde kalacak, çünkü eminiz ki yarın bizim ölümümüz ardından zafer kazanacak. Ordularını İtalya'ya kadar indirmeyi ve donanmasını Venedik ve Sicilya adalarına göndermeyi umuyor."

Macar kralının şaşaalı söylevleri ve arka planı sağlam olmayan güç gösterisi savaş sonrasında büyük eleştirilere konu olacaktı. Kralın cesaretinin, silah kullanma yetisiyle pek de doğru orantılı olmadığı söyleniyordu. Öte yandan, kralın bu deli cesaretini, tartışmasız bir şekilde kendisinden çok daha üstün olan Türk ordularının karşısına çıkma arzusunu metheden bir kitle de vardı. Paolo Giovio'nun da dediği gibi Lajos "*Bir savaş sebebi ya da galibiyet umuduyla değil o hiç kaçarı olmayan ihtiyaçtan*" savaşa tutuşmuştu. Çağdaşları ülkenin bahtsızlığını Kutsal Kitap'tan bir cümleyle ölümsüzleştirecekti: "*Ah kralı küçücük bir çocuk olan zavallı memleket!*"³⁸

³⁶ Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, cilt II, Madrid, 1955, s. 184.

³⁷ A.g.e., s. 185.

³⁸ P. Piccolomini, *Due lettere di Ludovico II re di Ungheria*. Siena, 1904. Bkz. Pastor, Ludwig: *Historia de los papas*, Kitap III, cilt IX, Madrid, 1975, s. 114.

Genç kralın bu deli cesareti Jagellonları yok olmaya götüren ilk adım olacaktı.

Öte taraftan bakıldığında, Kral Matyas'ın ölümünden sonra onun gibi pek çok alanda ülkeyi taçlandıran parlak bir hükümdar gelmemesinden kaynaklanan bir boşluk vardı. Macar devleti her alanda olduğu gibi askeri alanda da prestij kaybetmeye devam ediyordu. II. Lajos bu pek çok alana yayılan düşüşü halkın ve devlet büyüklerinin gözü önünde bir urmanışa dönüştürmek, ya da körü körüne silahlara güvenerek ülkenin kaybolan prestijini mi kurtarmak istemişti? Macarların cesareti ve ağır zırhlıların bir mucize yaratabileceğini mi sanmıştı yoksa? Bu umutsuz askeri durum karşısında Lajos bütün Macarları toplayıp onlara vatanseverlik vaazları vermişti. Korkaklığı cezalandırmak için tedbirler alınıyordu. V. V. Carlos'a savaş alanından gönderdiği mektubunda sarf ettiği şu sözler ilgi çekicidir: "O kaba ellerinin kanımızı akıtacağından eminiz, lakin azizlerin ruhlarımızı alacağına inanıyoruz"³⁹.

Sultan'ın beraberinde getirdiği askerlerin sayısını kesin olarak belirlemek ne kadar zorsa, Macarların ve müttefiklerinin sayılarını belirlemek de o kadar çetrefildir. Son güne kadar gönderilen yardımların devam ettiğini belirtmek gerekir. Osmanlı kaynakları ve diğer Batı kaynaklarının verdikleri rakamlar arasında büyük bir fark mevcuttur. Doğal olarak Batılı kaynaklar Türk ordusunun asker sayısını yükseltmeye, Osmanlı kaynakları ise bu rakamı aşağı çekmeye çalışmaktadır.

V. Carlos'un vakayınüvisi Sandoval her bir Hristiyan için 30 Türk olduğunu söyler⁴⁰.

Mübalağa gayet nettir. Vakayınüvislerin verdikleri minimum Macar askerleri sayısını ele aldığımızda bu rakam 600.000 yapar ki, bu da açık bir şekilde imkansızdır. Pedro Mexía ise 250.000 Türk askeri olduğunu iddia eder. Celalzâde, vakayınamesinde genç Macar kralının Avrupa devletlerinden yardım istediğini ve bunun karşılığında aralarında Alman, Rus, Leh, İspanyol, Fransız, Sicilyalı, Portekizli, Cenovalı, Venedikli'nin yanı sıra Papalık ve Ancona'nın gönderdiği askerden oluşan 150.000 kişilik atlı, 12.000

³⁹ Prudencio de: Sandoval, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, cilt II, Madrid, 1955. s. 184. Biblioteca Palacio de Madrid'de söz konusu olan mektubun birkopyası bulunmaktadır. Elyazması 9442, fol. 120.

⁴⁰ A.g.e., Cilt II, p. 186.

kişilik de yayadan ibaret bir ordudan bahseder⁴¹. Hem ordunun sayısı, hem de etnik yelpезesi hayli mübalağalıdır.

Peçevi ise savaş alanında 200.000 Macar askeri olduğunu söyler⁴². Aynı şekilde Kanuni yazdığı zafernamelerde 150.000 kişilik bir orduya karşı zafer kazandığını belirtir. Ferdinand da öte yandan V. Carlos'a yazdığı 5 Aralık tarihli mektubunda Macar kralının savaşa 40.000 askerle kauldığını nakleder⁴³.

Macarlar uzmanı oldukları ağır zırhlılara ve atlı birliklerine güvenerek Mohaç'a kadar gelmişlerdi. Tömöri⁴⁴ savaş arifesinde Kral II. Lajos'a Sultan'ın 300.000 kişilik bir orduyla gelmesinin muhtemel olduğunu, -ki bu gerçekten mübağalı bir rakamdı-, ama korkmasına gerek olmadığını, çünkü tümünün korkak askerler olduğunu ve sadece 70.000 kadarının savaş sanatını bildiğini yazıyordu⁴⁵. Yaklaşık 15-20.000 kişilik askeriyle yakın bir yerde bulunan János Szapolyai ise bu birlikleri savaşta kullanmak istemiyordu. Juan Frangipani de 16.000 askeriyle batı sınırına doğru ilerlemekteydi. 13 Ağustos tarihinde Drava nehri üzerindeki Petervarad'ın düştüğü haberi geldi.

Bütün komşu devletler alarma geçmişti. Ama bu durumda bile İmparator'un kayıtsız görünmesi dikkat çekiyordu. Venedik'teki büyükelçisi Alonso Sánchez kendisine Türkler'in attığı bütün attığı adımları tek tek bildiriyordu. Eylül ayında Sánchez, İmparator'u bu bölgede dolaşan dedikodulardan haberdar ediyordu. Macarlar'ın Türkleri yenilgiye uğrattığı söyleniyordu⁴⁶.

"Türkler zafer sarhoşluğu içinde giderlerken Macarlar onları bozguna uğrattılar. Majestelerine bahsi geçen gün yazdığım bu Macarlar'ın geri dönüp Türkler'i bozguna uğrattığına dair verdiğim ikinci haberin doğruluğu konusunda herhangi bir şey bilinmiyor. Doğru olduğu da sanılmıyor. Doğru olan birşey varsa o da Türk'ün zafer kazandığı. Ama

⁴¹ Celalzâde Mustafa Çelebi, *Tabakatü'l- memalik ve derecatü'l mesalik*. ed. Sadettin Tokdemir, İstanbul, 1937, s. 73.

⁴² Peçevi İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi*, önsöz ve indeks: Fahri Ç. Derin; Vahit Çabuk, İstanbul, 1980. Asker sayısını dair detaylı bilgi için bkz. s. 110-111.

⁴³ A.g.e., 186.

⁴⁴ "Paulo Tomereo, Archobispo de Collocense, frayle de San Francisco, ombre valiente de manos". Paolo Giovio, *Commentario de las cosas de los turcos*. Venezia, 1531, s. 186.

⁴⁵ Roger Bigelow Merriman, *Suleiman the Magnificent*, NY, 1962, s. 89.

⁴⁶ R.A.H. (Real Academia de la Historia), C.S.C. (Colección Salazar y Castro), dosya. A-38, fol. 351. 20 Eylül 1526 tarihli mektup.

Arşüdük'ün burada bulunan büyükelçisine bu ayın XV ve XVII'sinde gelen mektuplar var. Transilvanya Voyvodasının ve bu krallığın diğer büyük adamlarından birinin Bohemya ve Almanya'dan kısa zamanda gelecek yardımlarla Türk'e karşı bir sefere çıkmayı düşündüklerini yazıyor."

Türkler Lajos'un tüm ordusunu yarım gün içinde Mohaç düzlüğünde yerle bir etmişlerdi. Oysa don İnigo de Mendoza'ya gönderdiği 8 Eylül tarihli mektubunda, "Kutsal inancımızın yeminli düşmanı o bölgede Hristiyanlığın baş ve en önemli kalesi olan Macar Krallığı'nı istila etmeye hazırlanırken, onlar ve sevgili kardeşinin ona karşı koymak için ellerinden gelen herşeyi yaptıklarını" yazıyordu¹⁷.

Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden gelen mektuplar tüyler ürpertici haberleri doğruluyordu. Bu sefer bir dedikodu söz konusu değildi. 15 Eylülde Alonso Sánchez en yeni haberleri ulaştırıyordu İmparator'a: *"Yaklaşık üç gün önce burada açık açık Türk'ün Macar Kralı'nı yenilgiye uğrattığı söylendi. Haberler sağlam bir kaynaktan gelmediği için, fazla önem verilmedi"*. V. Carlos'un eniştesi olan kral ölmüştü ve daha da kötüsü İmparator'un kızkardeşi Kraliçe Maria tehlikenin tam göbeğinde kalmıştı. Augsburg'lu bir din adamının getirdiği haberlere göre de "Kraliçe Bresburg adında bir yerdeydi ve Türkler'in o bölgeyi sardığından ve tüm civara yayıldığından kurtulması şüpheliydi"¹⁸. Bu haberin verildiği mektup da ayrıca şu detaylar veriliyordu:

"Üç gündür burada açık açık Türklerin Macar kralını bozguna uğrattığı söyleniyor. Haber pek sağlam bir kaynaktan gelmediği için, kimse bu habere inanmıyordu. Bu sabah ayın dokuzundan Augusta'dan Roma'ya gitmek üzere yola çıkmış olan bir din adamı geldi. Kendisi yola çıkmadan bir gün önce Linz'ten bir posta gelmiş ve Macar kralının Türk'le savaşa giriştiği haberini veriyormuş. Ayrıca Macaristan Kraliçesinin Bresburg denen bir yerde olduğu ve kurtulması konusunda şüpheleri olduğunu, çünkü Türklerin neredeyse bu yeri kuşattıklarını ve dört bir yana yayıldıklarını yazıyorlarmış. Aşağı Avusturyalılar kraliçeyi kurtarmak ve Linz'e götürmek için ellerinden gelen herşeyi yapıyorlarmış. Bu din adamı ayın X'unda Insbrug'tan geçmiş ve Arşidük'ün Tiron kontluğuyla diyeti tamamladığını öğrenmiş. Zat-ı Alilerine Türklere karşı savaşta altı ay boyunca 5.000 piyade ile hizmet edeceğini ve Zat-ı Alilerinin de zaman kay-

¹⁷ C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 879.

¹⁸ Alonso Sánchez'in Carlos'a 15 Eylül 1526 tarihli mektubu. R.A.H., C.S.C., dosya. A-38, fol. 323-324.

betmeden Linz'e doğru yola çıktığını söylüyor. Augusta'dan ayın VIII'de tüccarların gönderdiği mektuplar var. Onlar da aynı bozgundan ve Macar kralının ölümünden bahsediyorlar"⁴⁹.

Macarlar ölümçül darbeyi yedikten sonra, bu trajik haberlerin en çok yankı yaptığı Roma'daki imparatorluk delegeleri ve büyükelçileri bunu takip eden aylarda Türk'ün attığı adımları tüm detaylarıyla bildirmeye devam ettiler. Ferdinand kendi topraklarında gelişmekte olan bu tehlikeye karşı acil bir önlem almak için kolları sıvadı. 25 Eylül'de Arşidük'ün Roma'daki büyükelçisi Maestro Salamanca, İmparator'a gönderdiği mektupta istila sonrası yeni gelen postaları incelemek için yapılan toplantının detaylarını bildiriyordu. Bu toplantıda İmparator'un tüm Hristiyan hükümdarlarla bir pakt imzalaması öngörülüyordu⁵⁰. Aynı ayın 17'sinde Ferdinand'ın *"bir meclis toplantısı yaptığını ve Hristiyan Hükümdarların tüm büyükelçileri ve delegelerini bir araya getirdiğini"* bildiriyordu. Yine aynı mektupta, Salamanca özellikle Ferdinand'ın içinde bulunduğu tehlikeye dikkat çekiyordu: *"Ben Avusturya ve ona bağlı topraklar Macaristan'a en yakın devlet olduğu için meseleyle en çok ilgili olan Zatı Alilerinin emir kulu olarak çağrıldım"*, di-yordu. Ayrıca bu mecliste pek çok konunun tartışıldığını ve böylesine büyük ve acil bir hale gelen tehlikeye bir çözüm bulmak için kaynakların ortaya atıldığını" bildiriyordu. Varılan sonuç, *"Yillardır Hristiyanlık aleminin duvarı ve kalesi olmuş bu sefalet içindeki ülkeyi Kutsal inancımızın bu insafsız, zalim ve zorba düşmanından kurtarmak için"* Carlos ve tüm Hristiyan devletler arasında bir ateşkes ve silahsızlanmanın gerektiği-ydi.

Ferdinand, Venedik'teki İmparatorluk büyükelçisi Alonso Sánchez'e Türk'ün ilerlediğini, kısa bir zaman içinde Buda'ya varacağını ve bu şehirde de kendisine karşı koyacak hiç bir kuvvetin bulunmadığı haberini veriyordu⁵¹. Gerçekten de durum korkulduğu şekilde gelişmişti. Genova'daki imparatorluk elçisi Lope de Soria, İmparator'a Ferdinand'ın Lombardia'ya inecek olan Alman yaya birliklerinin bir kısmını kendisine göndermesini istediğini bildiriyor ve İmparator'a Türklerin bütün Macaristan'ı ele geçirdikten sonra Frioli'ye geçeceklerini, ve bir kez İtalya'ya ayak bastılar mı bu topraklardan çıkarılmasının çok zor olduğunu bildiriyordu⁵².

⁴⁹ Ag.b.

⁵⁰ R.A.H., C.S.C., dosya A-38, fol. 392.

⁵¹ Ferdinand'ın Alonso Sanchez'e gönderdiği 20 Eylül 1526 tarihli mektup. Ag.e., s. 938.

⁵² Lope de Soria'nın V. Carlos'a gönderdiği Eylül 1526 tarihli mektup. Ag.e., 938.

Diğer bir taraftan Türkler savaşın akabinde akına devam ettiler. Kemal Paşa-Zâdenin anlattıkları, V. Carlos ve I. Ferdinand'a gelen haberlerden farklı şeyler değildi. Osmanlı vakanüvisi «akın beğlerine, akınıc leşkerine icazet» olunduğunu nakleder. Aynı anlatıya şunları bildirerek devam eder:

«Yasak olmuşdu ki, kimse dutsak saklamaya, atludan ve yayaktan ele gireni ittifakile meydan-ı siyasete getürdiler. Ol de-fercamların hüsam-ı intikama rikabların kırab idüb, ferman-ı kaza-meza ve kader-eseri yerine yetürdiler, kiçisiniñ ulusunın ölüsiyle kurdu vü kûsı, tuyûr u vühûşı toyurdılar.»⁵³

Türkler durdurulamıyordu. Mohaç'ta Macarları yenilgiye uğrattıktan sonra Buda'ya⁵⁴ gelmişler ve bu şehri de ele geçirmişlerdi. Sadece büyükelçiler değil, askerler ve din adamları da yeni gelişmeleri bildirmekte geri kalmıyorlardı. Kumandan Aguilera, İmparator'a Buda'nın Türklerin eline düşüşünün haberini veriyor; VII. Clemente'nin François ve İmparator arasında bir antlaşmaya varılması konusunda dileklerini iletliyordu⁵⁵. Durum gittikçe karmaşık bir hal alıyordu. *“Bugüne bugün Türk'ün tüm Macar Krallığını kendi toprağı ilan ettiğini, Arşidük'ün Macar Krallığı'yla sınır teşkil eden şehri Viyana üzerine gelmeye niyetlendiğinin söylendiğini”* yazıyor ve şöyle devam ediyordu:

“Burada denilene bakılırsa Viyana Avusturya'nın anahtarı ve tüm gücü, ve bu şehrin elden çıkması büyük bir kayıp olacak. Çünkü bu şehir Macaristan'ın yeniden ele geçirilmesi için bir basamak ve birinci dereceden önemli. Ben bütün bunları siz Majestelerine en doğrusunu yazabilmek için Papa'dan öğrendim”.

Mexía “Hristiyanlık alemi”nin bu durum karşısındaki ilgisizliğini şiddetle tenkit eder:

“Daha önce de söylediğim gibi Hristiyan kralların güçleri Cremona'yı savunmakla meşgulken, (Türkler) 29 Ağustos'ta bu zaferi kazandılar. Onlar bu işi bulandırmak istemediklerinden Türk Sultanı daha da ilerledi: Buda şehrinde ve bu krallığın büyük bir kısmında ne varsa çalıp çırpıp yağmaladı. Hristiyanların rezaleti ve utancı önünde muzaffer bir şekilde ülkesine geri döndü.”⁵⁶

⁵³ Kemal Paşa-zâde, Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter, haz. Şerafettin Severcan, TTK, Ankara, 1996.

⁵⁴ Budin.

⁵⁵ R.A.H., C.S.C., dosya A-39, fol. 10-12. 31 Ekim 1526 tarihli mektup. Roma'dan.

⁵⁶ Pedro Mexía, *Historia del Emperador Carlos V*, Madrid, 1945, s. 449.

Papa, kendi adına konjonktürden yararlanarak François ve Carlos arasındaki buzları eritmeyi planlamıştı. *"Eğer gerekirse evrensel bir barış ve Hristiyan dininin yararı için İspanya'ya ve Fransa'ya gidip Majesteleri ve Sayın Fransa Kralını ikna edeceğini"* söylemişti.

Ramiro Nuñez de Aguilera, 3 Ekim 1526'da Carlos'a gönderdiği mektupta Papa'ya Türkler'in Buda'yı ele geçirip sonra da Viyana'ya doğru ilerlediklerine dair haberlerin doğru olup olmadığını sorduğunu naklediyordu. Papa da *"gözlerinde yaşlarla"* bunun doğru olduğunu bildirmiş ve *"İmparator'un yüceliğini ve kutsal niyetini göstermesinin tam zamanı olduğu"* yorumunda bulunmuştu. Ayrıca bütün olanları unutmaya kararlı olduğunu ve İmparator ve Fransa kralı arasında barış elçisi rolü üstleneceğini de eklemişti. Ve eğer gerekirse kalıcı bir barış üzerinde çalışmalarda bulunmak için İspanya ve Fransa'ya bir seyahat yapacağını, Hristiyanlık aleminin buna şimdi her zamankinden daha çok ihtiyacı olduğunu da ekliyordu⁵⁷. Avusturyalılar ve Macarlar gelişmekte olan bu tehlike altında korkulu anlar yaşayan tek millet değildiler. Korku Roma'yı da sarmıştı. Mohaç "felaketi"nin haberleri burada da çok büyük yankı uyandırmıştı. Papa VII Clemente bütün Hristiyan hükümdarları bir araya gelip toplu bir yardımda bulunmaya çağırıyor ve pek yakında İmparator'la şahsen görüşmek için Barcelona'ya doğru yola çıkacağı haberini veriyordu. İronik bir şekilde, bu haberi vermesinin ertesi günü Roma, İmparatorluk birliklerinin saldırısına uğramış ve o meşhur "sacco di Roma" (Roma'nın yağmalanması) vuku bulmuştu. Böylelikle bu coğrafyada artık Türkler'e karşı yardım çağrısı unutulup gitmişti. 1527 yılı ise bu telaşla geçecekti.

Ekim ayı başında Alonso Sánchez, Carlos'a Venedik'e gelen Buda valisinin getirdiği Macaristan'ın istilasının ayrıntılarını yazıyordu⁵⁸. Buda valisinin misyonu *"gözlerini bu pek önemli ve miras yoluyla kendisine kalan krallığa çevirmesi için Carlos'a yalvarmasını"* istemektir. Valinin ikinci dileği farklı bir önem taşıyordu: Carlos'un *"bu anlaşmaları Macarlara karşı çok dışlayıcı davranan Almanlar aracılığıyla yapmamasını"* rica ediyordu. Macaristan'da hüküm süren kaygı her alanda kendini gösteriyordu. II. Lajos'un bir varis bırakmadan ölümünden sonra, tam anlamıyla bir kaos çıkıvermişti ortaya. Herşey muallaktaydı. *"Ne bir başı, ne de bir kralı"* olmama durumu ülkedeki paniği körüklüyordu. Bir Alman girişimi durumu daha da çıkmaza sokacaktı.

⁵⁷ R.A.H., C.S.C., A. 39, folyo 10-2.

⁵⁸ R.A.H., C.S.C., A-39, fol. 13-14. 4 Ekim 1526 tarihli mektup.

Diğer taraftan, Macaristan'da 30.000'den fazla Türk bulunduğunu belirtiyor ve şöyle bir uyarıda bulunuyordu: *"Eğer Türk kışı Macaristan'da geçirecek olursa, dönerken kolayca Avusturya'yı ele geçirebilir. Bu da büyük bir tehlike demektir"*. Kasım ayında Pérez, Carlos'a Kanuni'nin Transilvanya'ya geçtiği ve buradan da topçu birliğinin büyük bir kısmını nehir üzerinden İstanbul'a gönderdiği haberini veriyordu. Macar topraklarında ele geçirilen bronz çanları eriterek 3.000 gemilik kurşun yaptırmıştı⁵⁹.

Diğer tarafta ise Kanuni diplomatik ilişkilerin olduğu devletlere zafer-nameler göndermekte gecikmedi. Venedik elçisine göndermeyi de ihmal etmedi. Aynı ayın 9'unda Alonso Sánchez Venediklilerin büyük bir sabırsızlıkla bekledikleri Türk elçisinin getirdiği haberleri Carlos'a ulaştırıyordu⁶⁰. İlk haber nispeten bir rahatlık veriyordu. *"Efendisi kışı geçirmek üzere Edirne'ye dönecekti"*. İkincisi ise ülkede siyasi durumu karıştırmaktan başka bir işe yaramıyordu: *"Bu cumhuriyetin (Venedik'in) tercümanının dediğine göre, Türk'ün bahsi geçen elçisi ona gizlice Türk'ün Transilvanya⁶¹ Voyvodası'yla görüşmelere başladığını, ve Voyvoda'nın Türk'ün isteği üzere kral ilan edileceğini söylemişti"*. Büyük bir ihtimalle Carlos yeni siyasi durumdan ilk defa bu mektupla haberdar edilmişti.

Bu yeni haberler tabloyu daha da karmaşık bir hale getiriyordu. Macar tahtına aday olan üç kişinin varlığıyla siyasi ortam tam bir çıkmaza girmişti. II.Lajos'un Mohaç'ta ölümü Macaristan ve Bohemya'da hüküm süren Jagellon sülalesinin sona ermesi demekti. Belirli bir asiller sınıfı tarafından desteklenen János Szapolyai da tahta adaydı. Kanuni Sultan Süleyman Buda'yı ikinci bir İstanbul yapacağını söylüyordu. Öte taraftan Macar Kralının varis bırakmadan ölümü Ferdinand'ı otomatik olarak kralın varisi yapıyordu. Habsburglar, Jagellonlarla imzaladıkları bir veraset antlaşmasına göre tahtın varisi sayılıyorlardı. Asiller sınıfından milliyetçiler János Szapolyai'yı kral seçtiler. Realist kesim ise, II. Lajos'un dul eşi Maria'nın önderliğinde, Krallık meclisinden gayri bir meclis toplayarak Ferdinand'ı kral seçti⁶². Diğer taraf-

⁵⁹ C.S.P., cilt III, bölüm I, s. 993.

⁶⁰ R.A.H., C.S.C., dosya A-39, fol. 13-14.

⁶¹ Erdel.

⁶² Macaristan'ın Türkler tarafından istilası ve Habsburg hakimiyeti için, Bkz. Zoltán Halasz, *Historia de Hungría*. Madrid, 1973.

tan Transilvanya'da (Erdel) herşeyin yoluna girmesi için daha otuz yıl bek-
lenecekti⁶³.

Avrupa ciddi bir siyasi, ekonomik, sosyal değişimin eşiğindeydi. Mohaç'tan başlamak üzere Macaristan bir savaş alanı haline gelecekti. İki süper gücün çatışma sahası olacak olan bu ülkede sorun daha bir kaç on yıl boyunca çözilemeyecekti. Mohaç bir yenilgiden çok daha öte sonuçlarla çıkagelmişti. "*Bir milletin mezarı*" benzetmesinin hiç de abartılı olmadığını zaman gösterecekti⁶⁴. Ferdinand'ın Babıali'ye gönderdiği elçi Busbeck'in yıllar sona yaptığı uyarı ta Mohaç felaketine kadar giderek, bu savaşın Avrupa'nın kaderini nasıl değiştirdiğini özetleyecekti:

"İlk savaşlarda Kral Lajos öldü. Macaristan başşehri olan Buda şehri zapt edildi. Sonra Transilvanya aynı akıbete uğradı. Mâmur bir krallık yıkıldı. Aynı sonun kendi başlarına da gelmesinden korkan komşu memleketlerde bir telaştır başladı. Bu olaylar Hristiyan hükümdarlarına bir ibret olmalı, eğer selâmetlerini istiyorlarsa düşmana karşı istihkâm ve kalelerini sağlamlaştırmalılar"⁶⁵.

Böylelikle sancılı bir geçiş devresi başlamış oluyordu. Bu iki imparatorluk arasındaki tampon devletin yok olması, kralının ölmesi ve halkın tebaa olma arifesinde olmasıyla birlikte Ferdinand tehlike hattının en önünde bulunuyordu. Arşidük bir şehirden diğerine koşup duruma bir çözüm ararken bir taraftan da bu tüyler ürperten haberleri İmparator'a ulaştırıyordu. Türklerin kazandığı bu zaferin tek getirisi sadece Katolik kesimin değil Protestanların da tehlikenin boyutlarının farkına varmaları ve Ferdinand'a bu ilerlemekte olan tehlike dalgası karşısında yardım etmeyi kabul etmeleri olmuştu. Innsbruck Diyetinin toplanması üç günü buldu ve diyetle Arşidük'ün hizmetine en çok ihtiyacı olan bölgede beş ay süresinde 5000 yaya askerin verilmesi kararlaştırıldı. Yine aynı şekilde, Tyrol'ün Türk hakimiyeti altında kalması halinde bütün kuvvetleriyle bu bölgeyi savunmaya ve Ferdinand'a ekonomik yardımda bulunmaya karar verdiler. 11 Eylül'de Fer-

⁶³ Bkz. Teréz Oborni, "The country nobody wanted: Some aspects of the History of Transilvanian Principality", Specimina Nova Pars Prima. Sectio Mediaevalis II. a Pécsi Tudományegyetem Középkori és Koraújkor Történeti Tanszékének történeti közleményei. Pécs, 2003.s. 101-108.

⁶⁴ Alfred Rambaud, Ernest Lavisse, *Histoire Générale du IV siècle a nos jours*, cilt IV, Paris, 1894, s. 620.

⁶⁵ Ogier Ghislain Busbecq, *Türk Mektupları*. İstanbul, 2002. Ed. Recep Kibar. Augerio Gislenio Busbequo, *Embaxada e Viages de Constantinopla*. Madrid, 1578. s. 12-13.

dinand Innspruck'tan Linz'e, oradan da Viyana'na geçti⁶⁶. Tehlikenin eşiğinde olan Arşidük büyük bir korku içinde halası Margarita'ya içinde bulunduğ korkunç durumu anlatan mektuplar gönderip, kendisinden yardım istiyordu⁶⁷. Ama tehlike görüldüğünden çok daha büyüktü. Bu bütün Almanya'yı içine alacak bir dizi felaketin başlangıcı olabilirdi⁶⁸.

Avusturya halkı da Macarlar'ın uğradığı bu büyük yenilgi ve ilerlemekte olan Türk kuvvetlerinin yarattığı korku girdabına kapılmıştı. Türkler Orta Avrupa'da ilerliyorlar, etrafı ateşe veriyorlardı⁶⁹. Korkuya kapılan János Szapolyai ise bir taraftan İmparatorluk tarafından kendisine söz verilen Bohemyalı ve Alman askerlere ekleceği 10.000 askeri toplamaya çalışırken, diğer bir taraftan da ilerde kendisi için daha faydalı olabilecek planlara girişiyordu.

Lakin, Anadolu'da ayaklanmaların başladığı bu zamanda Kanuni'nin İtalya'ya geçmesi söz konusu değildi. Zaten mevsim de bu birliklerin ilerlemesine izin vermiyordu. Bu esnada Carlos da Ferdinand'a gönderdiği mektuplarda İtalya'daki tehlikeye karşı koyabilmek için yardım istiyordu. İki ateş arasında kalan Arşidük hala bir çıkış yolu aramaktaydı. Herşey kötü gidiyordu. Ferdinand'ın tüccarlarla görüşmek ve onları parayı önceden belirle-

⁶⁶ C.S.P., cilt III, s. 897 (Almanya'dan haberler). "Ex causa quia Turcus obtinuit conflictum contra Regem Hungarie, et etiam non scitur ut rex vivus aut mortuus"

⁶⁷ Ferdinand'ın Margareta'ya gönderdiği 18 Eylül 1526 tarihli mektup. Wilhelm Bauer, *Die Korrespondenz Ferdinands I.* Wien, cilt I, 1912, s. 451. "Ce jourdui me sont venues nouvelles, comme led. Turc avoit prins lad. Ville de Bude et qu'il a depesché deux de ses principaulx capitaines avec chacun bon nombre de gens, l'ung pour entrer en mesd. pays d'Austrice, pour y brusler, gaster et faire le is qu'ilz pourront et l'autre pour faire le semblable en Stiere, à quoi on desia fait commencement, voire que desia ont couru jusques à 15 ou 16 lieues près de Vienne:-"

⁶⁸ "Non seulement moi, nostre maison d'Austrice et tout la Germanie tumberont à routeille ruine et desolación, mais aussi toute la reste de la chrestienté". Aynı mektupta Ferdinand yaşadığı finans sorununu şu şekilde belirtiyordu:- "Et pour le present, ne sai chose autre digne de vous escripre, sinon que vous supplie, mme, bien humblement que, si de vostre part me puez faire quelque aide et secours, qu'il vous plaise de faire, car j'eme treuve tant despourveu d'argent, sans lequel ne se peult riens faire, à cause des grosses despences que, depuis que suis entré en Allemagne, m'a convenu faire tant à cause desd. Turcz, de l'empire, contre les paysans, paie, grosses debtes et en autres diverses manieres. Et veu mesmes que mes pays ne sont à beaucop près souffisans pour pouoir furnir à teles despence qu'il est neccessaire pour la repulcion dud. Turc, m'est et sera impossible lui sçavoir resister, ains pourra avenir que par faulte d'aide et secours aures tost les mesmes nouvelles de moi que dud. Feu roi de Hongrie". A.g.e., s. 452.

⁶⁹ C.S.P., cilt. III, s. 897. "Quod fugiunt et ad fugam se disposuerunt, uti Hungari facere solent"

nen tarihten önce göndermeye ikna etmek üzere Augusta'ya gönderdiği adamlar olumsuz cevapla karşılaşmışlardı. Son çare olarak Jorge Fransperch'i⁷⁰ yaklaşık 60.000 düka değerindeki sarayın tüm mücevherleriyle birlikte Augsburg'a göndermişti.

Diğer bir taraftan Türklerin ilerledikleri topraklarda Sultan'ın Viyana'ya saldıracağı haberleri yayılmaya ve büyük bir panik dalgası yaratmaya başlamıştı. Türkler köprüleri yıkarak ve hiçbir yerde garnizon bırakmadan ilerliyorlardı. Sultan, İstanbul'a dönerken Buda'nın ele geçirilişini ve zaferi sembolik olarak kutlamayı ihmal etmiyordu. Anadolu kızırmaktaydı. Sultan, yokluğundan faydalanarak ortaya çıkan Kilikya ve Karaman bölgesindeki ayaklanmaları bastırmak üzere dev adımlarda kendi topraklarına doğru ilerliyordu.

11 Ekim de Alonso Sánchez İmparator'a Venedik sarayına bir Türk elçisi geldiğini bildiriyordu. Kanuni'nin kışı Edirne'de geçireceğini, "Transilvanya Voyvodası"nın Sultan'ın haraçgüzarı ve aynı zamanda Macaristan Kralı olarak tahta geçeceğini bildiriyorlardı. Büyük bir ihtimalle bunlar Macaristan'ın geleceğiyle ilgili Carlos'un kulağına gelen ilk haberlerdi.

Mohaç Savaşı'nı bir Türk-Macar savaşı olarak algılamak büyük bir hatadır. Mohaç sadece Macaristan'ın durumunu ani ve kökten bir şekilde değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda iki rakip imparatorluğu yüz yüze getirmiştir. Bu arada, Mohaç Transilvanya'yı da yüzyılın bu iki dev imparatorluğunun arasına sokmuştur. Ferdinand ve Ana Ekim 1526'da gerçekleşen Presburg⁷¹ Diyeti'nde kral ve kraliçe seçilmişlerdi. Macar asil sınıfından bazıları János Szapolyai'yı kral seçtiler ve ona Szekesfehervar'da taç giydirdiler. Nerdeyse aynı zamanda merhum kralın eşi Maria 16 Aralık'ta kardeşi Ferdinand'ın rakip bir diyetle Macaristan kralı seçilmesini sağladı.

Savaş bunu takip eden iki yüzyılda da kesin bir şekilde çözümlenemeyecek bir dizi sorunsala yol açtı. Bu tarihten itibaren Macaristan toprakları artık kronik bir savaş alanına dönüşecek, ülke iç armoninin sağlanamayacağı bir bölge haline gelecekti. Asiller sınıfından büyük bir kesim, Habsburgların tehdit altında kalan ülkelerine yardım göndermekte gecikmiş olmasına rağmen Ferdinand'ı destekliyorlardı. Habsburgların hala Macaristan'ı Türklere karşı savunmak için yeterli güce sahip olduklarına

⁷⁰ Fruntsberg.

⁷¹ Bratislava.

inanıyorlardı. Protestanlar Spira'da kazandıkları hakları korumak istediklerinden *Staahtalter*'in sağlam bir yer edinmesinden korkuyorlardı. Taht için Macaristan ve Avusturya arasında çıkacak bir rekabet Katolik saflarını güçsüz hale getirebilirdi. Ferdinand'ın rakibi Protestanlık hareketlerinin gelişmesi ve yayılmasına göz yumabilir, hatta buna çanak tutabilirdi. Bu prenslerin büyük bir kısmı Ferdinand'ın Szapolyai'ya karşı kendilerine yardım etmesi fikrine karşı çıktılar ve kendini iyi bir Hristiyan, yetkili, yetenekli ve kararlı bir hükümdar olarak tanıtan Szapolyai'ya destek oldular.

Ne *Staahtalter* yandaşı Macarlar, ne de Habsburg hanedanının üyeleri Szapolyai'ya karşı bir askeri saldırı organize etmeyi başarabildiler. Carlos Batı'daki sorunlarla ilgileniyordu ve İtalya'daki zorunlulukları kardeşine Doğu'da yardım etmesine engel oluyordu. Ferdinand'a gönderdiği postalarda kendisine içinde bulunduğu savaşı bırakmasının imkansız olduğunu söylüyor ve ona Szapolyai'yla bir anlaşmaya varmasını öğütüyordu. Kardeşinin bu 1526 yılında yaşadığı paniği anlayamıyor ve Osmanlı'yla ciddi sonuçlar getirebilecek bir sürtüşmeye girmekten çekiniyordu. Habsburg karşıtı kesimin başı olarak ön plana çıkan Szapolyai Sultan'ın çemberi altına girerek Orta Avrupa'nın kaderini değiştirecekti. Ferdinand'ın Macaristan'ın tek meşru hükümdarı olma konusundaki kararlılığı ise bütün bu elverişsiz koşullar sebebiyle asla bir sonuç vermeyecekti.

Lakin Mohaç zaferinin etkilerinin kısa bir süre içinde bütün Avrupa'yı geçip, Kastilya topraklarına ulaşması fazla fakit almadı. Mohaç iki süpergüç arasındaki neredeyse bütün bir yüzyıl boyunca sürecek olan düellonun gerçek başlangıcı olacaktı. Alman imparatorluk tacını giydiğinden beri "Hristiyanlık aleminin babası" rolünü üstlenen ve Kanuni'nin tek rakip olarak gördüğü V. Carlos'un, Buda'nın Türkler eline geçmesiyle bu ruhani görevi bir kez daha önem kazanmış oluyordu. Kanuni'nin bu zaferi ona üç büyük sorumluluk getirmişti: Dul kalan kardeşi Maria'yı koruması altına almak, daha önce yapılan bir anlaşmaya göre Lajos'un varissiz doğması halinde Macar topraklarına kral olacak olan kardeşi Ferdinand'ın bu haklarını korumak ve "Kutsal Katolik inancının düşmanı" olan Türk'e karşı tüm Hristiyan alemini kanatları altına almak.

Kendisine baba tarafından kalan Orta Avrupa topraklarında yapılacak olan herhangi bir savunma yapmaktan hiç hoşlanmayan Kastilya krallığı bile bu tehlike karşısında krallarının yanında yer almıştır. Mohaç zaferinin Kastilya gibi uzak bir krallıkta uyandırdığı yankı gerçekten çok ilgi çekicidir. V.

Carlos'a Macaristan'da vuku bulunların haberi kendisi Granada'da balayındayken gelmiştir. Sarayın vakanüvisi Sandoval, Ferdinand'ın bu esnada İmparator'a gönderdiği bir mektubu nakleder. Mektubun vakayinüvis tarafından değiştirildiği, ya da hatırında kaldığı kadarıyla bize bunu naklettiğini göz ardı ekmesek bile, Ferdinand'ın ağabeyine gönderdiği mektuplarda kullandığı stili bildiğimiz için, aşağıda sunduğumuz versiyonun orjinlerinden pek de uzak olmadığını iddia edebiliriz:

"İşte bütün bu sebeplerden o kadar üzgünüm ki ne desem az. Özellikle de, bizim zamanımızda Hristiyanlık aleminin başına bu denli beklenmedik bir musibet geldiği için. Şu anda içinde bulunduğum ihtiyaç ve sıkıntı, İsa'nın bu denli zalim bir düşmanına karşı koymak için gerekli para ve acil yardımdan ibaret. Bu bahsi geçen Türk'ün ilerlemesine karşı yani. Majestelerine tüm alçakgönüllülüğümle bunu gerektiği gibi düşünmeleri ve göz önünde bulundurmaları için yalvarıyorum. Kız kardeşimiz kraliçeye gelince de, şu anda Viyana'nın on fersah ötesinde bir köyde bulunuyor. Majestelerinin de anlayacağı gibi, kendi derdiyle meşgul ve yorgun. Onu teselli etmek için, Avusturya'daki kral naipirim (acı, keder ve üzüntü verici haberleri onlar da duydular) adam gönderdiler ve ben de kendi adıma, elimden geldiğince onu teselli ettim. Bu yüzden de, efendim, Türk'ün bu maceraperest zaferi ve kayda değer ilerlemesi yüzünden, Macaristan'dan çekilmeyeceğinden şüphe etmek ve bundan korkmak gerekir. Çekilmek bir yana, Hristiyan ülkelerinin daha da bir içine sokulmak isteyecektir. Bu durumda ben de ilk hedef olacağım, tanrı korusun. Hala Türk'ün burada kalması ve benim topraklarım içindeki yerleri tahkim etmesi, kışı buralarda geçirme, ve daha pek uzun bir süre buralarda akında bulunup, yağmalayıp, yakıp yıkma, ve pek büyük zararlar verme, zulüm yapma olasılığı var. Türk kışın henüz gelmediğini görüp, ordusunun daha uzun zaman savaş halinde kalabileceğini düşünerek, zaferini devam bahara kadar devam ettirmek ve daha ileri gitmek isteyebilir."⁷²

V. Carlos'un şarlatan vakanüvisi Francesillo de Zuñiga ise haberin gelişini şöyle anlatır:

"Kudretli imparator Granada şehrinde iken kendisine Türk'ün Macar krallığını aldığı ve muzaffer imparatorunun kayınbiraderi olan kralının da savaş alanında öldüğü haberi geldi. Ertesi gün haber Majesteleri tarafından alındı. Öyle büyük bir mateme büründü ki bu herkeste büyük bir

⁷² Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, Cilt II, Madrid, 1955. s. 190.

acı uyandırdı. Eteğini Laxao beyi, Alcantara'nın baş kumandanı tutuyordu. Sapsarı kesilmişti. Yüzü böylesine cayır cayır yanınca, bazıları bunu su içmemesine yordular."

Büyük bir ihtimalle baş kumandanın içkiye olan düşkünlüğünü hicveden şarlatan vakayinüvis, daha sonra Mohaç zaferi üzerine Kanuni'ye bir mektup yazar. Mektup tabii ki de hiçbir zaman gönderilmemek üzere, yani sadece kralı eğlendirmek için yazılmıştır. Mektubun Selim'e ithaf edilmesi de, saray soytarısının hala I. Selim'in tahta olduğunu sanmasından kaynaklanıyor olabilir:

"Pek sevgisiz kardeşimiz Yüce Türk Selim, yüce sultan, Mekke hanedanının hükümdarı, Suriye, Küçük Asya ve Mısır'ın kralı, Trabzon, Yunan ve Konstantinopolis imparatoruklarının imparatoru, (ve ben) Don Frances, ilahi bağışla, büyük hatip: Pers ve Arap halklarının efendisi, ne de olsa bizim meclisimiz önünde konuşmayı bilmezler. Mekke ve Afrika'nın beyi ve tahripçisi, babadan oğula geçme yoluyla Kudüs Dükü, Galilea ve Tiberiades denizlerinin kontu, Robden ve Judas kabilelerinin efendisi, Yafa ve Rama valisi, Muhammed'in tarikatinin ortalık karıştırıcısı, sahte peygamber Muhammed'in Kuran'ının düşmanı, önemsiz delikanlıların arşidükü, kendini beğenmişliğin ıslahatçısı, Asya, Pontus ve Tatar devletlerinin fatihi, putperestlerin hırsız ve kadife pelerinlerle brokar kumaş arakçısı; para düşmanı.

Siz, pek şanlı Türkler ve Mağripliler arasında pek sivrilmiş, pek meşhur ve Hristiyanlar arasında hiç de sevilmeyen, Selim Sultan; size Kutsal Ruh önünde, onun tarafından aydınlanıp bizim Kutsal Katolik inancımıza geçene kadar ne sağlık, ne mutluluk dilerim. Çünkü baharda imparatorumuzu bir zaptiye gibi karşınızda bulacaksınız. Zulümlerinizi cezalandıracak. Sizi şahsımız ve hanedanımız adına uyarıyoruz ki, efendimiz imparator ve kralımız pek kuvvetlenecek ve aynen dediğim gibi, Tanrı'nın inayetiyle yenilecek ve mahvolacaksınız. Tüm Hristiyan topraklarında yaptığınız zulümleri ödeyeceksiniz. Bundan başka, bana dediklerine bakılırsa yeni evlenmiş bir Cenevizli'ye benzermişsiniz"⁷³.

Bütün bu hakaret dolu mektubun kralı eğlendirip eğlendirmediyi bilemesek de, Türk tehlikesinden uzak bu coğrafyada sarayda "Türk" konusunun ilk defa bu kadar büyük bir skalada gündeme geldiğini görüyoruz.

⁷³ Francesillo de Zúñiga, *Crónica burlesca del emperador Carlos V*, Barcelona, 1986, s. 45.

Yine aynı günlerde, Konseyden “Macar kralının acı kaderine ve krallığının acı uyandıracak bir halde yerle bir edilmesi karşısında duydukları üzüntüyü” bildiren bir mektup geldi⁷⁴. Kasım ayına girildiğinde ise konsey “görüşlerini” bildirmek üzere Carlos’a bir posta gönderdi. Konseyin imparatora ilk önerdiği şey “Bu krallığın ileri gelen adamları, baş rahipleri, kiliseleri ve şehirlerine, Macaristan kralının ölümü, krallığının kaybı ve komşu Hristiyan şehirler ve topraklarının içinde bulunduğu tehlikeyle ilgili acı haberin ulaştırılması”ydı. Ayrıca Ferdinand’ın gönderdiği mektupların da birer kopyasını göndermesini öneriyorlardı.

İmparator’un Konsey tarafından önerilen bu ilk maddeyi vakit kaybetmeden yerine getirdiğini Simancas Arşivi, 14. Estado serisi, 64 numaralı dosyanın bu mektubun sayısız kopyalarıyla dolu olmasından anlıyoruz. Carlos’un gerçekten pek çok başrahibe ve ülkenin ileri gelenlerine bu haberleri ilettiğini görüyoruz. Pek çok mektubun metninin aynı olması ve çoğunda da kilise adlarının boş bırakılması, katiplerin kolaylık olsun diye pek çok kopya yapıp gerektikçe kilise adını koyduğunu gösterir ki, bu da ne kadar çok kiliseye haber ulaştırıldığını doğrular. Bu postalar arasında, özellikle Mayorka ve Guadalajara’daki kiliselere ithafen yazılan mektupla Kastilya’daki bir toplu savunma çalışmasının nerelere kadar uzandığını göstermesi açısından ilginçtir⁷⁵.

V. Carlos’un vakanüvislerinin bize bıraktığı tarihlerde sık rastlanan bir klişe vardır: Türk’ün Katolik halkının günahları yüzünden kendilerine ceza olarak gönderilmeleri. Mohaç zaferinin Kastilya’ya varmasıyla bu bir kez daha gündeme gelecek ve kralın resmi vakanüvisi Pedro Mexia tarihinde bütün bu kralın başına gelenlerin halkın günahları yüzünden olduğunu vurgulayacaktır⁷⁶. Luther tarafından da işlenen ve bir propaganda unsuru olarak kullanılan bu görüş Kastilya’da da eşzamanlı olarak gündeme gelmiştir.

İmparator’un kiliselere gönderdiği yardım talebi mektuplarına gelen cevaplardan biri, Macaristan’ın başına gelenlerin Hristiyanların kendi ilgisizliklerinin bir cezası olduğunun düşünüldüğünü göstermektedir. Bu felaket, “İsteksiz kalpler” olarak tanımladığı Macaristan’ın yardımına koşmayan diğer Hristiyan halklarına Tanrı’nın gönderdiği bir cezadır:

⁷⁴ A.G.S., Estado Serisi, dosya 14, folyo 144.

⁷⁵ A.G.S., Estado Serisi, dosya 14, folyo 64.

⁷⁶ A.G.S., Estado Serisi, dosya 14, folyo 94. 26 Kasım 1526.

"Majestelerinin gönderdiği mektupta bana ne buyurdıklarını gördüm. Buyurdıkları eksiksiz bir şekilde yerine getirilecektir. Bu yolda itaat ederek Papa'nın günahlarını affetmesi kadar hayırlı bir iş yapmış olacağımı kanaatindeyim. Durum Yüce Tanrımız ve onun kendi yerine bu kötülöklere savaşıması için yeryüzüne koyduğu siz Majestelerinin büyük yardımlarıyla tevcih edilebilir. Neredeyse bunun pek yüce Tanrımızın Hristiyanlık aleminin isteksiz kalplerini öldürölmesine göz yummasından başka bir şey olmadığına inanıyorum."⁷⁷

Kurulun ikinci önerisi, "baş rahiplerin, ruhban sınıfının ve kilise papazlar meclisinin durumdan haberdar edilip bu sebeple adaklar, dualar, ayinler yapmaları ve destek olmalarının kendilerinden rica edilmesi idi"⁷⁸. Sebep gayet netti: İber yarımadasında yaşayan halkın dini duygularını bir Türk karşıtı savaşta "silah" olarak kullanmak ve şimdiye kadar topraklarından uzak olan bu tehlikeyi kaale almayan halkı dini araç olarak kullanarak tek bir hedef etrafında toplamak. Ruhban sınıfının da bu propaganda faaliyetlerinde kullanılması, yarımada da yaşana Katolikler gibi dinibütün bir kitlenin bu tehlike karşısında manipüle edilmesinde daha etkin bir sınıf olamayacağını göstermekteydi. Ayrıca ruhban sınıfının gücü, tebanın dini duygularını yönlendirmekle sınırlı kalmıyordu. Manastır ve kiliselerde biriken finans kaynakları özellikle şu anda İmparator'un en çok ihtiyacı olan şeydi. Hükümdarlığı boyunca hep finans kaynağı sıkıntısı çeken Carlos için ruhban sınıfını kendisine geri verilmek ya da verilmemek üzere "altın, gümüş ya da *maravedi*"⁷⁹ vermeye ikna etmek Alman ya da İtalyan bankerlerle uğraşmaktan çok daha kolay olacaktı. Plan işe yaramıştı. İmparatorun bu isteğine pek çok manastır ve kilise cevap verdi. İmparatorun bu talep sonrasında aldığı mektupların sayısı bunu yeterince ispatlıyordu.

Konsey aynı şekilde Arşidük Ferdinand'a 100 bin duka yardım gönderilmesini de öngörüyordu. Toplanan bu paralardan 100 bin dukanın Ferdinand'a gönderilip gönderilmediğini bilmiyoruz. Lakin Carlos kardeşine yazdığı 30 Kasım tarihli mektubunda kendisine çok daha uzun süreli bir çıkış yolu tavsiye ediyor ve "Türk'le bir ateşkes imzalamanın pek çok sebeple kendisine uygun ve tavsiye edilir" geldiğini belirtiyordu⁸⁰.

⁷⁷ A.G. S. Estado Serisi, dosya 14, folyo 94. 11 Aralık 1526.

⁷⁸ Carlos'un, ruhban sınıfını hem haberdar etmek, hem de kendilerinden yardım dilemek için gönderdiği bu mektupların tam metni makalenin sonundaki ekte bulunmaktadır.

⁷⁹ *Maravedi*: Altın Çağ İspanyasında kullanılan 1/34 *Real* değerindeki para birimi.

⁸⁰ C.S.P., cilt III, bölüm I, s.1027.

Konseyde Türk'e karşı Fransız kralıyla birleşmenin kaçınılmaz olduğu ısrarla belirtiliyordu. Oysa François o sıralarda Kanuni'yle uzun süredir haberleşmekteydi. Her şeye rağmen Carlos 29 Kasım 1526'da Maintz piskoposuna eğer Fransa kralı barış istiyorsa, bu barışı sağlamak ve "onun gururunu korumak" için elinden geleni yapacağını yazıyordu⁸¹. Barışı ve uzlaşmayı her zaman savaşa ve şiddete tercih eden İmparator bir kez daha geçmişe ket vuruyor ve olanları unutmayı yeğliyordu. Bu mektubunda piskoposa, İngiltere ve Portekiz başta olmak üzere diğer Hristiyan hükümdarlara da haber vermesini söylüyordu.

Konseyin, o esnada İtalya'da bulunan birlikleri Ferdinand'ın yardımına koşmak için Avusturya'ya geçirilmesini önermesi gerçekten dikkat çekici bir unsurdur. Özellikle konseyin sarf ettiği "Majestelerine miras kalan topraklar" tanımı o devir Kastilyası için hayli çarpıcıdır. Şimdiye dek İmparator'a dedesinden kalan topraklar, özellikle de Avusturya toprakları için parmağını kıpırdatmak istemeyen İspanyolların ilk defa bu merkezden uzak toprakların savunulmasının gereğini gündeme getirmesinin ardında yatan sebeplerden biri Türk tehlikesinin ilk defa ciddiye alınmasıydı. Diğerisi ise, "Bu Krallıklar" olarak tabir edilen İspanyol topraklarına kral olarak geldiğinde İspanyolca bile bilmeyen ve İmparatorluk tacını giydikten sonra Avrupa'nın dört bir yanında koşturmaktan İspanya'da bulunamayan Carlos'un uzun süre sempatiyle karşılanmaması ardından nihayet şimdi balayını geçirmek için Granada şehrini seçmesi olabilir.

Konseyin bu toplantıda ısrarla üzerinde durduğu maddelerden biri de Cortes'in⁸² toplanmasıydı. İmparator bunu hemen kabul edip, Granada'dan Cortes'e toplanma çağrısında bulundu. V. Carlos, Tuna nehri üzerinde bir yolculuk esnasında kendi ağzından yazdırdığı anılarında bu haberin gelmesi akabinde aldığı Cortes toplama kararını şöyle dile getirir:

*"Aynı yerde (Granada'da) kendisine kayınbiraderi olan Macaristan kralı Luis'in (Lajos) yenilgi ve ölüm haberi geldi. Bu yüzden, Majesteleri, Türklere karşı bulacağı çare ve yapacağı savunmayı görüşmek için Valladolid'de tüm Kastilla krallıkları Genel Cortes'ini topladı."*⁸³

⁸¹ A.g.e., s. 1026.

⁸² İhtiyaca göre belirli aralıklarla kral/imperator tarafından toplanan, ülkenin siyasi ve dini ileri gelenlerini bir array getiren kurul. Büyük devlet toplantısı.

⁸³ Manuel Fernandez Alvarez, "Memorias del emperador", *Corpus Documental de Carlos V*, cilt IV, Salamanca, 1973-81, s. 493.

Cortes 20 Ocak 1527'de Valladolid'de toplandı⁸⁴. Carlos'un bu Cortes toplantısında her şeyden önce maddi destek isteyeceği su götürmezdi. Fransızlarla süren ve bitmek tükenmek bilmeyen savaş yüzünden tüm hazineyi boşaltmıştı ve Türkler'a karşı savunmada kullanılacak bir finanstan yoksundu.

11 Şubat 1527'de Cortes'de her bölgenin başrahipleri ve önce gelen asilzadeleri toplandı. Askeri tarikatların baş kumandanları da hazır bulunmaktaydı. Asilzadeler, kralın bu savunmada yapılacak olan harcamalara "gönüllerinden geldiğince" yardım etme teklifine olumsuz yanıt verdiler. Eğer, bu savaşa kendisi bizzat katılırsa, asker ve para yardımı yapacaklarını, lakin bir finans yardımının "haraç ödemek demek olduğunu, bunun da asalet unvanlarıyla bağdaşmadığını" ileri sürdüler⁸⁵. *Procurador*'ların⁸⁶ verdikleri cevap ise bundan daha olumlu değildi. Öne sürülen sebep ise köylerin iyice fakir kaldığı, bir para yardımının tam anlamıyla imkansız olduğu, ayrıca daha önce çıkarılan paranın da henüz kendilerine geri verilmediğiydi. İmparatorluğun doğu sınırını tehdit eden ve Carlos'a dedesinden miras kalan toprakları savunma konusundaki isteksizliklerini saklamadılar. Bir kez daha tek yardım ruhban sınıfından geliyordu. Hem kralın hizmetinde bulunacaklarına, hem de para yardımı yapacaklarına dair söz verdiler. Ve Carlos bir kez daha "Katolik inancının koruyucusu" rolüyle finans sağlamış oluyor, kilise de bu bazda kendinden yardımını esirgemiyordu.

Kastilya'da başlatılan bu savunma çalışmaları, Türk tehlikesine maruz kalan topraklardan hayli uzak bir coğrafyada ciddi bir şekilde yürütülen ilk Türk karşıtı hareket olması açısından kaydadeğerdir. Daha önce de belirtildiği üzere, şimdiye dek imparatorluğun "İspanyol olmayan" ve merkezden uzak topraklarını savunmamakta direnen İber Yarımadası halkının bile, coğrafi uzaklığa rağmen tehlikeyi kaale alması, hep düzensiz olarak sahillerinde gördükleri, denizden gelen küçük ölçekli Türk saldırılarının yanı sıra bu sefer karadan düzenli ve emin adımlarla yaklaşmakta olan Türk tehlikesinin topraklarına kadar ulaşabilme ihtimalini göz önünde bulundurdıklarını gösterir. Aşağıda çevirileri sunulan, bugün İspanyol arşivlerinde bulunan

⁸⁴ Yazar, bazılarının Konsey'in 5 Aralık 1526'da toplandığını iddia ettiklerini belirtmektedir. *Cortes de los Antiguos reinos de León de de Castilla*. Madrid, 1883.

⁸⁵ A.g.e., s. 143.

⁸⁶ *Procurador en Cortes*, bugünkü milletvekili.

belgeler Türklerin “karadan” arz ettikleri tehlikenin Akdeniz’in diğer ucunda uyandırdığı yankının ilk örnekleridir.

**İSPANYOL ARŞİVLERİNDE BULUNAN,
MOHAÇ SAVAŞI SONRASINDA
İMPARATORLUĞUN BATI BÖLGESİNDE
KONJONKTÜRÜ GÖSTEREN BELGELER.**

Real Academia de la Historia, Salazar y Castro Koleksiyonu.

Dosya A-38, folyo 416.

Alonso Schez'den V. Carlos'a.

28 Eylül 1526 tarihli mektuptan bir bölüm.

“Senyör Infante’nin⁸⁷ burada bulunan elçisinin elinde ayın XXVIII’nde⁸⁸ Trento’dan gelen mektuplar var. (Ferdinand’in) Her an askerleriyle birlikte inmesi beklenen Micer Jorge Fransperch’in yolunu gözlediğini yazıyor. Bu devletin (Venedik) ileri gelenleri bana Senyör Infante’nin Milan’a yazdığı, Zatu Alilerinin Türk meselesi ve Macar Kralının uğradığı bozgun nedeniyle Avusturya’ya geçmesinin gerektiğinin aktarıldığı mektubu aldıklarını söylediler. Zatu Alileri mücevherlerini nakite çevrilip on-on iki bin Alman askerinin görevlendirilmesi için Innsbruk’ta⁸⁹ bırakacakmış. Şimdiye kadar bu konuda bir şey yapıldığına dair haber alınmadı. Şu an kadırga donatmaları da beklenmiyor. Bunlar donatılana kadar zaten kışa girmiş olacağız. (Coğrafi olarak) Yakın topraklarda bulundukları için özellikle Papa bu işin icabına bakmazsa her şey olabilir.

Real Academia de la Historia, Salazar y Castro Koleksiyonu.

Dosya A-38, folyo 402

Lope de Soria’dan V. Carlos’a

1526 Sonbaharında gönderilen mektuptan bir bölüm.

Ayın XV’inde Senyör Infante Macaristan krallığının içinde bulunduğu duruma bir çare bulmak amacıyla oradan (Innspruck) Linz’e gitmek üzere yola çıktı ve Komutan Marco Sitfazia’yı daha sonra İtalya’ya gelmeleri için

⁸⁷ Infante: İspanya Krallarının veliahttan sonra doğan erkek çocuklarına verilen unvan. Burada I. Ferdinand’ı kastediyor.

⁸⁸ Bu ve diğer mektuplarda sayılar metinlerdeki orijinal şekillerinde aktarılmıştır. (Rakamla, yazı ile ya da Roma rakamı ile)

⁸⁹ Metinde Hispruc olarak geçmektedir.

(sic)⁹⁰ bulunan Almanlarla birlikte Viyana'ya gönderdi. Bu yüzden Milano'ya gelecek olanlar birkaç gün daha gecikecekler. Ama hâlâ Trento'da bütün bu ay süresince on bin asker toplanacağı ve başlarında da Jorge de Frausperr'in bulunacağı söyleniyor. Tanrı Papa'yı ve müttefiklerini affetsin. Hristiyanlık aleminde başımıza gelmeye devam eden bütün bu belaların sorumlusu onlar. Eğer Majesteleri, Fransa Kralı ve diğer Hristiyan hükümdarlarla bir anlaşma yapıp, herkesin arasında gerçek bir barış sağlayarak Türklere karşı harekete geçerek duruma çare bulmazsa (Türklerin) önümüzdeki bahar mevsiminde Friolo tarafından İtalya'ya gireceği sanılıyor. Macaristan'ın korktuğuna bakılırsa bu hayli kolay bir şey olacak ve eğer bir kez İtalya'ya ayak basacak olursa onu atmak güçleşecek. Majesteleri, durumun gerektirdiği şekilde, o eşsiz ihtiyatlılıkla konuyu ele alıp buna bir çare bulacaklardır.

Archivo General de Simancas. Estado serisi, dosya 14, folyo 64.

V. Carlos'tan tüm manastırlara.

26 Kasım 1526 tarihli mektup.

"Bahsi geçen Türk, Macaristan Krallığının en önemli ve büyük şehri olan Buda'ya, daha başka şehirlere, kasabalara ve yerlere girip buraları ele geçirdi ve on üç yaşından büyük tüm Hristiyanları kadın erkek demeden bıçaktan geçirip öldürdü. Yüz elli binden fazla Hristiyan öldü. On üç yaşından büyük olanları ise Müslüman yapmak ve kendi tasvip edilmeyen ve kınanan dinine döndürmek üzere beraberinde götürmüştür ki, bu da tüm Hristiyanlık için pek bir acı bir şeydir. Gururlu ve kibirli Büyük Türk hala sahip olduğu insan kuvvetiyle beraber ilerliyor ve Hristiyanlara zulüm ederek onları öldürmeye devam ediyor. Topraklarını ve beyliklerini ele geçiriyor. Kumandanlarının da pek çok adamla pek sevgili ve değerli kardeşimiz, oğlumuz Infante Don Fernando'ya⁹¹ ait olan olan Avusturya, Estria, Carintia, ve Carniola topraklarında aynı şeyi yapmasını öngördü. Bu topraklar komşudur ve diğer topraklarla da sınırdır. Şimdi ise bu bahsi geçen Türk Yüce Tanrımız efendimizin rızasına karşın bu topraklara girmiş ve işgal etmiştir. Bütün bunlardan dolayı pek haklı bir üzüntü, acı ve ıstırap duyuyoruz. Çünkü Yüce Tanrımız onun adına dünyada hüküm sürelim diye

⁹⁰ Belgedeki hasar yüzünden okunamıyor.

⁹¹ Ferdinand.

bizi buraya koydu, bize bu dünya üzerinde bir imparatorluk ve hakimiyet bağışladı. Bizde bütün bunlarla kendisine hizmet edeceğiz ve yüceliğini tanıyacağız. Bu yüzden ve bize yapılan bu büyük ve bilindik hayırlardan, hergün yanımızda bulduğumuz ve kendisine bu yüzden borçlu olduğumuz, bize uzattığı o güçlü elinden, bahsi geçen Macaristan kralına ve bahsi geçen Infante kardeşimiz don Hernando'ya yakınlığımızdan dolayı kendilerine borçlu oluşumuzdan ve bu topraklar bize babadan kalan topraklarımıza çok yakın olduğundan aziz Katolik inancımızı ve Hristiyanlık dinini savunmak, var gücümüzle bu Türk'ün o büyük kibrini yok edip söndürmek, ona karşı direnmek ve gücünü kırmak, Hristiyanlardan çaldıklarını ve aldıklarını geri almak en büyük zorunluluğumuzdur. Ona ve tüm kafir tebasına elimizden geldiğince kötülük yapıp zarar vermek zorundayız. Efendimiz Tanrımız'ın inayetiyle, bunları durumun gerektirdiği üzere bir an önce yerine getirmeye bakacağız. Bunun halledilmesi için gerekli olan herşeyin büyük bir ihtimamla yapılması düşünülmektedir. Çünkü bu arada bahsi geçen kardeşimiz Infante kurtarılp kendisine yardım edilmezse, kendisi, o bölgedeki ona ve bize ait bütün topraklarla Hristiyanlara ait diğer komşu topraklar hem şimdi hem de gelecekte büyük zarara uğrayabilir, (Hristiyanlar) öldürülebilir, malları çalınabilir, esir alınabilirler ve zulme maruz kalabilirler. Şimdilik bunların savunulması için gerekli olan askeri tutmak ve ücretlerini vermek için bir miktar *marevedi*'yle yardımda bulunmaya karar verdik. Çünkü aksi takdirde (Ferdinand) bu bahsi geçen Türk'ün gücüyle boğuşamayacak. Bunun için tebamızı asgari düzeyde sıkıntıya sokarak belirli bir miktar *marevedi*'yle bize yardım etmesine karar verdik. Bu manastırda, bazı kişilere ait belirli bir miktar *marevedi*, altın ve gümüş bulunduğu tarafımca doğrulandı. Bu da, kendileri bir zarara uğramadan içinde bulunduğumuz bu büyük ve aşıkâr ihtiyaca hizmet edebilir. (Kendilerinden alınan para) kraliyete ait başka gelirlerden sağlanacak ve ödenecek. Bu yüzden ben sizden bu manastırda bulunan hazineyi, kimlere ait olduğunu ve miktarını söylemenizi ve açıklamanızı rica ediyor ve sizi bununla görevlendiriyorum. Ne de olsa bununla Yüce Tanrımız, onun Aziz inancı ve Hristiyanlık dinine ne büyük bir hizmette bulunmuş olacağımız görülmekte ve anlaşılmaktadır. Siz bu bahsi geçen emanet paraları versin ve teslim etsin⁹². Biz de tahsilatı *quinto*⁹³ şeklinde şimdi bahsi geçen manastıra bağlı olan manastır başrahibi, rahiplerden ve manastır okulundan yapalım. Bu kendilerinden ne şimdi ne de

⁹² Metinde "O" olarak geçen şahıs, bu manastırda parası bulunan kişi ve kişilerdir.

⁹³ Krala verilen beşte bir vergisi. Pençik.

başka bir zaman istenip talep edilmesin ve de bu hakları ellerinden alınmasın. Alındığı takdirde ise cezaya tabi tutulsun. Eğer uygun görülürse ya da kendisi arzu ederse, kendisine bunun tahsilatı için gerekli olan tüm kayıt makbuzları verilsin ve garanti edilsin. Bu meselede ne bir bahane ne de gecikme öne sürmemelidirler. Eğer bugüne bugün arzuladığı gibi kararlı bir şekilde bu işi yapmasına engel olacak bir şey varsa, bu emanet paraların sahibi olan kişileri ve diğerlerini bulsun ve onlarla çalışsın. Kendilerine bunun çok haklı ve net sebeplerini açıklayarak (içinde bulunduğumuz) bu ihtiyaca yönelik olarak bunları (emanet paraları) karşılıklı ya da karşılıksız olarak vermelerini sağlasınlar.

Ve siz, bahsi geçen başrahibin de onayıyla, size söyleyeceğim ve sizin uygun gördüğünüz kişilere güven mektubu verecek ve onlara yukarıda benim tarafımdan size belirtilen tüm gerekçeleri duyduğunuzu söyleyeceksiniz. Mümkün olduğu kadar çok kişinin bu bahsi geçen emanet paraları karşılıklı ya da karşılıksız olarak vermeleri için elinizden gelen herşeyi yapıp çaba göstereceksiniz. Eğer karşılıksız vermek ya da faizsiz borç vermek istemeyecek olurlarsa onlara borcun ödenmesindeki gecikme için ılımlı bir miktar faiz verilecektir. Bu da gecikme olacak her yıl için yüzde onbeş *marevedî*'den daha fazla olmayacaktır.

Güven mektubumu defterdar _____⁹⁴ verecek ve kendisine benim tarafımdan size belirtilen bütün bunları anlatacak ve sizinle birlikte çalışması, bahsi geçen başrahible konuşması ve yukarıda belirtilenlerin yerine getirilmesi için büyük bir ihtimamla hareket edip uygun olan herşeyi yerine getirmesi için kendisine bu talimatı göstereceksiniz. Peşini bırakmadan bu meselenin yürütülmesini, meselenin hallinin uygun şartlarda ve koşullarda götürülmesini, size göndermeleri gereken kayıtları ve yazışmaları takip edeceksiniz.

Granada, _____ ayın _____ günü. Bin beş yüz yirmi altı.

⁹⁴ Bu ve ilerki sayfalarda bulunan metinlerde görülecek olan boşluklar orijinal metinlerde de böyledir. Bu yardım talebi mektuplarının önceden yazılıp, sonrada üzerlerine isim koyularak gönderildiğini, yani bir bakıma çok sayıda kopyalandığını gösterir ki bu da Türklere karşı yarım talebinin çok sayıda manastır ve kiliseye yapıldığının kanıtıdır.

Archivo General de Simancas**Estado serisi, dosya 14, folyo numarası yok.****V. Carlos'tan eşi İmparatoriçe Isabel de Portugal'ın defterdarlarına.****26 Kasım 1526 tarihli mektup.**

Hanımım ve zevcem, Katolik Kraliçe'nin defterdarları. Biliniz ki, ben Cuenca piskoposu Aziz pederin elinden, yine bu pederin gücü altında olan Cuenca piskoposluğunun gelir ve kazançlarının toplandığı hazinesinden yaklaşık bin beşyüz altın alması ve tahsil etmesi ve beraberinde gönderdiğimiz fermanla daha uzun anlatıldığı üzere Aziz Katolik inancımızın düşmanı Büyük Türk'ün Hristiyan topraklarında yaptığı ve yapmakta olduğu kötülük ve zararlara karşı direnebilmek için gerekli olan harcamalarca kullanılmak üzere sarayımıza getirmesi için _____'yu gönderiyorum. Bu sebeple, ben bahsi geçen _____ tarafından imzalanan ve mühürlenmiş, bahsi geçen _____'nin bu emanet paraların piskoposundan alacağı yazıda adı geçen tüm adamlarımın, bu fermanımız gereğince, bahsi geçen Cuenca piskoposuna ve kraliyetin beş yüz yirmisekiz ve beş yüz yirmidokuz⁹⁵ yılının *alcavala*⁹⁶ gelirlerine ait olan bu paraları vermenizi buyuruyorum. Bu fermanım ve bahsi geçen _____ tarafından imzalanan ve yine kendi eliyle mühürlenmiş tahsilat mektubu gereğince, başka bir tahsilat söz konusu olmadan her yıl kendisine yarısı ayrılıp verilecek. Bu mektupla bir kral olarak garanti ve söz veriyorum ki, yukarıda belirtilenler için yapılacak olan ödemeler emin ve sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilecek, bahsi geçen piskoposa ödenecek ve ödemelerde ne feshetme, ne değişiklik ne de başka bir yenilik söz konusu olmayacaktır.

Granada XXVI Kasım, bin beş yüz yirmi altı.

Archivo General de Simancas**Estado Serisi, dosya 14, folyo 100****Alcalá de los Gazules'ten V. Carlos'a.****2 Aralık 1526 tarihli mektup.**

Buraya Macaristan'ın kaybedildiği, Türk'ün giriştiği bu işte yoluna devam ettiği ve Macaristan'a komşu olanların yardım için tüm Hristiyanlık

⁹⁵ 1528 ve 1529.⁹⁶ Menkul ve gayrimenkul mal varlığı üzerinden alınan bir vergi.

alemini koruması gereken bir hükümdara (sic) elçiler gönderdiği haberleri duyuldu. Bunun için ihtiyaç duyulan şey para olduğundan, Majestelerinin büyük ihtiyaçlar içinde bulunduğundan ve Kraliçe'den sonra pek çok harcama yapmak zorunda kaldıklarından bu yardım için Majestelerinin krallıklarında yaşayan her kesimden insanın size hizmet ve yardım etmesi yerindedir. Majestelerine tarafımdan verilen üç bin dukayı kabul etmesi için yalvarıyorum. Bunda amelden ziyade arzumu kabul buyursunlar, çünkü mümkün olsaydı daha fazlasını vermek isterdim. Hizmet büyük, ama (gönderdiğim) şey pek küçük olduğundan Majestelerine meblayı, parayı götürmesini buyuracağım kişiden başka kimselere söylememesi için yalvarırım. Dileğim odur ki, Majestelerinin göndereceği yardım ve lütufla Türk Macaristan'dan çıkarılmakla kalmasin, elindekileri de kaybetsin. Yüce Tanrımız Majestelerine ömürler versin ve saygın devletini koruyup müreffeh kılsın.

Alcalá de Gazules, İki Aralık DXXXVI.

Archivo General de Simancas
Estado Serisi, dosya 14, folyo 92
Calahorra'dan V. Carlos'a.
7 Aralık 1526 tarihli mektup.

Muzaffer Hükümdar Kral ve Semper Augusto

Aralık ayının altısında, öğlen saat birde Aziz Majestelerinin Macaristan kralının ve Hristiyan halkın Kutsal Katolik inancımızın düşmanı hain Türk'ün gaddarlığı ve zalimliği yüzünden başına gelen acı durumu bildirdiği mektubunu aldık. Duruma çare bulunması Yüce Tanrımıza hizmet etmekle yakından ilgili olduğundan ve O da Aziz Katolik Majestelerini kendi vekili olarak yeryüzüne koyduğundan, Hristiyanlık dininin savunulması için savaşılan kilisesinin koruması ve yardımı ile çok akli selimce davranılması gerekir. Herşey, herşeye kadir Tanrının elindedir. O, Aziz Majestelerine bu açgözlü Türk'ün imparatorluğunun kafasını kesip zafer kazanmanızda ve onu Majestelerinin Roma imparatorluğuna tabi kıldırmakta size yardım edecektir. Savaşçı Kilise'den gayrı Aziz Katolik Majestelerinin sadece Hristiyanlık aleminin değil tüm dünyanın hükümdarı olduğu başka bir imparatorluk yoktur ve olamaz. Bu yüzden de savunma, Aziz Katolik Majestelerinin birinci vazifesidir. Bu işi yerine getirmeye başlamakta vakit kaybetme-

melidir. Çünkü böylesine haklı bir teşebbüsün söz konusu olduğu yerde zafer kaçınılmazdır. Bu şehir ve bu şehirde yaşayanlar, tebası ve sadık kulları olarak ellerinden gelen her konuda Aziz Katolik Majestelerine var güçleriyle hizmet etmekten bıkmayacaklardır. Yüce Tanrımız Aziz Katolik Majestelerinin saygın şahsını müreffeh kılsın ve dünya hükümdarlığını genişletsin. Şimdilerde buna Aziz Katolik Majestelerinden daha layık olan biri yoktur. Yedi Aralık, 1524.

Aziz Katolik Majestelerinin pek aziz ellerinden öperiz.

(Majestelerinin) Asil Calahorra şehrinin adalet şurası, belediye meclisi üyeleri, şövalyeleri, soylu kişileri ve saygın adamları.

Archivo General de Simancas
Estado Serisi, dosya 14, folyo 108
Cuenca piskoposundan V. Carlos'a.
12 Aralık 1526 tarihli mektup.

S.C. y C. M⁹⁷.

Kasım ayının XXIX'inde ve Aralık'ın altısında Majestelerinden iki mektup aldım. İlkinde Macaristan Krallığının elden çıkışı ve kralının ölümünü yazmış ve burada Yüce Tanrımızın gazabından korunması, bunca tehlike ve bela içinde bulunan Hristiyanlık alemini kurtarması için adaklar adanıp dualar edilmesini buyurmuşsunuz. İkinci mektupta ise benim Ocak ayının XXV'sinde Valladolid'de bulunmamı ve burada başrahipler ve nüfuzlu kimselele birlikte kiliseler, katedraller ve köylerde bu meydana gelen zarara bir çare bulunması için emir verilmesini buyurmuşsunuz. Birinci mektubunuzda buyurduğunuz yerine getirildi. Bu piskoposluğun dört bir yanında günahlarımızı affetmesi ve bu davada bizden yardımını esirgememesi için Yüce Tanrımıza adaklar adanıyor ve adanmaya da devam edilecek. Bağımsız kiliselerin yanı sıra hem rahip hem de rahibe manastırlarında özel dualar ediliyor ve edilmeye de devam edilecek. Bu piskoposlukta bulunan akli selimi yerinde herkes hergün bu aziz amaç uğruna Yüce Tanrımıza dua edip, oruç tutup zekat vererek adaklar adayacaklar. Çünkü bu işin çaresi önce Tanrının yardımı, sonra da silahlı askerlerle bulunmalıdır. Granada'daki başrahipler bana yazdıkları mektupta Zatı Alilerine XXX bin duka vererek

⁹⁷ Sancta Cesar y Catholico Magestad.

yardım edeceklerini bildirip, benim ne kadar bir meblağ yardımda bulunacağımı öğrenmek istediler. Çünkü böyle bir durumda ne fakirliği ne başka harcamaları bahane etmek uygun düşmez. Durumu papazlar meclisi ve pis-koposluğa bağlı ruhanilerle görüştük ve Majestelerine beş bin düka yardım göndermeye karar verdik. Bu meblayı en kısa zamanda nakit olarak, ya da ulaştırılması için tüccarların verdikleri çekler şeklinde göndereceğiz. Ben bunun iki bini, diğer rahipler de üç binini çıkaracak. Majesteleri buna kesin gözüyle bakabilirler. Dediğim gibi bunlar postayla gönderilecek. İkinci mektupta buyurduğunuza gelince, durumun ciddiyetini gayet net görüyorum ve hepimizin buna bir çare bulma konusundaki zorunluluklarımızın da çok farkındayım. Özellikle de rahipler sınıfı her türlü hayırlı işte en ön sırada yer almalı. Ama ben geçen yıl Majestelerinin emri üzerine Aralık ayında yola çıktım ve bu yüzden şiddetli bir ateşli hastalığa yakalandım ve hayatımı tehlikeye attım. Aynı dertten yine mustarip olmak istemiyorum. Genel meclis toplantılarında bulunanlar bu durumda ne yapılacağını benden daha iyi bilirler. Ama eğer Majesteleri hâlâ benim yola çıkmam konusunda ısrar ediyorsa, hayatımı tehlikeye atmak pahasına da olsa bunu yerine getireceğim. Aziz Sezar ve Katolik Majesteleri. Yüce Tanrımız Zatı Alilerine uzun ömür ve sağlık bahşeyesin, krallıklarını ve topraklarını genişletsin.

Cuenca, XII Aralık MDXXVI

ŞEHZADE EĞİTİMİNİ ÇAĞDAŞLAŞTIRMA TEŞEBBÜSLERİ

CEVDET KIRPIK*

GİRİŞ

Saltanat sistemiyle yönetilen her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de müstakbel hükümdarın, devrin şartlarına göre oldukça üst düzeyde eğitim görmesi, dönemin muteber eserlerini okuması, en şöhretli bilim adamları tarafından eğitilmesi normal bir durumdu. Bilhassa kuruluş ve yükseliş dönemlerinde şehzadelerin müstesna bir talim ve terbiye aşamasından geçtikleri görülmektedir. Bu yıllarda Osmanlı şehzadesi, doğduğu andan itibaren valide sultanın yanı sıra, onun gözetimi ve denetimi altında çok sayıda görevli tarafından bakılmakta; geleceğin hükümdar adayına layık bir çocukluk devresi geçirmektedir.

Bir şehzade beş-altı yaşlarına geldiğinde kendisine münasip hoca tayin edilir ve dualar eşliğinde gösterişli bir merasim ile eğitime başlardı ki, buna *Bed'i Besmele* denirdi¹. Bu tören Topkapı Sarayı'nın harem bölümünde bulunan Darüssade Ağası dairesinde yapılırdı. Eğitim faaliyetleri bu dairenin bulunduğu binanın üst katındaki *Şehzadegân Mektebi* denilen özel bir mekânda devam ettirilmekteydi. Topkapı Sarayı dışında yaşayan şehzadeler için de bulundukları saraylarda bu maksatla özel daire oluşturulmuş idi². Şehzade eğitiminin bu ilk aşaması, genel olarak *Kur'an-ı Kerim* okuma, yazı yazmayı öğrenme gibi temel bilgi ve beceri kazandırmayı hedeflemekteydi. Bu yaşlarda her şehzadenin *Kur'an'ı* hatmetmesi arzu edilmekteydi. Eğitim süreci ilerledikçe ilmiyal, ahlâk, tarih, dini ilimler öğretilir; ayrıca ata binmek, kılıç, kalkan, ok, mızrak atmak, avlanmak gibi savaş için gerekli beceriler kazandırılırdı.

* Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Dersin besmele ile başlaması uygulamasının Osmanlı tarihi boyunca geçerli bir âdet olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Leyla (Saz) Hanım, anılarında ilk dersin padişahın huzurunda "Bismillah" sözüyle başladığını belirtmektedir. Leyla (Saz) Hanım, *Anılar 19. Yüzyılda Saray Haremi*, Çeviren: Şen Sahir Silan, İstanbul, 2000, s.97.

² Osman Ergin, *Maarif Tarihi*, I, İstanbul, 1977, s.6-7.

Şehzade eğitiminde en önemli aşama, teorik ve pratik bilgilerin birlikte verildiği, devlet yönetme tecrübesinin kazandırıldığı *sancağa çıkma* dönemiydi. Belirli bir yaşa gelen her şehzade, yanında valide sultan, maiyetinde hocası, lalası ve diğer usta öğretici ve danışmanların da olduğu kalabalık bir heyet ile *bey* tayin edildiği sancağa giderdi. Şehzade ile birlikte valide sultanın da sancağa gittiğine dair bilgiler XV. yüzyılın başlarına değin uzanmaktadır. Valide Sultan, oğlunun eğitiminin takipçisi ve denetçisi olduğu kadar sancağın yönetimini de gözetlerdi. Lala tarafından şehzadenin iyi eğitilmediği, yanlış yönlendirildiği durumlarda müdahaleci olmakta, gerektiğinde sultana şikayet mektubu göndermekteydi³.

Osmanlılar tarafından XVI. yüzyıl sonlarına dek uygulanan bu usulün son derece başarılı olduğu görülmektedir. Devletin küçük bir modeli olan sancakta divan toplamaktan halkla ilişkilere, askere kumanda etmekten bürokratik işlemlere, vergi meselelerini çözmekten memleket teftişine varıncaya kadar, devlete ait her türlü yönetim bilgi ve yeteneğini elde eden şehzade, bir gün gelip de saltanat makamına geçtiğinde idare usullerinin tamamına vakıf, acemilik çekmeyen bir yönetici olmaktaydı. Bu başarılı sistem son olarak III. Mehmed'in (1596-1603) sancağa gönderilmesinin ardından terk edilmiştir.

Sancağa çıkma usulünün bırakılmasıyla şehzadelerin eğitiminde *Kafes usulü* denilen yeni bir uygulama başlatılmış oldu. Buna göre babası vefat eden şehzade sarayın belirli bir bölümünde, emrine tayin edilen sınırlı sayıda harem ağası ve cariye ile hayatını devam ettirmek mecburiyetindeydi. Bir şehzadenin burada yaşadığı süre zarfında elde ettiği teorik bilgi yeterli olsa da, dışarı ile irtibatı olmayan, hayatı, insanları ve olayları görmeyen, tanımayan, adeta sosyal gerçeklerden kopuk bir zaman geçirdiği aşikâr idi. Buradaki hayat sıkıcı ve bunalıcıydı⁴. Dış dünya ile ilgili bilgiler, genelde

³ Meselâ Leslie Pierce'in, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunda Hükûmranlık ve Kadınlar*, İstanbul, 2000, s.64-65'te aktardığına göre II. Bayezid'in hanımı Gülruh Hatun, oğlu Alemsâh'ın nezaretinde olmak üzere sancakta bulunmaktaydı. Şehzadenin lalasının uygunsuz hareketlerinden dolayı Gülruh Hatun kendisini padişaha şikayet etmiş ve lalayı şehzadeyi "hilâf-ı şer" ve örf" davranmaya ikna için içki içmeye teşvik etmekle suçlamıştı.

⁴ Kafes hayatı yaşamak zorunda kalan şehzadelerin, can sıkıntısından kurtulabilmek için kendilerini bir takım meşguliyetlere verdikleri; hat, musiki, sedef kakmacılık, mücevhercilik, kuyumculuk, tornacılık, marangozluk, cilt yapımı, fildişi ve abanoz işlemecilik, sahtüyan üzerine nakış yapma gibi sanatlarla uğraştıkları; bazılarının ise basbayağı sanatkârâne işler yaptıkları görülmektedir. Meselâ III. Ahmed devrin meşhur hattatlarından olan Hafız Osman'dan sülüs ve

şehzadelere cariyelerce ulaştırılan, çoğu zaman dedikodu ve abartımlarla dolu olurdu⁵. Bu durumu Sultan II. Süleyman'ın tahta çıkarken söylediği sözler oldukça dramatik biçimde gözler önüne sermektedir. 1687 yılında tahta çıkan yeni padişah kendisini kafesten almaya gelen saray görevlilerine "Ölüm fermanım çıkmışsa söyleyin Namazımı kılayım da aldığınız buyruğu öyle yerine getirin. Çocukluğumdan beri kırk yıl hapislik çektim. Hemen ölmek, her gün biraz ölmekten yeğdir. Tek bir nefes için ne korkulara katlanıyoruz!" diyerek ağlamıştı⁶. Yine Sadrazam Siyavuş Paşa'ya, kafes hayatının acımasız yönünü şöyle tasvir etmekteydi: "Kırk yıldır bir karanlık yerde mahpus ve hayattan meyûs iken yeniden dünyaya gelip gözüm açtım ve âlemi hercümerç buldum; iki eteklerimizi belimize çalıp din ve dünyamıza hayırlı işlerde bulunmağa sây edelim."⁷

Yeteneği ne olursa olsun yıllarca sosyal hayattan kopuk yaşayan böyle bir şehzadenin hükümdar olduğunda öğreneceği çok şey bulunmaktaydı, adeta sıfırdan başlayarak hayatın her alanını öğrenmeye mecburdu. Halbuki bulunduğu makam bir şeylerin öğrenileceği değil, mevcut bilgi birikiminden yararlanılarak icraatların yapılacağı bir makamdı. Koca bir devletin yönetileceği yerd. Dolayısıyla XVI. yüzyıl öncesinde saltanat makamına geçmeye zihniyet ve bilgi bakımından hazır durumdaki şehzadeler düşünüldüğünde, kafes usulünün uygulandığı dönemdekilerin ne derece yetersiz, başarısız, amaçsız, hatta devleti felakete sürükleyici bir eğitim sürecinden geçtikleri kolaylıkla tahmin edilebilir.

Osmanlı Devleti'nde Baulılaşıma eğilimi yayıldıkça, Avrupa devletleriyle ilişkiler geliştikçe kafes usulüne bakış da değişmeye başladı. Özellikle Tanzimat'tan itibaren şehzadelerin dışarıya daha fazla açıldıkları, saraydaki bazı toplantılara katılabildikleri, padişahların yurt içi ve yurt dışı seyahatlerine

nesih, Veliyüddin Efendi'den de ta'lik dersleri almıştı. O kendi yaptırdığı Sultanahmed ve Üsküdar'daki çeşmelerin kitabelerini bizzat yazmıştır. Yine II. Mahmud'un da şehzadeligi döneminde hat sanatını öğrenmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon, 1999, s.84.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1988, s.110-116, 127-128.

⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul, 2004, s.66.

⁷ Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s.115.

katılanların olduğu görülmüştür⁸. XX. yüzyıl başlarında ise artık kafes hayatı uygulaması tamamen geride kalmış, şehzadeler daha rahat bir biçimde yaşamaya, padişahın izniyle yurt içinde ya da yurt dışında ziyaretlerde bulunmaya başlamışlardı. Örneğin Veliâht Yusuf İzzettin Efendi, 1910 yılı baharında İngiliz Kralı VII. Edward'ın ölümü ve yeni kralın taç giyme merasimi için İngiltere'ye gitmiş, dönüşte Sırbistan ve Bulgaristan'a da uğrayarak bu ülke krallarına iade-i ziyarette bulunmuştu. Aynı şehzade 13-30 Ağustos tarihlerinde Almanya'daki askeri manevraları izlemek üzere bu ülkeye gitmişti⁹. Temmuz 1919 tarihinde şehzadelerden Nurettin, Şerafeddin ve Faruk efendiler İsviçre'de bulunmaktaydılar¹⁰.

XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda meydana gelen tedricî değişim, şehzadelerin sadece gündelik hayatını değil, saray hayatının her alanını, bu arada eğitim usullerini de etkilemiş, şehzadelerin eğitiminde çağdaş anlayış ve değerlere doğru bir gidiş söz konusu olmuştu. Ülke genelindeki eğitim hareketleri, değişik ölçekte de olsa şehzade eğitimine yansımış idi.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde eğitim alanında meydana gelen gelişmeler önemli araştırmalara konu olmuştur¹¹. Buna karşılık şehzade eğitimi, öneminin aksine, araştırmacıların dikkatini beklenen ölçüde çekmemiştir. İşte bu çalışma böyle bir ihtiyacın giderilmesine yönelik olarak hazırlanmıştır. Araştırmamızda şehzade mektepleri, şehzadelerin eğitim

⁸ Sultan Abdülaziz, 1867'de Avrupa seyahatine çıkarken yanına oğlu Yusuf İzzeddin Efendi ile iki yeğenini de almıştı. Judy Upton-Warp, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati," *Osmanlı 2*, Ankara, s.120 Abdülaziz'in Avrupa seyahatine katılan bu iki şehzade Sultan Abdülmecid'in oğulları, geleceğin padişahları olan Murad ve Abdülhamid idi. Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, İstanbul, 1999, s.167.

⁹ Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul, 2004, s.100, 158-159; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükelâ (MV)*. 190/33, 21/Ş /1332 / 15 Temmuz 1914; BOA, MV. 152/29, 22/Ca/1329/21 Mayıs 1911.

¹⁰ BOA, MV. 216/68, 7/L /1337 / 6 Temmuz 1919.

¹¹ Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki eğitim faaliyetleriyle ilgili dikkat çekici çalışmalar arasında Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)* Ankara, 1996; Vahdetin Engin, *Mektebi Sultanî*, İstanbul, 2003; İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990; Abdurrahman Siler, *Darülfünun Tarihi*, Ankara, 1992 (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi); Ekmelettin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı," *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan H. Dursun Yıldız, Ankara, 1992; Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan H. Dursun Yıldız, Ankara, 1992. sayılabilir.

sürecinin nasıl bir yol izlediği, okutulan dersler, yapılan sınavlar ve verilen notlar, eğitimin kalitesi gibi meseleler izah edilmeye çalışılacaktır. Araştırmayı yaparken arşiv belgeleri ile kaynak ve araştırma eserlerinden yararlanılmıştır. Zaman dilimi olarak II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet yılları seçilmiştir.

ŞEHZADELERİN EĞİTİM GÖRDÜKLERİ KURUMLAR

Osmanlı Devleti'nde genel eğitim alanında yaşanan sıkıntılar, çok daha geniş boyutlu olarak hanedan mensuplarının eğitiminde yaşanmaktaydı. Sivil ya da askerî eğitim kurumlarında yaşanan kalite probleminin yanı sıra, kafes sisteminden kaynaklanan bir takım ilave meseleler de mevcut idi. XIX. yüzyılın bilhassa ikinci yarısından itibaren girilen eğitim kurumlarını ve programlarını çağdaşlaştırma çalışmalarından saraydaki eğitim kurumlarının da etkilenmemesi mümkün değildi. Özellikle II. Abdülhamid döneminde bu hususta bazı yeni teşebbüslere girildiği görülmektedir. Nitekim o yıllarda ülke genelinde yeni usulde öğretim yapacak okulların sayısı daha da artırılmıştı¹². Benzer şekilde 1879-1880'de bir *Şehzade İptidâisi* açıldığını görmekteyiz¹³.

Şehzadelerin devam ettiği bu okulun adı bazı resmî belgelerde *Mekteb-i Âli* olarak geçmektedir. Bu mektepte şehzadelerin eğitim işleriyle uğraşmak üzere seçkin bir hoca kadrosu bulunmakta, bu hocaların başında da bir mektep müdürü olup bir bakıma ilköğretimden adeta yüksek öğretim diye ifade edebileceğimiz bir seviyeye kadar devam eden kesintisiz bir eğitim sürecinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bir şehzadenin eğitim süreci boyunca alabileceği bütün temel dersler aynı kurum bünyesinde, o branşın uzmanı olan kadrolarca verilmekteydi. Böylelikle bütün öğretim kademelerinin tek bir merkezden yönetildiği, öğrencinin seviyesine uygun derslere munasip hocaların tayin edildiği bir uygulamadan

¹² Meselâ II. Abdülhamid tahta geçtiğinde 250 olan rüştiye sayısı onun saltanatının sonunda 600'e, 5 olan idadi sayısı 104'e, 5 olan Darülmuallimin sayısı 32'ye, 200 olan iptidâi okulları 4.000-5.000'e yükselmiş, 10.000'e yakın sıbyan okulu da usûl-i cedîde dönüştürülmüştü. Sayısal orandaki bu artışların kaliteye aynı derecede yansıdığı söylenemese de, gelişmenin boyutları inkâr edilemez. Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.164. Bu gayretler neticesinde tahmini bir istatistiğe göre 1800'lerde % 1 olan okur-yazarlık yüz yıl sonunda % 5-10 seviyesine ulaşabilmişti. Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev: G.Ç. Güven, İstanbul, 1996, s.148.

¹³ BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)*, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880; Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.72.

bahsediyoruz demektir. Bu kesintisiz eğitim süreci sebebiyle farklı yaşlardaki, dolayısıyla bir bakıma farklı sınıflardaki şehzadelerin devam ettikleri okul aynı olup idareciler ve öğretmenler de aynı şahsiyetler idi. Meselâ 8 yaşındaki Mehmed Burhaneddin Efendi ile 16 yaşındaki Abdülkadir Efendi ve 21 yaşındaki Mehmed Selim efendilerin not çizelgelerinde “Mubassır-ı Mekteb-i Âli abd-ı memlûkleri Baha” imzasına rastlamaktayız. Aynı şekilde Mehmed Burhaneddin Efendi’nin *Kur’an-ı Kerim* hocası ile 15 yaşındaki Ahmed Efendi ve 19 yaşındaki İbrahim Tevfik Efendi’nin *Ulûm-u Arabiye* ve *İlm-i Fıkıh* ve *Akaid* hocası aynı şahıs, yani Mehmed Eşref’tir¹⁴. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla okulda 6 yaşından 21 yaşına kadar olan şehzadeler eğitim almaktaydı¹⁵.

İlk açıldığında İhlamur Kasrı’nın bir dairesinde hizmet veren mektepte şehzadelerin dışında hanım sultanlar ile bir kısım üst düzey devlet adamlarının (bendeğânın) çocukları da eğitim görmekteydiler¹⁶. Bir ara Yıldız Sarayının Aş kapısı dışarısında iki katlı kagir bina olan mektepte daha sonra sadece zadeğânın çocukları ders görmüş, şehzadeler ise her biri için yaptırılan köşkte kendilerine ders vermek üzere gelen hocalardan eğitim almışlardır. Okulda verilen eğitim tam gün olup sabah haremnden çıkıp kendilerine ayrılan köşke giden şehzadeler, öğleyin yemek arasından sonra yeniden mektebe dönerlerdi. *Mekteb-i Âli*’nin açık kaldığı dönemde daha çok Abdülhamid’in çocuklarına hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Okulda önceleri üst düzey devlet adamlarının çocuklarıyla birlikte eğitim gören şehzadeler daha sonra söz konusu çocuklardan ayrılarak eğitim görmüşlerdir. Şehzadelerin ayrı eğitim görmesinde şu olay etkili olmuştur: “Şehzade Abdülkadir Efendi, maiyetinde bulunan Şeker Ahmet Paşa’nın oğlu Şap İzzet’e parasını vererek ya buradan ya da Avrupa’daki ticarethanelerin birinden bir takım eşya ısmarlamış. Eşyalar gelmiş şehzade tarafından da teslim edilmiş, fakat bir müddet sonra parasının tediyesi talebini havi fatura da saraya gelmekte gecikmemiştir. Eşyanın bedeli ticarethanece alınmamış

¹⁴ BOA, *Yıldız Perâkende Evrakı-Maarif Nezareti Maruzatı* (Y. PRK. MF), 2/78, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

¹⁵ BOA, Y.EE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

¹⁶ BOA, Y.EE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880. Belgede eğitimin “...bir müddetten beri İhlamurda kain Kasrı Âlinin mekteb itti haz buyrulan dairesinde...” devam ettiği belirtilmekteydi. Tahsin Paşa, mektebe devam edenlerle ilgili şu bilgiyi vermektedir: “Suştan Hamid, şehzadelere mahsus mektebe bazı ekabir çocuklarının devamına müsaade etmişti. Nitekim bilahare Mekke Emiri olan Şerif Haydar Paşa gençliğinde bu mektebe devam etmişti.” Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s.30.

olacak ki bu yola gidilmiş ve işte bu hadise Abdülhamid II üzerinde fena bir tesir bırakmış; Zadehanlar şehzadenin ahlakını bozuyorlar diyerek” onları değişik mekteplere ve görevlere göndererek şehzadelerle alakasını kesmiş ve bundan sonra mektep tamamen şehzadelere mahsus olmuştur¹⁷.

Mekteb-i Âli’nin açıldığı ilk dönemlerde (1880’de) Abdülhamid’in çocuklarının yanı sıra diğer şehzadelerden bazılarının meselâ Abdülmecid, Şevket ve Seyfeddin efendilerin de burada eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. Fakat sonraki yıllara ait kayıtlarda padişahın kendi şehzadelerinin dışındaki şehzadelerin isimlerine rastlanmamaktadır. Bu durum mektebe devam edenlerin sayısının sınırlı olduğunu göstermektedir. Gerçekten de Sultan Abdülhamid’in kendi oğullarına gösterdiği ihtimamı kardeşlerine ve yeğenlerine göstermediği, hanedanın diğer mensuplarınca zaman zaman dile getirilmekteydi. Nitekim Sultan Reşad’ın oğlu Ziyaeddin Efendi, çocuklarının eğitim ve terbiyesine son derece itina gösterirken “Bizler muhtelif sebeplerle cahil kaldık artık ne kadar çalışsak muvaffak olamayız. Atı alan Üsküdarı geçti” diyerek üzüntülerini dile getirmiştir. Veliahd Reşad Efendi’nin de Sultan Abdülhamid’in, evlatlarına yaptığı baskıdan dolayı tahsillerinin noksan kalmasına üzüldüğü nakledilmektedir¹⁸.

II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte şehzadelerin eğitim gördüğü özel mektep kapatılmış, bundan böyle onlar da diğer devlet okullarında okumaya başlamışlardı¹⁹. Bununla birlikte II. Meşrutiyetin ilanından sonraki dönemde bir kısım hocalar vasıtasıyla sarayda özel derslere devam edildiği, Yıldız Sarayı bahçesinde yer alan köşklere birine ait odanın her okulda bulunması gereken masa, sıra, karatahta ve tebeşir gibi araç-gereçlerle donatılarak burada 1915’ten itibaren eğitim yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır²⁰.

Şehzadelerin eğitimi sırasında sadece *Mekteb-i Âli* ile yetinilmemiştir. Devrin en şöhretli eğitim kurumlarından olan *Mekteb-i Sultanî*’den de bu amaçla yararlanılmıştır. Nitekim yukarıda ismi geçen Ahmed Efendi ile Mehmed Selim Efendi, bu okula bir süre devam etmişlerdi. *Mekteb-i Sultanî*’nin devrin standartlarının çok üstünde eğitim vermesi hanedan men-

¹⁷ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1049-1052.

¹⁸ Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul, 1964, s.49, 124, 132. Son derece azimli bir şahsiyet olan Ziyaeddin Efendi 40’lı yaşlarda Tıbbiyye’yi bitirmiş, hatta yakın çevresindeki bir kısım insanları muayene ederek ve ameliyatlara da katılarak mesleğini icra etmişti.

¹⁹ Engin, *Mekteb-i Sultanî*, s.229-231.

²⁰ Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, s.14, 24.

suplarının da burada eğitilmesine yönelik bazı arayışları beraberinde getirmiş, hatta II. Meşrutiyetin ilanından sonra II. Abdülhamid'in oğlu Mehmed Abid, Sultan Mehmed Reşad'ın torunları Mehmed Nazım, Mahmud Namık ve Ömer Fevzi, Halife Abdülmecid'in oğlu Ömer Faruk Efendi ve bazı sultanzadeler burada yatılı öğrenci statüsünde eğitim almışlardır²¹.

II. Meşrutiyet sonrasında dışarıya daha da açık hale gelen saray hayatı şehzadelerin eğitiminde yeni ufuklar açılmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde bir kısım şehzadenin *Harbiye Mektebi*'ne kayıt yaptırması önemlidir²². Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketlerinde bu mektebin ve mektep mezunlarının oynadığı rol dikkate alındığında, bazı şehzadeler için bu yolda tercihte bulunulması, sarayda bir zihniyet değişiminin yaşandığını göstermektedir. Hatta bu zihniyet değişiminin bir göstergesi olarak şehzadelerin yurt dışındaki okullarda da eğitilmesi söz konusu olmuştur. Nitekim Sultan II. Abdülhamid, şehzadeleri Viyana'daki *Trezyanom Mektebi* (Theresianum) ne göndererek eğitim aldırarak istemiş, fakat hafiyelerin olumsuz kanaat belirtmeleri yüzünden bu niyetinden vazgeçmişti. Onun yapamadığı uygulama II. Meşrutiyet sonrasında gerçekleşebilmiş ve Ömer Faruk Efendi'nin Viyana'daki *Trezyanom Mektebi*²³nde bir süre eğitim alması sağlanmıştır²⁴. Konuyla ilgili 28 Şubat 1914 tarihli Meclis-i Vükela kararına göre "Şehzade Mecid Efendi hazretlerinin mahdumu Ömer Faruk Efendi hazretlerinin Viyana'da tahsil-i askerîsini ikmal etmesi için vuku bulacak masârifin Harbiye Nezareti bütçesinin tertib-i mahsusundan tesviyesi..." münasip görülmüş idi²⁵. Şehzade, Viyana'daki bu eğitiminden başka Prusya Potsdam'da bir askeri akademiye de bitirmişti²⁶. Yine Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda şehzadelerden Osman Fuad, Abdülhalim ve

²¹ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.229-231. Engin, söz konusu şehzadelerin okuldan mezun olup olmadıkları hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

²² Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin (doğ.1856 veya 1857) Harbiye'nin Kara kuvvetleri bölümünde okuduğuna dair bilgiler mevcuttur. Ercüment Ekrem Talu-Ziya Şakir, *Şehzade Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü İntihar mı Etti*, Yayına Hazırlayan: Tahsin Yıldırım, İstanbul, 2005, s.12.

²³ Askeri okul 1754 yılında devlet yönetimindeki reformlar sırasında Kraliçe Maria Theresia tarafından kurulmuştur. <http://www.gewi.uni-graz.at/edu/schul/voseel.doc>

²⁴ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1050 ve 1079.

²⁵ BOA, MV, Lef:1, 196/139, Lef:1, 1333 R 13, 15 Şubat 1330/28 Şubat 1914.

²⁶ Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İstanbul, 2002, s.37-38. Dönemine göre bir hayli kaliteli bir eğitim almış olan Ömer Faruk Efendi, İkinci İnönü Savaşından sonra Anadolu hareketine katılmak üzere İnebolu'ya gelmiş, ancak Ankara değişik gerekçelerle buna karşı çıkmıştı. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, IV, Ankara, 1974, s.85-86. Ayrıca şehzade, I. Dünya savaşına katılarak Verdun cephesinde savaşmıştır. Adı geçen şehzadenin sosyal hayatta son derece aktif olduğu, sportif faaliyetlerle yakından ilgilendiği, hatta 1919'da 21 yaşındayken devraldığı Fenerbahçe Kulübü başkanlığını 1924 yılına kadar sürdürdüğü bilinmektedir. Murat Bardakçı, *Hürriyet*, 16 Ocak 2006.

Abdürrahim efendiler Almanya'da askerî eğitim almışlar, Kasım 1915 tarihli Meclis-i Vükela kararından anlaşıldığına göre, bir senedir bu ülkede bulunan şehzadelerin masraflarının bir kısmı Harbiye Nezareti'nin örtülü ödeneğinden karşılanmıştı²⁷.

Saraydaki eğitimde yaşanan zihniyet değişiminin bir başka göstergesi de sarayda görevlendirilen hocalara olan bakışla ilgilidir. Mehmed Reşad'ın oğlu Ziyaeddin Efendi'nin karısı Ünsiyar Hanım, padişah nezdinde girişimlerde bulunarak şehzade ve sultanlarına formel eğitimden geçmiş, diplomalı bir hocanın tayin edilmesini sağlamıştır. Bu çerçevede ataması yapılan Darülmualimât mezunu Safiye (Ünüvar) Hanım, saraydaki ilk diplomalı bayan hoca idi. Ünsiyar hanım hocanın çocuklara uygulayacağı eğitimin mektep programlarına uygun olmasını özellikle istemişti²⁸.

Şehzadelerin küçük yaşlardan itibaren temel eğitimin yanı sıra muhtelif alanlarda kendilerini yetiştirmeleri için çeşitli özel ders / kurs benzeri programları takip ettikleri anlaşılmaktadır. Bunlar arasında kendilerine özel hocalar tutulması veya saray dışında hizmet veren bir kısım geleneksel eğitim kurumlarına devam edilmesi gibi uygulamalar da mevcuttu. Örneğin Vahdettin Efendi, saraydaki eğitimin yanında, saraydan habersiz şekilde Fatih Medresesi'ne bir süre devam etmiş; burada fıkıh, kelam, tefsir, hadis, *Arapça* ve *Farsça* dersleri alarak bilgisini daha da ilerletmişti. Aldığı bu dersler sayesinde İslâmî ilimler konusunda önemli ölçüde birikime sahip olduğu, padişahlığı döneminde Şeyhülislâmın bazı fetva metinlerine müdahale ederek dinî deliller ileri sürmesinden anlaşılmaktadır²⁹.

Ayrıca şehzadelerden bir kısmının çeşitli tarikatlara girerek buralarda tasavvuf eğitimi aldıkları, böylelikle kendilerini farklı bakımlardan da geliştirdikleri söylenebilir. Nitekim padişahlardan II. Abdülhamid Şâzelî ve Kadirî³⁰, Mehmed Reşad Mevlevî³¹, Vahdettin ise Nakşî-Halidî tarikatına³² mensup idi. Padişahların yahut şehzadelerin bu tarikatlarla ilgileri sempati veya sohbetlere iştirak tarzında olabileceği gibi, o tarikata ait bazı dinî

²⁷ BOA, MV, 199/139, Lef:1, 29 Zilhicce 1333/ 08.11.1915. Şehzadelerin doğum tarihlerini Ayşe Osmanoğlu 1894 olarak vermektedir. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul, tarihsiz, s.56.

²⁸ Ünüvar, *Aynı eser*, s.13-15.

²⁹ Bardakçı, *Şahbaba*, s.37-39.

³⁰ Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s.22.

³¹ Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, s.128.

³² Bardakçı, *Şahbaba*, s.39.

ritüellerin icrası şeklinde cereyan etmiş olması muhtemeldir³³. Öte yandan bu şahsiyetlerin mensubiyet duydukları şeyhlerin dünyaya bakış ve algılayışlarının tesiri altında kalmaları da muhakkaktı³⁴.

EĞİTİM SİSTEMİ, DERSLER VE SINAVLAR

Sultan II. Abdülhamid şehzadelerin eğitimine çok büyük önem vermekte ve şehzade hocalarından bizzat rapor ve bilgiler almakta, bugünkü anlamıyla karne diyebileceğimiz şekilde, dersler ve derslerden alınan notlar düzenli olarak kendisine takdim olunmaktaydı. Padişahın ilgisinin de katkısıyla *Mekteb-i Âli*'ye devam eden öğrenciler, dersleri belirli bir disiplin anlayışı içerisinde ve büyük bir ciddiyetle takip etmekteydiler. Hanedan mensuplarının çocuklarını hocalara teslim ederken geleneksel Türk eğitim modelinde yeri olan "Eti senin kemiği benim" anlayışına uygun sözler söyledikleri, böylece hocaları eğitim verirken saltanat mensubu olmaları sebebiyle talebelerine karşı çekingen davranışları önlenmekte idi³⁵. Dolayısıyla hocanın sıkı disiplininden şehzade olmak dolayısıyla kurtulmak söz konusu değildi. "Mektebin idaresi sarayca nüfuzu bulunan Çerkez Lala Hurşid Bey adında birisine verilmiş, Hurşid Bey mektep talebesine yani şehzadelere ve zadegana dayak bile atarmış. Hatta bir defasında talebeden Abdülmecid Efendi (halife) dayak korkusuyla kaçıp Sultan Abdülhamid'e iltica etmiş, Müdür Hurşid Bey onu Hünkârın yanından alarak ve kulağından tutarak getirip yine talebe arasında dövmüştür."³⁶

İncelediğimiz belgelerden, batı tarzı eğitim sisteminin getirdiği bazı yenilikler ya da batıyla ilişkilerin sıklaşmasından dolayı yeni bir takım derslerin

³³ Abdülhamid, Şâzeli tarikatı şeyhi Hamza Zâfir ile ahabplık kurmuş, bu vesile ile tarikata girmişti. Yine bu tarikaun önde gelen isimlerinden Ebulhüda Efendi'yle de yakın ilişkisi vardı. Osmanoglu, *Babam Abdülhamid*, s.22.

³⁴ Örneğin II. Abdülhamid dinî vazifelerini yerine getiren bir şahıstı. Padişahın kızı Ayşe Osmanoglu "...babam doğru ve tam dinî itikada sahip bir Müslümandan başka bir şey değildir. Beş vakit namazını kılar, Kur'an-ı Kerim okurdu." demektedir. Osmanoglu, *Babam Abdülhamid*, s.21-22. Uşaklıgil, Mehmed Reşad'ı "müteassıb denecek bir dereceye çıkmaksızın pek ziyade dindar" olarak nitelendirmektedir. Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul, 1965, s.343-344. Mevlevî olan Mehmed Reşad saray başımamına "çok şükür elhamdülillah cenab-ı hakka bir rekat bile namaz borcum yoktur" dermiş. Ünüvar, *Saray Hauralarım*, s.52.

³⁵ Nitekim 1915'te Şehzade Ziyaeddin Efendi'nin çocuklarına hoca olarak atanan Safiye Ünüvar'a çocukların annesi; "Yalnız sizden ricam şudur: Dershaneden içeri girer girmez sultanlık yoktur. İstedığınız gibi kendilerine muamelede serbestsiniz." demişti. Ünüvar, *Saray Hauralarım*, s.14.

³⁶ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1050.

okutulması (*Arapça* ve *Farsça* gibi klasik dönemlerde de öğretilen derslerin yanında *Fransızca* öğretimine de yer verilmesi gibi) şeklindeki uygulamalara başlandığını, fakat bunun yanında geleneksel ders ve konuların eğitim hayatında yer almaya devam ettiğini görmek mümkündür. Özellikle eğitim sürecinin başlangıç yıllarında geleneğin esas alındığını, dinî bilgilere tamamıyla vâkıf, güzel ahlâk sahibi çocukların yetiştirilmesinin hedeflendiği söylenebilir. Meselâ Sultan Abdülaziz'in oğlu Abdülmecid Efendi'nin 12 yaşında³⁷ olduğu sırada yani 1880 Aralık ayında okuduğu dersler *Kur'an-ı Kerim*, *İlmihâl*, *Risale-i Ahlâk*, *Tuhfetü'l-Şâhân*, *Arabî Emsile*, *Hatt-ı Sülûs* ve *Nesih* idi³⁸. Bundan yaklaşık altı ay kadar öncesine ait bir belgeden öğrendiğimize göre ise aralarında Abdülmecid'in de olduğu ve yaşları 6 ile 12 arasında değişen şehzadelerin aldıkları dersler şöyleydi: *Kur'an-ı Kerim*, *Telaki*, *Dürr-i Yekta*, *Türkçe okuma*, *Coğrafya*, *Hüsn-ü Hat*, *Fransızca okuma yazma* ve *tercüme*, *Fransızca güzel yazı*, *La Fontaine'den hikayeler*³⁹.

Örgün öğretimin ülke çapında yayılmasına paralel olarak müfredat programlarında standartlaşmanın gerçekleştiği, şehzadelerin devam ettikleri mektebin de buna az - çok ayak uydurduğu, devlet salnamesinde saraydaki iptidâî mektebin de diğer iptidâî mekteplerle birlikte zikredilerek ayniliğin gösterildiği görülmektedir⁴⁰. Nitekim aynı yıllardaki *iptidâî mekteplerde* okutulan derslerle şehzadelerden iptidâî mektep seviyesinde eğitim görenlerin ders müfredatı arasında, tamamen aynı olmasa da, benzerlikler vardır. Buna misâl olmak üzere II. Abdülhamid'in oğlu Mehmed Burhaneddin Efendi'nin sekiz yaşındayken Şubat, Mayıs ve Temmuz 1893'teki imtihan sonuçlarının yer aldığı cetvellerdeki dersler ile normal iptidâî mekteplerin dersleri gösterilebilir. (Tablo-1).

³⁷ M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara, 2001, s.172-174.

³⁸ BOA, (Yıldız Perâkende Evrakı-Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Arızaları) Y.PRK.SGE, Lef: 1, 1/55, 29 Zilhicce 1297/12 Aralık 1880.

³⁹ BOA, YEE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

⁴⁰ Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.72.

Tablo 1. Mehmed Burhaneddin'in aldığı dersler ve aynı dönemdeki iptidai mekteplerin dersleri

Mehmed Burhaneddin'in aldığı dersler (8 Yaşında)	İptidai mekteplerin müfredatı	Mekteb-i Sultani'de iptidai kısımda (ilk üç sene) okutulan dersler
Talim-i Kıraat, Talim-i Kıraat ve İmla	Kıraat	Kıraat ve Yazı
Hüsn-ü Hatt	Hüsn-ü Hatt	Hatt-ı Rika
Esmâ-yı Osmaniye ve İmla	İmla	İmla ve Ezber
Kuran-ı Kerim	Kuran-ı Kerim	Ulûm-ı Diniye
İlmihâl	İlmihâl	-
Risale-i Ahlâk	Ahlâk	-
Hesab-ı Zihnî	Hesap	Hesap*
İdman-ı Zihnî	Tecvid	-
-	Sarf-ı Osmanî	Muhtasar Sarf-ı Türkî
-	Elifba	-
-	Kısa Osmanlı Tarihi ve Coğrafyası	-

Kaynak: BOA, Y.PRK.SGE, 5/25. Lef:1; 5/104, Lef:1, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893; Y.PRK.MF, 2/78, Lef:3; 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893. Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.77. Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s. 906; Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.73.

Tablo-1'de verdiğimiz bilgilere baktığımızda burada normal iptidai mekteplerin üç yıllık müfredatıyla Mehmed Burhaneddin Efendi'nin aldığı dersler arasında, özellikle ikinci sınıftakilerle büyük benzerlik vardır. İptidai mekteplerin ikinci sınıfında okutulan *Kur'an-ı Kerim*, *İlmihal*, *Ahlâk*, *İmla*, *Kıraat*, *Hesap*, *Hüsn-ü Hatt* gibi dersler küçük isim farklılıkları hariç aynen şehzade tarafından da okunmaktadır. Fakat şehzade, mekteplerdeki *Tecvid* dersini almazken, ilave olarak *Hesab-ı Zihnî* ve *İdman-ı Zihnî* adıyla iki farklı ders almaktaydı⁴¹. Mehmed Burhaneddin Efendi'nin 8 yaşında iken

* Bu ders *Fransızca* kısımda okutulmaktaydı.

⁴¹ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25. Lef:1, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

okuduğu derslerle iptidai 2. sınıf derslerinin büyük ölçüde benzeşmesi, şehzadenin önceden bir yıl daha ders okuduğunu düşünmemize yol açmaktadır ki, şayet bu tespit doğruysa şehzadenin en azından yedi yaş civarındayken eğitime başladığı ileri sürülebilir. Nitekim bazı şehzadelerin daha küçük yaşta okula başladıkları da görülmekteydi. II. Abdülhamid'in oğlu İbrahim Tevfik ile Abdülaziz'in oğlu Seyfeddin 6 yaşında iken iptidai mektebe başlamışlardı¹².

Tablo 1'deki bilgiler incelendiğinde 8 yaşında olan Mehmed Burhaneddin Efendi ile daha önce aldığı dersler sayılan 12 yaşındaki Abdülmecid Efendi'nin okudukları arasında bir paralellik bulunmaktadır. Bu demektir ki ortalama 12 yaşlarına kadar şehzadelerin gördükleri eğitimin genel çerçevesi, Kur'an okumak, ibadet edebilme usullerini öğrenip uygulamak, okuma ve yazı yazmayı öğrenmek, güzel ahlâka dair nasihatler dinlemek ve okumak, basit ve zihni eksersize dayalı hesap yapmaktan ibaret idi.

Şehzadeler akranlarıyla büyük oranda benzer dersler almalarına rağmen seviye bakımından iptidai mektepte okuyan bir öğrenci ile durumunu kıyaslamak, incelemeye tabi tutulan belgelerin içeriğinin kısıtlı oluşundan dolayı mümkün olamamaktadır. Fakat yine de derslerin özel hocalar tarafından veriliyor olması, eğer kullanılıyorsa eğitim araç ve gereçlerinin yeterliliği gibi daha bir çok husustan ötürü şehzadelerin daha kaliteli bir eğitim aldıkları ileri sürülebilir. Burada hemen belirtelim ki muhtemelen şehzadelerin eğitim seviyelerini gösterir bir sınıf kavramı yoktu. Saraydaki mektebin diğer mekteplere göre daha esnek bir program izlemiş olabileceği tahmin edilebilir. Özellikle öğrencinin yaşına göre zaman içerisinde yeni bir takım derslerin ilave edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Bu durum normal eğitim kurumlarında okuyan öğrencilerden farklı olarak çok sayıda dersin alınmasını mümkün kılmaktaydı. Nitekim daha büyük yaşlardaki şehzadelerin, aynı dönemdeki rüştiye ve idadilerde okutulan derslerden farklı dersler aldıkları bilinmektedir. (Tablo-2).

¹² BOA, Y.EE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/31 Mayıs 1880.

Tablo 2. Bazı Şehzadelerin Aldıkları Dersler ve Diğer Okulların Yaklaşık Eşzamanlı Müfredatları

Şehzadeler ve Aldıkları Dersler ⁴³	Mekteb-i Sultani Türkçe Tali (Orta) Kısım Dersleri ⁴⁴	Rüşdiyelerde Okutulmuş Dersler ⁴⁵	Mekteb-i Sultani Türkçe Âli (Yüksek) Kısım Dersleri ⁴⁶	İdadilerde Okutulmuş Dersler ⁴⁷	İstanbul Medreselerinde Okutulmuş Dersler ⁴⁸	Darülfünun'da Okutulmuş Dersler ⁴⁹
Ahmed Efendi (15 yaşında)	Kavaid-i Lisan-ı Osmani,	Ulum-ı diniye	Kitabet Arapça	Türkçe Mantık	Sarf Nahiv	Ulum-ı Diniye Şubesi
	Arapça Türkçe Okuma Ezber ve İmla Hüsn-i Hatt Ulum-ı Diniye İmla Kıraat ve Ezber Farsça Kitabet	Arapça Hesap Coğrafya Hendese Türkçe Tarih Hatt Usul-ü defter	Farsça Osmanlı Tarihi İlm-i Ahlak Ulum-ı Diniye Kitabet-i Resmîye ve Belâgat Ahlak ve Mantuk	Cebir Müsellesat Hendese-i musattaha ve mücemesse Coğrafya-yı Osmani Kozmoğrafya	Mantık Akaid Şerhi Kadımîr Celal	Tefsir-i Şerif Hadis-i Şerif Usul-ı Hadis Fıkıh Usul-ı Fıkıh İlm-i Kelam Tarih-i Din-i İslam Edebiyat Şubesi Dersleri
Kuranı Kerim İlm-i Hal İmla Tarih-i İslam Hesab Talim-i Farsî Coğrafya Fransızca İmla-yı Osmani			Tercüme Hüsn-i Hatt Fıkıh İslam Tarihi	Tarihi Umumi Tarih-i Osmani Fransızca Kitabet Resim Tarama Jimnastik		Edebiyat-ı Osmaniye Edebiyat-ı Arabe Edebiyat-ı Farsîye Edebiyat-ı Fransaviye Tarih-i Osmani Coğrafya-yı

⁴³ BOA, Y. PRK. SGE, 5/25, Lef:1, 2, 3, 30 Receb 1310 / 17 Şubat 1893; BOA, Y. PRK. MF, 2/78, Lef:1, 2, 3, 11 Zilkade 1310 / 27 Mayıs 1893; Y. PRK. SGE, 5/104, Lef:2, 3, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

⁴⁴ Belirtilen dersler 1900 yılı salnamesinde yer almaktadır. Ancak müfredatta okulun kuruluş tarihinden (1867), 1911'e kadar bir kaç dersin eklenmesi dışında fazla oynama yapılmamıştır. Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.62-65.

⁴⁵ Belirtilen dersler 1896 yılı Sivas Rüşdiyesi müfredatıdır. Kodaman, *Eğitim Sistemi*, s.77.

⁴⁶ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.63-65.

⁴⁷ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, V, Hazırlayan: Tefik Güran, Ankara, 1997, s.96.

⁴⁸ İzgi, İstanbul medreselerinden icazet alan bazı öğrencilerin derslerini örnek vererek buralarda okutulmuş derslerin ne denli çeşitli olduğunu göstermektedir. Örneğin Göynüklü Mustafa Zühdi 1870'li yılların başında İstanbul'a gelerek Çorlulu Ali Paşa 2. Medresesinde sarf, nahiv, mantuk, belagat, fenn-i münazara, fıkıh, usul-u fıkıh, ahlak, hikmet, hadis ve tefsir ilimlerini tahsil etmişti. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, İstanbul, 1997, s.109-110.

⁴⁹ Müfredat, 1900 yılında açılan Darülfünun-i Şahane'ye aittir. Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1219-1220.

						Umumi ve Osmani ve Ümrani İlm-i Âsar-ı Atika Usul-i Terbiye ve Tedris Hikmet-i Naza-riye (İlm-i Ahvalin Nefis, Mantık, Ahlak, Hikmet-i Bedayi)
						Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi
Abdülkadir Efendi (16 yaşında)						Cebr-i Alâ Hendese-i
Kuranı Kerim Dürr-i Yekta İmla Tarih-i İslâm Hesab Tahmim-i Farisi Coğrafya Fransızca İmla-yı Osmani, Hesab-ı Mükemmel						Halliyec Hesab-ı Tamamî ve Tefazuli Hesab-ı İhtimalî Hikmet-i Tabiye İlm-i Ahval-i Cevviye Kimya-yı Uzvi Kimya-yı Gayri Uzvi Kimya-yı Hayati İlm-i Hayvanat
İbrahim Tefrik Efendi (19 yaşında)						
Mecmaü'l-Adâb Dürr-i Yekta Pend-i Attar Sarf-ı Arabî Hesab Hendese İmla Coğrafya Fransızca Tarih-i İslâm Usul-ü İnşâ Hesab-ı Mükemmel						
Mehmed Selim Efendi (21 yaşında)						

Mecmaü'l-Adâb						
Sarf-ı Arabî						
Pend-i Attar						
İmla						
Hesab-ı						
Mükemmel Hendese						
Alıval-ı Nücum ve Felekiyât						
Fransızca						
Nahv-i Arabî						
Usul-ü İnşa						

Tablo-2 incelendiğinde 15 yaşındaki Ahmed Efendi ile 16 yaşındaki Abdülkadir Efendi'nin derslerinde bir paralellik göze çarpmaktadır. Ahmed Efendi bir taraftan *Kur'an-ı Kerim* ve *İlmihâl* derslerini okumaya devam ederken, diğer taraftan da *İmla-yı Osmanî*, *Tarih-i İslâm*, *Coğrafya*, *Hesap* ve *Farsça* gibi öteden beri Osmanlı eğitim sisteminde mevcut olan dersleri okumakta, bunlara ilave olarak da *Fransızca* gibi Osmanlı dünyasına artık iyice girmiş olan bir dersi de almaya başlamaktaydı. Bu dönemde *Arapça*'nın dersler arasında yer almaması dikkat çekmektedir. 16 yaşında olan Abdülkadir Efendi hâlâ *Kur'an-ı Kerim* okumaya devam etmektedir. Artık ilmihâl dersi yerine geçmek üzere yine bu kapsamda olan ve Mehmed Esad İmamzade tarafından kaleme alınan *Dürr-i Yekta* adlı eseri okumaktadır⁵⁰. Ahmed Efendi'nin okuduğu diğer dersler bir yaş büyük olan Abdülkadir Efendi tarafından da okunmaktadır. Yalnız bu sefer *Hesab* dersi yerine bir kademe ilerisi olan *Hesab-ı Mükemmel* dersi verilmektedir.

19 yaşında olan İbrahim Tevfik Efendi'nin dersleri arasında *Kur'an-ı Kerim* artık bulunmamaktadır. Anlaşılan bu sırada şehzadenin bu konudaki bilgisi oldukça yeterli hale gelmiştir. Belki de bir veya iki sene öncesinde *Kur'an-ı Kerim*'in öğretilmesi süreci sona erdirilmiş idi. Bu şehzadenin derslerine baktığımızda 15-16 yaşlarındaki şehzadelerin okudukları dersler arasında yer alan *Farsça*'nın artık okutulmadığını, yerine *Arapça* dersinin okutulduğunu, buna karşılık *Fransızca* derslerinin de hâlâ devam ettiğini görmekteyiz. *Farsça*, *Arapça* ve *Fransızca*'nın aynı anda okutulmasının bir öğrenciyi ne derece zor duruma düşüreceğini dikkate aldığımızda bunu tabii

⁵⁰ Mehmed Esad İmamzade, *Dürr-i Yekta Şerhi*, Dersaadet (İstanbul), 1315 (1899).

karşılama gerekir. Özellikle Mehmed Selim Efendi örneğinde, şehzade 21 yaşında olduğu halde Fransızca öğrenmeye devam etmesi dikkat çekicidir. Mehmed Selim 31 Mayıs 1880 tarihinde üst düzey devlet ricali tarafından *Fransızca* sınavına tabi tutulan şehzadeler arasındaydı⁵¹. Sınavda kendisinden büyük sadece Abdülmecid Efendi'nin bulunduğu dikkate alınırsa onun da burada *Fransızca* görmüş olması ihtimal dahilindedir. Eğer öyleyse şehzade 13 yıldır *Fransızca* okumaktaydı, en kötü ihtimalle Ahmet Efendi gibi 15 yaşında *Fransızca* almaya başlamıştı. Şayet o da Ahmed Efendi gibi 15 yaşlarında iken *Farsça* ve *Fransızca*'yı okumaya başlamış ise ve aralıksız olarak bu dersi okumaya devam etmekteyse, aradan geçen zamana rağmen, *Farsça*'yı öğrendiği, fakat *Fransızca*'yı öğrenemediği gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır ki, bu da şehzadenin yeteneğinin yanı sıra, *Fransızca*'nın Osmanlı genel kültürüne oldukça yabancı oluşuyla ilgili olsa gerektir.

Tablo-2'de listesi verilen derslerden özellikle İbrahim Tevfik ile Mehmed Selim Efendi'nin okuduklarına bakıldığında *Hendese*, *Ahvâl-i Nücûm* ve *Felekiyât* gibi pozitif bilimlerin okutulması önemlidir. Bununla birlikte 19-21 yaşlarındaki bu şehzadelere hâlâ soyut ahlâk öğretilerine dair *Pend-i Attâr*⁵² gibi derslerin okutulması gelenekten bir kopuşun olmadığını, şehzadelerde dinî-ahlâkî eğitimin daha ön plânda görüldüğünün göstergesi olsa gerektir. Başta *Kur'an-ı Kerim* olmak üzere *İlmihal* ve *Mecmaü'l-adâb* gibi dersler doğrudan bu gayeye yöneliktir. Ayrıca *Sarf-ı Arabî* ve *Nahv-ı Arabî* gibi *Arapça* dilbilgisi dersleri de İslâmî ilimleri anlamaya yönelik dersler olup, *Akaid-i Diniye*, *Risale-i Ahlâk*, *İlm-i Fıkıh* gibi dersler aynı paralelde ele alınabilecek derslerdi. Halbuki yirmili yaşlara gelen bir şehzade o zamana değin zaten yeterince dinî-ahlâkî ders almış durumdadır. Normal şartlarda bu yaşlarda artık gelecekte başına geçeceği devletin yönetimine katkı sağlayacağı türden siyaset, dünya tarihi, iktisat gibi derslerin okutulması gerekirdi. Her ne kadar *Tarih* dersi var idiyse de bu daha ziyade *İslâm Tarihi* ve yine bu çerçevede *Osmanlı Tarihi* idi. İslâm tarihindeki konular *Dört Halife*

⁵¹ BOA, YEE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

⁵² Şehzadelerden çoğunun aldığı *Pend-i Attar* da ahlâk öğretimi çerçevesinde değerlendirilebilecek bir derstir. Cetvellerde *Pend-i Attar* şeklinde geçen ders aslında *Pendname* adlı pek hacimli olmayan bir kitabın takibinden ibaretti. Kitap, meşhur İranlı şair ve mutasavvıf Feridüddin Attar (ö.1221) tarafından yazılmıştır. Feridüddin-i Attar, *Pendname Öğüt Kitabı*, Çeviren: M.Nuri Gençosman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985. M. Nazif Şahinoğlu, "Attar, Feridüddin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, 1991, s.95-98'de kitabın söz konusu şahıs tarafından yazıldığı şüpheli olduğunu belirtmektedir.

ve nihayet *Emeviler* dönemine kadar gelmektedir. Osmanlı tarihinin öğretilmesine yönelik olarak *Hayrullah Efendi Tarihi* adıyla bir ders vardı⁵³.

Avrupa tarihi ile dünya tarihi ve özellikle çağdaş dünya tarihinin okutulmaması, halen dünya çapında bir devleti yönetmeye aday olan insanlar için ciddi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir⁵⁴. Bu durum verilen eğitimin çağdaş normlara uygunluğu konusunun 1893'lerde başarısızlığının bir göstergesi olsa gerektir.

Şehzadelerin başarı durumlarını tespit etmek üzere imtihan evrakı ya da karneler hazırlanmaktaydı. Derslerle ilgili imtihan cetvellerinde hangi derste hangi kısma kadar gelindiği açıkça yazılmaktaydı. Bununla ilgili bazı misâller verebilecek durumdayız: Mehmed Selim Efendi'nin ders durumunu gösteren cetvelde "fıkra-yı sabr etmek bahsine gelmişlerdir"⁵⁵, Abdülkadir Efendi'nin sınav cetvelinde *Dürr-i Yekta* ile ilgili kısımda "terk-i salat bahsine gelmişlerdir" ve İbrahim Tevfik'ininde de "namazın âdâbı bahsinde bulundukları" şeklinde ifadelerle rastlanmaktadır⁵⁶. Abdülkadir Efendi'nin aldığı İmla dersiyle ilgili hoca görüşünde "Türkçe kelime (leri) hatasızca yazabildikleri" belirtilmiştir⁵⁷. Başka misâller de verilebilir: Ahmed Efendi'nin *Tarih-i İslâm* dersinde "ibaresini oldukça (iyi) okuyabildikleri", Abdülkadir Efendi'nin aynı adlı dersinde "ibaresini güzel okumakta oldukları"⁵⁸, "kıraat tarikiyle Emeviler bahsinde bulundukları"⁵⁹, Şehzade Ahmed'in ders kayıtlarında "kıraat tarikiyle Emeviler bahsinde bulundukları" ifadeleri geçmektedir⁶⁰. Aynı durum dil dersleri için de geçerli idi: Meselâ Mehmed Selim Efendi'ye ait not cetvelindeki *Nahv-i Arabî* bölümünde "hurûf-u müşebbihe bilfiil bahsine gelmişlerdir" kaydı bulunmakta *Fransızca* bahsinde ise "mükâleme suretiyle tercüme ve ef'âl ile kelimatın tatbikatı" ifade-

⁵³ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1062-1064.

⁵⁴ Nitekim Mehmed Reşad'ın sarayında başkatip olarak çalışan Halit Ziya Uşaklıgil, onun tarih bilgisi hususunda "Osmanlı tarihini pek iyi bilirdi, fakat umumî tarihe, dünya siyasetine vakıf değildi" demektedir. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.343-344.

⁵⁵ BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, Lef:2, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

Yine Mehmed Selim Efendi'ye ait başka bir not cetvelinde de "mücadebe-i nefis bahsine geldikleri" ifadesine yer verilmektedir. BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁵⁶ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:2, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁵⁷ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:3, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁵⁸ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef: 2,3, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁵⁹ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁶⁰ BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, Lef:2, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

leri geçmektedir. *Fransızca* dersiyle ilgili olarak Abdülkadir Efendi'nin imtihan cetvelinde ise "ibare kıraatıyla beraber kelimât-ı müsta'mele ezberlettirildiği" kaydı bulunmaktadır⁶¹, Aynı dersle ilgili Abdülkadir Efendi'nin kayıtlarında yine benzer ifadeler vardır: "İbare kıraatı, kelimât-ı müsta'mele ve küçük küçük cümleler terkibiyle tasrif-i efal." Ahmed Efendi'nin sınav cetvelinde de "ibare kıraatıyla beraber kelimât ezberlettirildiği" belirtilmekteydi⁶². Bütün bu örneklerden anlaşıyor ki dersler daha ziyade anlatım, okuma, ezberletme kısa metin okuma, dil derslerinde fiillerin ve kelimelerin kullanımıyla cümle oluşturma, nihayet konuşma ve tercüme şeklinde işlenmekteydi.

Şehzadelere okutulan derslerin çeşidinin yanı sıra içerikleri de önemli idi. Derslerin içeriğinde hangi konuların yer aldığını göstermek üzere *Coğrafya* dersini örnek olarak verebiliriz. Tablo-3'te 1893 yılında bazı şehzadelerin okudukları coğrafya derslerine ait içerikler verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere ders normal olarak coğrafyanın tanımıyla başlamakta, daha sonra kıtaların fizikî özellikleri ile beşerî, siyasal ve dinî özellikleri anlatılmaktadır. Yalnız tablodaki bilgiler değerlendirilirken Ahmed Efendi'nin 15, Abdülkadir Efendi'nin 16 ve İbrahim Tevfik Efendi'nin 19 yaşında olduğu hatırlanmalıdır. Dolayısıyla tabloda görülmeyen bazı konuların dersin içeriğinde olmadığını değil, İbrahim Tevfik Efendi'nin 17 ve 18 yaşlarında iken diğer bazı coğrafya konularını (meselâ Asya coğrafyası gibi) işlemiş olduğunu düşünmek gerekir. Buradan hareketle işlenen konularda bir devamlılığın mevcut olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

⁶¹ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁶² BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, Lef:3, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

Tablo 3. Şehzadelerin 1893'te Aldığı Coğrafya Dersinin İçeriği

Şehzadenin Adı	Aylar	Coğrafya Dersinin İçeriği
Ahmed Efendi (15 yaşında)	Şubat	Tarifat-ı coğrafya
	Mayıs	Avrupa kıtasının adaları
	Temmuz	Ahval-i tabiyenin ta'rizi
Abdülkadir Efendi (16 yaşında)	Şubat	Avrupa kıtasının ahval-i tabiyesi
	Mayıs	Avrupa kıtasının boğazları
	Temmuz	Avrupa kıtasının körfezleri
?		?
?		?
İbrahim Tevfik Efendi (19 yaşında)	Şubat	Afrika kıtasının memleketlere taksimi
	Mayıs	Amerika kıtasının şube-i cezire ve burunları.
	Temmuz	Afrika kıtasının vasatı memleketleriyle nüfusu ve dinleri

Kaynak: BOA, Y. PRK. SGE, 5/25, Lef:1, 2, 3, 30 Receb 1310 / 17 Şubat 1893; BOA, Y. PRK. MF, 2/78, Lef:1, 2, 3, 11 Zilkade 1310 / 27 Mayıs 1893.

İlk bakışta Coğrafyanın bazı konularıyla örtüşen diğer dersler de *Felekiyât ve Ahvâl-i Nücûm* adıyla anılan derslerdi. *Felekiyât ve Ahvâl-i Nücûm* nedir? *İlm-i Felek*, *İlm-i Nücûm* gibi değişik adlarla anılan felekiyâtın İslâm tarihinde yaygın anlamı astronomi olmakla birlikte bazen astrolojiyi de içine alacak şekilde kullanılmıştır. İslâm astronomları gökteki cisimlerin menşei ve mahiyetlerine değinmemiş, sadece onların hareketlerini ve yerlerini tespitle ilgilenmişlerdir⁶³. Öte yandan *İlm-i Ahkâm-ı Nücûm* denilen bilim dalı ise as-

⁶³ Tefvîk Fehd, "İlm-i Felek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul, 2000, s.126. "İhvan-ı Safâ'nın tanımlamasına göre ilm-i felek üç dala ayrılır: birincisi feleklerin yapısını, yıldızları ve sayıları, burçları, büyüklükleri, aralarındaki uzaklıklar ve hareketleri; ikincisi astronomi cetvellerinin (zîci ezyâc, zicaât) kullanımı, takvimlerin düzenlenmesi, tarihlerin tespiti; üçüncüsü feleklerin dönüşü, burçların doğuşu ve yıldızların hareketinden dünyada olabilecekler hakkında bilgi çıkarılmasıyla ilgilidir." İbn-i Haldun'a göre de bu bilim geometri yöntemlerine baş vurmak suretiyle yıldızlar ve gezegenlerin hareketlerini tespit edip inceleyen bir bilimdir. Fehd, "İlm-i Felek", s.126.

trolojidir. Bu bilim de dünyada meydana gelen bütün değişikliklerin gök yüzündeki cisimlerin etkisine tâbî olduğu prensibi üzerine kurulmuştur⁶⁴. Bir başka ifadeyle *İlm-i Ahkâm-ı Nücûm* "...yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sistem sayesinde gelecek, şimdiki durum ve geçmişe dair bilgi elde etmenin mümkün olduğuna inanılmasıdır." Olayların yıldızların tesirleriyle meydana geldiğine inanıldığı için yıldızların konumlarının bilinmesi önemliydi. Bu yüzden yapılacak faaliyetlerde yıldızların durumları göz önüne alınmalıydı. Bunu tayin ve tespit işi ise müneccimlere aitti. Yıldızların işler ve günler üzerindeki etkisini cetvel- lere bağlamış bulunan müneccimler, hangi işin hangi gün ve saatte yapılması gerektiğine dair yöneticilere tavsiyelerde bulunmaktaydı⁶⁵.

Bu izahattan sonra şehzadelerin aldıkları felekiyât ve ahvâl-i nücûm derslerinin içeriklerine göz atmakta fayda vardır. Ders müfredatının bir kısmı incelemeye tabi tutulan beş şehzadeden sadece Mehmed Selim Efendi' ye ait olan imühan cetvellerinde söz konusu dersler vardı. Şubat 1893 tarihli sınav cetvelinde *Ahvâl-i Nücûm* ve *Felekiyât* adıyla kayıtlı dersin içeriğine "küre-i arzın hareketleri ve küre-i semadaki burçlar bahsinde" oldukları, aynı şehzadenin Mayıs ve Temmuz ayındaki imtühan cetvellerine düşülen not- larda da sırasıyla "küre-i arzın hareketi bahsinde bulundukları" ve "küre-i arzın mürûr ve muallak olduğu bahsinde" bulundukları şeklinde ifadeler yer almaktaydı⁶⁶. Bu sınırlı açıklamalardan derslerin astronomi ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Ancak derslerde burçlar mevzuuna da yer verilmiş olması astrolo- jiye ait bir kısım bilgilerin öğrenilmekte olduğunu göstermektedir.

Osman Ergin, II. Abdülhamid'in bu dersleri müfredata koydurmasını İslâm ve Osmanlı geleneğini devam ettirmek isteğinin sonucu olarak değerlendirmektedir. Padişaha göre, hükümdarlar iktidar ve hayatlarıyla il- gili herhangi bir olayı önceden öğrenmek istediklerinden, *Felekiyât* ve *İlm-i Nücûma* vakıf olmak bir çeşit istihbarata sahip olmak anlamına geliyordu⁶⁷. Dolayısıyla herhalde II. Abdülhamid'in amacı da bu konularda bilgi sahibi padişahlar yetiştirmekti.

⁶⁴ C.A. Nallino, "Astroloji", *İslâm Ansiklopedisi*, I, 1997, s.682.

⁶⁵ Tevfik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul, 2000, s.124-126.

⁶⁶ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:3; 5/104, Lef:2, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893; BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁶⁷ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1066.

Gerçekten de Osmanlılarda Fatih Sultan Mehmed zamanından itibaren müneccimlerin görüşlerine değer verildiği anlaşılmaktadır. İlmiye sınıfı mensupları arasından seçilen *müneccimbaşı*, sadrazama mühür-ü hümayunun verilmesinden, ordunun sefere çıkmasına, ziyafet saatine ve padişah kayığının yahut tersanede bir geminin denize indirilmesine kadar bir çok işte *saat-ı muhtar* veya *eşref saati* belirler, ona göre hareket edilirdi⁶⁸. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde hâlâ *müneccimbaşı* adıyla anılan bir görevli bulunmaktaydı⁶⁹. Saltanatın sonuna kadar varlığını sürdüren *müneccimbashılar*ın son zamanlardaki görevleri sadece her yıl bir takvim yapmaktan ibaretti⁷⁰.

Müfredatta rastlamadığımız fakat şehzadelerin mutlaka aldığı anlaşılan *Müzik* ve *Resim* gibi başka dersler de bulunmaktaydı⁷¹. Bu derslerin hanedan mensuplarınca alınması adeta bir gelenektir. Diğer hanedan mensuplarında olduğu gibi şehzadeler de mutlaka *Müzik* dersleri alırdı. Nitekim Burhaneddin Efendi'nin daha yedi yaşındayken bir marş bestelemesi ve marşın Bahriye mızıkasının selamlık alaylarında çalınması bunun en büyük göstergesidir. Müzik eğitimi konusuna II. Abdülhamid'in özel bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim kızı Ayşe Osmanoglu; "evlatlarının müzikle meşgul olmasını ister, bize piyanolar ve muhtelif musikî aletleri alırdı. Huzurunda piyano çaldırır, dinler, yanlışlarımızı düzeltir, tempolara dikkat eder, böyle çalınmaz, tekrar ediniz" dediğini aktarmaktadır. Padişahın kendisine ve kardeşlerine de Sultan Abdülmecid'in Avrupa'dan birer piyano getirttiğini, Fransız ve İtalyan hocalar marifetiyle özel dersler aldirttığını biliyoruz. Örneğin II. Abdülhamid için Fransız Alexandre Efendi özel müzik hocası olarak tutulmuştu⁷². Aynı şekilde V. Murat'ın da iyi bir müzik eğitimi aldığı anlaşıyor. Vahdetin'in de iyi bir bestekâr ve sazende olması bir başka misâl olarak verilebilir⁷³. Müzik eğitimi konusunda kız-erkek ayrımı yapılmamaktaydı. II. Abdülhamid'in kız kardeşi Refia Sultan'ın da Thérèse Romano adlı bir kadından piyano dersleri aldığı, sarayında enstrüman ho-

⁶⁸ Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.369-370. Uzunçarşılı, Padişahların tamamının *müneccimbashının* belirlediği *eşref saate* itibar etmediğini belirterek buna örnek olarak I. Abdülhamid'i gösterir.

⁶⁹ BOA, *İrade-Dahiliye* (İ.DH), 797/64680. 7 Safer 1297/ 20 Ocak 1880.

⁷⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul, 1983, s.619-620.

⁷¹ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1065.

⁷² Osmanoglu, *Babam Abdülhamid*, s.25.

⁷³ Bardakçı, *Şahbaba*, s.37-38.

cası hanende Bogos ve Salaba Franz adlı şahısları maaşlı olarak çalıştırdığı bilinmektedir⁷⁴.

Tıpkı *Müzik* dersinde olduğu gibi *Resim* dersinin de şehzadelere okutulduğunu görmekteyiz. Nitekim yukarıda adı geçen şehzadelerin hocaları arasında Valeri adında bir resim hocası bulunmaktaydı⁷⁵. Ayşe Osmanoğlu, saraydaki resim derslerine değinerek bu konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir; “Eskiden şehzadelerin mektep dairesine resim hocaları da gelirmiş. Babam manzara ve çiçek resimlerinden hoşlanırmış. Biraz da portre yapmış. Annemle ilk evlendiği zaman onun karakalem bir resmini yapmış.”⁷⁶

Müfredatın yanında eğitimin niteliğinin ve kalitesinin önemli göstergelerinden bir diğeri de başarının ölçülmesi ve değerlendirilmesiyle ilgili hususlardır. Şehzadelerin başarıları nasıl değerlendirilmekteydi? Sınavları nasıl yapılıyordu? Sınav sonuçları kime nasıl iletiliyordu? Öğrenci başarıları değerlendirilirken objektif davranılmakta mıydı? Öğrencilerin başarı durumu neydi?

Belgelerden anlaşıldığına göre her bir şehzadeye ait bir yılda üçer adet imtihan cetveli bulunmaktadır. Bu cetveller bir çeşit karne mahiyetinde olup, takdir edilen numara, bunun niteliği ile öğrencinin o derste hangi bölümde kaldığı gibi kısa bilgiler de yer almaktaydı. Hazırlanan bu cetveller padişaha sunulmaktaydı. Padişah bu şekilde şehzadelerin gelişme düzeylerini ay ay takip edebiliyordu. Eğitim sürecinde şehzadelerin gösterdikleri performansa göre konuların artırıldığı görülmektedir. Meselâ Mehmed Burhaneddin ile ilgili çizelgede şu bilgiler yer almaktadır: Bu şehzade 30 Recep 1310 / 17 Şubat 1893 tarihli bilgilere göre bir aylık dönemde *Kuran-ı Kerim*’in 24. cüz’ünden 3 sayfa okumuş, *Oku* adlı *Risale-i Ahlâk*’tan yedi bahis ve altı sayfa okumuş, *Hüsn-ü Hatt* dersinde ise 132 satır karalama yazmıştır⁷⁷. Bundan yaklaşık üç buçuk ay sonraki tarihe ait bir raporda ise aynı şehzadenin bir aylık dönemde *Kuran-ı Kerim*’in 23. cüz’ünden 22 sayfa okuduğu, *Talim-i Kıraat* ve *İmla* dersinde *Hazine-i Tedrisat* adlı kitaptan 18 sayfa okuyarak anlamını bildiği, *İlmihal* dersinde 7 sayfada 15 adet soru ve cevap okuduğu, *Risale-i Ahlâk* dersinde iki sayfalık malumat ve muhtelif na-

⁷⁴ Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, İstanbul, 1998, s.15-16.

⁷⁵ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1065.

⁷⁶ Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s.26.

⁷⁷ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:3, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

sihatleri öğrendiği, *Hüsn-ü Hatt* dersinde ise 205 saur karalama yaptığı kayıtlıdır⁷⁸.

Bir şehzadenin eğitim durumundaki gelişmeyi takip etmek üzere hazırlanan imtihan cetvellerinde yapılan ölçme ve değerlendirme sonucunda alınan not yazılarak gelişme düzeyi gösterilmekteydi. Bu cetvellerin altına “Şehzadegân civanbahtları efendiler hazerâtının tederrüs buyurmakta oldukları derslerden haccgân kulları vasıtasıyla imtihan-ı hususileri bil-icra müktesabât-ı ilmiye ve terakkiyât-ı âliyeleri lütfen manzuru’lhaza hazret-i faruk-ı azamileri buyrulmak üzere cedvel-i mahsusuna derc-i tezbir olunmuş ve min gayr-i haddin ve liyakaten arz-ı atabe-i süreyya mertebe-i hazret-i zıllulahileri kılınmıştır. olbabda ...”⁷⁹ şeklinde notlar düşüldü. Bu notlar benzer içerikte fakat farklı ifadelerle dile getirilir altında bazen sadece *mu-bassırın* bazen de bütün hocaların mühürleri bulunurdu.

Tablo 4. Mehmed Selim Efendi'ye Ait Bir İmtihan Cetveli.

Dersler	Derslere Tahsis Olunan Numerolar	İktisab Buyurdukları Kıymetler ve Bulundukları Dereceler	Bir ay zarfında gördükleri bahisler
Mecmaü'l-adâb	45	45 Aliyy-ül-a'lâ	Hacca gitmenin adabı bahsine gelmişlerdir.
Sarf-ı Arabî	45	45 Aliyy-ül-a'lâ	<i>Maksud</i> kitabı hitam bulmuştur
Pend-i Attar	45	45 Aliyy-ül-a'lâ	Fıkra-yı sabr etmek bahsine gelmişlerdir.
İmla	45	45 Aliyy-ül-a'lâ	Yanlışsız yazdıkları
Hesab-ı Mükemmel	45	44 Aliyy-ül-a'lâ	Tenasüb bahsine gelinmiştir
Hendese	45	43 Aliyy-ül-a'lâ	Tatbikat-ı hesabiye gösterilmektedir
Ahval-i Nücum ve Felekiyât	45	45 Aliyy-ül-a'lâ	Küre-i arzın hareketleri ve küre-i semadaki burçlar bahsinde
Fransızca	45	40 Aliyy-ül-a'lâ	Tatbikatı ibare kıraatı mükaleme ve esna-yı kıraatte ef'âl-i kıyasiye ve gayr-i kıyasiyenin tasrifleri

Kaynak: BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:3. 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁷⁸ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:3, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893; BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:1, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁷⁹ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:3, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893. (Ek-1).

Tablo-4'te görüldüğü gibi şehzadeye verilecek not genel olarak 45 üzerinden değerlendirilmekteydi. Yalnız *Hüsn-ü Hatt* dersinin 20 üzerinden değerlendirildiği görülmektedir. Puanların niteliği şöyleydi: 43 ve yukarısı *aliyy-ül-a'lâ*, 38-42 *a'lâ*, 31-37 *karîb-ül-a'lâ*, 30 ve altı *evsat*.

İmtihanların değerlendirilmesi konusunda zaman içerisinde bir değişimin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. 1880 tarihli bir imtihan cetvelinde sadece dersler ve derslerden alınan notlar bulunmakta başka bir ayrıntıya girilmemektedir. Ayrıca o tarihteki notların farklı olarak 10 üzerinden verildiği görülmektedir⁸⁰.

Şehzadelerin imtihanları, dersi okutan öğretmenler tarafından yapılmaktaydı. Bu tarihte sınavların nasıl yapıldığına dair ip uçlarına hazırlanan cetvellerin altına düşülen notlardan ulaşmak mümkün olmaktadır. Cetvellerde; "Saye-i maarifpiraye-i hazret-i hilafetpenâhilerinde şehzadegân civanbahtları efendiler hazerâtının tederrüs buyurmakta oldukları derslerden marifet-i acizanemizle imtihan-ı hususileri ifa kılındığı maruzdur."⁸¹ Ve "...şehzadegân civanbahtları, devletlu, necabetlu efendiler hazerâtının min-gayr-i haddin ve'l-liyaka bu defa icra kılınan hususî imtihanlarında güzel güzel cevaplar itasıyla iktisâb buyurdıkları kıym ve derecâtı hâkî bir kıta cetveli(n)..."⁸² şeklinde ifadeler yer almaktadır. Fakat kayıtlarda sınavların yapılış şekline dair açık bir ifade yer almamaktadır. Buna mukabil dersin içeriğine göre uygulamalı, sözlü ya da yazılı yahut hem sözlü hem de yazılı yapıldığını tahmin etmek zor değildir. Nitekim Mehmed Burhaneddin' in *Hüsn-ü Hatt* dersinde 132 satır karalama yazdığından bahsedilmektedir. *Kuran-ı Kerim* dersiyle ilgili olarak da "24. cüz'ü şerifinden üç sayfa okudukları" kayıtlıdır⁸³.

Sultan II. Abdülhamid zaman zaman şehzade ve sultanların kendi huzurunda imtihan edilmelerini isterdi. Hatta bazı üst düzey devlet görevlilerinin de bu sırada sarayda bulunmalarını arzu etmekteydi. Buna dair bir örnek olmak üzere 30 Mayıs 1880 tarihli telgrafname verilebilir⁸⁴:

"Devâir-i Umumiye Müfettişliği Cânib-i Âlisine

⁸⁰ BOA, Y.PRK.SGE, 1/55, Lef:1, 29 Zilhicce 1297/ 12 Aralık 1880.

⁸¹ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:2, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁸² BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁸³ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:1, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁸⁴ BOA, Y.EE, 42/266, 18 Mayıs 1296/30 Mayıs 1880.

Bimennihi teala yarınki pazarertesi günü saat sekizde şehzadegân ve se-latin-i izam hazerâtının huzur-u hümayunda imtihanları icra olu-nacağından iş bu imtuhanda zat-ı ali-i asafânelerinin dahi bulunmaları ve akşam taamına dahi kalmaları irade-i seniyye-i mülûkane mantûk-ı münifinden bulunmağla saat sekizden ewelce mabeyn-i hümayuna azimet buyrulması babında. 18 Mayıs 1296." Saraya dönemin önde gelen devlet adamlarından başta Gazi Osman Paşa olmak üzere Mahmud Nedim, Safvet, Hayreddin, Arifi, Namık, Münif, Musurus paşalar ile İngiliz Büyükelçisi La-yard, elçilik baş tercümanı ve diğer üst düzey kişiler de davet edilmişlerdi. Şehzadeler, padişah ve davete icabet eden misafirler huzurunda Edhem Paşa ile dönemin Maarif Nazırı Münif Paşa tarafından teker teker sınava tabi tu-tuldular. Yapılan imtihanlara katılanlar başarılı olarak, padişahın ve huzurda bulunan diğer şahısların beğenisini kazandılar⁸⁵.

Sarayda yapılan eğitimde dersi veren hocanın değil de, konu hakkında bilgi sahibi diğer kişilerin *mümeyyiz* olarak sınav yapma geleneğinin hanedan mensuplarının 1924'te yurt dışına çıkarılmasına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır⁸⁶.

Şehzade eğitiminde teorik derslerin çok ön planda olmasının yanında üç yabancı dilin, yani *Arapça*, *Farsça* ve *Fransızca*'nın öğretilmeye çalışılması ağır sayılabilecek bir programın uygulandığını düşünmemize yol açmaktadır. Şüphesiz kişinin bu üç dili ne derecede öğrendiği konusu ferdi kabiliyetle yakından ilgilidir. Puan olarak bakıldığında, elimizdeki belge-lerde durumları gösterilen şehzadelerin iyi ve üzeri not alabildikleri söylense de (Tablo-5), özellikle *Fransızca* derslerinde başarının *Arapça* ve *Farsça*'ya nazaran daha düşük olması, devrin kültürel yapısı dikkate alındığında nor-mal karşılanması gereken bir durum olsa gerektir.

⁸⁵ BOA, Y.EE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

⁸⁶ Ünüvar, *Saray Hatalarım*, s.122ve 140.

Tablo 5. Şehzadelerin Aldığı Yabancı Dil Dersleri ve Durumları

Şehzadenin Adı	Dersler	Aylar					
		Şubat		Mayıs		Temmuz	
		Notu	Derecesi	Notu	Derecesi	Notu	Derecesi
Ahmed Efendi	Talim-i Farişi,	39	a'lâ	41	a'lâ	40	karib-ül-a'lâ
	Fransızca	36	karib-ül-a'lâ	36	karib-ül-a'lâ	32	karib-ül-a'lâ
Abdülkadir Efendi	Talim-i Farişi,	41	a'lâ	39	a'lâ	42	a'lâ
	Fransızca	38	a'lâ	39	a'lâ	34	karib-ül-a'lâ
İbrahim Tefvik Efendi	Sarf-ı Arabî	42	a'lâ	40	a'lâ	37	karib-ül-a'lâ
	Fransızca	33	karib-ül-a'lâ	37	karib-ül-a'lâ	41	a'lâ
Mehmed Selim Efendi	Sarf-ı Arabî	45	aliyy-ül-a'lâ	-	-	-	-
	Nahv-i Arabî,	-	-	41	a'lâ	43	aliyy-ül-a'lâ
	Fransızca	40	a'lâ	41	a'lâ	41	a'lâ

Kaynak: BOA, Y.PRK.SGE, 5/25. 30 Receb 1310/17 Şubat 1893, BOA, Y.PRK.MF, 2/78, 11 Zil-kade 1310/27 Mayıs 1893, BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin padişahça yakından izlenmesi notların abartılı olup olmaması üzerinde etkili olmalıdır. Ölçme ve değerlendirmede bir miktar subjektif yan bulunma ihtimali her zaman vardır. Buna rağmen notlar incelendiğinde farklı seviyelerde notların olduğu ve herhangi bir abartıya gayreti içine girilmediği ileri sürülebilir. Çünkü farklı hocalar tarafından yapılan imtihanlarda belirli öğrencilerin notları genelde yüksek ya da düşük olabilmektedir. Şehzadeler içerisinde üç ayın en yüksek not ortalamasına sahip olanı 42.3 ile Mehmed Burhaneddin Efendi en başarılı ve 34 ortalama ile Ahmed Efendi en zayıfı idi. Gerçekten de Ahmed Efendi'nin derslerinin kötü olduğu yalnız notlarından değil, derslerle ilgili cetvellerde yer alan ifadelerden de anlaşılmaktadır. *Kur'an-ı Kerim* dersi için "muavenetle okuyabildikleri" yazılıdır ki, şehzade bu sırada 15 yaşında bulunmakta ve eğer olağanüstü bir gelişme yoksa bu dersi ilk olarak 7-8 yıl önce

almaya başlamış olup bu kadar zamanda *Kur'an*'ı ancak yardımla okuyacak düzeye gelmesi dikkat çekmektedir⁸⁷.

Notlarının yüksek oluşunun etkisi var mıdır bilinmez ama II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoglu'na göre Mehmed Burhaneddin Efendi'nin, diğer şehzadelere göre babasının yanında özel bir yeri vardı. Şehzadeler, selamlık alaylarına babalarıyla birlikte katılıp kendi taburlarının başında bulunurlardı. Selamlık alayı bittiğinde geri dönerken II. Abdülhamid kendi arabasına sadece Mehmed Burhaneddin'i alır diğerleri de kendi atlarıyla saraya dönerlerdi. Notları, zekası ve çalışkanlığını yansıtmakta olan şehzadenin ayrıca müzik konusunda da yetenekli olduğu hatta yedi yaşındayken marş bestelediği bu marşı padişahın Bahriye mızıkasına vererek çaldırttığı bilinmektedir⁸⁸.

Halit Ziya Uşaklıgil de bu şehzade hakkında benzer bilgiler verir. 31 Mart Vak'ası'ndan sonra, Sultan Mehmed Reşad'ın emriyle II. Abdülhamid'in çocuklarından bazılarını ziyaret ederek istek ve ihtiyaçlarının olup olmadığını tespiti çalışan *Mabeyn Başkatibi* Uşaklıgil, bu ziyaret vesilesiyle Mehmed Burhaneddin hakkında şu bilgileri vermektedir: "Burhaneddin Efendi bende aksi tesir yaptı. Onun hepsinden daha zeki olduğuna dair bir çok rivayetler işitilirdi. Resimler yapar, piyano çalar, okur yazar, lisan bilir derlerdi ve kardeşlerinden çok büyük farklarla ayrılan bu oğlunu Abdülhamid hepsinden çok sever diye bilinirdi. Onun lehine sayıp dökülen meziyetlerden bir büyük pay indirmiş olmakla beraber, şahsan diğerleriyle hiç mukayese edilemeyecek olan sevimliliğinden doğmuş olsa gerek, Nişantaşı'nda konağının bir salonunda karşı karşıya iki ahab teklifsizliği ile otururken bir sıkıntı duymadım; hatta öteden beri işitilmiş söylentilere genişleyen bir inanmak arzusu duydum."⁸⁹

Derslerin içeriği kadar ders işleme usulünün de şehzade eğitiminde önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Belgelerden anlaşıldığına göre aynı tarihte düzenlenen farklı şehzadelere ait imtihan cetvellerinden her biri farklı içerikteydi. Yani aynı tarihte düzenlenen imtihan cetvelinde farklı dersler vardı ve ders isimleri aynı olsa bile aynı zaman diliminde işlenen derslerdeki konular farklıydı. Örneğin 25 Temmuz 1893 tarihli belgede *Pend-i Attar* adlı

⁸⁷ BOA, Y.PRK.SGE, 5/25.30 Receb 1310/17 Şubat 1893.

⁸⁸ Osmanoglu, *Babam Abdülhamid*, s.56-57.

⁸⁹ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.35.

dersi alan Mehmed Selim ile İbrahim Tevfik efendilerin bulundukları son konular farklıydı. Bu derste Mehmed Selim, “fıkra-yı sabır etmek bahsine...” gelmişken, İbrahim Tevfik “zanaat-i derviş ve hubb-ü derviş bahsine” gelmişti⁹⁰. Verilen bilgilerden anlaşıldığına göre şehzadeler öğretmenlerinden topluca değil, bireysel ders almaktaydı. Yani sınıf usulünde olduğu gibi birden çok şehzadeye aynı anda aynı konu anlatılmamaktaydı. Şehzadeler yaşlarından dolayı değişik zamanlarda okula başladıklarından ötürü farklı seviyelerde bulunuyorlardı. Gerçi okula eş zamanlı başlasalar bile bireysel farklılıklar yüzünde aynı düzeyde olamayacakları açıktır. Bu açıdan bakıldığında eğitim imkanlarının son derece elverişli olduğu söylenebilir.

Bilhassa bireysel farklılıklar dikkate alınarak yapılan bir eğitimin verimli geçmesi beklenir. Zira bu sistemde, en azından teorik olarak, müfredattaki derslerden yahut konulardan biri öğrenilmeden diğerine geçilmeyeceği düşünülür. Şehzade eğitiminde yaş ya da yıl sınırı bulunmadığından onlar arzu ettikleri sürece, istedikleri kadar dersi kendilerinin ve hocalarının kabiliyetlerine bağlı olarak farklı nicelik ve nitelikte alabilirlerdi⁹¹.

Saray mensuplarının eğitimlerine devam ettikleri *Mekteb-i Âlî*'nin bir şehzadenin tüm eğitimini kapsamadığı yukarıda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Nitekim padişahların başkomutan olmaları hasebiyle askerî nitelikli bir takım becerilerin kendilerine kazandırılması gibi bir yolun da izlendiğini tahmin etmek güç değildir. Ancak yukarıda verilen bilgiler arasında bu tür derslerin veya eğitim sürecinin yer almayışının sebebi daha özel nitelikli oluşundan kaynaklansa gerektir. Zaten özellikle II. Meşrutiyetten sonra bir kısım şehzadenin Harbiye’de okudukları ve Avrupa’ya askerî eğitim almak üzere gönderildikleri, bazılarının askerî birliklerde fahri de olsa görevli sayıldıkları bilinmektedir⁹².

⁹⁰ BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, Lef:2-3, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

⁹¹ Ergin, *Maarif Tarihi*, III, s.1051.

⁹² Simavi şehzadelerin askerî birliklerde görev almadığını Mart 1910'daki Sırp kralının Osmanlı Devleti'ni ziyareti vesilesiyle anlatmakta, bu sırada şehzadelerin sivil kıyafet giymesini kralın yadırgadığını ve dönemde şehzadelere fahri de olsa askeri herhangi bir rütbenin verilmediğini belirtmektedir. Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, s.128. Buna rağmen şehzadelerden Selahaddin Efendi'nin oğlu Osman Fuad Efendi'nin Trablusgarp savaşına katıldığı anlaşılmaktadır. Uşaklıgil bu olayı şöyle anlatır: “Bu işin başına geçen fedailerin arasına hanedandan bir isim de karıştı. Selahüddin Efendi'nin genç oğlu Osman Fuad Efendi. Bu şehzade sonradan esaret işkencesini de çekti, az kaldı talihi Cem Sultanı'na benzeyecekti.” Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.289. Aynı şehzade askeri konulara olan merak ve hevesi nedeniyle

ŞEHZADE HOCALARI

Şehzade eğitiminin önemli bir yönünü de onlara ders veren öğretmenler oluşturmaktaydı. İncelediğimiz dönemde şehzadelere birer *lala* tayin etme geleneği devam ediyordu⁹³. Lalalar küçük yaşlardan itibaren atanmakta ve bu görevleri uzun süre devam edebilmekteydi. 1885'te İbrahim Tevfik'in lalası olarak görünen Eyüp Efendi⁹⁴ 1893'e gelindiğinde hâlâ bu görevini sürdürmekteydi⁹⁵. Bu lalalardan bazılarının isimleri imtihan cetvelinde yer almaktadır. İbrahim Tevfik Efendi'nin lalası Eyüp'ün ismi sınav cetvellerinde bulunmazken, Şehzade Mehmed Selim Efendi'nin lalası olduğu anlaşılan Baha'nın adı cetvellerde yer almıştır⁹⁶. Öte yandan 25 Temmuz 1893 tarihli bir imtihan cetvelinde bu şahıs "mubassır-ı mekteb-i âli" olarak tanıtılmaktadır⁹⁷. Bilindiği üzere *mubassır* okullarda öğrencilerin durumu ile yakından ilgilenen, düzenliği sağlayan kimseydi. Şu halde Baha Efendi, *Mekteb-i Âlî*'de Mehmed Selim'in lalası olmakla birlikte öğrencilere ders veren bir kişi değildir. Demek ki bu dönemdeki lalaların görevi mektepte genel gözeticilik gibi bir özellik taşımaktadır. Zaten cetvellerin altında isimleri geçen diğer öğretmenler, branşlarıyla birlikte zikredilmekte, örneğin, "Farisî ve İmla Hocası Kulları Ahmed Mazharüddin" veya "İsan-ı Fransavî hocası... Mehmed Nuri" şeklinde anılmaktadırlar⁹⁸.

Bu dönemde incelenen imtihan cetvellerinde ismi geçen hocaların sayısı beş olup bunlardan biri yabancı, ikisi de subaydı. Yabancı olan Adolf Jako⁹⁹ *Fransızca* hocası, subaylar ise mektebin müdürü ve aynı zamanda *Ri-yaziye* hocası "fahır-ı yaverân-ı hazret-i şehriyarilerinden" Binbaşı Mehmed Rifat ile "fahır-ı yaverân-ı hazret-i şehriyarilerinden" *Fransızca* hocası Kolağası

1915'te Almanya'ya askerî eğitim için gitmişti. BOA, MV, 199/139, Lef:1, 29 Zilhicce 1333/ 8 Ekim 1915.

⁹³ BOA, İ.DH, 962/76069, 8 Zilhicce 1302/17 Eylül 1885. İmparatorluğun son yıllarında da lala tayin etme geleneği devam etmekteydi. Ünüvar, *Saray Hauraları*, s.64.

⁹⁴ BOA, İ.DH, 962/ 76069, 8 Zilhicce 1302/17 Eylül 1885.

⁹⁵ BOA, Y. EE, 85/69, 29.Z. 1310/13 Temmuz 1893.

⁹⁶ BOA, Y.PRK.SGE. 5/44, 30 Zilhicce 1310/13 Temmuz 1893.

⁹⁷ BOA, Y.PRK.SGE, 5/104, Lef:1-2, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893. Baha'nın kendisini diğer imtihan cetvellerinde de aynı şekilde tanıttığı görülmektedir. BOA, Y.PRK.SGE, 5/25, Lef:2, 30 Receb 1310/17 Şubat 1893. 30 Receb 1310/17 Şubat 1893; BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:1, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁹⁸ BOA, Y.PRK.MF, 2/78, Lef:2, 11 Zilkade 1310/27 Mayıs 1893.

⁹⁹ Şahsın 1904 yılında hâlâ şehzadelere hocalık yaptığı anlaşılmaktadır. BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV), 259/82, 10 Safer 1322/26 Nisan 1904.

Mehmed Nuri idi. *Farsça* ve *İmla* hocası Ahmed Mazharüddin, *Ulûm-ı Arabiye* ve *İlm-i Fıkıh* ve *Akaid* hocası Esseyyid Mehmed Eşref diğer hocalardı. Bunlara ilaveten “fahri yaverân-ı hazret-i şehriyarilerinden ve erkan-ı harbiye-i bahriye binbaşlılarından Mehmed Hikmet bin Ebubekir de belgelerde ismi geçen şahıslardan biriydi¹⁰⁰.

Mekteb-i Âli'de görev yapan bu hocalar kendi alanlarında iyi olmalarından ve itimat edilmelerinden dolayı padişahça seçilmekteydiler. Zaten asker olan hocalar aynı zamanda padişahın yaverlerindendi. Bununla birlikte söz konusu şahıslar kendi dönemlerinin önde gelen şöhretli ilim adamları arasında sayılamazlar. Bunu şehzade hocalarından biri olan Fazıl Efendi ile ilgili verilen bilgilerden anlamaktayız. Fazıl Efendi her gittiği yerden bir vukuatla ayrılmaktaydı. Atandığı Tarsus, İçel, Urfa ve son olarak da Siirt niyabetinden alınarak memleketi olan Antakya'da ikamete mecbur edilmesi teklif edilmişti. Teklifi gündeme getiren Şeyhülislam, “...mumaileyhin bulunduğu memuriyetlerde rıza-yı âliye tevfiğ hareket etmesi lâzım gelirken aksini iltizam ile her birinden şikayetle infisal etmesine ve zaten muamelat-ı şeriyyeye kesb-i vukuf etmiş zevattan olmamasına mebnî badema umur-ı niyabette istihdamı haiz olamayacağından...” diyerek onun yeni bir görev almasını engellemek istemekteydi. Şu halde bir dönem şehzade hocalığı yapmış bir kişinin, kendi sahasının bilgisine yeterli ölçüde vakıf olmadığı gerekçesiyle bir nevi zorunlu emekliliğe sevk edilmesi söz konusu idi¹⁰¹. Nitekim Abdülhamid döneminde Mabeyn Başkâtipliği yapan Tahsin Paşa padişahın okul öğretmenlerini büyük bir itina ile seçtiğini ancak bu seçimde başlıca şartın liyakat ve kifayetten çok sadakat olduğunu belirterek “hocalık vazifesini bu cepheden gören kimselerin elinde şehzadeler tabiidir ki, başka türlü yetişemezlerdi” demektedir. Tahsin Paşa “başka türlü yetişemezlerdi” derken Abdülhamid'in çocuklarının ilmî ve fikrî seviye bakımından yeterli olmadıklarını belirtmektedir¹⁰².

Bununla birlikte şehzade hocalarının tamamen kifayetsiz kişiler olduğuna hükmetmek de çok doğru bir kanaat olmayacaktır. Zira padişahın

¹⁰⁰ BOA, Y. PRK. SGE, 5/25, Lef:1, 2, 3, 30 Receb 1310 / 17 Şubat 1893; BOA, Y. PRK. MF, 2/78, Lef:1, 2, 3, 11 Zilkade 1310 / 27 Mayıs 1893; Y. PRK. SGE, 5/104, Lef:2, 3 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

¹⁰¹ BOA, Y.MTV, 106/99, 19.R. 1312 / 18 Ekim 1894.

¹⁰² Tahsin Paşa, *Yıldız Hauraları*, s.29-30.

hoca seçerken güvenilir olmasına özellikle dikkat etmekle birlikte bu vasma sahip olanlar arasından en iyilerini seçmesi kuvvetle muhtemeldir. Örneğin Mayıs 1880 tarihinde padişah ve önde gelen devlet adamları huzurunda yapılan sınavda öğrencilerin bilhassa *Fransızcadaki* başarıları dikkat çekmiş ve bundan dolayı padişah, *Fransızca* öğretmenlerine iltifatta bulunmuştu¹⁰³. Sınavdan yaklaşık bir ay sonra Eylül ayı başında “Devletlu necabetlu efendiler hazerâtına *Fransızca* lisanı talim etmekte bulunan...” Mösyö Garde’ye, mülazım-ı evvellik (üsteğmen) rütbesi verilerek askerlik mesleğine (silk-i askeriyye) alınmış ve beşinci rütbeden *nişan-ı mecidî*¹⁰⁴ ile ödüllendirilmişti¹⁰⁵.

ŞEHZADE EĞİTİMİNİN NİTELİĞİ

Şehzadelerden bir kısmına yani II. Abdühamid’in çocuklarına ait ders bilgileri dikkate alındığında, şehzade eğitiminin tenkit edilebilecek bazı noktalarının bulunmasına rağmen, çok geri bir eğitim olduğu söylenemez. Bununla birlikte Tahsin Paşa’nın hatırlarında anlattığına göre; Abdülhamid çocuklarının eğitime gösterdiği “itina nispetinde bir netice elde edilemeyişinden ve çocuklarının tahsil seviyelerinden sık sık şikayet eder dururdu.” Paşa, söz konusu şehzadelerin “Avrupa prensleri derecesinde tahsil ve terbiye gördükleri asla iddia olunamaz, hele bazıları seviye-i ilmiye ve fikriye itibarıyla son derece basit bir halde” olduklarını belirterek özel okulda ve özel hocalardan ders alınmasına rağmen eğitimin içeriğinin sınırlı olduğunu belirtmektedir. Tahsin Paşa, şehzadelerin bütün günlerini saraydaki dairlerinde geçirdiklerini, burada kişisel gelişimlerini sağlayamadıklarını, alınan tahsil ve terbiyenin bulunulan muhitte de bir ilgisinin olduğunu dile getirmektedir¹⁰⁶. Gerçekten de şehzadelerin saray dışındaki hayatları sınırlıydı. Bunlar Cuma selamlığına çıkmanın yanında Yıldız parkında gezinti yapabilirler ve Ramazanda camilere gidebilirlerdi. Ancak padişah şehirde gezinti yapmalarına müsaade etmezdi. Hatta pek

¹⁰³ BOA, Y.EE, 72/131, 22 Cemaziyelahir 1297/ 31 Mayıs 1880.

¹⁰⁴ Nişan-ı Mecidî, 1852 tarihinden itibaren ihdas edilmiş bir nişan olup, iyi hizmet edenlere verilmekteydi. Birden beşe kadar rütbelerde verilen nişanın sonuncusu gümüşten yapılır ve göğsün sol tarafına takılırdı. Bir üstü takdir edilmediği sürece nişan, kayd-ı hayat şartıyla verilmiş olunurdu. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s.428.

¹⁰⁵ BOA, İ.DH, nr: 65638, Selh-i Ramazan 97/23 Ağustos 1296/ 2 Eylül 1880.

¹⁰⁶ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s.29-30.

sevdiği oğlu Burhaneddin'in Cuma günleri şehirde gezmesine izin verdiyse de can sıkıcı bazı olaylar duyduğundan onun bu iznini kaldırdı¹⁰⁷.

Şehzadelerin hayatında ve bilhassa dışarıyla olan ilişkilerinde bazı sınırlamalar olmakla birlikte bunlar hapis hayatı yaşamıyordu. Örneğin Sultan Abdülaziz'in oğlu Şevket Efendi'nin -ki bu sırada 24 yaşındaydı- gündelik hayatına bakıldığında tam bir serbestlik olmasa bile büyük bir kısıntı da yoktu. Şehzade, ikametgahına ayda bir iki defa çalgı getirtir, Cuma ve Pazar günleri Şişli ve Kağıthane taraflarına giderek gezer ve "Saray-ı Hümayundan çerağ olmuş üç-dört ihtiyar kadını ara sıra celb ederek ve eski hikayeler" anlatılarak vakit geçirirdi¹⁰⁸.

Sultan II. Abdülhamid'in çocuklarının aldığı eğitimin kalitesi tartışılmakla birlikte saraydaki özel bir okulda ve hususî hocaların yakın ilgileriyle hem de uzun süreli bir tahsil sürecinden geçmeleri önemli bir hadisedir. Bununla birlikte söz konusu padişahın çocukları dışındaki son dönem Osmanlı şehzadelerinin eğitim durumları ile ilgili o dönemde yapılan gözlem ve değerlendirmelere bakıldığında farklı bir manzarayla karşılaşılır.

Mehmed Reşad döneminde yaklaşık dört yıl saray başkâtipliği yapan ünlü yazar Halit Ziya Uşaklıgil, "Sultan Reşat tahsil görmüş bir zat değildi..." demektedir. O bir başka yerde benzer şekilde şu ifadelerle yer verir: "Sultan Reşat tahsil görmüş, görüş ufkunu genişletecek malumat edinmiş, memleketin muhtelif kıtaları hakkında tetkikat yapmış, dünya tarihine dair tebibüllerde bulunmuş, harici siyasete müteallik görüşlere vasıl olmuş bir zat değildi elbette; Hanedandan hiçbirisi öyle değildi ki o öyle olsun..."¹⁰⁹ Yine padişahın başmabeyncisi olan Lütfi Simavi de onun hakkında "yaratılıştan zeki bir insan olan Sultan Beşinci Mehmed Reşad Han, tam ve kâfi bir tahsil

¹⁰⁷ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, s.172.

¹⁰⁸ BOA, Y.PRK.SGE.6/117, 1313. Ş. 25, 29 Kanun-ı sani 1311/9 Şubat 1896.

¹⁰⁹ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.336, 343-344. Halit Ziya her ne kadar onun tahsil görmediğini iddia etse de babasının padişah olması ve bu yönde bir geleneğin bulunması hasebiyle temel eğitimden istisna tutulduğu söylenemez. Zira babası Abdülmecid öldüğünde (1861), Mehmed Reşad (1844-1918), 17 yaşında bulunmaktaydı. Fakat Sultan Abdülmecid'in V. Murat ile II. Abdülhamid'in eğitimine daha bir özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ayşe Osmanoglu bu hususta şunları nakletmektedir: "Büyükbabam Sultan Abdülmecid bu iki evladına (Murat ve Abdülhamid) ayrıca bir itina gösterirmiş. Her Cuma, selâmlık merasiminden önce bu iki oğlunu mutlaka huzuruna celbeder, nasihatlerde bulunurmuş. Kendi yatak odasının alındaki odayı bu efendilere, bir de büyük kızı Fatma Sultan'a ders odası olarak hazırlatmış, hocalar buraya gelip ders verirlermiş." Osmanoglu, *Babam Abdülhamid*, s.90.

görmemişti. Oldukça *Arapça* malumatı vardı. Mevlevîlik tarikatına mensup olduğu için daha çok *Farsça*ya merak etmişti. Bu lisanda kuvvetli bir okuması ve yazması vardı. Tarihle de meşgul olurdu. Osmanlı tarihini ve hususiyetle Osmanlı padişahları ile alâkalı hadiseleri teferruatına kadar bilirdi.” şeklinde yazmaktadır¹¹⁰.

Yine Halit Ziya, padişahın Edirne ve Selanik gezileri sırasında iki şehzadeyle arasında geçen diyalogda şehzadelerin eğitim durumları ve bilgi seviyelerine dair bazı ip uçları vermektedir. O, Edirne seyahati esnasındaki gözlemini şöyle aktarır: “Yaşlanmaya başlamış bir şehzade Meriç nehrinden bahsederken bana: Meriç Fırat’la karışır değil mi? Bu iki nehir nerede buluşurlar? dedi. Eğer Dnieper ve Dniester nehirlerinden bahsedilseydi belki mazur görülebilirdi. Tashihe lüzum görmedim. Latife ediyor, yahut, beni imtihana çekiyor zannında bulunmuşçasına güldüm ve öyle geçiştirdim”. İkinci konuşmayı şöyle anlatmaktadır: “Bu Selanik yolculuğunda idi bu sefer genç şehzadelerden biri bana sordu: Şimdi Çanakkale boğazından çıkılınca Marmara’ya girmiş olacağız değil mi? Gülmemeye çalışarak: Evet Selanik’ten dönerken Çanakkale’den geçip Marmara’ya gireceğiz dedim, anladı mı bilmiyorum.”¹¹¹

Halit Ziya, şehzadelerin ismini vermemekle birlikte Mehmed Reşad’ın Ekim 1910’da yapılan Edirne gezisindeki yaşlıca iki şehzade, veliaht Yusuf İzzeddin ile Vahdeddin Efendilerdi. 23 Mayıs 1911’de başlayan Selanik seyahatinde padişahın yanında bulunan şehzadeler ise padişah Ziyaeddin ve Ömer Efendilerdi¹¹². Bunlardan Sultan Abdülaziz’in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi, 1857 doğumlu olup 53, Vahdeddin de 49 yaşında idi. Uşaklıgil’in genç şehzade olarak bahsettiği Ziyaeddin Efendi 38, Ömer Hilmi Efendi ise 23 yaşındaydı¹¹³.

Söz konusu şehzadeler hakkındaki bu anekdotlar, bilgi seviyelerini göstermesi açısından gerçekten de son derece manidardır. Çünkü ilk ikisinden biri padişah olmuştur. Uşaklıgil, şehzadelerin bu şekilde çok sıradan şeyleri bilmemeleri ve eğitim seviyelerinin düşük olmasının sorumluluğunun kendilerinde değil, onları bu şekilde tutan idarecilerde olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre “şehzadeler öyle bir maişet tarzına mahkum idiler ki, sa-

¹¹⁰ Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim* s.218-219.

¹¹¹ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.246.

¹¹² Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, s.123, 125 ve 143.

¹¹³ M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s.162, 183.

ray muhitinden başka bütün ufuklar kendileri için tamamıyla kapalı hükmündeydi.”¹¹⁴

Sultan Abdülhamid, Yusuf İzzeddin ile Vahdeddin efendilerin temel eğitim çağını geçmiş oldukları bir tarihte tahta çıkmış olmasından dolayı onların eğitimlerinin niteliğinden doğrudan doğruya sorumlu tutulamaz ise de, Mehmed Reşad'ın çocuklarının eğitimi üzerinde olumlu bir katkısının olmadığı hatta menfi tesirde bulunduğu şeklinde bilgiler mevcuttur. Yine de kendilerini geliştirmek için gayret gösteren şehzadelere dair az da olsa örneğe rastlamak mümkündür. Nitekim kendi noksanlığının farkında olan Ziyaeddin Efendi, ilerleyen yaşına rağmen tıp tahsiline başlamış ve 40'lı yaşlarında Tıbbiye'yi bitirmişti. Mezun olduktan sonra çevresindeki insanları muayene ederdi. Hatta bir keresinde ameliyata bile kaulmuştu. Yine bir gezi sırasında Sarıyer iskelesinde rastladığı yüzü sapsarı bir ihtiyarı muayene etmiş, gerekli nasihatlerde bulunmuştu.

Gerçekten de Uşaklıgil'in şehzadeler hakkındaki tespiti doğrudu ama daha sonra Sultan Mehmed Reşad gerekli tedbirleri alarak yakınlarının eğitim eksikliğini gidermeye çalışmıştır. Nitekim onun; “Analar babalar evlatlarının dinî terbiyelerinden indallah nasıl mes'ul iseler, ben de bunlardan mesulüm. Allah sormasın” dediği rivayet edilmektedir¹¹⁵.

Halit Ziya'nın yaptığı değerlendirme bütün şehzadeleri kapsamıyordu. Nitekim “Hangisiyle temas etti isem onlarda her türlü fikrî mesai kabiliyetlerinin mevcudiyetini gösteren esas emareleri buldum, fakat bu kabiliyetlerin inkişafına müsait fırsatlar elde edebilenler pek nadirdi. İçlerinden asker olup da Harbiye Mektebi'ne devam ettikleri için görgülerini, bilgilerini genişletenler, yahut mektep görmedikleri halde doğuştan bir merak ve hevesle hususî muallimlerinden büyük ölçüde istifade edenler ellerine geçen kitaplarla aydınlanma imkanını bulanlar, ekseriyeti teşkil etmeseler bile, oldukça çoktu ve bunlarla görüşülürken diğerlerinden duyulan esef çok azalardı.” İşte iyi yetişmiş olanlardan biri Abdülaziz'in oğlu son halife Abdülmecid idi. O, dil bilir, iyi yazar, musikîşinas, ressam ve değişik bilgilere sahip biri olarak bilinirdi¹¹⁶.

¹¹⁴ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.245-247.

¹¹⁵ Ünüvar, *Saray Hauraları*, s.22, 38, 49-50, 128, 132.

¹¹⁶ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.138 ve 246. Uşaklıgil, “...Mecid Efendi'nin saraya geldikçe bu şöhretini teyid edecek vesileler bulmamakla beraber tekzip edecek hallerine de vakıf olmadım.” demektedir. s.138.

Genel olarak bakıldığında şehzadelerin eğitimine önem verilmeye çalışıldığına dair örneklerle rastlanmakla birlikte, sarayın, içinde bulunduğu genel zaafiyet, aileler arasındaki rekabet ve bireysel farklılıklar, kalitenin istenen düzeye erişmesini engellemiştir. Hatta geleneksel eğitimin temel ilkesi olan güzel ahlâk sahibi insan yetiştirme hedefine de daima ulaşıldığı söylenemez.

Şehzadelerin eğitiminde eskiye oranla bir takım değişiklikler olmakla birlikte müfredatta İslâmî eğitim yine merkezde bulunmasına rağmen, eğitim kalitesinden yahut başka nedenlerden dolayı her şehzadenin İslâm ahlâkının bütün unsurlarını hal ve hareketlerine aynı ölçüde yansıttığı söylenemez. Son üç padişah, siyasî tercihleri ve faaliyetleri bir yana dinî hassasiyetleri ön plânda olan kişilerdi. Hatta Mehmed Reşad, torunlarına hoca olarak tuttuğu Safiye Ünüvar hanıma henüz derse başlamadan önce şu içerikteki iradeyi iletmişti: "Namaz kılmayanlara, oruç tutmayanlara yedirdiğim tuz ve ekmeği haram ediyorum. Bu iradem, hoca hanım tarafından talebelerine söylensin."¹¹⁷ Yukarıda değinildiği üzere II. Abdülhamid ve Vahdeddin de dindar olmalarıyla tanınırdı. Halbu ki, II. Abdülhamid'in oğullarından Abdülkadir Efendi tam tersi davranışlar sergilemekteydi.

Abdülkadir Efendi, sarayda açılan *Mekteb-i Ali*'de babasının yakın takip, ilgi ve desteği ile sıkı bir dinî eğitimden geçmişti. Bunu incelediğimiz imtihan cetvellerinden anlamak mümkündür. Fakat şehzade, ilerleyen yıllarda sergilediği hal ve hareketleriyle Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın Sadrazam Said Halim Paşa'ya yazmış olduğu "mahrem" notlu tezkerelerine konu olmuş, birden bire hükümetin ve sarayın gündemine oturmuştu. İstanbul Polis Müdürlüğü 15 Mart 1914'te Dahiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Abdülkadir Efendinin Beyoğlu'nda uygunsuz mahallere gittiğini, Şubat'ın 25. gecesini saat sekiz sıralarında Küçük Parmak Kapı 3 numaralı "hanede sakine metresi *Arkiro* nam kadının hanesinde bir müddet kalarak saat onda mezkur haneye gelen ağası ile birlikte arabaya rakiben Beşiktaş cihetine gittikleri ..." şeklinde bilgi veriyordu. Yine bu kadının o gün Feneryolunda şehzadenin yanında olduğunu, zira kadının ara sıra onun yanına giderek eğlenceler düzenlediği de verilen haberler arasındaydı. Aynı bilgileri ihtiva eden yazı

¹¹⁷ Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, s.21.

padişahı durumdan haberdar etmek üzere mabeyne yazıldı, sadarete de iletilti¹¹⁸.

Saray, haberin ulaşmasından hemen sonra şehzadenin hareketine sert tepki göstererek altı ay ikametgâhından çıkmama cezası verdi, yani ev hapsine mahkum etti¹¹⁹. Ceza, padişahın tahta çıkışının sene-i devriyesi münasebetiyle iki ay kadar sonra 19 Mayıs'ta affedildi¹²⁰. Fakat şehzade verilen bu cezayla uslanmadı benzer hareketlerine daha sonra da devam etti.

İlk olayın üzerinden iki yılı aşkın bir zaman geçmişti ki İstanbul Polis müdürlüğü Dahiliye Nezareti'ne ilk olayın benzeri bir bilgiyi ilettilti. Müdürlük; "...altı mah hanesinde ikamete mahkum edilmiş olmasına rağmen zabıtaca dahi dâi-i şübhe olup sırf merhum Aleksander'ın kerimeleriyle münasebât-ı gayri meşruada bulunmak maksadıyla bir çok kimselelerin devam etmekte olduğu mezkur haneye gidip işret isti'mal eylemekte ve bazı gecelerini orada geçirmekte..." olduğundan bahsediyordu. Abdülkadir Efendinin, Temmuzun 23. gecesi Aleksander'ın hanesine gittiğini ve "...merhumun aile ve kerimeleriyle birlikte hanenin sofasında işret isti'mal ettiği ve geceyi mezkur hanede imrâr eylediği indeltarassut anlaşılmış..." idi. Mesele bu sefer "mahrem" kaydıyla dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Sadrazam Said Halim Paşa'ya daha önceki ceza hatırlatılarak iletılmışti¹²¹. Belgelerin içeriğinden şehzadenin bu son hareketinden dolayı nasıl bir muameleye tabi tutulduğunu anlamak mümkün olmaktadır.

SONUÇ

XIX. yüzyılın ilk yarısında başlayan Osmanlı modernleşmesinin, şehzade eğitimini hangi yönden etkilediği sorusuna cevap vermek üzere yaptığımız bu araştırmanın sonuçlarını şöylece sıralamak mümkündür:

1. Bu dönemde Osmanlı sarayı, dolayısıyla şehzade eğitimi, eskiye nazaran daha fazla dışarıya açık hale gelmiştir.

¹¹⁸ BOA, *Dahiliye-Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)*, 17/23, Lef:1,2, 2 Mart 1330/ 15 Mart 1914-4 Mart 1330/16 Mart 1914.

¹¹⁹ BOA, *DH.KMS*, 17/23, Lef:4, 9 Mart 1330/ 22 Mart 1914.

¹²⁰ BOA, *DH.KMS*, 17/23, Lef:5 6 Mayıs 1330/ 19 Mayıs 1914.

¹²¹ BOA, *DH.KMS*, 41/5 Lef:1,2, 2 Ağustos1332/15 Ağustos 1916-1 Ağustos 1332/14 Ağustos 1916.

2. Şehzadelere Batı tarzı eğitim verilmeye çalışılmış, Batı tipi mektep tesis edilmiş; ancak geleneksel eğitimin tamamıyla reddi gibi uygulama söz konusu olmamıştır.

3. Gerek II. Abdülhamid'in gerekse Mehmed Reşad'ın en azından kendi çocuklarının eğitimini en iyi şekilde gerçekleştirmek için çaba gösterdikleri, bunda kısmen başarılı olunduğu söylenebilir.

4. Şehzade eğitimi için açılan okul, ilköğretimden yüksek öğretime kadar eğitimin her basamağını bünyesinde bulundurmaktaydı.

5. Piyano, Resim, Fransızca gibi derslerin genç şehzadelere okutulması sarayda, İslâmî kimlikten kaynaklanan bir taassubun olmadığını göstermektedir.

6. Şehzade eğitiminde başarısızlık ya da yetersizlik varsa bu daha ziyade bireysel farklılıklardan veya modern eğitim oluşturmadaki genel yetersizlikten kaynaklanmaktaydı.

7. Şehzadelerin içinde kendisini çok iyi yetiştirmeye çalışanlar kadar, gündelik hayatın zevk ve eğlencesiyle meşgul olanlar da vardı.

دولونوجا بلو محمد سلیم افندی مفریزی

او فوناهه دیرلر	مجموع آداب	بنی عطار	موضع بی ما یکمل	هسته	اموال و ملکات	امد	فرانسیز
دیرلو معصیل اولما دیرلر	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
فرانسیز بنی عطار دیرلر	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
برای لطفه کور کوی	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
مجموع	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵

دولونوجا بلو عبدالقادر افندی مفریزی

او فوناهه دیرلر	فرانسیز	دیکتا	معلم فانی	ناجی ایدم	امد	ماب	مراقبا	فرانسیز
دیرلو معصیل اولما دیرلر	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
فرانسیز بنی عطار دیرلر	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
برای لطفه کور کوی	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
مجموع	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵

موقع کائنات ذات مودک صفات و صیغات کماوت ولی نمیز بارشاهرا افندی مفریزی کمال شرف و تالید ابدی الحنت جریبه آمیسه .

شهادت نامه جوایز اقلید مفراتک ندیس جویضه اولقاری دیرلره فواجیکانه قولاری واسطه استخامه معصیل بارلر مکتبا علیه و ذیات عالی لری لطفاً منظور طایفه معزت فاروقه اعطیلری جولوق اوزرو مدول معصیر برج و نمیز اولمش و سه غیره و لیا فیه عرصه عینه زیارینه مفریطال لیلری قلنشد اولبارج و قاطبه احواله امروزه و لطف و ازانه و لطف نمیز بارشاه عالیه افندی مفریزی کسره .

دولتو جانلو محمد بهانه اللهی حضرتی

درسلر	قرآن کریم نمبر قرآن	تعلیم قرآن نمبر	اسماء عثمانیه و ملا قرآن وادیر	حساب زهنی نمبر و نهم	ادامه زهنی قرآن وادیر	صه خط
دستورک نام کردی	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۲۰
شاید به عقیده افروز مردی	۴۳	۴۵	۴۱	۴۵	۴۴	۲۰
درجه معلوماتی	علی الاعلی	علی الاعلی	اعلی	علی الاعلی	علی الاعلی	علی الاعلی

- ۱ برای مدت تدریس ده قرآن کریم و پنج جزو شریفه اوج صحیفه افروز
 - ۲ "افو" نامده کی ساله اهلش ده پدی بخت والی صحیفه افروز
 - ۳ اسماء عثمانیه ده طقضا طقوس اسم قرآن و بر وطیفه ابر ابروی
 - ۴ احاد ده مات الوذ قدر تعداد و نهم ابروی
 - ۵ ادامده زهنی ده نوع سیر و هانه ادریه اوج صحیفه افروز معلومات متوجه بلاکری
 - ۶ یوز افروز ایی سطر فارده لام بار افروز و درجه تخریری معلوما عرصه و تفریم فغانه خط رتبه
- سید بهریده جمعی

دولتوچا بلور ابراهیم توفیق مغلزی

اوقوناه درسلر	برای ادواب	دربنا	پنطار	رضعی	ساب	هسته	امیز	مضافا	فرانسر
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵

دولتوچا بلور احمد افندی مغلزی

اوقوناه درسلر	ناله کرم	علم حال	تعلیم ناسی	نایع لدر	امیز	ساب	مضافا	فرانسر
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵
۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵	۴۵

جناب و اعیان اقبال بارشاد دیا نوال و شهنشاه عظیم الانشالی ولی شهنشاه مغلزی الی احواله ولایه ایکه برای شرف و شانه جریسونه آسبه .

سایه معارفیه حضرت خدو قضا هیلریه شوا کانه جواتمندی اذیر مفراتک نرس جریسونه اولدای درسلریت معرفت عاجزانه زلا استخامه قصودی ایضا فلهی مروضه اولیایه و قاطبه امواله امروزانه و لطف و اوده طلال الله فالعالم ولی شهنشاه مغلزی کبر .

لسانه مناجسی
فولای
نوی باورده معرفت بالیزه
لسانه مناجسی
فولای
نوی باورده معرفت بالیزه
لسانه مناجسی
فولای
نوی باورده معرفت بالیزه
لسانه مناجسی
فولای
نوی باورده معرفت بالیزه
لسانه مناجسی
فولای

جنابہ قادر مظاہر شریعتہ معارف نقاب دی نیت، پرستار اقدار حضرت مولانا محمد علی بن محمد قاسم علیہ السلام
ایکسود امیرہ .

کونوی
عبدالقادر

Conserver à jamais, ô
Dieu, les jours précieux
de Sa Majesté notre
Bienfaiteur.

Ahmed.

Maintiens ci toujours, ô Dieu
tout-puissant, sur Ton trône
glorieux notre auguste Souve-
rain et Bienfaiteur.

Abd-el-Kadir.

بسم الله الرحمن الرحيم
سید عطاء اللہ شہید پیر نے دیکھا کہ اس کا حال ابھی وہ اتنا
کوئی اور ہے
بڑھاپہ الہیہ

بنایچه بارشاه شفقت مناهز فلیقه روحیه افغنه صفه نکره اریکه سلطنت نکره داغما یلونه آسبه .

کوله لری
احمد

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE YABANCI VE AZINLIK MEKTEPLERİNİN FAALİYETLERİ

ZEKİ SALİH ZENGİN*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, çok çeşitli etnik ve dîni özelliklere sahip nüfusu bünyesinde barındıran bir demografik yapıya sahip olmuştur. Müslüman olmayan (gayrimüslim) nüfusun hak ve sorumlulukları, söz konusu dönem içerisinde İslam hukukunun öngördüğü esaslar çerçevesinde belirlenmiştir. Buna göre gayrimüslimlerin, azınlık¹ olarak, özellikle dîni haklarının korunduğu, askerlik görevinden muaf tutuldukları, mal ve can güvenliklerinin teminat altına alındığı, dolayısıyla Müslüman olan vatandaşlar karşısında ikinci sınıf bir hukukî statüye sahip olmadıkları bilinmektedir².

Osmanlı Devleti içerisinde yabancı ve azınlık mekteplerinin açılması İstanbul'un fethinden sonra, gayrimüslim unsurlara dîni hakların verilmesine paralel olarak başlamış ve tanınan dîni özgürlüğün doğal bir parçası

* Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Tarihi Bilim Dalı Öğretim Üyesi. E-mail : zsalih@cu.edu.tr

¹ "Azınlık/ekalliyet/minorite", hukukî ve sosyolojik anlamı itibarıyla, bir toplulukta asıl topluma göre etnik köken ya da din gibi bir nitelik bakımından ayrı ve daha az sayıda olanların teşkil ettiği, ilgili devletin vatandaşı olan zümre, "yabancı" ise başka bir ülkenin vatandaşı anlamına gelmektedir. Bk. Mustafa Ovacık, *Türkçe-İngilizce Hukuk Sözlüğü*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 2003, s. 23, 67, 279; H. Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1969, s. 33, 319.

² İslam hukuku içerisinde gayrimüslim azınlıklara "zımmî", yabancılara ise "müste'men" statüsü verilerek hukukî ve dîni hakları korunmuştur. Bk. M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay., İstanbul 1996, s. 157-169. Tanınan bazı haklar dolayısıyla gayrimüslimlerin müslümanlardan bazen daha avantajlı olduklarını iddia etmek bile mümkündür. Mesela, gayrimüslimlerin ödedikleri cizye vergisi karşılığında mal ve canları teminat altına alınmaktadır. Askerlik görevinden muaf olan gayrimüslimlerin, ticaret ve sanat gibi alanlara yönelerek bu alanlarda etkin bir güç oluşturdukları bilinmektedir. Fatih'in İstanbul'un fethinden sonra Galata zımmîlerine verdiği ahidname için, Bk., Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 476-477. Osmanlı Devleti'nin teb'ası olan gayrimüslimlerin hukukî durumları ve verilen haklar için, Bk., Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yay., İstanbul 2004.

olarak görülmüştür³. Ülkedeki Rum, Ermeni ve Museviler gibi azınlıklar yanında Fransız, İngiliz, Amerikalı, Alman vs. ait yabancı mekteplerin, başlangıçta ibadet yerleri etrafında halka din hizmetlerinin verilmesi ve din adamlarının yetiştirilmesi amacıyla açıldıkları görülmektedir. Son derece normal ve geçerli bir nedene dayanan bu uygulama, sonraları Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve ekonomik gücünün zayıflamaya başlaması ile birlikte amacının dışına çıkarak, misyonerlik faaliyetleri ile desteklenerek, çeşitlilik taşıyan demografik yapıya sahip Osmanlı toplum yapısının, bazen dinî bazen de etnik parçalarını birbirlerinden ayırıp, devletin parçalanmasını hedefleyen faaliyetlerin bir parçası haline getirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin, özellikle son dönemlerde yabancı devletler tarafından zaman zaman siyasi baskı unsuru olarak kullanılmaya çalışıldığı, görünüşte gayrimüslimlerin haklarının korunması adı altında elde edilen birtakım imtiyazların, neticede bu emelin gerçekleşmesinde bir vasıta olarak kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Elde edilen haklar çerçevesinde kurulan mekteplerin birçoğunun dış siyasi baskıların adeta iç destekçisi olarak kullanılmaya çalışıldığı veya öyle görüldüğünün ileri sürülmesi yanlış olmayacaktır⁴. Belgelerde kayıtlara geçen bilgilere ve yaşanan olaylara bakıldığında bu kurumların, Osmanlı toplumunun siyasî ve sosyal yapısının parçalanması amacı için araç olarak kullanıldığı veya buna çalışıldığı açıkça görülmektedir. Ancak şu kanaatimizi de belirtmeliyiz ki bu amaç, özellikle yabancılar ve Osmanlı teb'ası bazı gayrimüslimler tarafından güdülmüştür. Bununla birlikte Osmanlı teb'ası olan bütün gayrimüslimlerin böyle bir amacı taşıdıkları ve bu yönde çalıştıklarını iddia etmek de mümkün değildir.

İlk zamanlarda masum ve haklı bir arzunun sonucu olarak kurulan bu mekteplerin, daha sonraları sayı ve faaliyet açısından amaçlarından sap-

³ Tanzimat öncesinde yabancı ve azınlıkların açtıkları mektepler için, Bk. O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi I-II*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 738-755; 769-774.

⁴ Krş. O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi III-IV*, s. 1028-1046; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yay., İkinci Baskı, İstanbul 1991, s. 119-121; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yay., İstanbul 2005, s. 67-68, 77-78; İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 129; Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 153-182; Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 183-204.

masının tarihini sayıp dökmek bu çalışmanın sınırlarını ve amacını aşacaktır. Osmanlı dönemindeki yabancı ve azınlık mektepleri ile ilgili olarak ortaya konulmuş çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde konunun II. Abdülhamit dönemindeki seyri hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Söz konusu dönemle ilgili olarak, devlet adamları tarafından hazırlanan bazı raporlar yayımlanmakla birlikte, bu dönemle ilgili olarak hazırlanmış müstakil bir çalışma tespitlerimize göre bulunmamaktadır. Çalışmadaki amacımız bu sürecin, problem haline gelmeye başladığı Tanzimat dönemine temas ettikten sonra, özellikle II. Abdülhamit dönemine ait kısmının belgelere dayalı olarak ele alınarak, söz konusu mekteplerin açılmasının gerekçeleri, yaygınlaşması ve problem haline gelmesinin nedenleri ile problemin çözümü için alınan tedbirler hakkında bilgiler vermektir.

A. TANZİMAT DÖNEMİ'NDE YABANCI VE AZINLIK MEKTEPLERİNİN DURUMU

Tanzimat dönemi⁵ siyasî, hukukî ve iktisadî alanlara paralel olarak özellikle eğitim alanında da değişimin gerçekleştirildiği önemli bir dönüm noktası olmuştur. Geleneksel ya da klasik eğitim anlayış ve kurumlarının terk edilerek modern eğitimin temellerinin atıldığı bu dönem, günümüzde halen varlığını sürdüren eğitim tarzının da başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bilginin, gelişmenin temel nedeni ve şartı olduğu gerçeğinin benimsenerek eğitimin yaygınlaştırılması için gerekli yasal düzenlemelerin ve diğer alt-yapının hazırlanmasına girilen bu dönemde eğitim, devletin temel görevleri arasında sayılmıştır. Eğitim alanında yeni bir sistem oluşturulurken karşılaşılan temel problemler, bu sistemi devam ettirecek insan kaynağının yetiştirilmesi yanında ekonomik mahrumiyet olmuştur. Diğer taraftan geleneksel ve modern eğitim kurumlarının yanında, yabancı ve azınlık okullarının da katılması ile ortaya çıkan eğitim sisteminin üçlü yapısı, eğitimde gerçek bir ideal ve amaç birliğinin oluşturulamamasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve gayrimüslimler arasında belirli konularda ayırımın olduğu bilinmektedir. Haksızlığa uğramak ve ikinci sınıf vatandaş olarak kabul edilmenin dışında, inanç ve buna bağlı olarak kültürel farklılık nedenlerine bağlı olarak ortaya çıkan bu ayırımın, hukuka yansıyan kısmı - özel hukuk dışında - Tanzimat döneminde ortadan kaldırılmıştır.

⁵ Döneme adını veren Tanzimat Fermanı'nın günümüz Türk harflerine çevirisi için, Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, TTK. Yay., Ankara 1988, s. 255-258; Suna Kili/A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985, s. 11-13.

Tanzimatla birlikte, teb'anın dini yapısına göre şekillenen geleneksel "millet" sisteminden vazgeçilerek "vatandaşlık" esas kabul edilmiş, hukukî statü farkı ortadan kaldırılarak, ülkede yaşayan herkesin aynı hukuk kurallarına tâbi olması esas benimsenmiş, böylece devletin parçalanması ve dış baskıların da engellenmesi hedeflenmiştir⁶. Hukuk ve idare alanındaki bu değişimin eğitim alanına yansması, eğitim politikasının da "Osmanlıcılık" idealini gerçekleştirmek amacına yönelmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Buna göre din ve ırk farkı gözetilmeksizin, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan bütün vatandaşlar "Osmanlılık" paydası etrafında ortak ideali paylaşmak amacına sahip olarak yetiştirilecektir. Ne var ki bu ideal, gerçeklikte var olan farklılıkları ortadan kaldırmadığı için eğitim alanındaki farklılaşma özellikle dinî, kısmen de kültürel farklılıklar nedeniyle devam etmiştir. Eğitim alanında yapılan düzenlemeler de söz konusu bu farklılıklar göz önüne alınarak gerçekleştirilmiştir.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde hususî mekteplerin açılmasına imkan tanınırken, devlet tarafından açılan resmî mekteplerde gayrimüslim vatandaşların durumları göz önüne alınarak bazı düzenlemelere gidilmiştir. Söz konusu düzenlemeler genel olarak, nüfus yoğunluğuna göre farklı cemaatler için iptidai ve rüştiyelerin açılması yanında, rüştiye mekteplerinde görevlendirilmek üzere muallimlerin yetiştirilmesi için kız ve erkek muallim mekteplerinin açılması ve bu mekteplerin programlarında yer verilen din derslerinde, her cemaatin kendi dinlerinin öğretimine yer verilmesi, ayrıca bazı derslerin kendi lisanları ile okutulmasıyla ilgilidir⁷. Bu durum, Müslüman olmayan vatandaşların, devlet nazarında ikinci sınıf görülmesinden değil, sahip oldukları kültürel farklılıkların korunması amacından kaynaklanır. Bu farklılığın eğitim alanında dikkate alınması ve düzenlemenin buna göre yapılması ayrımcılık değil, farklılıklara gösterilen saygının sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu ayrımın siyasî, hukukî ve sosyal alanlarda devletin birlik ve bütünlüğünün zedelenmemesi ve devamının sağlanması amacını aşmaksızın, herkesin kendi dinini ve dilini öğrenmesine imkan tanınması ile sınırlı tutulmasının bilinmesi gerekir. İşte bu nokta özellikle Tanzimat'tan sonraki dönemde aşılmış olduğu içindir ki eğitimde amaç birliği zedelenmiş, neticede yabancı ve azınlık okulları devletin parçalanmasında önemli bir paya sahip olmuştur. Maarif-i Umumiye Ni-

⁶ Gülnihal Bozkurt, *Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998, s. 6.

⁷ Bk. "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", *Düstur II*, Tertib-i Evvel, mad. 3, 6, 15, 18, 23, 25, 27, 29, 33, 54, 69.

zamnamesi'nin 129. maddesi Osmanlı teb'ası olan veya olmayan kişiler ile cemaatlerin mektep açmalarına birtakım şartlar içerisinde izin vermekte ve bunları hususî mektepler olarak nitelemektedir⁸.

Azınlık ve yabancı mekteplerinin açılabilme şartları ve faaliyet esasları ile ilgili ilk yasal düzenlemeye Maarif-i Umumiye Nizamnamesi içerisinde yer verilmiştir. Ancak bu tarihten önceki bazı uluslararası anlaşmalarda, gerek ülkedeki gayrimüslimlerin birtakım haklarının korunması ile ilgili düzenlemelerin yapılması (ıslahat) gerekçesine bağlı olarak, gerekse taraf ülkelere verilen imtiyazlar kapsamında bu mekteplerin açılabilmesi için gerekli altyapı hazırlanmıştır. Tanzimat dönemi ile ilgili olarak, 1856 tarihli Paris Anlaşması, bu kapsamda değerlendirilmelidir. Yine bu anlaşma ile bağlantılı olarak aynı yıl hazırlanan Islahat Fermanı'nda, gayrimüslimlerin durumlarının düzeltilmesi çerçevesinde, eğitim kurumları açmaları meselesi de gündeme gelmiştir. Aslında meselenin kökünde Osmanlı teb'ası olarak bulunan gayrimüslimlerin, özellikle de Hristiyanların haklarının genişletilmesi meselesi vardır. Nitekim Kırım Harbi sonunda imzalanan Paris Anlaşması ile Osmanlı Devleti, Avrupa devletler hukukundan yararlanmak üzere kabul edilirken, ülkedeki Hristiyan teb'anın durumunun düzenlenmesine de - o sırada ilan edilen Islahat Fermanı'na atıfta bulunularak - yer verilmiştir⁹.

⁸ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilgili 129. maddesi şöyledir: "Mekâtib-i hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek Devlet-i Aliye ve gerek teb'a-i ecnebiyeden olan efrâd ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların mesârifat ve muhassasâtı ya müessisleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıflar canibinden idare ve ru'yet kılınır. Memalik-i Şahane'de bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerinin yedinde Maarif Nezareti canibinden veyahut mahalli maarif idaresinden şehadetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde edebe ve politikaya muğâyir ders okuturulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ve kitaplar Maarif Nezareti'nden veyahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere taşrada ise vilayet maarif idaresi ile vilayet valisi tarafından ve Dersaadet'te Maarif Nezareti canibinden ruhsat-ı resmiye verilir. Bu üç şart kâmilan mevcut olmadıkça mekâtib-i hususiye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve hilafında hareket vukuu takdirinde men' ve seddolunur. Mekâtib-i hususiye küşad edenlerin tayin edecekleri hocaların yedlerinde şehadetname bulunduğu halde onu maarif idaresine tasdik ettirmeleri lazım gelecektir".

⁹ Anlaşmanın 7. maddesinde şu ifadelerle yer verilir : "...Saltanat-ı Seniyye'nin Avrupa hukuk-ı umumiyesi ve cemiyeti menâfiinden hissedar olmaya dahil olduğunu ilan ederler...". 9. maddesinde ise şu ifadeler yer alır : "Zât-ı hazret-i Padişahî teb'alarının saadet-i hallerine masruf olan himmet-i mütevaliyeleri iktizasınca kavmiyet ve diyanet ayırmayarak cümlesi için mücib-i ıslah-ı hal olmakla beraber, memâlik-i şahanelerinin hristiyan ahalisi haklarında niyât-ı inayet-kârânelerini teyit eder bir kuta ferman-ı âli ihsan buyurmuş olduklarından....". Her iki madde içerisinde, söz konusu ıslahat meselesinin ülkenin iç işlerine müdahale için hak ve salahiyet veremeyeceği açıkça belirtilmektedir. Bk. *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi IX*, Yayınlayan: Münir Aktepe, Edebiyat Fak. Matbaası, İstanbul 1984, s. 235-236.

Ülkedeki gayrimüslimlerin hakları ve durumlarının iyileştirilmesi amacıyla bir taahhüt olarak hazırlanan Islahat Fermanı'nda, gayrimüslim te'b'aya daha önce verilmiş olan imtiyazların aynen devam ettirileceğinin ötesinde "vaktin ve âsâr-ı medeniyet ve mâlûmât-ı müktesibenin icap ettirdiği ıslahatın" hükümetin nezaretinde ve patrikhanelerde oluşturulacak meclisler aracılığı ile görüşülerek kararlaştırılıp uygulanacağı belirtilmektedir. Eğitim konusuna da yer verilen Ferman'da şehir, kasaba ve köylerde gayrimüslimlere ait kilise, mektep, hastane ve mezarlık gibi mekanların tamir ve yeniden inşasının, ilgili cemaatin reisinin uygun görmesi ile mümkün olup bu konuda herhangi bir zorluk çıkartılmayarak sadece başvurunun yeterli olacağı belirtilmektedir. Ferman'da, her bir cemaatin maarif, hiref ve sanayiye dair mektepler açma haklarının olduğu; ancak bu mekteplerin usûl-i tedris ve muallimlerin tayini, üyeleri padişah tarafından atanan Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan karma (muhtelit¹⁰) bir maarif meclisinin nezaret ve teftişi altında olacağı belirtilmiştir. Buna göre, dinî amaçlı mekteplerin açılması ve faaliyeti, tamamen ilgili cemaatin ruhanî liderlerinin yetkisine bırakılmıştır. Buna karşılık genel ya da meslekî eğitimle ilgili olarak açılacaklar ise yine Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bir kurulun denetimine bırakılmıştır. Yine eğitimle ilgili olarak resmi mekteplere, gerekli şartları taşıyan bütün te'b'anın girmesinde bir sakınca olmadığı belirtilerek, askerî ve sivil (mülkî) mekteplere gayrimüslim talebelerin de kabul edileceği bildirilmektedir¹¹.

Gayrimüslimlerin eğitim de dahil birtakım haklarının korunması konusuna bu derece temas edilmesinin ardında acaba ne gibi amaçlar bulunmaktadır? Osmanlı Devleti, gayrimüslim te'b'asını bu haklardan mahrum bırakmış mıdır ki esasen bir devletin içişleri olan bu konulara uluslararası anlaşmalarda yer verilmiş veya fermanla teminat altına alınmak durumunda kalmıştır?

Tanzimat ve sonrasında eğitim alanındaki yenileşme çabaları çerçevesinde oluşturulan teşkilat ve açılan mektepler içerisinde, gayrimüslimlerin yer alamayacağı ile ilgili yasal bir düzenleme olmadığı gibi yeni kurulan mekteplere gayrimüslimlerin kabul edilmemesi gibi bir uygulama da söz konusu değildir. Nitekim Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bunun açık bir belgesidir. Yine Tanzimat döneminden itibaren eğitim-bilim faaliyetlerinin

¹⁰ Farklı dinî ve etnik kökene mensup kimselerden oluşan grup için kullanılan bir tabirdir. Mektepler için de kullanılan muhtelit tabiri aynı anlamı taşır. Bazen kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim görmeleri anlamına da gelmektedir.

¹¹ Fermanın tam metni için, Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 258-264; Suna Kili/A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s. 14-18.

düzenlenmesi ve uygulanması çalışmalarında gayrimüslimlere de görevler verilmiştir. 1851 yılında kurulan Encümen-i Dâniş bünyesinde, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin 1864 yılında Meclis-i Muhtelit olarak yeniden düzenlenmesi sonucu oluşturulan cemiyette, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kurulan Meclis-i Kebir-i Maarif bünyesinde, 1866 yılında kurulan Tercüme Cemiyeti'nde gayrimüslim üyeler yer almıştır¹². Ayrıca, Maarif Nezareti Müsteşarlığı, Mekâtib-i Aliye Müdürlüğü, Matbualar Müdürlüğü gibi üst düzey yöneticilikleri ile çeşitli seviyedeki mekteplerde idareci ve muallim olarak görevler verilmiştir¹³. Eğitim için yurtdışına gönderilen talebeler arasında da gayrimüslimler vardır¹⁴.

Yasal bir engelleme söz konusu olmamasına, hatta kabul edileceklerine Islahat Fermanı'nda yer verilmesine rağmen, gayrimüslimlerin resmî mekteplere rağbet etmedikleri görülmektedir. Bunun nedenleri arasında bu insanların yabancı mekteplerine yönelmeleri yanında¹⁵, kimi belgelerde söz konusu edildiği üzere, resmî mekteplerin sayı ve nitelik olarak yetersiz oluşlarıdır.

Yapılan düzenlemelerin sonucunda Tanzimat sonrasındaki dönemde yabancı ve azınlıklara ait hususî mekteplerin sayılarının hızla artmaya başladığı görülür. Artışta rol oynayan başlıca neden, mektep açmanın yabancı devletlere bir ayrıcalık, ilişkilerin düzenlenmesine yardım edici bir unsur olarak görülmesi, ardından da böyle bir uygulamanın, talip olan her devlet için adeta bir hak haline dönüşmesidir¹⁶.

Bu hak yabancı devletlere verilirken, açılan mekteplerin hukukî statüleri ve denetlenmesi gibi konularda herhangi bir düzenlemenin yapılmadığı görülmektedir. Eğitim alanındaki diğer faaliyetlere benzer biçimde, önce

¹² Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Arıbaş, H. Hüseyin Dilaver, MEB Yay., Ankara 2002, s. 36-43, 68-72, 93-96, 78-79.

¹³ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 106, 160, 170, 225.

¹⁴ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 173.

¹⁵ 1881 yılında Harput'ta açılan askeri rüştiye mektebinin öğrenci kontenjanının yarısı gayrimüslimlere ayrılmıştır. Önceleri bu kontenjan dolmakta iken daha sonraları boş kalmış, gayrimüslimler yabancı misyoner okullarını tercih etmeye başlamışlardır. Bk. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 105.

¹⁶ Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında yabancı devletlerin mektep açmalarına izin vermesinin bu devletlere bahsedilen bir imtiyazdan, verilmesi gerekli bir hak haline dönüşmesi, kapitülasyonların gelişimine benzemektedir.

planlamanın ve düzenlemenin yapılarak, ardından faaliyete geçilmesi esası göz ardı edildiği gibi, bu mektepler için de önce hak verilmekte, hakkı alan faaliyete girişmekte, ancak bu faaliyetin sakıncaları görüldüğünde çalışma esaslarının tespit ve faaliyetlerinin kontrolü cihetine gidilmekte, bundan da beklenen sonuç alınamamaktadır. Bu mektepler hakkında kapsamlı hukukî düzenlemelerin ve buna bağlı olarak denetimlerinin yeterli ölçüde yapılamaması, kontrolden çıkmalarının başlıca nedeni olmuştur.

B. II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE YABANCI VE AZINLIK MEKTEP- LERİ

Çalışmamızda II. Abdülhamit döneminde yabancı ve azınlık mekteplerine karşı geliştirilen tutum ile bu tutumun sonuçlarının ortaya konulmasında takip edeceğimiz yaklaşım, konuyla ilgili olarak bu dönemde hazırlanmış raporların kronolojik olarak ele alınarak içeriklerinin tanıtılması biçiminde değil, mevcut belgelerden hareketle Osmanlı Devleti'nin konuya yaklaşımı, oluşan kanaatin nedenleri ve gerekçeleri, mekteplerin faaliyetleri ile birlikte ortaya konularak, ardından da öne sürülen çözüm önerileri, alınan tedbirlerin uygulanma imkanı ve nihayet sonuçların değerlendirilmesi biçiminde olacaktır.

İleride yer vereceğimiz belgelerden de açıkça anlaşılacağı üzere, II. Abdülhamit döneminde yabancı ve azınlık mektepleri, faaliyetleri itibarıyla devletin siyasî bütünlüğünü tehdit eden nitelikler taşıyan, bu yüzden de kontrol altına alınması gereken kurumlar olarak görülmüşlerdir. Böyle bir kanaatin ortaya çıkmasının bir vehime ya da fobiye¹⁷ mi yoksa gerçekten de somut verilere mi dayandığı konusunun ortaya konulması gerekir.

Öncelikle şu hususu belirtmeliyiz ki yabancı ve azınlık mektepleri meselesi özellikle Tanzimat ve sonrası dönemde, misyonerlik faaliyetleri ile yabancı devletlerin, ülkedeki azınlıkların haklarını savunmak adına Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede bulunmaları konusuyla birlikte gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybettiği ve çöküş içerisinde bulunduğu bu

¹⁷ Aktüel Dergisi'nin Sayı: 63, Temmuz 2005 s. 44-47 sayısında yayımlanan ve Hans-Lukas Kieser'in görüşlerine yer verilen "Misyonofobinin Kaynağı Abdülhamit" başlıklı yazıda, II. Abdülhamit'in misyonerlik faaliyetleri konusundaki tavrının "Misyonofobi" olarak değerlendirildiği görülmektedir. Gerek bu yazıda gerek aynı yazarın, *Iskalanmış Barış : Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yay., İstanbul 2005 adlı çalışmasında, söz konusu faaliyetlerin olumlu tarafları öne çıkartılmaya çalışılmaktadır.

dönemlerde azınlıklar konusu, yabancı devletler tarafından çeşitli gerekçelerle müdahale konusu yapılarak uluslararası anlaşmalarda yer alması sağlanmıştır. Diğer taraftan, yabancı devletlerin bu mekteplerin kuruluşlarına aracılık ederek himaye ettikleri, bu konuda kimi zaman yabancı devletlerin elçilerinin, devlet görevlileri ile karşı karşıya geldikleri bilinmektedir. Bu durum coğrafi, etnik, dîni ve kültürel yapısının hassasiyeti itibarıyla Osmanlı devlet adamlarını rahatsız etmiştir. Islahat Fermanı ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gibi düzenlemelerde bu konu ile ilgili hükümlere yer verilmesinin bir nedeni de yabancı devletlerin müdahalelerine engel olunması arzusudur. Aksi takdirde Osmanlı Devleti'nin eğitim imkanları açısından teb'ası arasında ayırım yaptığı ya da onların inanç ve kültürlerine müdahale etmeye çalıştığını iddia edebilmek mümkün değildir. Aksine devlet, teb'ası arasında din ve milliyet ayırımı yapmadan imkanlarını sunmayı hedeflemiştir. Herkesin kendi tercihi ile sahip olduğu inanç ve kültürünün devamına imkan vermeye çalışmış, bunu bir esas olarak kabul etmiştir. Bu yaklaşımın önceki dönemlerde de geçerli olduğu belgelerden açıkça anlaşılmaktadır. Mesela 1847 yılındaki bir yangında İstanbul'da Kadırga Limanı civarında yanan Ermeni sıbyan mektebi, Patriğin talebi üzerine, Padişah'ın fermanı ile eskisinden daha mükemmel biçimde yeniden inşa edilmiştir¹⁸. Aynı yaklaşımın II. Abdülhamit döneminde de devam ettiği görülmektedir. 1901 yılında Bafra'daki Ermeni cemaati tarafından bildirilen, kilise avlusunda bulunan harap durumdaki mektebin yıkılarak yenisinin yapılması hususundaki talep, Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesinde incelenmiştir. İnceleme sonucunda mevcut mektebin ruhsatı bulunmamasına rağmen, önceden beri var olduğu göz önüne alınarak yeniden inşa edilmesinde bir sakınca bulunmamış, mektebe, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine uygun olarak faaliyet göstermek üzere ruhsat verildiği gibi, inşa masrafinin yarısının da devlet tarafından karşılanmasına karar verilmiştir¹⁹. Cûlûs yıldıönümü tebrik töreninde, Ermeni Patriği'nin mekteplerdeki eğitimin düzene sokulması yönündeki talebi II. Abdülhamit tarafından uygun görülmüş, Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan bir komisyon kurularak gerekli çalışmalara başlanması Sadarete bildirilmiştir²⁰. Yine, yabancıların faaliyet gösterdiği alanlardan birisi olan yetimhanelerin açılması ile ilgili olarak 1899 tarihli bir belgede şu ifadeler yer verilir:

¹⁸ BOA. A.DVN.MHM. No: 5/1, 1263 (1847).

¹⁹ BOA. Y.A.Res. No: 111/70, Gurre-i Zilkade 1318/7 Şubat 1316 (20 Şubat 1901).

²⁰ BOA. Y.PRK.BŞK. No: 53/126, 2 Rebiülahir 1315 (31 Ağustos 1897).

"...Anadolu'nun münasip bir mahallinde hükümetçe bir eytamhane inşasıyla oraya her sınıf teb'a-i Osmaniye eytamının kabulü ve bunların milliyetlerini muhafaza ve ahlakını tezhibe kâfil olmak üzere..."²¹.

Teb'a arasında ayırım yapılmadığı gibi herkesin milliyetinin ve buna bağlı olarak inanç ve kültürünün muhafaza edilmesi de eğitimde bir hedef olarak belirlenmiştir.

Yabancı ve azınlık mekteplerinin ülkenin bütünlüğünü bozucu faaliyetlerde bulundukları ve bunun engellenmesi gerektiği düşüncesi, II. Abdülhamit döneminde bu konuyla ilgili olarak hazırlanan raporların tamamında ana hareket noktasını oluşturmuştur. Ortaya çıkan "ülkenin bütünlüğünün bozulması" endişesinin iki nedene dayandığı görülmektedir. Bunlardan ilki siyasi bütünlüğün bozulması, yani özellikle gayrimüslimlerin, siyasi ayrılık hareketlerine girmelerinin sağlanması veya desteklenmesidir. Diğeri ise Müslümanlarla birlikte gayrimüslimler için de söz konusu olan, geleneksel dinî-kültürel yapının bozulması sonucunu doğurabilecek misyonerlik faaliyetleridir. Osmanlı Devleti teb'asını dinî kimlikleri ile tanımaktadır. Bu nedenle devlet her cemaatin kendi kimliğini, dolayısıyla dinini muhafaza etmesini sağlamayı kendine görev olarak kabul etmektedir. Bu nedenlerden ötürü devlet her hâlükârda, yabancı ve azınlık mekteplerinin gerçekleştirdiği ya da aracılık ettiği misyonerlik faaliyetlerini bölücülük faaliyetleri yanında önemli bir problem olarak kabul etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancı ve azınlık mekteplerinin ülkede bölücülük faaliyetlerini destekledikleri, gayrimüslim unsurları kışkırtmaya çalıştıkları görülmektedir. Nitekim 1893 tarihli bir belgede Sivas, Kayseri, Yozgat ve Merzifon civarındaki Ermenilerin bölücülük faaliyetleri ile bunlara destek veren Protestan Mektebi'nden söz edilmektedir²². Yine bu konuyla ilgili olarak başka bir belgede ise Merzifon'daki Protestan Mektebi'nde yapılan toplantıda, provakasyon amaçlı olarak, Boğazlıyan'daki Ermeni kiliselerinin ve Yozgat'taki Protestan Mektebi'nin yakılmasının, ayrıca ilkbaharla birlikte Müslüman kıyafetiyle çetelerin çıkartılıp asayişin bozulması ve bir misyonerin öldürülmesinin planlandığı belirtilerek gerekli tedbirin alınması istenmektedir²³. Belgede, söz konusu mekteplerin, eğitim-öğretim

²¹ BOA. Y.A.Res. No: 101/39.

²² BOA. Y.A.Hus. No: 269/88, 18 Receb 1310/24 Kanunusani 1308 (5 Şubat 1893).

²³ BOA. Y.A.Hus. No: 272/56, 10 Ramazan 1310/16 Mart 1309 (28 Mart 1893); Y.MTV. No: 76/46, 15 Mart 1309 (27 Mart 1893).

dışında ve bununla hiçbir ilgisi olmamak üzere Ermenilerin kışkırtılarak huzurun bozulması için yapılan planlarda merkez niteliğinde olduğu, hazırlanan provakasyon ile halkın yanında dış güçlerin ilgi ve desteğinin sağlanmasının hedeflendiği belirtilmektedir. Osmanlı Devlet Arşivi'ndeki belgelerde yer alan bu bilgilerin, genel amacı tespit noktasında, isabetli oldukları anlaşılmaktadır. Julius Richter'in, aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri ile ilgili rapor mahiyetinde olan eserinde, Ermenilerin Sason ve civarında başlattıkları isyanın neden ve niteliği hakkındaki yaklaşımı, Ermenilerin dinî ve siyasî açıdan nasıl kışkırtıldığını ortaya koyar. Aslında siyasî-bölücü nitelikli isyan hareketlerinin dinî temele dayandırılarak, "Müslümanların Hristiyanları sadece inançlarından dolayı katlettikleri" önyargısından hareketle ortaya konulan bu tür yaklaşım, tarihi gerçeğe asla örtüşmediği gibi, asırlarca birlikte barış içinde yaşayan ve herhangi bir problem teşkil etmeyen "inanç" farklılığını çatışma ve düşmanlık nedeni haline getirmek niyetini de adeta itiraf eder niteliktedir²⁴. Eserde, olay tamamen Müslüman-Hristiyan din çatışması olarak açıklanarak, Hristiyan Ermenilerin imanlarına sahip çıkmak adına maruz kaldıkları eziyetlere rağmen nasıl direndikleri ve bu uğurda can verdikleri efsanevi biçimde anlatılmaktadır²⁵. Bununla birlikte yazar, meydana gelen olayları masumane bir hak arayışı ve maruz kalınan zulüm biçiminde dile getirmeye çalışırken olayın siyasî-bölücü niteliğini de ortaya koymaktadır²⁶. Gerek sözünü ettiğimiz bu eser gerekse diğer çalışmalar, misyonerliğin ve misyonerlerin açtığı mekteplerin gerçek amacının din perdesi altında siyasî hedefler olduğunu ortaya koymaktadır²⁷.

²⁴ Olaylardan bir katliam olarak söz eden Richter, bunun soy farklılığından dolayı değil, sadece din farklılığından dolayı gerçekleştirildiğini iddia eder: "The massacres were not due to a question of race but to one of religion", Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, Newyork 1910, s. 143.

²⁵ Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 140-146.

²⁶ Yazar, Osmanlıların hakim oldukları arazide yaşayan Ermenilerin acıklı bir durumda olduklarını belirterek 1878 yılındaki Berlin Kongresi'nin Ermenistan için yeni bir gün doğumu olduğunu, başlatılan isyanın da yeterli hazırlık yapılmadığı için zamansız olduğunu belirtmektedir. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 135-139.

²⁷ Bk. Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s. 74-78. Eğitim ve okullaşmanın misyoner amaçlarının gerçekleştirilmesinin önemli bir aracı olduğu belirtilmektedir. Bk. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 123, 135; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 151; Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002, s. 344-356; Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri Anadolu'daki Rumlar ve Pontus

Bu girişimlerin ülkedeki azınlıklar tarafından değil, özellikle yabancılar tarafından planlandığına dikkat çekmek istiyoruz. Gayrimüslim azınlıkların ve temsilcilerinin isyan ve bölücülük hareketlerini desteklemedikleri ve rahatsızlık duydukları görülmektedir. Nitekim basında çıkan bazı haberler, azınlık temsilci ve din adamlarının isyan hareketlerini onaylamadığını ortaya koymaktadır²⁸. 1887 yılında Sadrazam Kamil Paşa'nın belirttiğine göre İstanbul Beyoğlu'nda Taksim meydanına yakın bir mevkide kiralanmış bir handa kurulan yatılı Yunan Mektebi'nde bölücü nitelikli fikirler çocuklara aşılanmakta, Cuma günleri yapılan selamlık töreninden dönen Türk askerlerine hakaret ettirilmektedir. Bazı Rum veliler, bütün bunlara sebep olan mektebin Yunanlı müdürünün görevinden uzaklaştırılmasını istemişler; ancak netice elde edemeyince tepkilerini çocuklarını bu mektepten alarak ortaya koymuşlardır. Kamil Paşa, söz konusu olayla ilgili olarak gerekli tedbirin alınmasını, ayrıca ecnebi ve Hristiyan mekteplerinin iyi teftiş edilmesi gerektiğini belirtmektedir²⁹. Yine Kamil Paşa, başka bir yazısında, azınlık mektepleri üzerindeki yabancı devletlerin müdahalelerine dikkat çekmiştir. Yazıda, Yunan hükümetinin ülkedeki Rum mekteplerine, gönderdiği zararlı yayınlarla, müdahale etmeye çalışıp fesat tohumlarının gelişmesine neden olduğunu belirterek durumunun maarifçe tetkik edilmesi gerektiği belirtilmektedir³⁰.

Meselesi", s. 195-203. II. Abdülhamit dönemindeki misyoner faaliyetleri ve değerlendirmeler hakkında bilgi için, Bk. Selim Deringil, *İkudanın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, Çev: Gül Çağalı Güven, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2002, s. 119-140.

²⁸ Sason olaylarından sonra Ermeni din adamı ve ileri gelenleri devlet yetkililerine gönderdikleri mesajlarda, olaylardan dolayı üzüntülerini belirterek bu tür fesat hareketlerine karşı olduklarını, kendilerinin din, ırz, mal ve can güvenliği içerisinde yaşadıklarını belirterek şükranlarını ifade etmişlerdir. Bk. İkdâm, Sayı: 482, 9 Cemaziyelahir 1313/14 Teşrinisani 1311/26 Teşrinisani 1895; İkdâm, Sayı: 545, 13 Şaban 1313/28 Kanunusani 1896; İkdâm, Sayı: 806, 8 Cemaziyelahir 1314/3 Teşrinievvel 1312/15 Teşrinievvel 1896; İkdâm, Sayı: 822, 24 Cemaziyelahir 1314/19 Teşrinievvel 1312/31 Teşrinievvel 1896; İkdâm, Sayı: 826, 28 Cemaziyelahir 1314/23 Teşrinievvel 1312/4 Kasım 1896.

²⁹ BOA. Y.A.Hus. No: 201/65, 13 Receb 1304/26 Mart 1303 (7 Nisan 1887).

³⁰ BOA. Y.A.Hus. No: 238/33, 7 Muharrem 1308/11 Ağustos 1306 (23 Ağustos 1890). Yunan Hariciye Nezareti'nin, Rum mekteplerinin denetlenmesi ve sorumluluğunun Rum Patrikhanesine ait olduğundan, maarif memurları tarafından gelir-gider, öğretim programı, talebe sayısı hakkında istenilecek bilgilerin metropolitler tarafından verileceğine ilişkin, konsoloslar aracılığı ile Osmanlı idaresindeki bölgelerdeki metropolitlere gizlice gönderilen talimat Yanya valiliği tarafından ele geçirilip hükümete bildirilmiştir. Bk. Y.A.Hus. No: 236/52, 15 Zilkade 1307/20 Haziran 1306 (3 Temmuz 1890).

1893 tarihli bir raporda ise bazı ecnebi devletlerin, ülkede farklı niyetlerle açmış oldukları mekteplerin sayı ve eğitim tarzlarının (usûl-i talimiye) artık kayıtsız kalınamayacak hale geldiğine dikkat çekilmektedir. Suriye, özellikle de Kosova, Manastır ve Yanya'da açılan bu mekteplerin Yunan, Bulgar, Sırp ve Romenleri destekledikleri ve halkı kendi yanlarına çekerek devletten soğutmaya çalıştıkları belirtilmektedir. Aynı belgede, İstanbul Bebek'te bulunan Amerikan Mektebi'nin zararlı faaliyetlerde bulunduğu belirtilerek, bu mektebin Bulgaristan'ın şimdiki hale gelmesinde Rusya'dan daha fazla katkısının olduğu ileri sürülmektedir³¹.

1896 yılında Doğu Anadolu'da altı merkezdeki (Vilâyât-ı Sitte³²) eğitimle ilgili olarak yapılan çalışmaları incelemek üzere görevlendirilen ve hazırladığı raporunda azınlık mekteplerinin faaliyetlerine de yer veren Şakir Paşa, 1894 yılında Ermenilerin Sason'daki isyanlarını kasederek, karışıklıkların ortaya çıkmasında ve gelişmesinde bu mekteplerin önemli payının olduğunu belirtmektedir:

"Vilâyât-ı Sitte'de rızâ-yı merâhim-i irtizâ-yı padişahiye muhalif zuhûr eden iğtışâş-ı âhire, mârû'larz, mekâtib-i hususiye ve milliyelerde ezhân-ı etfâlin zehirlenmiş ve bu cihetle tesvîlât-ı hariciye kapılmağa istidat hâsıl olmuş bulunmasının pek çok yardımı olduğunu inkar kabil değildir"³³.

Tepki toplayan veya tedirginlik doğuran konulardan biri de bu mekteplerde yapılan misyonerlik faaliyetleridir. 25 Zilhicce 1316 (6 Mayıs 1899) ve 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs 1899) tarihlerini taşıyan ve daha önce yayınlandığına rastlamadığımız, yabancı ve azınlıklar tarafından açılan mektep, yetimhane gibi kurumların kuruluş ve faaliyetleri ile ilgili olarak alınması gereken tedbirleri içeren iki rapor ile birlikte bulunan ve Sadrazam'ın imzasını taşıyan Padişah'a arz yazısında, Anadolu'da misyonerler tarafından yapılan faaliyetler devam ettiği takdirde ahalinin efkâr ve ahlâkının bozulacağına dikkat çekilerek bunun önüne geçilmesinin gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Yine Hariciye Nazırı Tevfik Paşa başkanlığındaki komisyonun hazırladığı raporda da ülkedeki misyoner faaliyetlerinin zararlı

³¹ BOA. Y.EE. No: 10/53, 13 Temmuz 1309 (25 Temmuz 1893). İleri sürülen bu iddianın yanlış olmadığı anlaşıyor. Bk. Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 548-551.

³² Söz konusu bu altı vilayet Erzurum, Harput, Diyarbakır, Sivas, Bitlis, Van vilayetleridir.

³³ BOA. Y.EE. No: 131/21, 16 Zilkade 1313/17 Nisan 1312 (29 Nisan 1896).

etkilerinden söz edilerek, bunların engellenmesinin hükümetin görevi olduğu vurgulanmaktadır³⁴.

Ülkede açılan yabancı mekteplerinde izlenen öğretim programı incelendiğinde, ilki doğrudan din görevlisi yetiştirmek amacıyla açılan, ikincisi ise genel eğitim ağırlıklı mektepler olmak üzere iki tür mektebin var olduğu görülmektedir. Çeşitli öğretim basamaklarına ayrılan her iki tür mekteplerde doğal olarak farklı programlar izlenmektedir. Dini eğitimin yapıldığı üç ya da dört yıl süreli ilahiyat mekteplerinde Türkçe, İngilizce, Ermenice, Rumca, Latince gibi dil derslerinin yanında, Hristiyanlık dinine ait inanç esasları, İncil ve Tevrat tefsirleri, Kilise Tarihi, Ermeni Kilisesi Tarihi, Hristiyan Ahlakı ve Ahlak Felsefesi gibi teorik dersler yanında kutsal müzik, hitabet ve vaaz sanatı, papazlık ve pastörlük mesleği ile ilgili pratiklere de yer verilmektedir³⁵. Genel eğitim ağırlıklı mekteplerde (kolej) ise mektebin öğretim seviyesi, öğrencilerin milliyet ve cinsiyetlerine göre farklılıklar taşıyan programlar izlenmektedir. İlk ve orta dereceli mekteplerde okuma-yazma, Türkçe, Ermenice, Rumca, İngilizce, Aritmetik, Fizik, Kimya, Coğrafya, Ermeni Tarihi, Din Dersi, yüksek kısmında ise Yunanca, Latince, Fransızca, Felsefe, İlahiyat, Müzik derslerine, kızlar için ise ayrıca Ev Ekonomisi, Dikiş-Nakış, El İşleri ve Pedagoji derslerine yer verilmiştir. Harput'taki Fırat Koleji'nde öğretim dili Ermenice olmuştur³⁶. Uygulanan programlar, amaca uygun biçimde, azınlıkların siyasî bölücülüğe uzanan millî kimlik kazandırılması noktasında önemli paya sahip olmuştur³⁷.

³⁴ BOA. Y.A.Res. No: 101/39.

³⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, s. 172-175.

³⁶ Bk. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, s. 190; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 101, 149.

³⁷ Mekteplerde okutulan dersler hakkında, Zühtü Paşa'nın, ileride daha geniş olarak bahsedeceğimiz raporunda da bilgi verilmektedir. Bk. Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10-11, Yıl: 1981-1982, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1983, s. 200; Yahya Akyüz, "II. Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge", *A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi III/1-4*, Ankara 1970, s. 124-126. Daha ayrıntılı bilgi için, Bk. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 141-154; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, s. 152-205; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, s. 57, 106-108, 114, 149-151, 260-262, 256; Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, s. 103-109, 263-266; Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", s. 160-170.

Yabancı mekteplerinin misyonerlik faaliyetleri incelenirken şurası gözden uzak tutulmamalıdır ki, bu mekteplerde Müslüman öğrencilere karşı doğrudan bir Hristiyanlık telkini - muhtemelen doğacak tepkiden çekinildiği için - söz konusu olmamıştır³⁸. Bu tepki, doğrudan öğrencinin ebeveyni ve kendisinden gelebileceği gibi aynı zamanda resmî makamların müdahalesini de doğuracaktır. Zira devletin genel yaklaşımı, her cemaatin inanç da dahil bütün kültürel özelliklerinin korunmasıdır. Tepkiyle karşılaşmamak için doğrudan telkin yerine, mekteplerde oluşan dinî ve kültürel ortam aracılığı ile öncelikle alıştırma, ısındırma, üstünlüğü hissettirme yoluyla öğrencinin hazırlanması ön plana çıkmaktadır. Yabancı olanın güzelliği, üstünlüğü, uygunluğu, kolaylığı ve sağladığı imkanları öğrenciye sunularak onun, yabancı olanı benimsemesi veya yakınlık duyması sağlanmaya çalışılarak, doğrudan din telkini yerine kültürel empoze yolu seçilmektedir. Böylece öğrenci din olarak Müslüman kalsa bile, kendi kültürüne soğukluk hissedip öteki kültür karşısında daha geri kaldığını düşünmeye başlayarak yabancı kültüre yakınlık hissedecek ve zamanla da olsa üstünlüğünü kabul edecektir. Osmanlı toplumu üzerinde mektepler aracılığı ile kültür empozisi siyasî amaçlar da taşımaktadır³⁹.

1907 yılında sunulan bir raporda, azınlık ve yabancı mekteplerine giden Müslüman çocuklarının dinî ve millî kimliklerini korumaları konusuna temas edilerek, bu mekteplerde çocuklara doğrudan dinî telkin yapılmadığı; ancak okutulan derslerin içeriği, ortam ve terbiye biçimi, kısaca sunulan bilgiler ve yaşanan kültürel ortam aracılığı ile çocukların kendilerine eğiliminin sağlandığı belirtilmektedir⁴⁰. Dönemin sonlarına ait bu belgede ileri sürülen fikirlerin, daha önceki yıllara, 1898 yılına ait bir belgedeki bilgilerle birleştirildiğinde, yanlış olmadığı ileri sürülebilir. Belgede, ülkede

³⁸ Krş. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 36.

³⁹ Bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, s. 83, 97-106, 148; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 77, 112 vd., 170.

⁴⁰ BOA. Y.PRK.AZJ. No: 52/28, 24 Mart 1323 (6 Nisan 1907). 24 Mart 1323 (6 Nisan 1907). Müslüman çocuklarının din eğitimleri ile ilgili başka bir belgede, yabancı mekteplerdeki dinî ortamdan Müslüman çocuklarının etkilendiğinden bahsedilmektedir. Padişah'ın bir görüşme sırasında Amerikan elçisine, Robert Kolej'deki dinî ayinlerde farklı inanışlardaki çocukların durumu ile ilgili sorduğu soruya karşılık elçi, bütün talebelerin hep birlikte papazın nezaretinde dua ettiklerini ve talebeler arasında müslüman çocukların da bulunduğunu söylemiştir. Bk. BOA. Y.EE. No: 5/127, 8 Ramazan 1317/28 K.Evel 1315 (10 Ocak 1900). Aynı durumdan diğer belgelerde de söz edilmektedir. Bk. BOA. Y.EE. No: 5/128, 1 Rebiülahir 1317 (9 Ağustos 1899).

çeşitli vilayetlerdeki azınlık ve yabancı mekteplerinin faaliyetleri hakkında bilgiler istenmiş, vilayetlerden başkente gönderilen yazılarda, misyonerlik çalışmalarının niteliği ve sonuçları hakkında önemli bilgiler iletilmiştir⁴¹. Gönderilen cevabî yazılarda, genel olarak bu mekteplere giden Müslüman çocuklarının sayısının çok fazla olmadığı, Hristiyanlığı kabul edenlerin daha çok askere gitmemek için bu yolu seçtikleri, bununla birlikte Müslüman çocuklarının din eğitimi açısından yeterli bilgiye sahip olmadıkları, bu konuda cahilliğin olduğu belirtilmektedir. Kudüs'ten gelen yazıda ise bazı Müslümanların maddî yönden istifade edebilmek için çocuklarını Hristiyan yetimhanelerine terk ettikleri ve bunların da Hristiyan olarak yetiştirildikleri bildirilmektedir. Aynı biçimde geniş çaplı bir bilgi toplama faaliyetinin dönemin sonlarında, 1907 yılında, tekrarlandığı görülmektedir⁴². Bu denetimin özellikle Amerikan okullarına yöneldiği ve ne gibi çalışmalar yaptıklarının yanı sıra, talebeleri arasında Müslüman olup olmadığının özellikle üzerinde durulduğu görülmektedir. Verilen bilgilerden, bu mekteplere Müslüman çocuklarının fazla rağbet etmediği anlaşılmaktadır.

Söz konusu 1898 ve 1907 tarihli iki soruşturma sonucunda vilayetlerden gelen bilgiler, yabancı mekteplerin zararlı faaliyetlerinden şikayet ederek tedbir alınması gerektiğine dair bilgilerin bulunduğu diğer belgelerle çelişir gibi gözükmemektedir. Ancak kanaatimizce, yukarıda sözünü ettiğimiz bu iki soruşturma sonucunda vilayetlerden gelen cevaplar, azınlık ve yabancı mekteplerinin zararlı faaliyetlerde bulunmadıklarını değil, özellikle Müslümanlar üzerindeki misyonerlik faaliyetlerinin neticesiz kaldığını ortaya koyar. Bu durum, alınan tedbirlerin sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca, bu mekteplerin misyonerlik faaliyetlerini açıkça değil, özendirme yoluyla yaptıkları, yine bu faaliyetlerin amaçları arasında özellikle azınlıkların kışkırtılarak, siyasî ayrılığa yol açmak üzere teşkilatlandırılma gayretinin olduğu da unutulmamalıdır. Protestan misyonerlik faaliyetlerinin

⁴¹ BOA. Y.PRK.UM. No: 44/96, 27 Şaban 1316/29 Kanunuevvel 1314 (10 Ocak 1898).

⁴² BOA. Y.PRK.UM. No: 5/20, 2 Mayıs 1323 (15 Mayıs 1907). Mekteplerin faaliyetlerinin dönem boyunca takip edildiği görülmektedir. Bk. BOA. Y.PRK.BŞK. No: 62/64, 10 Temmuz 1316 (23 Temmuz 1900); Y.PRK.MKT. No: 45/5, 1 Teşrinisani 1317 (14 Kasım 1901).

⁴³ Ermeniler önceleri Protestan misyonerlere tepki gösterirken, daha sonraları bu tepkinin azalarak ortadan kalktığı, Ermenilerden bu mezhebe geçenlerin olduğu görülür. Bk. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı*.

Müslümanlardan daha çok özellikle Ermeniler⁴³, ayrıca Nesturi⁴⁴ ve Yezidilere⁴⁵ yönelik olarak gerçekleştirildiği, faaliyet merkezlerinin (istasyon) belirlenmesinde gayrimüslim nüfusun yoğunluğunun göz önüne alındığı bilinmektedir⁴⁶.

Osmanlı toplum yapısına bakıldığında, Müslüman halka doğrudan başka bir dinin telkin edilmesinin zaten netice getirmeyecek bir davranış olacağı ileri sürülebilir; çünkü farklı etnik ve dinî özellikler taşıyan Osmanlı toplumunda kimlikler din üzerinden şekillenmektedir. Devletin teb'asına yaklaşımı da din kimliği üzerinden olmaktadır. Bu durum doğal olarak, her insanın kendi kimliğini oluşturan dinine bağlı kalmasına, bundan kolayca vazgeçmemesine neden olmaktadır. Bununla birlikte millî kimliğin öne alınmasının veya birlikte ortaya çıkmasının bu durumu tersine çevireceğini iddia etmek doğru değildir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde millî kimliklerin ön plana çıkmasının da insanların dine olan bağlılığını azaltması sonucunu doğurduğunu iddia etmek mümkün değildir. Son dönem Osmanlı tarihi incelendiğinde, bağımsızlık gayretine giren unsurların millî kimliklerinin oluşmasında dinin önemli bir tesirinin olduğu görülmektedir⁴⁷. Esasen misyonerlerin başarmayı hedefledikleri ve siyasî açıdan problemin doğduğu asıl mesele de bu olmuştur.

Bu durumda, misyonerlik faaliyetlerinin asıl amacının Müslümanların Hristiyanlaştırılması çabasından daha çok, diğer siyasî çabalarla birlikte gayrimüslim veya farklı etnik grupların harekete geçirilerek devletin bölünmesi veya zayıflatulması olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi dinî, diğeri siyasî amaçlı görünen bu hareketin siyasî amaçlarından endişe duyulması çok doğaldır. Dinî tarafının ise iki yönü bulunmaktadır : İlki Müslümanların

İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, s. 60, 76, 101; İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değişirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 485; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 49-50, 54, 77-78, 102-103. Bazı Ermenilerin Protestan ve Katolik mezheplerine geçmelerine, kendi içlerinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar da neden olmuştur. Bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetümme)*, Yayınlayan : Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 206-207.

⁴⁴ BOA. Y.PRK.UM. No: 48/69, 27 C.Ahir 1317/21 Teşrinivvel 1315 (2 Kasım 1899); Y.PRK.DH. No: 8/25, 30 Teşrinisani 1310 (12 Aralık 1894). Ayrıca, Bk. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 117.

⁴⁵ BOA. DH.EUM.THR. No: 5/29, 30 Şaban 1327/3 Eylül 1325 (16 Eylül 1909).

⁴⁶ Julius Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, s. 115-117.

⁴⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 112-113.

dinlerini değiştirmeleri, ikincisi ise gayrimüslimlerin Katoliklik veya Protestanlık inançlarını benimsemeleri. Bu amaçların endişe duyurmasının nedenleri temelde ortaktır: Herkesin sahip olduğu dinin ve buna bağlı olarak da kültürün korunması isteğidir ki bu istek doğal olarak Müslüman teb'a için çok daha güçlü biçimde ortaya çıkmaktadır.

Öncelikle belirtmeliyiz ki Hristiyanlık dininin Müslümanlara telkin edilerek bu dine girmelerinin temin edilmesi amacını güden misyonerlik çalışmalarının tehlikeli hale gelmesi ya da böyle kabul edilmesinin sebepleri arasında, Müslüman ahaliye İslam dinin esaslarının öğretilmesindeki mevcut eksiklikler zikredilmelidir. Nitekim, Erzincan'daki eğitim problemlerinin dile getirildiği bir belgede birçok köyde mektep, cami ve dinin esaslarını öğretecek bir imamın bulunmadığı, bu yüzden de ahalinin Protestan misyonerlerinin telkinlerine karşı savunmasız kaldıklarından şikayet edilmektedir⁴⁸. Yine 1907 tarihli başka bir belgede, bu mekteplere giden Müslüman çocuklarının inanç ve devlete bağlılıkları konusunda karşı karşıya kaldıkları problemlere temas edilerek, çocukların dinlerini değiştirme konusunda doğrudan bir telkinle karşılaşmadıkları; ancak mektep ortamı, verilen terbiye ve davranış şekilleri ile kendilerine meyletmelerinin sağlandığı belirtilmektedir. Bunun önlenmesi için Müslüman çocukların bu mekteplere gitmezden önce dinî ve millî konularda yeterli ve doyurucu bilgilerle donatılması gerektiğinin belirtildiği raporda, Müslümanların bu mekteplere yönelmesinin nedeninin kaliteli eğitim vermelerinden kaynaklandığı belirtilerek, resmî devlet okullarının ıslah edilip, buralarda çalışan öğretmenlerin özellikle maddi açıdan yeterli hale getirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır⁴⁹.

1899 yılında Sadarete sunulan aynı içerikli iki yazıda belirtildiğine göre, bazı devlet adamları tarafından ecnebilere şirin görünmek (cemile göstermek) arzusu ve iyi bir şey yaptıkları düşüncesiyle eğitim konusunda tanınan serbestliğin suistimal edilmesi yüzünden, lüzumundan fazla yabancı ve azınlık mektebi kurulmuş, devlet bütün mektepleri denetleme hakkına sahip olduğu halde bunu gerçekleştirememiştir. Diğer taraftan Müslüman çocuklarının da devam ettiği bu mekteplerdeki programın ve bazı uygulamaların İslam inancı ile çelişir nitelikler taşıması, onların Hristiyan geleneklerine kapılmalarına ve inançlarının bozulmasına neden olabilecektir. Yine bu çocukların, mekteplerdeki dinî ayinlere de katıldıkları görülmektedir. Bu

⁴⁸ BOA. Y.EE. No: 131/28, 22 Zilhicce 1313/22 Mayıs 1312 (4 Nisan 1896).

⁴⁹ BOA. Y.PRK.AZJ. No: 52/28, 24 Mart 1323 (6 Nisan 1907).

yüzden, özellikle payitaht olan İstanbul'daki Müslüman çocukların bu tehlikelerden uzak tutulması gerektiği ileri sürülmektedir⁵⁰. Belgede bu konuda, devletin eğitim kurumlarının sayı ve nitelik olarak geliştirilerek Müslüman çocuklarının yabancı mekteplerine gitmelerine ihtiyaç bırakılmaması yanında, mekteplerdeki din derslerine gereken önemin verilmesi çare olarak gösterilmektedir.

Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nazırı tarafından 1907 yılında hükümete gönderilen bir yazıda⁵¹, ülkede eğitimin gelişmesi adına yapılanlar övücü bir dille anlatıldıktan sonra, buna rağmen birçok eksikliğin olduğundan bahsedilerek, İškodra gibi stratejik açıdan önem taşıyan bir vilayette eğitimin yeterince gelişmemesi yüzünden ahalinin cahil kaldığı, buradaki halkın aynı zamanda fakir olmaları yüzünden de ecnebî ruhban cemiyetlerinin faaliyetlerine maruz kaldıkları belirtilmektedir. Bu cemiyetler, kurdukları okullarda, köylerden topladıkları Müslüman çocukları rahip olarak eğiterek köylerine geri göndermektedir. Yerleşim yerlerinden daha uzaklarda bulunan dağ köylerinde birçok Müslümanın Hristiyanlaştığı (tanassur), hatta bunun kasabalara bile sirayet ettiği belirtilmektedir. Yazıda, görünüşte halkın Hristiyanlaştırılmasına yönelik bu çalışmaların aslında siyasi gayeler taşıdığı belirtilerek, bütün bunlar karşısında alınması gerek tedbir olarak, ruhban cemiyetlerinin istifade ettiği eksikliklerin kapatılmasının gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Buna göre, köylerdeki fakir çocukların giderlerinin karşılanacağı ve dinî konularda yeterli düzeyde bilgi sahibi olabilecekleri ve tahsillerini tamamlayıp geri köylerine döndüklerinde etraflarındaki insanları zararlı fikirlere karşı uyarabilmek üzere İškodra merkezinde yatılı bir Darülmualimin'in açılması gerektiği bildirilmektedir. Verilen bilgiler ve tedbir olarak ileri sürülenlerden anlaşılmaktadır ki çocukların dinî bilgileri öğrenmesi ile millî ve siyasi birliğin sağlanması arasında ayrılmaz bir ilişki kurulmaktadır.

Rumeli Vilâyât-ı Şâhânesi Müfettişi Hüseyin Hilmi tarafından İstanbul'a gönderilen 1904 tarihli başka bir belgede⁵², Selanik'teki Müslüman ailelerin varlıklı olanlarının ticaretle uğraştıkları, buna imkanı olmayanlarının ise yerli ve yabancı ticarethanelerde katiplik yaptıklarını belirtmektedir. Ancak

⁵⁰ BOA. Y. EE. No: 5/128, 1 Rebiülahir 1317 (9 Ağustos 1899); Y. PRK. BŞK. No: 60/24, 4 Rebiülahir 1317 (12 Ağustos 1899).

⁵¹ BOA. Y.MTV. No: 302/216, 28 Şaban 1325/23 Eylül 1323 (6 Ekim 1907).

⁵² BOA. Y.MTV. No: 260/200, Selh-i Rebiülevvel 1322/1 Haziran 1320 (14 Haziran 1904).

bu işi yapabilmek özellikle mâlî konularla ilgili bilgilere sahip olmaya bağlı kaldığından, Müslüman gençlerden maddî durumu iyi olanların tahsil için Fransa ve İsviçre'ye, yeterli gücü olmayanların ise Selanik'teki Fransa, İtalya, Romanya ve Rum mekteplerine devam ettikleri, böylece "fikir ve terbiye-i islamiye ve osmaniyelerinin" yani millî ve dinî terbiyelerinin bozulduğu belirtilmektedir. Yazıda, Selanik'te kurulan Terakki ve Feyziye mekteplerinin programlarına Ticaret Hukuku, Kavâid-i İktisadiye ile Usûl-i Defterî ve Muhâsebât ve Muhabberât-ı Ticariye gibi dersler ilave edildiği takdirde gençlerin bu yola başvurmak mecburiyetinde kalmayacakları belirtilerek bunun gerçekleştirilmesi istenmektedir.

II. Abdülhamit döneminde, yabancı mekteplerin sayısının hızla artması ve faaliyetlerinin denetlenememesi ciddi bir problem olarak kabul edilerek, sayılarındaki artışın önüne geçilmesi ve faaliyetlerinin kontrolü için çalışmalar başlatılmıştır. Öncelikle bu mekteplerin açılmasının yasal dayanağı olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. maddesinin yeniden düzenlenmesine girişilmiştir⁵³. Bu problemin giderilmesi konusunda somut adım, söz konusu mekteplere ruhsat verilmesi ile ilgili esasların, 28 Cemaziyevvel 1309 (30 Aralık 1891) tarihinde padişahın isteği üzerine yeniden düzenlenmesi ile aulmuştur⁵⁴. Bu düzenlemeden yaklaşık üç ay önce, 22 Safer 1309/15 Eylül 1307 (27 Eylül 1891) tarihinde, konu ile ilgili olarak Mihran

⁵³ Bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, s. 27. 11 Cemaziyevvel 1304/25 Kanunusani 1302 (5 Şubat 1887) tarihli "Mektep Küşadı Hususunun Bi'l-istizan Sudûr Edecek İrade-i Seniyye Üzerine Ferman-ı Âli Sudûruna Taliki Hakkında İrade-i Seniyye" de misyonerlik amaçlı olarak açılan ecnebî mekteplerinin zararlı faaliyetlerinden söz edilerek, bu mekteplerin bizzat Padişahın iznine bağlı olarak gerçekleştirilmesi için Şûrâ-yı Devlet'in Maarif Nizamnamesi üzerinde gerekli düzenlemeyi yapması istenmektedir. Bk. "Mektep Küşadı Hususunun Bi'l-istizan Sudûr Edecek İrade-i Seniyye Üzerine Ferman-ı Âli Sudûruna Taliki Hakkında İrade-i Seniyye" *Düstur V, Tertib-i Evvel*, s.759-760. Nizamnamedeki bu düzenlemenin gerçekleştirilemediği, 1893 yılındaki diğer bir iradede anlaşılmaktadır. "Meclis-i Vükelaca Ba'de't-tezekkür Mûsaade-i Seniyye İstühsal Edilmedikçe Mektep Küşadına ruhsat Verilmemesi Hakkında" ki iradede, gerekli inceleme yapılmadan ve Padişahın izni olmadan bu mekteplerin açılmasına kesinlikle izin verilmemesinin kanun olarak kabul edilmesi, aksine davranışların devlet ve millete ihanet etmiş sayılacakları belirtilmektedir. *Düstur VI, Tertib-i Evvel*, s. 1456-1457. Kat'î olan bu talimatın, bu tarihten sonra açılacak mektepleri kapsadığı anlaşılmaktadır. 1896 tarihli bir belgede, Dahiliye Nezareti, gayrimüslim mekteplerinin inşası ve tamininin padişahın iznine bağlı olduğunu; ancak yapılmış mekteplerin yeniden faaliyete geçmeleri konusunda nasıl davranılması gerektiği hakkında görüş istemektedir. Meclis-i Mahsus ve Maarif Nezareti, bu konuda tam bir açıklığın olmadığını, ancak kiliseler için olduğu gibi, yapılmış mekteplerin yeniden inşa ve faaliyetlerine başlaması için izne gerek olmadığına karar vermiştir. BOA. Y.A.Res. No: 81/6, 3 Rebiülevvel 1314/31 Temmuz 1313 (12 Ağustos 1896).

⁵⁴ Bu düzenlemeden, konu ile ilgili bir rapor sunan Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa söz etmektedir. Bk. Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s. 196.

Boyacıyan tarafından sunulan bir rapor bulunmaktadır⁵⁵. Resmi bir talep üzerine değil, söz konusu kişinin kendi isteği ile kaleme aldığı anlaşılan bu raporun, söz konusu düzenlemenin yapılmasında etkisinin olduğu ileri sürülebilir. Bu tarihten sonra, ileri gelen devlet adamlarından konu ile ilgili ayrıntılı görüşler alınarak çalışmalar daha da ilerletilmiştir.

Döneme ait belgelerde yabancı ve azınlık mekteplerinin durumu ile ülkedeki misyonerlik faaliyetleri birbirinden ayrı olarak ele alınmamıştır. Her iki konuya ait çalışmaların aynı tarihte başlaması bunu açıkça göstermektedir ki, bu tarih 1893 yılı olarak tespit edilmektedir. Bu tarihi taşıyan bir belgede, Protestan misyonerlerinin olumsuz faaliyetlerinin engellenmesi çerçevesinde, alınması gereken tedbirlerle ilgili olarak Padişahın isteği Dahiliye Müsteşarı başkanlığında Şûrâ-yı Devlet, Adliye, Hariciye ve Zaptiye Nezaretlerinden bazı memurların katılımı ile oluşturulan komisyonun belirlediği esasları içeren mazbatanın sunulduğu belirtilmektedir⁵⁶. Alınan kararın, öncelikle durumun tespiti ve nelerin yapılabileceğinin belirlenmesine yönelik olarak, derhal başlatıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1893 tarihini taşıyan birçok rapora ulaşmamız mümkün olmuştur. Çalışmalar ve çözüm arayışları sonraki yıllarda da devam etmiştir.

1893 tarihli bir raporda⁵⁷, mevcut problemin çözümü için gerekli dayanığın Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde bulunduğu belirtilerek, buna göre ruhsatsız mekteplerin derhal kapatılabileceği, ruhsatlı olanların ise çok sıkı biçimde denetlenerek, açığı bulunanlar için böyle bir yolun takip edilebileceği belirtilmektedir. Belgenin son kısmında bu mekteplerin kapatılmalarının kolay olmayacağı, şiddete başvurulmasının ise isabetli olmayıp, daha tutarlı tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmektedir.

Bu dönemde önemli bilgiler içeren diğer bir rapor da Ahmet Zühtü Paşa tarafından hazırlanmıştır. Ahmet Zühtü Paşa, Padişahın isteği üzerine ülkedeki yabancı ve azınlık mekteplerinin sayıları ile ilgili bilgileri içeren ilk raporunu 1893 yılında, ertesi yıl da daha kapsamlı olan ikinci raporunu

⁵⁵ Kudüs Mutasarrıflığı maiyetinde kaymakam mülazımı olarak görev yapan Ermeni asıllı Osmanlı devlet görevlisi Mihran Boyacıyan tarafından hazırlanan bu rapor için, Bk. Atilla Çetin, "II. Abdülhamit'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", *Türk Kültürü*, Sayı: 253, Yıl: XXII, Mayıs 1984, s. 316-324.

⁵⁶ BOA. Y.A.Hus. No: 269/89, 17 Receb 1310/24 Kanunusani 1308 (5 Şubat 1893).

⁵⁷ BOA. Y.EE. No: 10/53, 13 Temmuz 1309 (25 Temmuz 1893). Belgede, yabancıların mektep açmalarının Maarif Nezareti yahut mahalli idarelerin iznine bağlı olduğu halde, sabık sadrazam Kamil Paşa'nın bu kuralın dışına çıkarak İtalya sefirinin talebi üzerine farklı yerlerde 10 İtalyan mektebinin açılmasına doğrudan kendisinin izin verdiği belirtilmektedir.

hazırlamıştır⁵⁸. İkinci raporun baş tarafında, mekteplerin açılmaya başlanması ve bunun gerekçeleri hakkında Maarif Nezareti'nde herhangi bir bilginin bulunmadığı belirtilerek, gerekli bilgilerin Divan-ı Hümayun Kalemi'nden alındığı ifade edilmektedir. Sadece bu ifade bile, Osmanlı Devleti'nde açılan yabancı ve azınlık mekteplerinin kontrol dışında olduğunu ve bunun nedeninin de yetkililerin ihmalden kaynaklandığını ispata kâfidir. Aynı raporda, bu mekteplerin açılması konusunda devlet tarafından bir imtiyazın verildiğine dair bir anlaşmanın olmadığı ifadesine yer verilmektedir. Bu bilginin doğru olmadığı kanaatindeyiz; çünkü daha önce temas ettiğimiz 1856 yılında hazırlanan ve Paris Anlaşması'nda atıfta bulunulan Islahat Fermanı ile bu hakkın belirli şartlar dahilinde verildiği bilinmektedir. Buna rağmen raporda bu ifadeye yer verilmesi, söz konusu tarihten sonra konuyla ilgili olarak hiçbir ciddi düzenlemenin yapılmadığını ortaya koymaktadır. Hatta raporda belirtildiğine göre hiçbir dayanakları olmamasına rağmen, yabancı ülkelerin elçilerinin girişimleri ile 498 mektebin açılmasına ruhsat verildiği, başıboşluktan yararlanarak 4049 mektebin de ruhsatsız olarak faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Yine raporda, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde bu mekteplerin açılışları ile ilgili şartlar bulunmasına rağmen bunların göz ardı edilerek, özellikle taşrada birçok mektebin ruhsatsız açılmasına göz yumulduğu belirtilmektedir. Bütün bunlar, mekteplerin nasıl kontrol dışına çıktığını açıkça ortaya koymaktadır.

1893 tarihli diğer bir raporda⁵⁹ bu mekteplerin ilk açılışları ve sonraki seyri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Buna göre, Kanunî zamanında Alman imparatoruna karşı Fransa Kralı'nın himayesi amacıyla Niş'e donanma gönderilmesinden sonra, İbrahim Paşa Fransızlara, kapitülasyon adında ticaret ve hukukla ilgili konularda bazı hak ve imtiyazlar vermiş, daha

⁵⁸ Ahmet Zühtü Paşa 19 Muharrem 1311 (2 Ağustos 1893) tarihli olduğunu belirttiği ilk raporundan, 1894 tarihinde sunduğu ikinci raporu içerisinde söz edilmektedir. İkinci rapor için, Bk. Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s. 189-219.

⁵⁹ BOA. YEE. No: 39/15, 12 Muharrem 1311/13 Temmuz 1309 (27 Temmuz 1893). Kim tarafından hazırlandığına dair bir bilgi bulunmayan rapor şöyle başlar : "Mekâtib-i husûsiyeye dair bir kûta lâyiha tahrir ve takdim olunması kurenâ-yı hazret-i padişahiye Bekir Bey kulları vasıtasıyla dünkü Salı günü telakkî ettiğim emr ü ferman-ı hakâyık nişan hazret-i Padişahi itizâ-yı âlisinden olmakla haurişân-ı çâkerî olan mâlûmât-ı nâfianın bervech-i âti arzına ictisâr olunur". Bu rapor, yukarıda sözünü ettiğimiz Ahmet Zühtü Paşa'nın ilk raporu ile çok yakın tarihli olmasına rağmen ona ait değildir. Ahmet Zühtü Paşa, ilk raporunda yabancı ve azınlık mekteplerinin sayıları hakkında bilgi verdiğini belirtmektedir. Halbuki bu raporda mekteplerin sayıları hakkında değil, açılış ve yaygınlaşmalarının süreci hakkında bilgiler bulunmaktadır.

sonra diğer devletlerle yapılan anlaşmalarda da bu imtiyazlar yer almıştır. Önceleri eğitim alanında Batılılara verilen herhangi bir imtiyaz bulunmadığı, ancak Kırım Harbi'nden sonra imzalanan Paris Anlaşması sırasında hazırlanan Islahat Fermanı içerisinde, her cemaate kendi mekteplerini kurma hakkının verildiğinden söz edilmektedir. Daha sonra Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinde hususi mektepler adı altında tanımlanan bu tür mekteplerin açılış ve işleyişi ile ilgili esaslar belirlenmiştir. Belgede, 1878 yılında imzalanan Berlin Anlaşmasının 62. maddesinde de yabancı devletlerin konsoloslarına, Osmanlı sınırları içerisindeki ruhbanlar ile kutsal yerler ve diğer yerlerdeki dinî ve hayır amaçlı açılan kurumları himaye etme hakkı verildiği ifade edilmektedir. Raporda, mevcut durumun nasıl bu hale geldiği belirtildikten sonra, artık geri dönüşün neredeyse mümkün görünmediği, özellikle gayrimüslim hatta Müslüman halkın bu mekteplere yöneldiği belirtilerek, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinin işletilebileceğinin belirtilmesinin gerçekçi olamayacağı, çünkü Ali Paşa'dan sonra sadaret görevine getirilen Mahmut Paşa'nın yanlış icraatları yüzünden iç ve dış kamuoyunun hükümetin aleyhine döndüğü ifade edilmektedir. İfadelerden, meselenin çözümünün mümkün görünmediği kanaatine ulaşıldığı anlaşılmaktadır.

Yine 1893 yılında, ülkede sayılarının 2000 kadar olduğu tahmin edilirken neredeyse 10.000'e ulaştığı görülen ecnebi mekteplerinin, Abdülmecid zamanından itibaren artmaya başladığı bilinmekte ise de açılmalarının yasal dayanağının irade-i seniyyeye mi, Bab-ı Âli'nin izniyle mi yoksa yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar mı olduğu II. Abdülhamit tarafından Said Paşa'ya sorulmuştur. Said Paşa'nın Padişah'a bu konuda verdiği cevabı, önemi dolayısıyla aynen aktarmayı uygun görüyoruz:

"Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de ecnebler tarafından mektep tesisine uhûd-ı mün'akide muktezâsınca salâhiyet-i sariha olduğu halde bunun mahiyet ve derece-i şumûlû muâhedât-ı mezkûrenin tettebbuuna ve bi'l etraf tetkikine muhtaç görülür. Eğer netice-i tetkikât bu babta delalet-i sariha-i ahdiyyenin fakdanını gösterir ise hasebû'l kaide delalet-i tazammunu mevcut olup olmadığı düşünölmek lazım geleceği beyandan müstağnidir. Binaenaleyh bu ciheti teemmül olundukta saltanat-ı seniyye ile devlet-i saire beyninde akdolunan muahedelerin umumunda en ziyade mazhar-ı müsaade ve imtiyaz olan devletin imtiyazına diğerlerinin dahi nail oldukları fıkrası mevcut eydüğü tahattur olundu. Mesela 1862 sene-i iseviyesinde Danimarka Devleti ile akdolunan muahedede "Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den bilcümle

düvel-i saire teb'a sefineleri ile ticaret ve seyr ü sefainine elhaletü hâzihi i'ta olunmuş ve müstakbelde i'ta olunabilecek yahut istifadesine..... gösterilecek olan kâffe-i hukuk ve imtiyâzât ve muafiyata Danimarka teb'a ve sefineleri ile ticaret ve seyr ü sefaininin dahi bihakkın nail ve haiz olmaları mahsusan mukarrer ve meşrût bulunmuştur" diye bir madde münderic bulunmuştur. Şu halde Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de, ecnebîler tarafından mekâtib teşkiline cevaz-ı sarîh akdi yok ise de uhûd-ı düvel ve onda dahi adem-i cevaz teslim olursa ânîfü'l beyan delalet-i tazammuniye-i ahdiye ki en ziyade nâil-i imtiyaz olan devletin imtiyâzâtına iştirakı temin eden madde-i ahdiyedir. Ona istinad olunacağı vârid-i hâtur olur. Bunun hangi zamanda başlamış olduğu bahsine gelince, burası Divan-ı Hümayun kuyûdunun tahdişiyle teayyün eder. Mamafih bunun tahkik buyrulmuş olduğu vechile vâlid-i vefir-i mehâmid-i cihanbâripleri ahd-i saltanatlarında iptida eylemiş olması ağleb-i melhuzdur. Çünkü hakan-ı müşarûnileyh hazretleri zamanlarında akd olunmuş olan Paris Muahedenamesi'nin 7. maddesinde "Düvel-i Muazzama Saltanat-ı Seniyye'nin Avrupa hukuk-ı umumiyesi ve cemiyeti menâfiine hissedar olmakta dahil olduğunu ilan ederler ve Memâlik-i Saltanat-ı Seniyye'nin tamamıyla istiklal-i âlisine riayet etmeyi taahhüd eylerler" deyü bir madde münderic olup, Avrupa hukuk-ı umumiyesi ve cemiyeti menafiinden istifade için ona emsal lüzumu ve mekâtib dahi bu cümleye dahil olması mülâhazasıyla, müsaade-i meşrûhanın ol zaman ibtidar etmesi haura gelir. Evân-ı memuriyet-i abidanemde cereyan eden muamele hakkındaki sual-i aliyeye dahi gelince bir hayli müddete râcî olan muamelat ve mekâtübât, rûz-ı merrenin ef-radını hıfz ve itkanda adem-i imkanı bedîhi olup, maahaza zaman-ı memuriyet-i bendeganemde sefaretle veya alelîtlak ecnebîler taraflarından mektep tesisi için taraf-ı câkerâneme müracaat vukuuyla bir muamele cereyanı tahattur olunamamıştır. Ancak hristiyan cemaatleri taraflarından bilâ-ruhsat mektep küşadı menedilmiş ve mekâtibde muzır dersler okutturulmamasına dikkat olunmak için daima valilere tahrîr-i vesâya olunmuş ve mekâtibi teftiş ve programları tetkik için taraf-ı devletten müfettişler tayin kılınmış idi.....Mekâtib-i ecnebiyenin dahi gerek idareleri gerek tedrisatı şayet hukuk-ı memlekete gayr-ı muvafık esaslar üzerine müesses ve mebnî olduğu tahakkuk ettiği halde devletçe sefaretlerle bilmûzakere kavaid-i zabıta ittihazı mümkün olacağı vârid-i zihn-i kâsır olur⁶⁰.

Said Paşa verdiği cevapta, mektep açılması ile ilgili özel bir anlaşma veya yapılan anlaşmalarda açık bir taahhüdün bulunmadığını; ancak bu hakkın

⁶⁰ BOA. Y.EE. No: 82/45, 11 Muharrem 1311 (25 Temmuz 1893).

dolaylı olarak, upkı kapitülasyonlarda olduğu gibi Avrupa'daki her devletle yapılan anlaşmada "standart" bir hak olarak, üstelik gelecekle ilgili bütün genişlemeler de peşinen kabul edilerek verildiğini belirtir. Bu uygulamanın başlama tarihi ile ilgili bilgisinin olmadığını belirten Said Paşa, bunun için Divan-ı Hümayun kayıtlarının incelenmesi gerektiğini, hatırlayabildiği kadarıyla 1856 yılında imzalanan Paris Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin, Avrupa genel hukuku ve toplumu menfaatine katılımı söz konusu olmasından dolayı, bunun gereklerinden birisi olarak mektep açılmasına izin verilmiş olabileceğini belirtir. Said Paşa, kendi sadrazamlığı döneminde yabancı mektebinin açılması hakkında bir talebin olmadığını, gayrimüslim azınlık mekteplerinin ruhsatsız açılmasına engel olunması ve mekteplerin kontrol altında tutulması için müfettişler görevlendirildiği ve valiliklere gerekli talimatların verildiğini belirtmektedir.

Belge, mekteplerin açılış ve işleyiş şartlarının neler olduğu konusunun Padişah tarafından, eski bir sadrazama sorulması ve onun da bütün bunların gerekçelerini belirtme konusundaki tereddüt ve belirsizliği ortaya koyması açısından oldukça ilginçtir. Dikkati çeken diğer bir husus da belgede, ülkedeki ecnebi mekteplerinin 2000 kadar olduğu tahmin olunur iken 10.000'e ulaştığı ifadesine yer verilmiş olmasıdır. Ulaştığı ifade edilen rakam ile tahmin edilen rakam arasındaki ölçsüzlük bir yana, 2000 rakamının da "tahmin olunması", bu kurumların denetimden ne kadar uzak ve kendi hallerine bırakıldıklarını gösteren önemli bir veridir. İlginç olan ise bahsedilen 10.000 rakamının - ki bu rakamın sayının aşırı artması anlamında, fazlalığı ifade için kullanıldığı anlaşılmaktadır - sadece yabancı değil, azınlık mektepleri de dahil edildiğinde gerçeği yansıttığıdır. Bununla birlikte mektep sayısı üzerinde kesin bir rakamdan bahsedilmesi pek de mümkün görülmemektedir⁶¹. Ülkedeki yabancı mekteplerinin ait oldukları devletler

⁶¹ 1894-1895 yıllarında İstanbul'da Rum, Ermeni, Ermeni Katolik, Musevi ve Bulgar azınlıklara ait 604, Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Rus, Sırp, İran, Avusturya ve Amerikalılara ait 64 yabancı mektebi bulunmaktadır. Aynı yıllarda vilayetlerde azınlıklara ait, yarısı ruhsatlı 32 yataklı, 4115'i ruhsatlı 2290'ı ruhsatsız gündüzlü toplam 6437, yine vilayetlerde Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Rus, İran, Avusturya ve Amerikalılara ait 326 yabancı mektebi bulunmaktadır. Bk. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000, s. 65, 97, 98-105, 106-111. Buna göre, sözü edilen dönemde her seviyedeki azınlık ve yabancı mekteplerinin toplam sayısı 7431 olarak tespit edilmektedir. Yukarıda söz ettiğimiz Ahmet Zühtü Paşa da raporunda bu mekteplerin sayısını 4000'den fazla olarak belirtmektedir. Mutlu, 1905 yılına ait bir belgeye

ile faaliyet gösterdikleri yerleşim yerleri ve isimleri, özellikle salnamelere dayanılarak belirlenmiştir⁶².

1893 tarihli başka bir belgede de yabancı mekteplerinin açılışlarındaki yasal dayanak konusunda bilgi verilirken, bu mekteplerin ilk açılmalarının Rum ve Ermeni patriklerine verilen imtiyaz ve izinlerle başladığı, Rum mekteplerinde ders verenlerin çoğunun Yunanlı olduğu ve Yunan hükümetince maddi açıdan desteklendiği, ayrıca Katolik ve Protestan mekteplerinde ise ecnebî muallimlerin görev yaptıkları ve ecnebî cemiyetlerince desteklendiği belirtilmektedir. Belgede, zararlı faaliyetleri görülen bu mekteplerin kontrol edilmesi için 1286 (1869) yılında hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesinde gerekli şartların belirlendiği ifade edilmektedir⁶³.

Mevcut durum tespit edildikten sonra, bu mekteplerin mahzurları tespit edilerek çözüm için birtakım çareler de aranmıştır. İleri sürülen çözümlere yukarıda sözünü ettiğimiz belgeler içerisinde yer verilmiştir. Mihran Boyacıyan, raporunda resmî makamların yabancı mekteplerin açılması konusunda dikkatli olunarak, gerekli sayıda ve kalitede resmî mektebin açılmasına izin verilmesi, mekteplerde Türkçe derslerine daha fazla yer verilmesi, Türkçe bilmeyenlerin memuriyete alınmaması ve bütün yazışmaların Türkçe yapılması, eğitime ayrılan mali desteğin artırılması, kaliteli öğretmenlerin tayin edilmesi gibi konulara yer vermektedir⁶⁴. Benzer önlemlere Ahmet Zühtü Paşa'nın hazırladığı raporda da yer verilerek kasaba ve köylerdeki azınlık okullarına yabancı öğretmenlerin tayin edilmemesi, azınlık nüfusunun olmadığı yerlerde yabancılara mektep açma izninin verilmemesi, Müslümanların yabancı mekteplerine gitmelerinin engellenmesi, bu mekteplerin sıkı biçimde denetlenmesi ve programlarında Türkçe der-

istinaden yabancı mektep sayısının 900 civarında olduğunu belirtir. Bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, s. 375.

⁶² Mutlu'nun eseri bu konuda iyi bir çalışma olarak kabul edilmelidir. Eserde her bir yabancı devlete ait mektepler hakkındaki bilgilere ayrı bölümlerde yer verilmiştir. Bk. Şamil Mutlu, *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005. Yine Ahmet Zühtü Paşa'nın hazırladığı raporun ek kısmında da mekteplerle ilgili bir liste bulunmaktadır. Bk. Çetin, Atilla : "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s. 207 vd.

⁶³ BOA. Y.EE. No: 86/39, 11 Muharrem 1311/13 Temmuz 1309 (25 Temmuz 1893).

⁶⁴ Atilla Çetin, "II. Abdülhamit'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", s. 321.

sine yer verilmesi, ayrıca maarife ayrılan payın da artırılması gerektiği belirtilmektedir⁶⁵.

Yabancı ve azınlık mektepleri ile ilgili tespit ve çözüm önerileri üzerinde, sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda da durulmuştur. Şakir Paşa'nın sunduğu 1896 tarihli layihada bu konuya yer verilmiştir⁶⁶. Doğudaki altı merkezdeki (Vilayât-ı Sitte) eğitim çalışmalarını incelemek üzere görevlendirilen Şakir Paşa, gözlemlerini ve çözüm önerilerini lâyihasında sunmuştur. Lâyihada, bu bölgedeki gayrimüslimlerin, programında kendi din derslerine yer verilmemesi nedeniyle idadilere rağbet etmedikleri belirtilmektedir. Bu nedenle gayrimüslimler çocuklarını idadiye göndermediği gibi, kendi hususî okullarına Maarif Nezareti tarafından yardımda bulunulmasını talep etmektedir. Şakir Paşa raporunda, ülkedeki farklı dinî ve etnik yapıya sahip çocukların başlangıçtan, yani ilk öğretimden itibaren aynı mekteplerde eğitim görmelerinin (muhtelit) mümkün olup olmadığı konusunda ise şu ifadelerle yer vermektedir :

".....etfâl-i müslime ve gayrimüslimenin bidayet derecesinde bir mektepte birleştirilip birleştirilmemesi maddesi mesele-i maarifin en ziyade şâyân-ı teemmül olan nazik ciheti olduğu aşikardır. Anâsır-ı muhtelifeden mürekkep bir memlekette, tevhid-i anâsır meselesinde lisanın medhal-i küllisi kabil-i efkâr olmayan hakikatlerden olmakla saltanat-ı seniyye gibi anâsır-ı muhtelifeden mürekkep olan Rusya devleti Lehistan ve Tataristan ile Kafkas cihetlerinde Rus lisanı tahsilini mecburiyet altına alıp bu bahiste pek ziyade şiddet göstermiş olması bu maksadı istihsal esasına müsteniddir. Hâl-i sibâvette bir mektepte aynı lisan tahsiliyle tevağğul eden etfâl arasında cinsiyet ve milliyet mukteziyâtı olan beynûnet, gereği gibi taklîl-i şiddet edeceği cihetle, kurrâ mekâtüb-i iptidaisine milel-i gayrimüslimeden verilecek etfâl, mekâsıd-ı siyasiyeye mebni tesis olunan millî mekâtûbde olduğu vechile fikren zehirlenmiş olmaktan masun olarak, vatan-ı müşterek hizmetinde ve Osmanlılık fikrinde büyüyeceği derkâr olduğundan, fikirleri bozulmuş Ermenilerin etfâlini bu mekteplere vermeye pek de yanaşmamaları vârid ise de mektepler muhtelit olmak esası üzerine teşkil olunur ve umûr-ı diniyye tahsilatı her karye imam veya pa-

⁶⁵ Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s. 197 vd..

⁶⁶ BOA. Y.EE. No: 131/21, 16 Zilkade 1313/17 Nisan 1312 (29 Nisan 1896). Şakir Paşa'nın yanı sıra ilgili daha sonra, 1898 yılında hazırladığı başka bir raporu daha bulunmaktadır. Bk. Yahya Akyüz, "II. Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge", s. 126-128.

pazarlarına bırakılıp mekâtüb-i iptidaiye tahsilatı yalnız hükümet lisanı olan lisan-ı Osmaniye ve Hesap'tan Âmâl-i Erbaaya hasredilirse vakten minelevkât etfâl-i gayrımüslimenin mekâtüb-i mezkûreye alı şacakları a ğleb-i ihtimalattan olup bilfarz ve'ttakdir etfâl-i mezkûre bazı efkâr-ı fâsideye mebnî mekâtüb-i mezkûreye girmekten istinkaf eyledikleri takdirde saltanat-ı seniyyenin maarif-i umumiye tesisine ve halktan maarif hissesi istifa etmesinden maksadı lisan-ı resmî olan lisan-ı Osmaniye tamim etmek maddesi olup bunun için herkese açık mekâtüb-i iptidaiye teşkil ve tesis etmekle teb'asının her sınıfına karşı vazife-i hükümrânîsini ifa etmiş olacağından milel-i gayrımüslimenin maarif ianesinden başkaca hisse ifrazı talebine artık salahiyetleri kalmayacağı derkârdır. Elhasıl intişâr-ı maarif maksadının istihsali hakkında nevâhi ve kurrâya tamimi lüzumu mübrem altında bulunan mekâtüb-i iptidaiyenin muhtelit bulunmasında ehl-i arz ahalisinin istifadesinden ziyade siyaset-i hükümet-i seniyyenin müstefid olacağına dair çakerlerince kanaat-i vicdaniye hasıl olmuş bulunduğu gibi böyle muhtelit mekâtüb-i iptidaiye tesis olunması tecviz buyrulduğu takdirde devlet ya her sınıf teb'asına da ayrıca birer mekâtüb-i iptidaiye yapmak veyahut ianeden hisse ifrâz eylemek gibi maarif varidatıyla kat'a nisbet kabul etmeyecek bir teklife veyahut teb'a-i gayrımüslime etfâlinin tahsilatını maarif-i umumiye tenkisâtına müsait olmayan ve ekser evkâtte bazı mekâsıt-ı siyasiyyeye binaen tesis edilen mekâtüb-i hususiye ve milliyeye müsaade mecburiyetinden dolayı menâfii siyasiyyeye muhalif usûl-i maarif kabul etmeye ihtiyaç husulü zaruridir. Elviye-i Sitte'de rıza-yı merâhim-i irtizâ-yı padişahiye muhalif zuhur eden i ğti şaş-ı âhire, marû'larz, mekâtüb-i hususiye ve milliyelerde ezhân-ı etfâlin zehirlenmiş ve bu cihetle tesvîlat-ı hariciyyeye kapılma ğa istidat hasıl olmuş bulunmasının pek çok yardımı olduğunu inkar kabil değildir. Binanaleyh maarif-i umumiyenin yalnız teb'a-i müslimeye neşrinden ibaret bir daire-i hususiyyeye hasrı yolunda tahdidi muvafık hikmet ve hükümet olamayıp bunun bidayette de nihayette de muhtelit bir halde idaresi ve bu maksada mebnî maarif-i umumi ni zamnamesinin tevsî ve ta'dili iktiza eder".

Şakir Paşa, eğitimde özellikle annelerin öneminden bahsederek bu konudaki yetersizliği şöyle anlatır :

"Bir de terbiye-i etfâl emri-i mühimminin en büyük kısmı vâlidelere ait olduğu halde buralarda islam ve hristiyan kâffe-i nisvân ulûm ve maariften bi-behre ve nâdân olmalarıyla maarif-i umumiye kısmının bu cihetine dahi biraz itina olunarak şimdiye kadar yalnız merkez-i vilayetlere münhasır kalmış olan inas rüştiye mekteplerinin bit-tedric livalara ve bilâhare kazalara tamimi mukteziyât-ı ahvalden olup maarif varidatının kusal ğı şimdiye

kadar buna hâil bulunduğu anlaşılıyor. İşte bu makule ihtiyâcât pîş-i nazar-ı dikkate alındığı surette ciddi bir suretle karşılık tedariki çaresi bulunmadıkça maarifin her cihetinin tevsiiine imkan olamayacağı muhtac-ı izah olmadığından bâlâda tafsil olunduğu suretle içinde ziraatten aşr-ı aşr istih-sali ve beldeler emlak ve temettu' vergilerinden dahi kifayet derecesinde bir hisse-i iane istifası maarif-i umumiyenin tevsiiine ve maksad-ı intişara en muvafık ve en ciddi ve en eslem suret olup bu vechile makâsıt-ı saltanat-ı seniyye hasıl edebilecek ciddi bir tedbir ittihaz buyrulmuş olacağı aşıkardır".

Şakir Paşa'nın raporunda ön çıkan hususlar kadınların cehaletinin giderilmesi, mekteplerde Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim görmeleri, din eğitiminin ilk öğretimden itibaren mektep programları dışında bırakılıp bu bilgilerin köy imam ve papazları tarafından ayrıca verilmesi, Türkçe öğretimine önem verilmesi gerektiği konularıdır. Şakir Paşa, gayrimüslimlerin eğitiminden sorumlu ayrı bir idari birimin kurulmasının, hem devletin amaçları hem de maarif nizamnamesi açısından uygun olmayacağı kanaatindedir.

Aynı amaçla hazırlanan 25 Zilhicce 1316 (6 Mayıs 1899) ve 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs 1889) tarihli iki raporda da yabancı ve azınlıklar tarafından açılan mektepler ile yetimhanelerin kuruluş ve faaliyetleri ile ilgili alınması gereken tedbirlere yer verilmiştir⁶⁷. Raporlarla birlikte yer alan ve Sadrazam'ın imzasını taşıyan Padişah'a arz yazısında, Diyarbakır Vilayeti'ndeki Palu kazası ile Çüngüş nahiyesindeki kimsesiz Ermeni çocuklarının barınması ve eğitimleri gerekçesiyle misyonerler tarafından tesis edilen yetimhanelere, şimdilik engel olunmamasının Dahiliye Nezareti tarafından bildirildiğinden bahsedilerek, alınması gereken tedbirlere yer verilmiştir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Anadolu'daki misyoner faaliyetlerine karşı, engellenmesi yerine, bu faaliyetlerin gelişmesine imkan sağlayan şartların giderilmesi yolu tercih edilmektedir. İşte böyle bir düşünceyle, söz konusu komisyon ile Maarif Nezareti, alınacak tedbirler hakkında kapsamlı raporlar hazırlamıştır.

Sözünü ettiğimiz raporlardan ilki 25 Zilhicce 1316 (6 Mayıs 1899) tarihli olup, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın başkanlığında Maarif Nazırı Zühtü Paşa, Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ve Mekâtib-i Rüstiye Müdürü Celal Bey'den oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs

⁶⁷ BOA. Y.A.Res. No: 101/39. 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs 1899)

1899) tarihli ikinci rapor ise Maarif Nezareti tarafından hazırlanmıştır. Her iki raporda da konuya yaklaşım tarzı ve ileri sürülen çözüm önerileri birbiriyle benzerlikler taşımaktadır. Raporlarda, söz konusu mekteplerle ilgili olarak alınması gereken önlemlere yer verilirken din ve etnik ayırımdan söz edilmeyip, eğitimde amaç birliği vurgulanarak devletin teb'ası arasında fark gözetilmeksizin "evlâd-ı ahalinin tevhid-i terbiye ve talimi" için gerçekleştirilmesi gerektiği özellikle belirtilmektedir. Aynı şekilde eğitimin muhtelit olması gerektiği de belirtilmektedir.

Komisyon tarafından hazırlanan ilk raporun baş tarafında, komisyonun görevlendirilmesinden ve bu görevlendirilme yazısında, misyonerlerin zararlı faaliyetlerinin önüne geçilebilmesi için ülkedeki her sınıf teb'a çocukları için iptidailer ve yetimhaneler, ayrıca imkanlar ölçüsünde bazı yerlerde yüksek dereceli okullar (mekâtüb-i âliye) açılması gerektiğinden söz edilmektedir. Ayrıca, bu eksikliklerin giderilmesi halinde misyonerlerin mektep, yetimhane vs. gibi kurumlar açmalarına gerek kalmayacağı için bunlara izin de verilmemesi gerektiği, sadece hristiyan çocuklarına sarfedilmek üzere bağışta bulunmak isteyenlerin ise bağışlarının kabul edilerek sadece onlara hasredilmesi gerektiğine yer verilmektedir. Bütün bunlardan sonra misyonerlik amaçlı kişi ve kurumların faaliyetlerine izin verilmemesi konusunda çalışmalar yapmak üzere, komisyonlarının, 24 Nisan 1315/25 Zilhicce 1316 (6 Mayıs 1899) tarihinde görevlendirildiği belirtilmektedir.

Raporlarda yer verilen görüş ve öneriler şu esasları içermektedir:

Ülkede yeterli sayıda mektep açılmalı, eğitime gereken mâlî pay ayrılmalıdır. Yabancıların özellikle mektep açmak istedikleri vilayetlerde devlet tarafından muhtelit, meccani ve leyli (parasız ve yatılı) darüttalimler, iptidai ve sanayi mektepleri ile bunlara muallim yetiştirecek darülmualliminlerin, ayrıca kız ve erkek rüştiyelerinin açılması gerekir. Bunların yanısıra yetim çocukların eğitimi de ihmal edilmemelidir.

Gayrimüslim çocuklarının ecnebî mekteplerine yönelmesinin başlıca sebebi yeterli sayı ve kalitede özellikle idadi mektebinin bulunmamasıdır. Ecnebî ve yabancı idadilerinin sayısı resmî idadilerin 2-3 katıdır. 104 idadinin açılması planlanmış, ancak pek azı açılabilmiş iken bile idadi talebesinin %15 kadarının gayrimüslim çocuğu olduğu göz önüne alınınca, yaygınlaştığında ne kadar rağbet göreceği anlaşılmaktadır.

Ecnebî teb'a çocuğunun olmadığı mahallerde ecnebîlerin mektep açmalarına izin verilmemelidir. Bu şart sağlanır ise gerekli denetim yapılarak izin verilmeli; ancak hiçbir suretle Osmanlı teb'ası Müslüman çocukların bu mekteplere gitmesine izin verilmemeli, ayrıca mümkün olduğu kadar gayrimüslim çocuklarının da ecnebî mekteplerine gitmelerine meydan verilmemelidir. Buna göre gayrimüslim de olsa Osmanlı vatandaşlarının bu mekteplere gitmesi engellenmeye çalışılmakta, diğer ifade ile devlet, zararlı gördüğü bu mekteplere devam konusunda, teb'ası arasında din ve ırk farkı gözetmemektedir.

Her seviyedeki (iptidai-rüşti-idadi) ecnebî ve azınlık mekteplerinde Türkçe öğretimine yer verilmelidir.

Müslüman ve gayrimüslim çocuklarının aynı eğitim kurumu ve programı içerisinde eğitim görerek ortak amaçlar etrafında birleştirilip, ecnebî mekteplerine olan rağbet adım adım azaltılıp, zararlı etkilerden korunması amacına ulaşabilmek için şimdilik Suriye, Beyrut, Halep, Aydın, Hüdavendigar, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Adana, Sivas, Edirne, Selanik, Manastır, Kosova ve Yanya vilayetlerinde başlanmak ve alınacak sonuçlara göre uygun diğer vilayetlere de yaygınlaştırılmak üzere muhtelit, meccanî ve devam mecburiyeti olan iptidai ve rüştiyeler, ayrıca bu vilayetlerdeki ecnebî ve gayrimüslim mekteplerinin programlarında yer verilen dersleri Türkçe okutmak üzere, güvenilir gayrimüslim muallimlerin de görevlendirildiği mektepler açılmalıdır.

Bazı vilayet ve liva merkezlerinde kurulması esasen planlanmış olmakla beraber, maarif bütçesinin yetersizliğinden dolayı şimdiye kadar açılamamış olan yatılı ve gündüzlü idadi mekteplerinin açılışının gerçekleştirilmesi, mevcut mekteplerin genişletilmesi ve bir kısmının da yatılı hale getirilmesi gerekir.

Kız ve erkek rüştiye mekteplerinin eksiklerinin hızla tamamlanarak, diğer taraftan da kaza merkezlerinde Maarif Nizamnamesinde belirtilen şartları taşıyan ancak mâlî yetersizlik nedeniyle açılamayan yeni rüştiyelerin açılması gerekir.

İstanbul'daki Darümualliminden taşralardaki rüştiyeler için muallimler gönderilmekte ise de sayıları yetersiz kaldığından, vilayet merkezlerinde bulunan iptidai darümualliminlerinde rüştiye sınıflarının açılması, ayrıca iptidai mektep muallimlerinin yetiştirilmesi için liva merkezlerinde de birer ip-

tidai darümuallimininin açılması, bunların yanısıra mekteplerde okuyan talebelere ayda 30'ar 40'ar kuruş maaş ödenmesi gerekir.

Tahsilin birinci kademesi olan sıbyan ve iptidai mektepleri ıslah edilerek, henüz mektebi olmayan kasaba, nahiye ve köylerde sıbyan ve iptidailer açılması, burada görevlendirilecek muallimlere Maarif Nizamnamesi hükmüne göre her cemaat tarafından aidatlarının ödenmesinin sağlanması, ödeyemeyecek durumda olan cemaatin aidatının devletçe ödenmesi, aynı nizamname gereğince belirlenen yaşa gelen çocukların mektebe devamların mecburî tutulması, ilk öğrenimlerini tamamlayan gayrimüslim çocuklarının rüştiye ve idadilere devam etmeleri için yetkililerin gerekli tedbiri almalarına önem verilmesi gerekir.

Erzurum ve Suriye ve Bağdat gibi İstanbul'a uzak yerlerdeki idadi mekteplerinin son sınıflarından sonra isteğe bağlı ve gündüzlü olarak dört yıl süreli hukuk eğitimi verilmeli, ayrıca İstanbul'daki Tıbbiye-i Mülkiye'nin benzeri olmak üzere idadi mezunlarının kabul edileceği Mülkiye Mekteplerinin açılması gerekir.

Edirne, Selanik, Manastır, Kosova, Yanya, Aydın, Suriye, Beyrut, Halep, Hüdavendigar, Sivas ve Erzurum gibi yabancıların fesadına en fazla maruz kalan vilayetlerde yalnız birer maarif müdürü bulunduğu ve işlerinin yoğun olmasından dolayı zararlı kitapların ve mekteplerin tahkikatı, eğitim alanında yapılması gerekenlerin icra ve takibi gibi görevlerini yeterince yerine getirememektedirler. Bu müdürlerin yanına mülkiye ve sultani mezunu, dil bilen müfettişler ve yardımcılar gönderilmesi, Bağdat, Diyarbakır, Bitlis, Van, Musul ve Basra vilayetlerine de birer maarif müdürü tayin edilmesi ayrıca diğer resmî görevlilerin de bu konularda yardımcı olmalarının sağlanması gerekir.

Öğretim süresi 7 sene olan idadi mekteplerinin 6. ve 7. sınıflarında olan talebelerden ismine kur'a isabet edenler için medrese talebeleri ile aynı usûlün uygulanması ve başarılı olanların askerliklerinin ertelenmesi gerekir.

Raporda, alınması gerekli tedbirler sıralandıktan sonra bütün bunların gerçekleştirilebilmesinin maarif bütçesine yeni bir yük getireceği belirtilmektedir. Maarifin mevcut bütçesinin giderlerini karşılamakta yetersiz olduğu belirtilen raporda, öncelikle genel bütçeden eğitime ayrılan payın artırılması gerektiği, Romanya, Sırp ve Yunan hükümetlerinin maarife ayırdığı payın %10, Bulgar hükümetinin ise 1/3 nispetinde olmasına rağmen Osmanlı Dev-

leti'nin eğitim için bütçesinin ancak %1.5 gibi çok az bir miktarını ayırdığı belirtilmektedir. Raporda, söz konusu mâlî yükün karşılanması için alınmakta olan bazı vergilerden maarife ayrılan payın artırılması, maaşlardan maarif için %0.5 oranında kesinti yapılması, meşrubat satışından payın ayrılması, terceme-i hal varakası, ilmühaber, pasaport, esnaf, av ve mürûr tezkereleri, talebelere verilen şهادetname ve tasdiknameler gibi resmî evrak ile gümrük işlemlerinden kesinti yapılması, kurban derilerinin maarif için toplanması, kullanılmayan arazilerde maarif namına ziraat yapılarak gelir temini, dava vekilliği için hukuk mektebi adına kesilen payın eğitime aktarılması, maarif vergisi uygulanmayan Trablusgarp ve Yemen Vilayetlerinde bu verginin tahsiline çalışılması gibi yollar önerilmekte, ayrıca bütün bunların aynı anda yapılması mümkün olmadığından, yapılması gerekenlerin önem sırasına göre belirlenmesi de istenmektedir.

Bütün bu çalışmalar sonunda ortaya çıkan ve konu ile ilgili olarak alınması uygun görülen tedbirler arasında eğitim çalışmalarının hem nicelik hem de nitelik olarak artırılması gerekliliği fikri ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede öncelikle eğitim kurumlarının sayısının artırılması ve ülke sathına yaygınlaştırılması öngörülmüştür. Belirlenen bu hedefin II. Abdülhamit döneminde belirli ölçüde gerçekleştirildiği, sayısal artışın yanında öğretim programlarının devleti ayakta tutmaya yönelik olarak geliştirilmeye çalışıldığı bilinmektedir⁶⁸. Bununla birlikte, Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan eğitimde öğretim ve amaç birliğinin sağlanamamasının doğurduğu olumsuz sonuçların II. Abdülhamit döneminde açıkça ortaya çıktığı da anlaşılmaktadır. Söz konusu problemin çözümü için ileri sürülen fikirler içinde etnik köken ve inanç bakımından farklı özellikler taşıyan teb'anın, aynı mektep ve aynı program dahilinde aynı amaçlar için eğitilmeleri gereği vurgulanmaktadır⁶⁹. Bu amaca hizmet etmek üzere öncelikle ilk öğretim aşamasında Türkçe öğretimine özel bir yer verilmesi fikri ileri çıkmıştır. Nitekim yukarıda sözünü ettiğimiz, 6 Muharrem 1317 (17 Mayıs 1899) tarihinde Maarif Nezareti tarafından hazırlanan raporda⁷⁰, ecnebî ve gayrimüslim mekteplerinde, hükümetin mekteplerinde okutulan Türkçe

⁶⁸ II. Abdülhamit dönemi eğitim çalışmaları için, Bk. Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi., Ankara 1991; Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003.

⁶⁹ Bu düşünceler esasen, yaklaşık otuz yıl sonra 1924 yılında gerçekleştirilen tevhid-i tedrisatın gereklilik ve isabetini de ortaya koymaktadır.

⁷⁰ Y.A.Res. No: 101/39.

(Lisan-ı Osmani) ile ilgili derslere de yer verilmesi gerektiği, böylece "...teb'a-i müslime ve gayrimüslime etfâlinin şimdilik kısmen olsun aynı usul-i tahsil ve idare tahvunda iktisab-ı terbiye ile bir fikr-i sadakat ve hamiyette icmâ ve ittihad" sağlanması gerektiği belirtilmektedir. Söz konusu bu durumu, esasen Tanzimat'tan sonra yoğun biçimde ortaya çıkan, eğitimdeki çok başlılığın giderilmesi yönünde, zamanında ve doğru bir tespit ve yerinde bir çaba olarak görmek gerekir. Yabancı okullar, medreseler ve mekteplerden oluşan eğitim kurumlarının eğitim hedefleri olarak aralarında birliğin olmadığı bilinmektedir. Böyle bir yaklaşım, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde ilköğretim kurumları olarak kabul edilen ve her cemaat için ayrı ayrı kurulması öngörülen iptidai ve rüştiye mektepleri için öngörülen bu esasın değiştirilmesine bağlıdır ki böyle bir yapısal değişiklik gerçekleştirilmemiştir.

Eğitimde amaç birliğinin olmamasının doğurduğu sıkıntıların giderilmesi için ilk teşebbüsün daha da erken tarihe, 1891 yılına kadar geriye götürülebileceği anlaşılmaktadır. Bu tarihte mektep programlarının birleştirilmesi (tevhidi) konusunu görüşmek üzere kurulan bir komisyonun çalışmaları sonunda alınan kararlar arasında şu ifadeler yer verilmiştir:

"...mekâtib-i husûsiyenin her derecesinde cereyan eden muhtelif programların dahi ref'iyle onların da ittihaz olunan resmî program dairesinde tedrise ittibâ' edilmesi fevâid ve muhsenâtı mücib olacağı derkâr...⁷¹".

Diğer taraftan farklı dinlere mensup öğrencilerin bulunduğu eğitim kurumlarındaki programlarda din derslerinin yer alması bir problem olarak görülmüş, çözüm için de bu derslerin mektep dışında okutulmasının uygun olacağı fikri ileri sürülmüştür. Tanzimat döneminde din derslerine, ayrı cemaatler için açılan iptidai ve rüştiye mekteplerinde yer verilirken, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin karma (muhtelit) eğitim gördüğü idadilerde ise yer verilmemiş, II. Abdülhamit döneminde ise bütün mekteplerde din derslerine yer verilmiştir. Bu dönemde hazırlanan raporlarda, gayrimüslimlerin resmî idadilere gitmemelerinin gerekçesi olarak, programda İslam din derslerinin olması ileri sürülmüştür. Yine, ilk öğretim kurumlarının birleştirilmesi fikrine bağlı olarak, bu kurumlardaki din derslerinin de programdan tamamen kaldırılıp, din derslerinin mektep dışında verilmesi fikri ileri sürülmüş; ancak tespit edebildiğimiz kadarı ile böyle bir uygulamaya gi-

⁷¹ BOA. Y.A.Res. No: 56/51, 13 Rebiülahir 1309/3 Teşrinisani 1307 (15 Kasım 1891).

dilmemiştir⁷². Kanaatimizce gidilmemesi de isabetli olmuştur; çünkü Tanzimat yıllarında idadilerdeki uygulamanın olumlu yönde bir katkısının olmadığı anlaşılmaktadır⁷³. Diğer taraftan her insan ve toplum için bir gerçeklik olan dinin öğretim konusu yapılacağı yerin, farklı inanç kesimlerinden oluşan toplumlar için de geçerli olmak üzere, öncelikle okul olması gerektiği -farklı görüşlere rağmen- daha isabetli görünmektedir⁷⁴.

Mekteplerin etkinliklerinin azaltulması veya ortadan kaldırılması konusunda alınan tedbirlerden birisi de Müslümanların çocuklarını bu mekteplere göndermekten menedilmesi olmuştur. Müslüman ahalinin ecnebî mekteplerine çocuklarını gönderme nedenleri arasında sayılabilecek yeterli eğitim imkanlarının kısıtlı oluşu giderildikçe bu tür harekette bulunanlara bir tepkinin doğduğu görülmektedir. Bu mekteplere çocuklarını gönderen Yaver Celal Paşa ile Tophane Sanayi Alayı Miralay Mehmet Bey, padişah tarafından uyarılmış, artık kız veya erkek çocuklar için yeterli eğitim imkanlarının hazırlandığı belirtilerek, söz konusu davranışın “muğayir-i şeâir-i diyanet-i İslamiyye” olduğu belirtilerek çocuklarını bu mekteplerden almaları istenmiştir⁷⁵. Aynı endişe, döneme ait diğer belgelerde de dile getirilmektedir⁷⁶.

C. SONUÇ

Yabancı ve azınlık mekteplerinin problem halini almasında Tanzimat döneminden itibaren kuruluş şartları ve denetlenmesinde yasal düzenlemelerin ve eğitim alanında gerekli çalışmaların yapılmamasının yanı sıra, belirlenen yasal düzenlemelerin uygulanmasındaki ciddiyetsizliğin çok

⁷² Derslerin programdan kaldırılması bir yana, yapılan düzenlemeler ile daha etkili hale getirilmesi sağlanmıştır. Bk. Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003.

⁷³ Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, MEB Yay., İstanbul 2004, s. 67.

⁷⁴ Her toplumun ya da devletin içinde bulunduğu tarihi ve güncel şartlara göre bu alandaki öğretimi gerçekleştirme yeri ve biçimini düzenlemesi bir yetkinlik alanı olarak görülmelidir. Ancak bizim toplumumuz açısından, aradan geçen yaklaşık bir asırlık süre ve farklı uygulama biçimlerinden sonra, bu konudaki en uygun tarzın, din öğretimine okulda yer verilmesi olduğunu söyleyebiliriz. İnanç ve kültür farklılığının, din derslerine okulda yer verilmesi için engel ve problem kaynağı değil, tam tersine farklılıklara rağmen birlikte yaşayabilme kültürünün oluşmasına katkısı olması açısından bir gereklilik olduğunu düşünüyoruz.

⁷⁵ BOA. Y.PRK.BŞK. No: 12/85, 20 Cemaziyelahir 1305 (4 Mart 1888).

⁷⁶ BOA. Y.EE. No: 49/76, 29 Rebiülevvel 1322/1 Haziran 1320 (13 Haziran 1904).

önemli payının olduğu açıkça görülmektedir. II. Abdülhamit döneminde bu konu ciddi biçimde ele alınmıştır. Ancak bir önceki dönemdeki ihmallerin hazırladığı ve ortaya çıkardığı ortam, problemin çözümünü çok daha zor hale getirmiştir. Dış siyasî baskıların yanında, içerideki mali ve idari sıkıntılar, yeni oluşturulan modern eğitim teşkilat ve kurumlarının henüz tam yerli yerine oturmaması ve altyapıda mektep binalarından öğretmen yetiştirilmesine kadar pek çok eksikliğin bulunması, çözüm için ileri sürülen çalışmaların gerçekleşmesine hatta başlatılmasına engel teşkil etmiştir.

Bütün bu ortaya konulanlara bakıldığında söz konusu sonucun ortaya çıkmasında hiç şüphesiz Osmanlı eğitim sistemine yön veren makamların öncelikle ihmallerinin ve gelişmeleri önemsememelerinin önemli payının olduğu görülmektedir. İhmalin yanında, devletin özellikle askerî, siyasî ve ekonomik durumu itibarıyla zayıf bulunmasından yararlanmak için yapılan dış baskıların da ciddi payının olduğu gözden kaçmamaktadır. Tanzimattan itibaren ortaya çıkan bu gelişmeler, II. Abdülhamit döneminde, gözden kaçması mümkün olamayacak derecede artmıştır. Doğal olarak devlet, kendi siyasî ve toplum yapısı için yıkıcı nitelikte tehdit oluşturabilecek bu gelişmeleri kontrol altına almak istemiştir. Dönem içerisinde gerçekleşen birtakım acı olaylar bu endişenin bir "vehim" olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu gerçeğe rağmen Osmanlı idaresi kanun dışı hiçbir uygulama ve aşırı tepkiye girişmemiş, devlet, kimliği ve sorumluluğunun gereğini sağduyu ve serinkanlılıkla yerine getirmiştir. Bu konuda Osmanlı idaresinin temel yaklaşımı, geleneksel çizgisi doğrultusunda, teb'asının eğitim hakkı yanı sıra, inanç hak ve özgürlüğünü koruyarak bu konularda baskı ve istismara uğramalarına engel olmaya çalışmak olmuştur.

Sonuç olarak, ortaya çıkan söz konusu problemin çözümünün sonuçsuz kaldığı, dönemin sonlarına ait belgelerden anlaşılmaktadır. 1903 tarihli bir belgede, mektep açmak için izin isteyen Amerikalıların talebi Meclis-i Mahsus'ta görüşülürken bu hakkın verilmesi gerektiği, aksi halde talebi tekrarlayarak ısrarcı olacakları gibi diğerlerine verilen hakkın kendilerine verilmemesinin izahının da yapılamayacağı belirtilerek, acizce bir tavır sergilenmektedir⁷⁷. 1907 tarihli rapor niteliğindeki diğer bir belgede de çocuklarını yabancı mekteplerine gönderen ailelerin, bu mekteplerdeki eğitim kalitesi yüzünden haklı olabilecekleri; ancak hiç olmazsa göndermeden önce yeterli

⁷⁷ BOA. Y.A.Res. No: 119/50, 20 Zilkade 1320/5 Şubat 1318 (18 Şubat 1903).

din eğitimini vermesi gerektiğinden söz edilerek, bu problemin çözümünden ümitsizce söz edilmektedir⁷⁸. Söz konusu mekteplerin denetim altına alınmaları ancak Cumhuriyet dönemindeki kararlı tutumla mümkün olabilmıştır. Gerek Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim kurumlarındaki amaç birliğinin sağlanması, gerekse bu kurumların faaliyetlerinin ciddi biçimde denetlenmesi, daha önceki dönemlerde karşılaşılan problemlerin giderilmesi noktasında atılan hayati adımlar olmuştur⁷⁹.

⁷⁸ BOA. Y. PRK. AZJ. No: 52/28, 24 Mart 1323 (6 Nisan 1907).

⁷⁹ O. Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi V*, s. 2078-2091; Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay., Ankara 1982, s. 19-20, 55-61.

KAYNAKÇA

- Açıkses, Erdal : *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2003.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetimme)*, Yayınlayan : Cavid Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Akgündüz, Ahmet : *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990.
- Akyüz, Yahya : "II. Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge", *A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi III/1-4*, Ankara 1970, s. 121-130.
- Alan, Gülbadi : "Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller", *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 153-182.
- Alan, Gülbadi : "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Erciyes Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, Yıl: 2001, s. 183-204.
- Alan, Gülbadi : *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2002.
- Alkan, Mehmet Ö. : *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2000.
- Aydın, M. Akif : *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay., İstanbul 1996.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) :
- A.DVN.MHM. No: 5/1.
- DH.EUM.THR. No: 5/29
- Y.EE. No: 5/127; 5/128; 10/53, 39/15, 49/76, 82/45, 86/39; 131/21, 131/28.
- Y.A.Hus. No: 201/65; 236/52; 238/33; 269/88; 269/88; 272/56.
- Y.A.Res. No: 56/51; 81/6; 101/39; 101/70; 119/50.
- Y.MTV. No: 76/46; 260/200; 302/216.
- Y.PRK.AJZ. No: 52/28.
- Y.PRK.BŞK. No: 12/85; 53/126; 60/24; 62/64.

Y.PRK.DH. No:8/25.

Y.PRK.MKT. No: 45/5.

Y.PRK.UM. No: 5/20; 44/96; 48/69.

Bozkurt, Gülnihal : *Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998.

Çetin, Atilla : "II. Abdülhamit'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", *Türk Kültürü*, Sayı: 253, Yıl: XXII, Mayıs 1984, s. 316-324.

Çetin, Atilla : "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10-11, Yıl: 1981-1982, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1983, s. 189-207.

Deringil, Selim : *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, Çev.: Gül Çağalı Güven, Yapı-Kredi Yay., İstanbul 2002.

Ergin, O. Nuri : *Türk Maarif Tarihi I-IV*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Ergün, Mustafa : *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yay., Ankara 1982.

Haydaroğlu, İlknur Polat : *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

İkdam, Sayı: 482, 545, 806, 822, 826.

Karal, Enver Ziya : *Osmanlı Tarihi V*, TTK. Yay., Ankara 1988.

Kenanoğlu , Macit : *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yay., İstanbul 2004.

Kieser, Hans-Lukas : *İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yay., İstanbul 2005.

Kili, Suna/Gözübüyük, A.Şeref : *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985.

Kocabaşoğlu, Uygur : "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Topraklarında Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 548-551.

- Kocabaşoğlu, Uygur : *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yay., İkinci Baskı, İstanbul 1991.
- Kodaman, Bayram : *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi., Ankara 1991.
- "Meclis-i Vükelaca Ba'de't-tezekkür Müsaade-i Seniyye İstihsal Edilmedikçe Mektep Küşadına ruhsat Verilmemesi Hakkında", *Düstur VI*, Tertib-i Evvel, s. 1456-1457.
- "Mektep Küşadı Hususunun Bi'l-istizan Sudûr Edecek İrade-i Seniyye Üzerine Ferman-ı Âli Sudûruna Taliki Hakkında İrade-i Seniyye" *Düstur V*, Tertib-i Evvel, s. 759-760.
- "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", *Düstur II*, Tertib-i Evvel, s. 184-219.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Arıbaş, H. Hüseyin Dilaver, MEB Yay., Ankara 2002.
- Mutlu, Şamil : *Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005.
- Ortaylı, İlber : "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 481-487.
- Ovacık, Mustafa : *Türkçe-İngilizce Hukuk Sözlüğü*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırmaları Ens. Yay., Ankara 2003.
- Richter , Julius : *A History of Protestant Missions in The Near East*, Newyork 1910.
- Ülken, H. Ziya : *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1969.
- Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi IX, Yayınlayan: Münir Aktepe, Edebiyat Fak. Matbaası, İstanbul 1984.
- Zengin, Zeki Salih : *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003.
- Zengin, Zeki Salih : *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, MEB Yay., İstanbul 2004.

XIX. YÜZYILDA NESTURİLER VE İNGİLİZ MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

SELAHATTİN SATILMIŞ*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde diğer gayrimüslim tebaanın yararlandıkları bütün ayrıcalıklardan yararlanan Nesturiler, din ve kültürlerini serbestçe yaşayabilmişler ve bu hoşgörü ortamında XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar, aşağı yukarı dört yüz yıl kadar, dinsel ve kültürel bakımdan hiç bir asimilasyona maruz kalmadan varlıklarını sürdürebilmişlerdir¹. Osmanlı ile İran devletleri arasındaki sınır bölgesinde (Van-Musul-Urmiye üçgeni arasında) sıkışarak, XIX. yüzyıla kadar dış dünyadan ve uygarlıktan ayrı kalarak uzun bir tecrit dönemi yaşayan Nesturiler, Kürt kabileler tarafından etrafları çevrilmiş vaziyette hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde dışarıdaki Hristiyan dünyasından, sadece kendilerini Katolik Kilisesiyle birleştirmek isteyen Fransız misyonerler ile ilişki kurmuşlardır².

Nesturiler arasında gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetleri değerlendirildiğinde, Baulı büyük devletlerin emperyalist politikalarının mevcudiyeti görülür. O zamana kadar bir koruyucusu olmayan bu dağlı halk, yabancı devletlerin çıkarlarının ön müfrezesi olmaya uygundur. Nitekim XIX. yüzyıl dikkate alındığında bu millet üzerinde gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetlerinin emperyalist girişimlere paralel olarak yoğunlaştığı görülür. XVI. yüzyılda patriklik tartışmasını istismar ederek Nesturileri parçalayan Katolik misyonerler, onları tümünden Roma Katolik Kilisesine bağlama çabasında olmuşlardır. Monroe Doktrini³ nedeniyle doğrudan askeri ve siyasi

* Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

¹ Cihangir İleri, "Osmanlı Devletindeki Nasturilerin Genel Durumu ve Nasturi İsyanları", *Süryaniler ve Süryanilik I*, Haz. A. Taşgim-E. Tanrıverdi-C. Seyfeli, Orient Yay., Ankara, 2005, s. 141.

² Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yay., İstanbul, 2005, s. 268-306.

³ Bir taraftan Avrupa devletlerinin ABD'nin yayılma alanı olan Güney Amerika kıtasına (İspanyol sömürgelerine) müdahalesini önlemek, diğer taraftan da Rusya'nın Kuzey Amerika kıtasındaki (Alaska'daki) faaliyetlerine son vermek amacıyla beşinci ABD Başkanı James Monroe'nun 2 Aralık 1823 tarihinde Kongreye sunduğu mesajdır. ABD bu doktrinle Avrupa'nın so-

teşebbüslerde bulunamayan ABD, Osmanlı topraklarında kendisine ekonomik, sosyal ve kültürel bir hayat alanı oluşturmak için misyonerlerden faydalanmıştır⁴. Bu bağlamda Amerikalılar, Nesturiler arasında faaliyet gösteren ilk Protestan misyonerler olmuşlardır.

Nesturilerin yaşamakta olduğu Osmanlı-İran sınır bölgesinin, Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz'e inmek isteyen Rusların geçiş güzergâhlarından biri olması buraya stratejik bir değer kazandırmıştır. Uzakdoğu'daki sömürgelerinin güvenliğini sağlamaya önem veren İngiltere, Osmanlı ve İran Nesturilerinin koruyuculuğunu üstlenerek bölgede daha etkin bir politika gütmeye çalışmıştır. Bu nedenle Canterbury Başpiskoposluğuna bağlı Protestan misyonerler vasıtasıyla bütün Nesturilerin dini lideri, aynı zamanda Osmanlı Nesturilerinin dünyevi lideri olan Nesturi Patriğiyle⁵ ilişki kurmuş ve koruyuculuk için görüşmeler yapmıştır. Bölgenin kendisi için taşıdığı önemden dolayı Rusya ise özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Akdeniz'e iniş yolunda kendisine engel olmak isteyen İngiltere'nin çalışmalarını ilgi ve endişeyle takip etmiş, konsolosları ve ajan-

runlarına karışmamayı taahhüt ederken Avrupa'nın da Amerika Kıtalarının sorunlarına karışmasına ve adı geçen kıtalarda sömürgecilik yapmasına izin vermeyeceğini bildirmiştir. ABD bu politikasını, I. Dünya Savaşı istisna olmak kaydıyla, II. Dünya Savaşı'na kadar sürdürmüştür. Daha geniş bilgi için bkz: Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK. Yay., Ankara, 1999, s. 708-713.

⁴ Erdal Açıkse, "Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi", *Türkler*, C.13, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 545.

⁵ Nesturilerin en yüksek ruhani lideri olan patrik, bu inancı benimseyen bütün Nesturilerin dini lideridir. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı topraklarında yaşayan Nesturilerin yanında Hindistan'da, Çin'de ve İran'da yaşayan Nesturiler de dini yönden Hakkâri'deki Koçanis köyünde ikamet eden patriğe bağlı kalmışlardır. BOA., *Y.PRK.DH.*, 9/26; Nesturilerin XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte Nesturi Patriği, ruhani liderliğine ek olarak Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Nesturilerin dünyevi liderliğini de üstlendi. Bundan sonraki dönemde patrik, Osmanlı topraklarındaki Nesturi toplumu üzerinde otoritesi tartışılmaz bir lider konumundadır. Atiya, *a.g.e.*, s. 319; Patrikleri idaresinde yaşamlarını sürdüren Nesturiler, idari olarak çeşitli zamanlar için Van, Erzurum, Hakkâri vilayetlerine bağlanmışlar, ancak pratikte ise Hakkâri Kürt Miri'nin iktidarını kabul etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle Nesturilerin ve Kürtlerin bir arada yaşadığı bölgede, Başkale'de oturan Hakkâri Miri hükümdar, Nesturi Patriği ise Mirin derebeyi konumundadır. Patrik, Hakkâri Miri sefere çıkacağı zaman ona silahlı bir müfreze temin etme yükümlülüğündedir. Bunlara karşın patrik, Hakkâri Miri'nin kurullarına katılma hakkına sahiptir. Celile Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev. Mehmet Demir, Özge Yay., Ankara, 1992, s.136; Hatip Yıldız, "Bedirhan Bey ve Nasturiler", *Süryaniler ve Süryanilik I*, Orient Yay., Ankara, 2005, 165.

ları vasıtasıyla bir takım tedbirler almaya çalışmış ve bir müddet sonra da kendi misyonerlerini Nesturilerin yaşadığı bölgeye göndermiştir⁶.

İngiliz-Nesturi İlişkilerinin Başlaması

Nesturilere yönelik İngiliz misyonerlik heyetinin oluşturulmasından önce, onların yerleşik olduğu bölgelere İngiliz bilim adamları, gezgin, diplomat ve subaylarının yoğun ziyaretleri gerçekleşmiştir. İngilizlerin Nesturiler arasındaki faaliyetlerine başlaması, 1838'de "Christian Knowledge Society"nin misyoner Ainsworth ve Musul konsolos yardımcısı C.A. Rassam'ı bölgedeki Hristiyanlarla ilgili araştırma yapmak üzere göndermesiyle olmuştur⁷.

Bu araştırma gezisi sırasında Ainsworth ile bir araya gelen Nesturi Patriği görüşmenin başında çekingen davranmıştır. Patriğin çekingenliği, hem cemaatinin inancından uzaklaştırılması endişesinden hem de Kürtlerden korkmasından kaynaklanmıştır. Bu görüşmenin Nesturi Patrikliğinin merkezi olan Koçanis yerine bir Ermeni köyünde gerçekleştirilmesi de Patriğin Kürtlerden çekindiğine dair bir işarettir. Netice itibarıyla Ainsworth, Patriği İngiliz misyonerlerin Nesturi Kilisesi mensuplarının sahip olduğu medeniyet ve saf bilginin yeniden oluşturulmasına hizmet edeceklerine inandırmış ve onu işbirliği yapmaya razı etmiştir⁸.

Önce İngiltere'nin Bağdat'taki maslahatgüzarı Reage, sonra da Ainsworth'un Nesturilerle ilgili yazmış oldukları kitaplardaki bilgiler, Anglikan Kilisesi'ni Nesturiler üzerine misyonerlik faaliyetine sevk edecek tavsiyeler niteliğindedir. Bununla beraber aynı yıl İngiltere hükümetinin iki kişiyi "Fırat Keşif Kolları" adıyla görevlendirerek, bölge üzerine araştırma yaptırması, Nesturiler üzerine ilgiyi artırmıştır⁹.

Nesturi Patriği 1842'de, kendilerine eğitim alanında yardım edilmesi için İngiltere'nin Musul konsolos yardımcısı Rassam aracılığıyla Canterbury Başpiskoposluğuna başvurmuştur. Patrik, mektubunda Amerikan misyonerlerin kendilerine yardım etme çabalarına rağmen durumlarının kötü

⁶ Gabriele Yonan, *Asur Soykırımı*, Çev. Erol Sever, Pencere Yay., İstanbul, 1999, s. 39-57.

⁷ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler*, Tamga Yay., Ankara, 2000, s. 53; K.P. Matfiyef, *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu*, Çev. Vahap Kelat, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 67-68.

⁸ Salahi R. Sonyel, *The Assyrians of Turkey Victims of Major Power Policy*, TTK Yay., Ankara, 2001, s. 27-28.

⁹ Anzerlioğlu, a.g.e., s. 53; Matfiyef, a.g.e., s. 67-68.

olduğunu belirtmeyi ihmal etmemiştir. Patriğin Amerikan misyonerlerini gündeme getirmesi, misyonerler arasında rekabet oluşturup İngilizlerden daha fazla yardım sağlama amacından kaynaklanması muhtemeldir¹⁰. Patriğin bu isteği ve daha önce zikredilen gelişmeler üzerine papaz George Percy Badger'in Nesturiler arasına gönderilmesi Canterbury başpiskoposu Howley ve Londra Piskoposu Blomfield tarafından uygun görülmüştür¹¹.

1842 yılında Badger, Doğu Anadolu'daki Nesturiler üzerine çalışmak üzere patriklik merkezi Koçanis'e gitmiş ve hemen eğitim çalışmalarına başlamıştır. Badger, ilk gidişinde Nesturiler arasında bir yıl kalmış ve masrafları "Society for the Propagation of the Gospel (İncil Propaganda Topluluğu)" ve "Society for Promoting Christian Knowledge (SPCK) (Hristiyan Öğretisini Geliştirme Topluluğu)" tarafından karşılanmıştır¹².

Bedirhan Bey¹³ Vakası'nda İngiliz Misyonerler

1842 sonbaharında Kürtlerle Nesturiler arasındaki gerginliğin zirveye çıktığı bir sırada Nesturi Patriğini ziyaret eden İngiliz misyoneri Badger, Nesturileri sadece Kürtlerden değil, aynı zamanda Patriğe baskı yapan Amerikalı misyonerlerden de tecrit etmeyi başarmıştır. Badger, Patriğe yalnız Osmanlı hükümetiyle ve Osmanlıların Batılı müttefikleriyle ilişki içinde olması tavsiyesinde bulunurken onu meydana gelmesi muhtemel olaylar hakkında uyarmıştır. Bu tutum Nesturilerin Kürtlerle ilişkilerini kesmesini ima etmektedir. Bu nedenle Nesturi Patriğinin, Badger'i konağında ağırladığı bir sırada gelen Bedirhan Bey'in iki elçisinin kendisiyle görüşme taleplerini ka-

¹⁰ Patriğin Canterbury Başpiskoposluğuna başvurusu Amerikan misyonerlerce kınanmış, kendi faaliyetlerine ve bölgede Hristiyanlığın gelişmesine engel olabilecek bir hareket olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle de onlar Patriğin çağrısına karşılık verilmemesini istemişlerdir. Bkz: Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Çev. Şinasi Orel, Bilgi Yay., Ankara, 1986, s. 89; Anzerlioğlu, a.g.e., s. 53.

¹¹ İlk mesleği matbaacılık olan Badger daha sonra kiliseye geçerek din adamı olarak görev yapmaya başlamıştır. Doğu Hindistan Kumpanyası nezdinde Bombay diyakozluğu görevinde bulunmuştur. Nesturiler üzerine faaliyetlerine başlamadan kısa bir süre önce, 1835-1836 yıllarında Beyrut'ta bulunmuş olan Badger'in Arapça'ya hâkim olması ve Ortadoğu hakkında bilgi sahibi olması onun misyoner olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Bkz. Atiya, a.g.e., s. 311.

¹² Sonyel, a.g.e., s. 28.

¹³ Bedirhan Bey, Cizre bölgesinde uzun yıllar devlet adına yöneticilik yapan Azizi veya Azizan lakabıyla anılan aileden gelmektedir. Daha önce mütesellimlik (sancak yöneticiliği) yapan Bedirhan Bey, II. Mahmut döneminde Redif askeri teşkilatının kurulmasıyla "redif miralayı (albayı)" olmuştur. Tanzimat'ın uygulanmaya konulmasıyla Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı olan Cizre havalisinin bir kısmının Musul Eyaletine bağlanması sonucu Bedirhan Bey Musul Valisi ile sorunlar yaşamaya başlamıştır. İleri, a.g.m., s. 161-163.

bul etmemesi şaşırtıcı bir durum olmasa gerektir. Zaten Bedirhan Bey'in elçileri de, Patriğin kendilerini kabul etmemesini onun yanında İngiliz misyoner Badger'in bulunmasıyla açıklamışlardır. Bedirhan Bey'in elçisi Berçul, 1843 yılındaki Nesturi-Kürt çatışmasından bir yıl sonra karşılaştığı iki misyonerle konuşmasında, Badger'in Bedirhan Bey'in mektubunun içeriğini anladığını ve Nesturi Patriğini, Kürt Miri'yle anlaşma yapmaması gerektiğine ve her durumda İngiltere'nin yardım göndereceğine inandırıldığını iddia etmiştir. Badger bu durumu kendi kitabında doğrulamıştır, fakat olayları kısmen değişik yorumlamıştır. Badger'e göre Kürt elçileri karşılayan patrik, kendisini parmağıyla göstererek, bu sebeple anlaşma yapmak istemediğini bildirmiştir. Badger patriğin kendisini göstermesiyle, o sırada başında Türk fesi olduğundan dolayı Türklerin kastedildiğini iddia ederken, Kürt elçiler, Badger'in gösterilmesiyle bu toprakların artık İngilizlere ait olduğunun kastedildiğini iddia etmişlerdir¹⁴.

İngiliz misyoner Badger'in başka bir ziyareti sırasında ise Nesturi Patriği konağa İngiltere bayrağı çekirmiştir. Bu olay Bedirhan Bey ve Hakkâri Miri Nurullah Bey'in Nesturiler üzerine saldırmasından bir ay kadar önce gerçekleşmiştir. Kürt Beylerine bu şekilde meydan okuyan Patrik, arkasında büyük bir desteğin olduğunu göstermek istemiş ve eğer Nesturilerle Kürtler arasında hoş olmayan bir durum ortaya çıkarsa, İngiltere'nin Nesturilerle yan yana mücadele edeceğini ima etmeye çalışmıştır¹⁵. Misyonerler vasıtasıyla Batılı devletlere yönelen Nesturi Patriği, İngiltere konsolosuna yazdığı mektuplar vasıtasıyla, İngiltere'den askeri müdahale yoluyla destek istemiştir. Konsolos, Nesturi Patriğinin talebini reddetmemiş ve mümkün olduğu ölçüde destek sözü vermiştir. Bununla beraber Konsolos, isteklerini çok açık olarak ifade eden Nesturi Patriğine bir de öğüt vererek, mektuplarını biraz daha üstü kapalı yazmasını istemiştir¹⁶.

İngiliz misyonerlerin Nesturiler arasında faaliyetlerine başlamasıyla iki Protestan misyoner grubu (Amerikan ve İngiliz misyonerler) arasında büyük bir rekabet ve birbirlerini kötüleme yarışı başlamıştır. Bu yarıştan İngiliz misyonerler üstün çıkmışlardır. Neticede Nesturi Patriği ile Amerikan misyonerleri arasındaki iyi ilişkiler yerini bir nevi düşmanlığa bırakmıştır. Nesturi Patriğinde bu düşmanlığın oluşmasında Amerikan misyonerlerinin önemli

¹⁴ Celil, *a.g.e.*, s. 41-42; Yonan, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁵ Muzaffer İlhan Erdost, *Şemdinli Röportajı*, İstanbul, 1987, s. 69; Celil, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁶ Celil, *a.g.e.*, s.140.

hatalarının bulunmasının yanı sıra İngiliz misyonerlerinin Patriği Amerikan meslektaşlarına karşı kışkırtmalarının rolü büyük olmuştur. Nitekim daha Nesturi Patriğiyle gerçekleştirdiği ilk görüşmede Ainsworth, eleştirdiği Amerikan misyonerlerinin dinsel bilgilerinin ve havarilerle bağlantılarının olmadığını, ibadet biçimlerini açıklamadıklarını ve İncil'i eğitim ve baskı yoluyla yaymayı amaçladıklarını söyleyerek onları küçük düşürmeye çalışmıştır¹⁷. Zaten arkeolog Layard'ın görüşleri de İngiliz misyonerlerinin Amerikan misyonerlerine karşı takındığı düşmanca tutumunu ortaya koymaktadır:

"Mar Şemun¹⁸ konuşurken, Türk ve Kürt egemenliğine kıyasla Amerikan misyonerlerine karşı daha sert bir tutum içerisindeydi. Ona cemaatini medenileştirmeye ve eğitmeye gayret edenlerin (Amerikan misyonerlerin) Ortodoks Hristiyan topluluğundan ayrılanlar olduğunu öğretmişlerdi. Esef duyulması gereken şey bunu öğretenlerin İngiliz Kilisesi'nden olmalarıydı. Buna göre Amerikan misyonerler dinen kabul edilmiş doktrinleri benimsemeyen, gerçek imanın tüm ayinlerini ve kurallarını reddeden ve Nesturileri kendi ihanetlerine ortak etmeye çalışan insanlardı. Mar Şemun'un korkuları er geç, onların araçları ve eğitimleriyle dünyevi olduğu kadar ruhani otoritesinin de tamamıyla sarsılacağı kaygısına dayanıyordu...."¹⁹.

1843 yılında Nesturiler üzerine gerçekleşen ve on bin civarına Nesturi'nin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanan Bedirhan Bey liderliğindeki Kürt saldırısının birden çok sebebi olmakla birlikte en büyük sebebi, misyonerler vasıtasıyla Batı desteğini elde ettiğine inanan Nesturilerin oldukça pervasız davranmaya başlamaları olmuştur²⁰.

¹⁷ Sonyel, *a.g.e.*, s. 27-28.

¹⁸ Mar Şemun Patriğinin unvanıdır ve "Efendimiz Şemun" anlamındadır. Veliahtlar patrik olarak takdis edilince Simon (Şemun) veya Mar Simon (Mar Şemun) unvanını alırlardı. Daha geniş bilgi için Bkz: BOA., *Y.PRK.DH.*, 9/ 26; Atiya, *a.g.e.*, s. 319.

¹⁹ Waide Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 134-135.

²⁰ Bedirhan Bey'in Nesturiler üzerine saldırıda bulunmasında başka sebepler de olmakla birlikte en önemli sebep Nesturilerin Kürtlere karşı tutumlarının değişmesidir. Patrik idaresindeki Tiyari aşireti, mevkiine, nüfusunun çokluğuna ve en çok da misyonerler vasıtasıyla Batılı Devletlerin destek vaatlerine güvenerek, 1843 tarihinde etrafındaki hem Kürt hem de Nesturi aşiretlerine meydan okumaya ve tecavüzde bulunmaya başlamıştır. Hatta bu aşirete mensup Nesturiler, yüzyıllardır süregelen geleneğin dışına çıkarak, itaat ettikleri Bedirhan Bey'in emirlerini dinlemediği gibi onun adamlarını da kılıçtan geçirmişlerdir. Nazmi Sevgen, "Kürtler" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. 2, S. 12, Eylül 1968, s. 46; Bu aşiretin reisleri toplayabildikleri kadar çok sayıdaki askerle bir Müslüman köye saldırarak ikisi seyyid olan elli civarında

Bedirhan Bey'in Nesturileri cezalandırmasından en çok menfaat elde edenler ise İngiliz misyonerler olmuştur. Olayların gelişimini gözlemleyen Badger ve arkadaşları Kürtlerden kaçan Nesturilere yiyecek, giyecek²¹ ve para yardımı yaparak onların yanında oldukları mesajını vermeye çalışmışlardır²². 1843'teki Kürt saldırısı sonucu Koçanis'ten kaçan Patriğin Musul'daki İngiltere konsolosluğuna sığınması ve misyoner Badger'in yanında kalması da, İngiltere diplomatları ve İngiliz misyonu ile Nesturi Patriği arasındaki ilişkilerin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır²³.

Patrik Abraham, Bedirhan Bey'in 1843'teki saldırısından sonra Badger'e yazdığı mektupta, Kürtlerin kendilerine karşı yeni bir saldırı hazırlığı içinde bulunduklarından bahsederek adeta İngiliz misyonerlerden medet beklemiştir. Nesturi Patriği Ocak 1844'te Canterbury başpiskoposuna ve Londra piskoposuna gönderdiği ikinci mektubunda, Badger ve arkadaşlarının Kürtlerden kaçan Nesturilere yardım ettiklerinden ve kendileriyle ilgilenmesinden dolayı teşekkürlerini sunarak, geri çağrılan İngiliz misyonerlerinin çalışmalarını sürdürmesi konusunda ricada bulunmuştur. Ayrıca, durum sakinleştiğinde Nesturi çocuklarının yetişmesi için okullar açılması isteğini dile getirerek, İngiliz misyonerlere çok sıcak baktığı mesajını vermiştir²⁴. Fakat Bedirhan Bey'in 1846 yılında Nesturiler üzerine gerçekleştirdiği ikinci saldırıdan sonra Amerikan misyonerleri gibi İngiliz misyonerleri de geri çekilmişlerdir²⁵. Böylece Nesturiler arasındaki ilişkiler uzun süreliğine kopmuştur. Diğer bir ifadeyle İngiliz misyonerler, Nesturilerin kendilerine en çok ihtiyacı olduğu bir zamanda onları yalnız bırakmışlardır. Misyonerlerden umduğunu bulamayan ve Bedirhan Bey'in ikinci saldırısından sonra Urmiye'de on yıl sürgün hayatı yaşayan Nesturi Patriği Abraham, gerek bu dönemde gerekse Hakkâri'ye döndükten sonra bütün misyonerlere karşı

Müslüman'ı katletmişler, Müslümanlara ait birçok mal ve eşyaları gasp etmişler ve kadınlara zarar vermişlerdir. Hatta köyün mescidini kiliseye çevirerek buraya bir kesiş tayin etmişlerdir. Yıldız, *a.g.m.*, s. 166; Yine aynı yıl Tiyari Nesturileri Kürt beylerinden biri olan Ziver Bey'e saldırıda bulunarak onun yirmi adamını öldürmüşlerdir. Sonyel, *a.g.e.*, s. 30-31.

²¹ Yonan, *a.g.e.*, s.46.

²² Celil, *a.g.e.*, s.143.

²³ Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 54.

²⁴ Yonan, *a.g.e.*, s. 44-46.

²⁵ Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 54.

düşmanca tutum sergilemeye başlamıştır. Onun bu uzlaşmaz tavrı ölümüne kadar devam etmiştir²⁶.

Nesturi Misyonu'nun Kuruluşu

1861 yılında Patrik Abraham'ın ölümüyle patriklik makamına geçen Revil, Urmiye'de etkin olan Amerikalı misyonerlere karşı cephe alırken, İngiltere'ye ve İngiliz misyonuna karşı sıcak davranmıştır. Revil, patriklik görevine geldikten kısa bir süre sonra yazmış olduğu dilekçe mektuplarla önce 1863'te Kraliçe Viktorya'dan, sonra da 1867-1868'de hem Canterbury Başpiskoposluğundan hem de Londra Piskoposluğundan yardım istemiştir. Son dilekçe mektupta elli üç Nesturi piskopos, papaz, diyakoz ve melikin²⁷ mührü ve imzası mevcuttur. Nesturi Patriğinin görünürdeki isteği dağlık bölgede okullar kurulması için İngiliz misyonerlerin gönderilmesidir. Asıl amacı ise İngiltere'nin korumasını elde etmektir. Bu mektuplar sayesinde Nesturilerle İngilizler arasındaki ilişkiler bir miktar ivme kazanmıştır. Ancak Nesturilerin İngiltere'den ve oradaki dini kurumlardan beklediği bu desteği alamamış olduğu anlaşılmaktadır ki, kısa bir süre sonra Nesturi Patriği Rusya'dan da yardım istemiştir. Nesturi Patriğinin bölgede yarış içerisinde olan devletleri birbirine karşı koz olarak kullandığı burada da görülmektedir. Ayrıca Rus Ortodoks Kilisesinin bu tarihlerde henüz misyonerlik faaliyetlerinde bulunmadığı dikkate alınır, Nesturi Patriğinin hem İngiliz hem de Ruslar nezdindeki girişimlerinin politik olduğu sonucu çıkarılabilir²⁸.

Daha önceden Amerikan meslektaşlarıyla kıyasıya rekabet içinde olan İngiliz misyonerlerin karşısına bu sefer Ruslar çıkmıştır. Nesturi Patriğinin 1868'de Tiflis'teki Rus valisine mektup yollaması üzerine İngiltere konsolosu Taylor, hükümete yolladığı raporda Nesturilerin Ruslarla yakınlaşma içinde bulunduklarını, durumlarının kötü olduğunu, Kürtlerin bölgede birtakım huzursuzluklar çıkardığını belirterek sahip çıkılmaya muhtaç olduklarını, eğer İngiltere sahip çıkmazsa Rusların Nesturilere sahip çıkacaklarını

²⁶ Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül (1843-1846 Nesturi Katliamı)*, Chiviyazıları Yay., İstanbul, 2002, s. 76; Yonan, a.g.e., s.42-43.

²⁷ Genel olarak aşiret halinde yaşayan Nesturilerde her kabilenin başında bir melik bulunurdu. Halkın iç yönetiminde etkin olan ve patriğe danışmanlık yapan melikler Patrik tarafından seçilir, atanır veya azledilirlerdi. Bkz: BOA., Y. MTV., 69/77.

²⁸ J.F. Coakley, *The Church of the East and the Church of England A History of Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission*, Clarendon Pres, Oxford, 1992, s. 55; Yonan, a.g.e., s. 50-52; Sonyel, a.g.e., s. 70.

belirtmiştir²⁹. Konsolos Taylor, Patrikle Rusların birlikte çevirmiş olduğu entrikaların ileride Osmanlı Devleti'nin başına büyük gaileler açacağını düşünmüştür. Osmanlı ile Rusya arasında çıkacak bir çarpışmada Nesturilerin, Rusların Van bölgesine, oradan da Muş ve Diyarbakır'a sarkmasına yardımcı olabileceği fikrindedir³⁰. Bu dönemde İngiltere'nin, menfaatleri gereği Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyaseti takip ettiği hatırlanmalıdır. Foreign Office ile Diyarbakır'daki İngiltere konsolos vekilinin 1846-1876 arasındaki yazışmalarında da, Nesturilerin, Rusya'nın koruması altına girebilecekleri tehlikesi önemle üzerinde durulan konulardır³¹. Mart 1884'de İngiltere Van konsolos yardımcısı H.C.A. Eyres de, Canterbury Başpiskoposunun 1881'de misyonerler göndermesine rağmen Hakkâri'deki Hristiyanların özellikle de Nesturilerin günden güne daha fazla Rusya'nın etkisine altına girdiğine dikkat çekmiştir³².

Nesturiler üzerindeki Rus çıkarlarının İngiltere'nin menfaatlerini tehdit etmeye başlaması, Nesturileri Ruslara kaptırmaktan endişe eden İngilizleri birtakım çalışmalar yapmaya ve yapılan araştırmalar sonucu hazırlanan raporlar doğrultusunda tedbir almaya zorlamıştır³³. Böylece İngiltere hükümeti her Rus-Nesturi yakınlaşmasında Nesturiler üzerine daha yoğun mesai harcamıştır³⁴. 1868'den 1886'da kurulacak son İngiliz misyonuna kadar ilişkiler, ne tamamen kazandığı bu hızla devam etmiş ne de çok zayıflamıştır³⁵.

Canterbury Başpiskoposu Nesturilerin yardım talepleri karşısında ağırdan davranmış ve ancak 1876'ya gelindiğinde Nesturiler hakkında daha kesin bilgiler elde etmek amacıyla Papaz E.L. Cutts'ı yaşadıkları bölgeye göndermiştir. Böylece aşağı yukarı yirmi yıl sonra İngiliz misyoner ile Nesturiler arasında tekrar temas kurulmuştur. Cutts'ın "Christians Under the Crescent in Asia (Asya'da Hilal Hâkimiyetindeki Hristiyanlar)" başlığı altında yayımlanan raporlarını değerlendiren Canterbury başpiskoposu Tait, Nesturileri korumak ve kalkındırmak için bir misyon kurulması gerektiğine karar vermiştir. Ancak bu kararın uygulamaya konulması on yıl gecikecek-

²⁹ Yonan, *a.g.e.*, s. 50.

³⁰ Şimşir, *a.g.e.*, s. 87.

³¹ Yonan, *a.g.e.*, s.50.

³² Sonyel, *a.g.e.*, s. 76.

³³ Celil, *a.g.e.*, s. 144-145.

³⁴ Yonan, *a.g.e.*, s.34.

³⁵ Coakley, *a.g.e.*, s. 55.

tir³⁶. Sonunda, Avusturya doğumlu misyoner Papaz Rudolph Wahl, 1881'de Canterbury Başpiskoposluğu tarafından Nesturiler arasına gönderilmiştir. 1882'te Başpiskopos Tait'in ölmesi üzerine Mart 1883'te yerine Edward White Benson'un geçmesi, Nesturiler üzerine yapılan çalışmalar açısından bir şans olup büyük bir öneme sahiptir. Çünkü Benson Doğu Hristiyanlığına karşı kişisel bir ilgi duymaktadır. Benson'a göre, Doğu kiliselerinin Papalığa karşı hasım pozisyonları onların yanında olmak için önemli ve yeterli bir sebeptir. Doğu kiliselerinin o anki zayıf durumları Benson'un şövalye mizacında belirli duyguları uyandırmıştır³⁷.

7 Ekim 1884'te Nesturi Patriği, Canterbury başpiskoposu Edward Benson'a yeni bir mektup yazarak okulların açılması da dâhil olmak üzere ondan birçok şey istemiştir. Bunun üzerine Başpiskoposluk, Riley ve Cholmondeley'i bir zemin incelemesi yapmak için Nesturilerin yaşamakta olduğu bölgeye göndermiştir³⁸. Hakkâri dağlarını ve Urmiye'yi gezen Riley, 30 Kasım 1884 tarihli raporunda iki misyon istasyonunun kurulması gerektiğini vurgulamıştır. Bunlardan birisi basım evinin bulunduğu Urmiye, diğeri ise ilahiyat fakültesi kurulması düşünülen patriklik merkezi Koçanis'tir. Ayrıca başlangıçta hepsi de bekâr ve liderleri ilahiyatçı olan misyonerlere gereksinim duyulduğunu belirtmiştir.

Rudolph Wahl dört yıllık bir görevden sonra 1885'te geri çağırılmış, 1886'da yirmi yedi yaşındaki Arthur Canon Maclean ve otuz yedi yaşındaki William Henry Browne Nesturiler arasına gönderilmiştir. Üçüncü bir misyoner daha gönderilmek istenmişse de maddi yetersizlikten dolayı gönderilememiştir. Daha önceki araştırma gezisi sayesinde Nesturilerin yaşadığı bölgeyi tanıyan Riley'in de eşlik ettiği misyoner heyeti, başta Patrik olmak üzere hem Urmiye'de hem de Hakkâri'de Nesturi din adamları ve halkı tarafından sevinç ve coşkuyla karşılanmıştır³⁹. Riley, Nesturi kabileler

³⁶ William Chauncey Emhart-George M. Lamsa, *The Oldest Christian People*, The Macmillan Company Yay., Newyork, 1926, s. 101.

³⁷ "Eski başpiskopos Tait de Nesturilerle ilgilenmektedir, ancak özel bir ilgisi yoktur. Bu nedenle resmi biyografisinde Nesturilerden hiç bahsedilmemesi sürpriz değildir." Geniş bilgi için bkz: Coakley, a.g.e., s. 86-106.

³⁸ Sonyel, a.g.e., s. 78.

³⁹ NARA, *Inquiry Documents*, No: 363; W. Emhart -Lamsa, a.g.e., s. 101-102; Coakley, a.g.e., s. 99-101. Birkaç aday arasından seçilerek görevlendirilen Canon Maclean Cambridge mezunudur. Episkopal Kilisesinin İskoçça bilen nadir papazlarındandır. Bir katedrale bağlı papaz olarak görev yapmakta iken kendisine Nesturiler üzerine misyonerlik görevi teklif edilmiştir. Bu görevi kabul etmesini isteyen başpiskopos tarafından kendisine çok büyük hediyeler takdim

arasında bir miktar dolaştıktan sonra iki misyon papazını görev yerlerinde bırakarak İngiltere'ye dönmüştür. Diğer iki din adamı da adeta kendilerini adanmış oldukları misyonerlik çalışmalarına başlamışlar ve orijinal ismi "*Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission*" olan İngiliz Nesturi misyonunu, resmi bir şekilde Urmiye'de açmışlardır (1886). Misyonun ilk müdürü Maclean olmuştur⁴⁰.

İngiliz misyoner heyetinin doğrudan Nesturi patrikhanesine gitmesi, hem Osmanlı Devleti hem de Rusya tarafından İngiltere hükümetinin bir politikası olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir. Londra'daki Osmanlı elçisi Rüstem Paşa, Doğu Anadolu'da kurulacak bir misyon istasyonunun çalışmalarının bölgede ciddi karışıklıklara sebep olacağı endişesini İngiltere hükümetine bildirmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Maarif Nazırlığı, Nesturilerin ihtiyacı olan okulları açmak için çalışmalara başladığını bildirerek ruhbanların gönderilmesini engellemeye çalışmıştır. Osmanlı hükümeti ilk zamanlarda politik nedenlerden dolayı İngiliz misyonerlerin kendi topraklarına yerleşmesine izin vermemiştir⁴¹. Çünkü Canterbury başpiskoposu her ne kadar tam tersini söylese de Türkiye'deki misyon politik olacaktır. Sıkı eğitim çalışmaları, Nesturilerin Türk otoritelerine daha açıktan muhalefet göstermelerine yardım edecektir. Zaten İstanbul'daki İngiltere elçisi ve Nesturi Misyonu'nun organizatörü Riley de, Osmanlı Devleti yetkililerinden farklı düşünmemektedir. İngiltere elçisine göre, "İngiltere'nin Nesturilerin iyi ve güvenli bir halde bulunmalarını istemesi, onların yalnız Hristiyan olmalarından değil, daha çok İngiltere'nin siyasi menfaatlerinden ileri gel-

edilmiştir. Diğer papaz, William Henry Browne ise köken itibarıyla Avusturyalıdır. Tıp alanına özel bir ilgisi olan Browne, Wahl'ın raporlarını okuyarak tıp yeteneğini nasıl kullanabileceğini kafasında şekillendirmiş ve Doğu yolculuğunu beklediği birkaç ay esnasında Londra Hastanesinde staj görmüştür. İki misyoner beşer yılına görevlendirilmiştir. Fakat bu süre sonradan uzatılacaktır. Bkz: Coakley, a.g.e., s. 99-101.

⁴⁰ Önemli din adamlarından Mar Gauriel'in de aralarında olduğu elli süvari, 9 Ağustos 1886'da misyoner heyetini Urmiye şehrinin dışında karşılamışlar ve kalabalığın içinden geçerken onlara eşlik etmişlerdir. Ayrıca Nesturilerin ileri gelenlerinden birçok kişi de şehir merkezinde misyonerleri karşılamıştır. Osmanlı topraklarına ilk girişte Vali tarafından iyi muamele gören misyonerler Nesturiler arasında saygın bir kişiliği olan ilahiyatçı Rabban Yonan'dan da büyük ilgi görmüşlerdir. Bu ilk seyahatte Nesturi din adamları, İngiliz papazlardan birinin Koçanis'te kalması için ısrar etmiş ve üçüncü bir misyoner geldiğinde misyonerlerden birinin Hakkârî'ye geleceği sözünü almıştır. Hatta Nesturi din adamları Urmiye'de açılacak okulun ne şekilde ve nasıl olması gerektiği konusunda Maclean ve Browne'a yardımcı olmuşlardır. Bkz: Coakley, a.g.e., s. 106-108.

⁴¹ Yonan, a.g.e., s.56-57.

mektedir"⁴². Riley ise Başpiskopos Benson'a şöyle yazmıştır: "Türk hükümetine bizim iyi ve arkadaşça niyetlerimizi belirtmek tamamen faydasızdır. Hakkâri'de bir misyonun kurulması Osmanlı hükümetinin çıkarlarına doğrudan terstir ve eğer otoriteler misyonerleri bölgeden kovmazlarsa, misyonerler Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalışacaklardır"⁴³.

İngiliz misyonunun kuruluş tarihi olan 1886'dan itibaren misyonerlerden gelen haberler Canterbury Başpiskoposluğu kanalıyla İngiltere hükümetine düzenli olarak iletilmiştir. Yani İngiliz misyonerlerinin, hükümetlerine sürekli gizli raporlar ve henüz yayımlanmamış belgeler göndermeleri, Nesturi Misyonu'nun asıl görevinin politik olduğuna dair büyük bir kanıttır. Diğer taraftan "Asur Soykırımı" isimli kitabın yazarı Gabriel Yonan'a göre Nesturi misyonunun politik amaçlarla kurulduğu iddiasını doğrulamak için Canterbury Başpiskoposluğu arşivindeki belge ve raporlara bakmak yeterlidir⁴⁴. Konsolos Taylor'un Foreign Office'e gönderdiği 19 Mart 1869 tarihli raporda da İngiltere'nin amacı açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu rapora göre, İngiltere için doğuda Ermenilerin yanında Nesturiler, Hristiyan toplumunun en önemli sınıfını oluşturmaktadır, fakat bu önem onların zenginliklerinden veya zekiliklerinden kaynaklanmayıp; dağlık yurtlarından, İran sınırına yakın olmalarından, sayılarından, savaşçı ruhlarından ve pratikte bağımsız bir durumda bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle İngiltere hükümeti Nesturiler üzerinde her geçen gün daha fazla nüfuz sahibi olmak istemiştir⁴⁵. Ancak Osmanlı ve Rus yetkililerin eleştirileri sonucu İngiliz misyonerler misyonlarını Hakkâri'de değil de, Urmiye'de kurmak zorunda kalmışlardır⁴⁶.

Hakkâri İstasyonu'nun Faaliyetleri

İngiliz misyonerlik heyetinin Hakkâri'yi ilk ziyareti sırasında İngiliz papazlardan birinin Koçanis'te kalması için ısrar eden Nesturi Matranı⁴⁷ Mar İsac Khananisho, üçüncü bir misyoner geldiğinde misyonerlerden birinin Hakkâri'ye geleceği sözünü almıştı. Ancak İngiliz misyonerlerin Osmanlı

⁴² Nazmi Sevgen, "Kürtler" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. 3, S. 13, Eylül 1968, s. 40.

⁴³ Coakley, *a.g.e.*, s. 124.

⁴⁴ Yonan, *a.g.e.*, s. 35, 64.

⁴⁵ Sonyel, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁶ Bu çalışmanın coğrafi sınırları dışında kalmasından dolayı, İran'daki İngiliz misyonerlik faaliyetlerine ancak yeri geldiğinde yer verilecektir.

⁴⁷ Nesturilerde Patrikten sonra gelen Matran, metropolit eşdeğerinde bir din adamıdır.

topraklarında faaliyet gösterebilmeleri için gerekli ortamın hazırlanması da gerekliydi. Bu arada Canterbury Başpiskoposluğu, 1886'da, henüz Browne Koçanis'e yerleşmeden önce, Nesturi çocuklarının talim ve terbiyesi için Çölemerik civarındaki Şemseddin adlı mahalde mektep açmak ve buraya iki öğretmen göndermek istediğini Londra sefaretı aracılığıyla Maarif Nezaretine bildirmiş ve okulun açılması için Osmanlı Devleti'nden ruhsat almak istemiştir. Bununla beraber Canterbury Başpiskoposluğu, göndereceği öğretmenlerin sadece Nesturilerin dini eğitimi ile uğraşacakları, mahalli hükümete hoş görünmeyecek her hangi bir harekete girişmeyecekleri, politika işlerine karışmayacakları ve kanunlara uyacakları teminatını vererek güven telkin etmek istemiştir. Aynı zamanda merkezi yönetimin istediği zaman okulu teftiş ve kitapları tetkik edebileceğini bildirmiştir. Bütün bu teminatlara rağmen Osmanlı Devleti İngiliz misyonerlere güvenmemiştir. İngiliz misyonerlerin Osmanlı topraklarına hangi amaçlar doğrultusunda geldiklerini çok iyi bilen Osmanlı yetkilileri, Nesturilerin yabancılara bakışlarını da dikkate alarak Canterbury Başpiskoposluğuna okul açma ruhsatı vermemişlerdir. Ayrıca Nesturilerin ihtiyacı olan mekteplerin, devlet tarafından açılacağını uygun bir lisanla Londra Sefaretine bildirmişlerdir⁴⁸.

İngiltere Büyükelçisi adı geçen yerde misyon okulu kurulmasında ciddi güçlükler olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte o, Osmanlı yönetiminin bu konudaki kararlılığını kavramış olacak ki, Başpiskopos Benson'un en azından bir misyonerin Osmanlı topraklarında yaşamasına müsaade edilmesi iddiasından bile vazgeçmesi gerektiğini düşünmüştür. Bu durum İngiliz misyonerlerinin Hakkâri bölgesinde faaliyete başlamasını önlemek için Osmanlı Devleti'nin gerekli çabayı harcadığını göstermektedir⁴⁹.

Van'daki İngiltere konsolos yardımcısı H. D. Barnham, Hakkâri Valisi Fikri Paşa'dan kurulmak istenen misyon, inşa edilecek binalar ve açılacak okullar konusunda söz almak için Kasım 1886'da Hakkâri'ye gitmiştir. Vali Fikri Paşa da, İngiliz misyonerlerinin Patrik tarafından sadece politik nedenlerle çağırılmış olduğu ve kendi yönetimine müdahale edileceği düşüncesiyle misyonun kurulmasına rıza göstermemiştir. Ancak Barnham'ın ısrarları neticesinde bir misyon binasının inşa edilmesini kabul etmiştir. Okul açılmasına ise izin vermemiştir.

⁴⁸ BOA., A.MKT.MHM., 489/25.

⁴⁹ Coakley, a.g.e., s. 103.

İngiliz misyonerler, Urmiye’de misyonlarını kurduktan bir yıl sonra Osmanlı topraklarındaki Nesturiler üzerinde çalışmak için harekete geçmişlerdir. Maclean gerçekleştirmiş olduğu ziyaretler sırasında misyon evi ve okul kurmak için Tiyari bölgesindeki Lizan’ı belirlemiştir. Kasım 1887’de üçüncü misyoner Lang’ın Urmiye’ye gelmesinden sonra Browne Lizan’a gitmek için yola çıkmış, fakat Diz sınırına vardığında gözaltına alınmıştır. Mutasarrıf, Browne’u sekiz gün gözaltında tutmasının yanında onun kitaplarına da el koymuş ve incelenmesi için onları Valiye göndermiştir. Daha sonra da Browne, Tiyari reisi Melik İsmail’in husumet göstereceğini öğrenmiş olduğundan dolayı Tiyari’ye gitme planından vazgeçmiş ve Patriğin davetine icabet ederek Koçanis’e gitmiştir. Böylece Browne, ömrünün son yirmi üç yılının büyük bir bölümünü geçireceği Hakkâri’ye kalıcı bir şekilde yerleşmiştir⁵⁰.

Kaldığı bu süre zarfında Browne, Nesturi Patriği ile yakın bir arkadaşlık kurmuş, Patrik ailesinin danışmanlığını üstlenmiş ve patriğin yeğenlerinin öğretmenliğini yapmıştır⁵¹. Browne, Nesturi Patriğiyle genelde iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Oturduğu ev, patriğin evine bitişik ve patrikhaneye yakın olduğundan sık sık patrikle görüşme imkânı bulabilmiştir. Browne’a Patriğin yakınlarındakiler de oldukça yardımcı olmuşlardır. Örneğin, ikamet ettiği ev, patriğin kardeşi İshai’ye aittir. Patriğin hizmetkârı pınardan suyunu getirmiştir. Yemekler Patriğin kardeşi Sulta tarafından pişirilmiş ve Patriğin mutfağından servis yapılmıştır⁵².

Kullanılan şeylerin Doğu’ya özgü olmasına İngiliz misyonerler tarafından oldukça dikkat edilmiştir. Yere serilen sofra bezine kadar her şey titizlikle Nesturilerin kullandıkları gibi seçilmiştir. Örneğin Browne, Urmiye’den masa ve sandalye getirmiş olmasına rağmen yemeklerini Nesturiler gibi yerde yemeyi tercih etmiş, ana yemekleri yerken de onlar gibi parmaklarını kullanmıştır⁵³.

Browne Osmanlı topraklarına gelir gelmez eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Osmanlı Devleti İngiliz misyonerlere okul açma izni vermeyince Browne, Nesturi Patriği adına okullar açarak amacına ulaşmaya çalışmıştır. Hakkâri’nin çeşitli nahiye ve köylerinde Nesturi Patriği adına birçok misyo-

⁵⁰ Coakley, *a.g.e.*, s. 123-125.

⁵¹ NARA, *Inquiry Documents*, No: 363.

⁵² Yonan, *a.g.e.*, s.35, 57; Coakley, *a.g.e.* s. 129.

⁵³ Coakley, *a.g.e.*, s. 129.

ner okulu açmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre, 1901 tarihinde Nesturi Patriği adına açılan İngiliz misyonerlerine ait okulların sayısı on dokuzdur. Bu okulların ikisi patriklik merkezi olan Koçanis'te, altısı Tiyari Nahiyesi'nin çeşitli köylerinde, beşi Gevar (Yüksekova) Kazası'nın çeşitli nahiye ve köylerinde, üçü Çölemerik Kazası'nın Tuhup Nahiyesinin çeşitli köylerinde, bir tanesi de Özi Köyü'nde bulunmaktadır. Ayrıca Aşağı Tiyari'de misyoner okulunun yanı sıra İngiliz papazına ait bir de ev bulunmaktadır⁵⁴.

Köylerdeki misyoner okullarının yanı sıra Browne, Nesturi ruhban kesimini ve adaylarını yetiştirmek için Koçanis'te ilahiyat okulu kurmuştur. Bu okul açılmasından önce Osmanlı topraklarındaki Nesturi ruhban kesimi ve adayları Urmiye'deki ilahiyat okuluna gönderilmiştir. İlk olarak 1888-1889 kışında eğitim-öğretime başlayan okulda, bu dönemde on iki diyakoz eğitim görmektedir. Browne'un Patrik tarafından dışlandığı 1891 yılında okulun sorumluluğu, yirmi beş dolar ücret bağlanarak Nesturi Matranına verilmişse de okul kısa süre sonra kapanmak zorunda kalmıştır. Ancak Browne, Tiyari'den ayrılırken, oradaki Nesturilere, kendisinin veya başka bir misyonerin ilahiyat okulunu devam ettirmek amacıyla geri geleceği sözünü vermiştir. Bununla beraber Tiyari'de yeniden açılması düşünülen papaz okuluna öğretmen bulmakta sıkıntı çekilmiş, bu nedenle de okulun yeniden açılması epey zaman almıştır⁵⁵.

Browne, Nesturiler arasında bazen doktor, bazen de papaz sıfatıyla dolaşarak ilaç dağıtmış ve dini telkinlerde bulunmuştur⁵⁶. Ancak Browne'un aldığı eğitim pratisyen doktorluk için yeterli ve uygun değildir. Doktorluk yapabilmesi için 1871 yasaları gereğince bir tıp diplomasına sahip olması gerekmektedir. Diploması olmadığından bu kanunu ihlal etmiş durumda olan Browne'un⁵⁷ sergilediği tavırlara bakılırsa, himayesinde çalıştığı İngiltere'ye çok güvendiği ve çıkabilecek herhangi bir meselenin, İngiltere hükümetinin ağırlığını koymasıyla diplomatik yollarla kolayca çözebileceği kanaatinde olduğu anlaşılır. Bir defasında Osmanlı devlet yetkilileri tarafından okul açmak ruhsatnamesi ve doktorluk yapmak için diploması olup olmadığı sorulduğunda Browne'un "doktorluk diplomasının ve okul açmak için ruhsat-

⁵⁴ BOA., YPRK. KOM., 10/73.

⁵⁵ Coakley, a.g.e., s. 110-111, 131-132, 250-251.

⁵⁶ BOA., Y.PRK. BŞK., 14/ 15.

⁵⁷ Coakley, a.g.e., s. 125.

namesinin olup olmadığını ancak İstanbul'daki İngiltere elçisinin sorabileceği" cevabını vermiş olması onun İngiltere'nin himayesine ne ölçüde güvendiğini açık bir şekilde gösterir⁵⁸.

Browne, fırsat buldukça Hakkâri tarafındaki Ermenileri de tahrikten geri durmamıştır⁵⁹. Browne'un yaptıklarından birisi de İngiltere konsolosluklarına Kürtlerin koyun hırsızlığıyla ilgili ayrıntılı raporlar göndermek olmuştur. Bu durum kuşkusuz Valinin canını sıkmıştır. Çünkü misyonerler tarafından gönderilen bu raporların Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmak için İngiltere tarafından bir bahane olarak değerlendirilmesi muhtemeldir⁶⁰.

Osmanlı arşiv belgelerinden elde edilen bilgilere göre, İngiltere'den bazen 'çantaları parayla dolu olarak' Nesturilerin yanlarına gidip gelen seyyah ve papaz kılıklı insanlar, Patrik ve meliklerle görüşerek, Nesturi liderleri ile halkını Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik etmişlerdir. Yani İngiliz misyonerleri İngiltere'nin Nesturiler üzerinde nüfuz tesis etmek için kullandığı en etkili araçlardan biri olmuştur⁶¹. Bir başka belgeden elde edilen bilgilere göre ise İngiltere, misyonerler vasıtasıyla kurmuş olduğu yakınlığı Nesturi Patriğine maaş bağlayarak pekiştirmiştir⁶². Ayrıca Patriğin daha fazla sempatisini kazanmak için Van İngiltere konsolos kâtibi vasıtasıyla Nesturi Patriğine, üzerinde misyonerlerin bağlı bulunduğu teşkilatın ismi olan "Canterbury" ve patriğin unvanı olan "Mar Şemun" yazılı bir altın saat hediye edilmiştir⁶³.

Nesturi Patriği, misyoner Browne'a yazdığı mektupta bir taraftan Osmanlı Devleti'nin Hristiyanlara düşmanca davrandığını ve misyoner faaliyetlerine engel olmaya çalıştığını belirterek şikâyetle bulunmakta ve İngiliz misyoner faaliyetlerinin devam etmesini arzuladıklarını bildirmektedir⁶⁴. Bu mektup Browne tarafından İngiliz diplomatlara gönderilmiş olmalı ki, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne siyasi baskı yapmasına neden olmuştur. Van vilayetine yazılan Ağustos 1896 tarihli bir yazıda Nesturi Patriğinin ve yanında bulunan misyoner Browne'un hüsnü muhafazası ve misyonerin patrikle birlikte herhangi bir saldırıya maruz kalmaması için tedbirlerin

⁵⁸ BOA., Y.PRK. BŞK., 14/ 15.

⁵⁹ BOA., Y.PRK.DH., 8/ 25.

⁶⁰ Coakley, a.g.e., s. 125.

⁶¹ BOA., Y. EE., 132/26.

⁶² BOA., Y.PRK. DH., 9/26.

⁶³ Anzerlioğlu, a.g.e., s. 55.

⁶⁴ Anzerlioğlu, a.g.e., s. 55-56.

alınması istenmiştir. Bu istekler aslında İngiltere elçiliğinin isteğidir ve aynen Van Vilayetine bildirilmiştir.

“Hakkâri sancağında Nesturi reis-i ruhanisi Mar Şemun’un nezdinde bulunan İngiltereli misyoner Browne nam zatın hüsnü muhafazası, sefaretten iltimas olunan mumaileyhin ve Mar Şemun’un bir güne taarruza duçar ettirilmeyerek muhafazaları esbabının istihsali matlubdur”⁶⁵.

Aynı şekilde İngiltere sefreti Haziran 1897’de Hakkâri’de bulunan Nesturilerin isyan halinde bulundukları bahanesiyle baskı yapıldığını öğrendiklerini, bu nedenle Nesturiler aleyhinde bir harekette bulunulmamasını Hariciye Nazırına tavsiye etmiştir. Fakat bu iddialar bir öncekinde olduğu gibi asılsızdır. Van Vilayetinden verilen cevap, Nesturiler hakkında şimdiye kadar dostça muamelede bulunulduğu ve hiçbir suretle baskı politikasının ne icra edildiği ne de düşünüldüğü yönündedir. Kısacası misyoner Browne ve Nesturiler İngiltere hükümeti tarafından korunmaya çalışılmıştır⁶⁶.

Osmanlı arşiv belgelerinden İngiliz misyonerlerin Nesturileri kışkırtmak amacıyla yoğun propaganda faaliyetlerinde bulundukları da anlaşılmaktadır. Doktor Browne ve Maclean, *Kürt aşiretlerin İran sınırında bulunan Nesturileri katletmek amacıyla tecavüzlerde bulunduğu* şayiasını yaymışlardır. Fakat bu şayanın asılsız olduğu ve kimler tarafından ne maksatla çıkarıldığı Osmanlı Devleti’nin Tahran Sefreti’nce yapılan tahkikat sonucu ortaya çıkarılmıştır. Bununla beraber Tahran sefiri, adı geçen misyonerlerin buradan uzaklaştırılmaları münasip olacağını Hariciye Nezaretine bildirmiştir. Buradan Osmanlı Devleti’nin, zararlı faaliyetlerini önlemek amacıyla misyonerleri sıkı bir takibata aldığı söylenebilir. Osmanlı yetkilileri bu takibatı sadece kendi topraklarında değil, aynı zamanda Nesturilerin yoğun olarak yaşadığı başka bir yer olan İran’da da sürdürmüştür. Maclean yapılan tahkikata rağmen Osmanlı topraklarındaki Nesturiler arasında dolaşarak bir hafta kalmıştır⁶⁷.

Aynı zamanda misyonerlerin gerek kendileri, gerekse eşleri Nesturiler hakkında gerçekliği olmayan şeylerle Batı kamuoyunu yanıltmaya çalışmışlardır. 1897’de bir İngiliz misyonerin eşi İran ve Kuzey Irak’taki du-

⁶⁵ BOA., A.MKT. MHM., 669/1.

⁶⁶ BOA., A.MKT. MHM., 670/13.

⁶⁷ BOA., DH. MKT, 1552/59; Y.PRK. BŞK., 14/ 15.

rumu, parlamento üyelerinden ve bazı rahiplerden oluşan Gladston başkanlığındaki bir toplantıda Osmanlı Devleti aleyhine olacak şekilde anlatmıştır. Fakat bu açıklamaları İngiltere Hariciye Müsteşarı bile doğru bulmamıştır⁶⁸.

Bir İngiliz misyonerine ait 14 Mayıs 1894 tarihli iki mektup Van'ın Başkale Kazası'nda ele geçirilmiştir. Bu mektuplardan biri Canterbury başpiskoposuna ve diğeri İran'ın Urmiye şehrinde faaliyet gösteren başka bir İngiliz misyonerine yazılmıştır. Tercüme ettirilen bu mektuplarda, fesat fikirler içeren birtakım planlar ve İngilizlerin siyasi gayelerle Nesturileri kendi taraflarına nasıl çekeceklerini anlatan oldukça zararlı bilgiler yer almaktadır⁶⁹.

İngiliz misyonerler Nesturilerle Kürtler arasındaki sorunları körüklemenin yanı sıra Nesturi kabilelerini birbirlerine karşı kışkırtmaktan da geri durmamışlardır. Tiyari ve Guli isimindeki iki Nesturi kabilesinin birbirlerine düşman olmalarında İngiliz misyonerinin rolleri oldukça büyüktür. Sonradan bu Nesturi kabilelerinin kendi aralarındaki kavgalarına Kürtleri de çektikleri görülmektedir. 1888 yılındaki bu tür bir vakada Tiyari kabilesi Kürt Artuş aşiretiyle, Guli kabilesi de Kürt Balkani aşiretiyle kendi soydaşlarına karşı ittifak etmişlerdir⁷⁰.

İngiliz misyonerler, dini nitelikli kitap ve risaleler dağıtma yoluyla da Nesturilere tesir etmeye çalışmışlardır. Nesturilere dağıttıkları bu kitap ve broşürlerin basımını Urmiye'deki kendi matbaalarında yapmışlardır. Bir kaç İngiliz papazın Gevar ve etrafındaki köylerde dolaşarak Nesturilere bu türden yayınlar dağıtmış olduklarını Osmanlı arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz⁷¹.

Misyonun kurulmasından kısa bir süre sonra yayın işlerine el atan İngiliz misyonerler, birçok eski Nesturi kitabının basımını yapmışlardır⁷². 1887-1888 eğitim öğretim yılının başında misyonun doktrinsel öğreti ağırlığını taşıyan, 267 soru-cevaptan ve 108 sayfadan oluşan bir ilmi hal hazırlayan İngiliz misyonerler, öncelikle Nesturilere ait en eski ve en önemli metinlerin basımını

⁶⁸ Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 54.

⁶⁹ BOA., *Y.PRK. UM.*, 30/10.

⁷⁰ BAO., *Y.PRK. BŞK.*, 14/15.

⁷¹ BOA., *İ. DH.*, 1274/ 100258.

⁷² W. Emhart -Lamsa, *a.g.e.*, s. 102.

yapmışlardır. "The Liturgy of Addai and Mari" bunlardan biridir. Piskoposların el kitabı olarak bilinen "Taksa" ile beraber başka iki dini kitap daha basılmıştır. Bu kitapların içeriği vaftiz ibadeti, çeşitli ayin ve dualardan oluşmaktadır. Daha sonra da klasik ve modern Süryaniceye dair önemli gramer kitaplarının ve okullarda okutulmak üzere İngilizce ders kitaplarının basımı yapılmıştır. İngiliz misyonierlerin basım-yayın alanındaki bu faaliyetleri Nesturilere önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle ayin kitaplarının basılması Nesturilerce büyük memnuniyetle karşılanmıştır⁷³.

1886-1891 yılları arasında misyonun müdürlüğünü yapan Maclean, Yeni Aramca lehçelerine de epey ilgi göstermiş ve bu lehçeler üzerine araştırmalar yapmıştır. O zamanlarda yayınladığı sözlük ve dil bilgisi kitabı bugüne kadar Yeni Aramca lehçelerinin incelenmesinde temel oluşturmuştur. Ayrıca o, daha önce bahsedilen kitapların hepinde de basıma hazırlayan kişidir. Bu nedenle Maclean'ın bu konuda göstermiş olduğu gayret büyük önem arz eder. Misyon müdürlüğü görevini yürüten Wigram, Nesturiler üzerine kitaplar ve bir dizi politik içerikli broşürler yayımlamıştır. İngilizce yayımlanan misyon dergisinde ise Nesturilerle ilgili haberler ve Nesturilerin yaşam biçimleri üzerine incelemeler yer almıştır⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nin hem yerel hem de merkezi yönetimi Nesturiler üzerine yapılan misyonierlik faaliyetlerini, özellikle de, İngiliz misyonieri Browne'un çalışmalarını, onun hal ve hareketlerini pür dikkat ve endişeyle takip etmiştir. Browne'un zararlı çalışmalarının farkında olan merkezi ve mahalli hükümet yetkilileri onu ülkeden uzaklaştırmak istemişlerdir. Çünkü onların tespitlerine göre Browne'un amacı, çeşitli mal ve teşviklerle Nesturileri İngiltere'ye ısındırarak İngiliz himayesine almak ve onlara Protestanlık mezhebini kabul ettirmektir. Aynı zamanda Browne, Nesturilere fesat tohumları aşılayarak, Osmanlı Devleti'nden soğutmaya çalışmaktadır. Bu nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti Browne'un çalışmalarından endişelenmiştir. Misyonierlerin zararlı faaliyetlerinden haberdar olan Dâhiliye Müsteşarı Ahmet Refik Bey de, yukarıda bahsedilen fesatlıklarından dolayı misyonier Browne'un

⁷³ Ancak İngiliz misyonierler Nesturilerce kutsal sayılan her kitabın basımını yapmamışlardır. Bu nedenle Anglikan Kilisesince sapkın kabul edilen Nesturilere ait kitapların yayımlanmamasına dikkat edilmiş veya mümkün olabildiğince göz ardı edilebilecek eserler basılmıştır. Coakley, a.g.e., s. 138-148.

⁷⁴ Yonan, a.g.e., s. 34.

Hakkârî'den uzaklaştırılmasına dayanak olarak yerel yöneticilerden yeterli bir sebep bulmalarını istemiştir⁷⁵.

Hakkârî Mutasarrıfı, Browne'un bölgedeki faaliyetlerinin devlete çok zarar verdiğini görmüş olmalı ki, ondan "*şeytanların üstadı*" olarak bahsetmektedir. Onun yakın bir gelecekte bir gaile çıkarmasından endişe etmektedir⁷⁶. Başka bir Osmanlı arşiv belgesinde ise misyoner Browne'dan müfsit olarak bahsedilmektedir⁷⁷.

İngiliz misyonerlerini başından beri istemeyen Osmanlı hükümeti zaman zaman açıktan açığa Browne'un çalışmalarına engel olmaya çalışmıştır. Örneğin 1894'ün sonunda Van Valisi Bahri Paşa, Mar Bişi Köyü'ndeki misyoner okulunu kapattırmış ve Browne'un kitaplarına el koymuştur. Bunun üzerine köylerdeki misyoner okullarının Canterbury Başpiskoposluğu tarafından açılmadığı ve Nesturilere ait olduğu konusunda ısrar eden yeni İngiltere Büyükelçisi Philip Currie, Osmanlı hükümetini protesto etmiştir. Ters bir izlenim vermemek için de Browne, bölgesindeki okullara düzenli olarak yaptığı ziyaretleri geçici bir süre için askıya almak zorunda kalmıştır⁷⁸.

Mahalli hükümetin, Browne'un hekimliğinin önünü kapama, para cezasına çarptırma gibi doğrudan yaptırımları söz konusu değildir, fakat onu Nesturilerin yaşadığı bölgeden çıkarmak için birtakım girişimleri olmuştur. Bunlardan bir tanesi Browne'u Koçanis'ten çıkarması için Nesturi Patriğine tebligat gönderilmesidir. Bu tebligat üzerine patrik, Browne'u Koçanis'ten uzaklaştıracağını taahhüt etmişse de, bu sözünde durmayarak İngiliz misyonerini barındırmaya devam etmiştir⁷⁹. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, verdiği maaşı keserek Nesturi Patriğini bir çeşit cezalandırma yoluna gitmiştir⁸⁰.

Osmanlı Devleti, Browne'un Osmanlı topraklarından çıkarılması için uluslararası girişimde de bulunmuştur. Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi 12 Kasım 1888'de Browne'un kötü niyetli olarak katliam söylentileriyle Nesturileri kışkırttığını İngiltere Dışişleri Bakanlığına ileterek İngiliz misyonerlerin Osmanlı topraklarından geri çekilmesini istemiştir. Fakat bütün İngiliz dip-

⁷⁵ BOA., Y.PRK. UM., 27/64; Y.PRK.DH., 8/25.

⁷⁶ BOA., Y. PRK. UM., 48/69.

⁷⁷ BOA., Y.PRK. BŞK.,14/15.

⁷⁸ Coakley, a.g.e., s. 199.

⁷⁹ DH. MKT 1552/59; Y.PRK. BŞK. 14/15.

⁸⁰ Coakley, a.g.e., s. 125.

lomatlar Browne'u temize çıkarmak için uğraşmışlardır. Nitekim Van'da konsolos yardımcılığı görevinde bulunan Devey'e yaptırılan araştırma ile Browne haklı çıkartılmıştır⁸¹. Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, 10 Aralık 1888'de Osmanlının Londra büyükelçisi Rüstem Paşa'ya Osmanlı hükümetinin Browne hakkında yanlış bilgilendirilmiş olduğunu söylemiş ve Browne'u savunur mahiyette cevaplar vermiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Canterbury Başpiskoposluğuna ait misyonerler ile onların rakibi olan Amerikan ve Fransız misyonerlerinin Nesturiler arasında kışkırtıcılık yaparak huzursuzluğa, hatta kargaşaya sebep olduğunu ifade etmiştir⁸². Ayrıca Browne İngiltere Parlamentosunda bile gündeme gelmiş ve övgüye layık görülmüştür. Misyon komitesi de Browne'u hiç de geri çekmek niyetinde olmamıştır. Çünkü onun geri çekilmesi gerçekten de güçsüzlüğün, zayıflığın bir ifadesi olacaktır. Böyle bir durumun İran otoriteleri tarafından keşfedildiğinde İran'daki misyonerlik faaliyetlerine zarar vereceği göz önünde bulundurulmuştur⁸³.

Misyonerlerin faaliyetlerini dikkatle izleyen Osmanlı Yönetimi, Nesturilerin misyonerlere olan ilgisini azaltmak için de bazı tedbirler almıştır. Hükümet gerekli olan bu tedbirleri ortaya koyabilmek için bir komisyon kurmuştur. Komisyon, yapmış olduğu çalışmalar sonucu hazırlamış olduğu Nisan 1882 tarihli kararnamede, Nesturi nüfusunun en yoğun bulunduğu ve patriğin merkez ikameti olan Çölemerik Kazası'nın vilayet merkezi olmasını ve buranın önemli bir noktasında Müslim ve Gayri Müslim vatandaşlar için bir okul açılmasını lüzumlu görmüştür. Bunların yanı sıra uygun görülen başka kazalarda da Osmanlıca eğitim veren birer mekteb-i ibtidaiye (ilkokul) açılması bu tedbirleri takviye edecektir. Diğer taraftan Patriğin çeşitli şekilde taltif edilip gönlünün hoş tutulmasıyla misyonerlere ve onların devletlerine meyil etmesi engellenmeye çalışılmıştır. Patriğe muhalif itibarlı aşiret liderlerine de haysiyet ve itibarlarının korunması için nahiye müdürlükleri verilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca yazın Bağdat, Musul ve Doğu Anadolu'nun farklı yerlerinden Nesturilerin yerleşik olduğu Gevar ve Beytüşşebap dağları gibi yerlere hayvan otlatmaya gelen otuz-kırk bin hane Kürt aşiretinin sarkıntılıkalarının engellenmesi, Nesturilerin yabancılara şikâyetlerini ve ilgisini azaltacağından etkili bir önlem olarak düşünülmüştür⁸⁴.

⁸¹ Coakley, a.g.e., s. 127.

⁸² Sonyel, a.g.e., s. 80.

⁸³ Coakley, a.g.e., s. 127.

⁸⁴ BOA., İ.HUS., 4/1310/Ra/06.

Nesturi Patriğinin 1890'da Katolik papazlarıyla görüştüğünü öğrenen İngiliz misyonerler, Patriğin Katoliklerle birlikte entrika peşinde olduğunu ve Katolik misyonerlerinin dağlı kabilelerin arasına girmesine izin verildiğini düşünmüşlerdir. Bu olayın İngiliz misyonuna etkisi ne olursa olsun yine de İngiliz misyonerler bu kötü durumun geçici olacağına inanmışlardır. Riley, Patriğin Katolikliğe geçmesi durumunda Nesturi Matranının Patriğin yeğeni Mar Abraham'ı Patrik olarak kutsayacağını ve misyon çalışmaları eskiden olduğu gibi devam edeceğini düşünmüştür. Riley'in bu düşüncesinden İngiliz misyonerlerin, Patriğin atamasını yapan Nesturi Matranı üzerinde nüfuz sahibi oldukları sonucu çıkarılabilir. Sonuç ne olursa olsun misyonun çalışmalarının boşa gitmeyeceğini düşünen misyon müdürü Maclean de mevcut duruma serinkanlı yaklaşmıştır. Ona göre, Katolik misyonerler Nesturi Patriğini Katolikliğe geçmeye razı etseler bile kabileleri razı etmeleri kolay değildir. Bu durum çok para harcamalarını gerektireceğinden dolayı Katolik misyonerlerin işini epey zorlaştıracaktır. Bunun yanı sıra Katolik misyonerlerin, Nesturilerin dini kitaplarını değiştirmeye başladıklarında hemen bir isyanının patlak vereceğini düşünmüştür⁸⁵.

Browne'un ciddi bir şekilde üstlendiği meşguliyetlerden birisi de Patriğin yeğenlerinin eğitimidir. Browne, müstakbel Patriği yetiştiren kişidir. Müstakbel Patrik Benyamin'in İngiliz misyonundan aldığı eğitim onun fikirlerini etkilememesi düşünülemez.

Aynı zamanda Browne, Surma'ya da çok zaman ayırmış ve ona İngilizce öğretmiştir. Elli yaşındaki Browne ile on üç yaşındaki Surma'nın başkalarından ayrı olarak İngilizce çalışmaları ve beraber yemek yemeleri dedikodu konusu olmuştur. Dedikodu büyük bir skandal olarak Başpiskopos Benson'a kadar ulaşınca Şubat 1896'da Browne, Başpiskoposa gereken açıklamayı yapmak zorunda kalmış ve Browne *Surma ile evlenerek Nesturiler arasına yerleşme* fikrini izah etmiştir. Ona göre, Surma din değiştirerek Anglikan olacak ve bir misyonerin Patriğin damadı olması hasebiyle misyonun Nesturiler üzerine kesin nüfuzu sağlanacaktır. Aslında bu fikir daha önce, 1895 başlarında hasta olan Nesturi Patriğini tedavi etmek ve misyonun Patriğin kardeşi İshai'nin ölümünden dolayı taziyesini ulaştırmak için Koçanis'e gelen başka bir İngiliz misyoner, David Jenks için söz konusu olmuştur. Başpiskopos Benson her iki misyonerin de teklifini kabul etme-

⁸⁵ Coakley, a.g.e., s. 176.

mekle birlikte Browne'a karşı daha sert bir çıkış yapmıştır. Benson'a göre böyle bir evlilik "Browne'un bütün bağımsızlığını kaybetmesi, Patrik ailesinin bir üyesi haline gelmesi demektir. Sonuç olarak bu durum misyonun aptalca bir görüntü oluşturmaya anlamına gelmektedir." Böylece iki misyonerin kaleyi içten fethedebilmek için yapmış olduğu bu sinsice plan, Benson'un muhalefetine takılınca gerçekleşme imkânı bulamamıştır⁸⁶.

Browne ile Nesturi Patriğinin arasındaki ilişkilerin her zaman çok iyi gittiği söylenemez. Zaman zaman Patrik, Browne'a karşı olumsuz tavır takınmış ve ona birtakım problemler çıkarmıştır. Tiyari Nesturileri, geldiği ilk yıl Browne'u pek iyi karşılamamışlardır. Bu nedenle Browne, Tiyari'nin Chumba Köyü'nde mutsuz bir dönem geçirmiştir. Bu dönemde Browne'un Patrik ve ailesiyle ilişkileri çok iyidir. Browne ilk geldiğinde, Valinin onu Koçanis'ten çıkarma isteğine patriğin karşı çıkması göze çarpmaktadır. Ancak, iki yıl kadar sonra Nesturi Patriği de Browne'a bazı sorunlar çıkarmaya başlamıştır. Browne, 1889 baharında Chumba'dan Koçanis'e döndüğünde kendisini patrikle kavga içinde bulmuştur. Bazı köylüler, Nesturilerin sunağında uygunsuz bir şekilde ekmek-sarap ayini kutlamaları düzenlemesinden dolayı Browne'u şikâyet etmişlerdir. Köylülerin isteklerine çanak tutan Patrik de, kiliselerin kullanılması konusunda Browne'a daha önce verdiği sözleri geri çekmiştir. O zaman Browne kendine bir ev ve küçük bir kilise yapmak için patrikten arazi rica etmiştir. Bu konuda ona söz verilmiş ve vali de buna razı olmuştur. Ancak Browne araziye satın alıp inşaat için taş toplamaya başladığında Patrik inşaatın başlamasını belirsiz bir şekilde durdurmuştur. Bu dönemde Patriğin kendisine karşı olan tavrından yılan Browne yazdığı mektupta: " Mar Şemun som balığının oynadığı gibi benimle oynayacak...." demektedir⁸⁷.

Patriğin bu tutarsız tavrı karşısında Riley, Patriğe misyonun faydalarını anlatan ve misyona karşı takınılan bu tutumun devam etmesi durumunda İngiliz misyonerlerin geri çekileceğini belirten bir blöf mektubu yazmıştır. Riley mektubunda, eğer Patrik İngiliz misyonuna, kiliselerine düşman olan diğer misyonlardan daha fazla ehemmiyet vermeyecekse, İngiliz misyonerlerin burada kalmasının hiçbir anlamı kalmayacağını söyleyerek gözdağı vermiştir. Riley, beş ay sonra ikinci bir mektup göndererek: "Eğer bizim misyonerlerimiz kutsallığınız konusunda şüpheye sebep olacaksa, onların faali-

⁸⁶ Geniş bilgi için bkz: Coakley, a.g.e., s. 197-199.

⁸⁷ Coakley, a.g.e., s. 130-131.

yetlerini sürdürmesi zor olacaktır" demiş ve Matran ve diğer Nesturi liderlerinin, İngiliz misyonunun devam etmesini isteyip istemediklerine karar vermeleri için patrikten bir toplantı düzenlemesini istemiştir. Ancak Riley'in blöflerine rağmen Patrik herhangi bir yumuşama göstermemiştir. Bunun üzerine İngiliz misyonerlerden Edington ve Neasan Nisan 1890'da kendilerine verilen talimatlarla birlikte Nesturi Matranını da yanlarına alarak Koçanis'e gitmişler ve misyonun altı isteğinden oluşan bir listeyi Patriğe sunmuşlardır. Nesturi Patriğinden bu listede bulunan şu isteklerin kabul edilmesi istenilmiştir:

- 1) Misyon davetinin Patrik tarafından yeniden teyit edilmesi
- 2) Browne'un evinin Koçanis'e veya başka yere inşa edilip edilemeyeceği kararı
- 3) Okul açma izni için hükümete başvurma sözü
- 4) Nesturi kiliselerinde kutlamalar için İngiliz din adamlarına izin verilmesi
- 5) İngiliz misyonuna diğer misyonlardan daha fazla imtiyaz tanınması
- 6) Köylerdeki misyoner okullarını ziyaret etmek amacıyla Browne'a, aşiretler arasında seyahat yetkisi sağlayan ve patriğin mührünü taşıyan bir mektubun verilmesidir.

İstek listesi kendisine sunulduğunda İngiliz misyonerlere olumsuz cevap veren patrik, daha sonra Matranın da etkisiyle bu şartlarını kabul etmiş ve. Urmiye seyahati sonunda yazın Koçanis'e dönen Browne'a tekrardan çok iyi davranmaya başlamıştır. Hatta Patrik, Aşağı Tiyyari'de kalmayı düşünen Browne'u sonbahar sonuna kadar Koçanis'te tutmuştur. Yukarıdaki liste ve Riley'in izlediği tutum dikkate alındığında İngiliz misyonunun Patriğe büyük baskı yaptığı ve Patriklik nezdinde en imtiyazlı misyon teşkilatı olduğu göze çarpmaktadır⁸⁸.

Osmanlı yetkililerinin Browne'a oldukça fazla zorluk çıkardığına değinmiştik. Browne güçlüklerle olsa bir küçük kilise ve ev yapma izni almayı başarmıştır. Fakat 1893 Temmuz'unda ev ve kilise inşaatına başladığında Patrik yeniden inşaatın durdurulmasını istemiştir. Browne, konsolos yardımcısı Devey aracılığıyla validen yeniden izin istemişse de, vali bu iznin

⁸⁸ Coakley, a.g.e., s. 130-133.

yerel yönetimden alınması gerektiğinde ısrarcı davranmıştır. Mutasarrıf ise Browne'un gizlice bir okul inşa ettiğine inandığından istenilen izni vermemiştir⁸⁹. Aynı yıl İngiliz misyoner heyetinin ikameti amacıyla arsa satın almak için yapılan girişimler de Osmanlı Devleti'nin muhalefetiyle karşılaşmıştır⁹⁰. 1895'te tekrar izin alındıktan sonra küçük bir kiliseyi de içeren zemin kat aynı yıl içinde bitirildi ve Browne'un apartmanı olan üst kat 1898'de eklenmiştir. İngiliz misyonunun Osmanlı topraklarında yaşayan Nesturiler arasındaki tek mekân olan bu bina, İngiliz misyonunun görünmez bir sembolü olmuştur⁹¹.

1899 sonuna ulaşıldığında F. N. Heazell isimli misyonerin Tiyari'ye gelmesiyle ilahiyat okulu yeniden açılmıştır. Aşağı Tiyari bölgesinin merkez köyü Salabekan'da karargâhını kuran Heazell, buranın reisi olan Melik Berkhu'nun arkadaşça korumasını sağlamış ve meliğe ait bir evi misyon adına kiralamıştır. Üç kışını burada geçiren Heazell mümkün olduğu kadar Tiyari ve Tuhup'a bağlı köylerdeki misyoner okullarını ziyaret etmiş ve buralarda ilaç dağıtmıştır. Bir misyon öğretmeni olan Nesturi Rabban Werda da okullarda Haezell'e yardım etmiştir. Tercüman olarak da Yosip de Keletia isimli bir Nesturi'den yararlanılmıştır. İlk yıl çoğunluğu yetişkinlerden oluşan ve on bir öğrencisi bulunan ilahiyat okulu, öğrenci sayısı bakımından ikinci yılında biraz daha gelişmiştir. Ancak öğrenciler daha önceden kural-lara göre yaşamaya alışkın olmadıklarından okula uyum sorunu çekmişlerdir. Bu nedenle okul döneminin henüz ilk haftalarında, öğrencilerden okulu terk edenler mutlaka olmuştur. Osmanlı topraklarında Nesturilerin yaşadığı iki büyük aşiret bölgesi olan Tiyari ve Tuhup'un farklı köylerinden gelen on dört öğrenci ile ikinci okul senesi de tamamlamıştır. Ancak o yaz Haezell Koçanis'e gittiğinde Tiyari'den gelen bir temsilci kendisinin Tiyari'ye geri dönmesinin istenilmediği bildirmiştir. İngiliz misyonerlerine karşı takınılan bu tür olumsuz tavırlarda genel olarak "başka bir dinden olan İngiliz papaz-larının aramızda yaşamasına ve böylece inançlarımızı bozmasına izin verdiğimiz için Tanrı bize kızıgındır" fikri işlenmiştir. Bununla beraber birkaç hafta sonra davet edilmesi üzerine Haezell tekrar Salabekan'a dönmüştür. Ancak her zaman olduğu gibi 1902'de Paskalya Yortusu'nda Tiyari'den ayrıldığında ise bir daha geri dönmemiştir.

⁸⁹ Coakley, *a.g.e.*, s. 200.

⁹⁰ BOA., *Y. MTV.*, 92/30.

⁹¹ Coakley, *a.g.e.*, s. 200.

Haezell ayrılırken, üç yıllık eğitim sonrasında okuldan mezun olan dört öğrenci misyondan sertifika almıştır. Yeteri kadar geliştiği bir dönemde İlahiyat okulunun niçin kapatıldığı kesin olarak anlaşılamamış olup, bununla beraber iki ihtimal mevcuttur. Bunlardan birincisi Diz Mutasarrıfının, ruhsatsız olarak açılan ve hala o şekilde devam eden okulu kapatma tehdidi-
dir. 1904 tarihli misyon raporunda, Osmanlı hükümetinin zorluklar çıkardığından bahsedilmesi bu ihtimali biraz kuvvetlendirmektedir. İkincisi ise Haezell'in taktiksel bir geri çekilme ile okulun başka yerde açılması ihtimalidir. Çünkü bu sıralar Urmiye'de bulunan misyon merkezinin Osmanlı topraklarına taşınması kararı alınmış olup şartların olgunlaşması beklenilmektedir⁹².

Misyon Merkezinin Van'a Taşınması

XIX. yüzyılın son yıllarına gelindiğinde İngiliz misyonerlerin faaliyetleri, misyon merkezinin bulunduğu İran'da kötüye gitmeye başlamıştır. Çünkü 1897'de Rus Ortodoks misyonerlerin İran'da faaliyete başlaması ile buradaki Nesturiler Rus misyonerlere eğilim göstermişlerdir. Çok sayıda Nesturi'nin Ortodoks Kilisesine geçen Sepurgan piskoposu Mar Yonan'ın izinden gitmesi İngiliz misyonu için büyük bir hezimet olmuştur⁹³.

İngiliz misyonerler, Sepurgan ve Urmiye bölgelerinde Rus misyonerleriyle rekabet edemediklerinden 1899 sonbaharında bu bölgelerdeki köylerde bulunan okullarının yönetimini Rus meslektaşlarına devretmişlerdir. Ancak Rus misyonerlerinin gidemediği bazı uzak Nesturi yerleşim bölgelerinde faaliyetlerini eskiden olduğu gibi devam ettirmişlerdir. Bununla beraber Urmiye'deki diğer çalışmalarını da sürdürmüşlerdir⁹⁴.

Rus misyonerlerin İran'daki Nesturiler üzerindeki etkin nüfuzu nedeniyle 1899'dan itibaren misyon merkezinin Osmanlı topraklarına taşınması tartışılmaya başlanmış ve bu tedbir uygun görülmüştür. Ancak Osmanlı hükümetinden çalışma izni alınması ve okulların Ortodoks Kilisesine pürüzsüz bir şekilde devir teslimi için bir süre daha Urmiye'de kalınması kararlaştırılmıştır. Bununla beraber misyon binasının yapımı için Osmanlı hükümetinden izin alınamamasına rağmen 1903 yılında misyon merkezi Van'a taşınmıştır. Riley ve Browne Rusya'nın İran'daki faaliyetleri ne derecede

⁹² Coakley, *a.g.e.*, s. 250-253.

⁹³ Yonan, *a.g.e.*, s. 36.

⁹⁴ NARA, *Inquiry Documents*, No: 363; Coakley, *a.g.e.*, s. 238.

olursa olsun, Osmanlı coğrafyasındaki İngiliz misyonerlik çalışmalarının etkilenmeyeceğini düşünerek, Osmanlı topraklarındaki misyonun geleceğinden umutludurlar. Rus misyonerlerinin Hakkâri'deki misyon faaliyetlerine olabilecek muhtemel etkisi, Rusların misyonlarını Hakkâri dağlık bölgesine genişletmeyi planlayıp planlamamalarına ve patriklik ailesi üzerine oynayıp oynamamalarına bağlıydı. İkinci alternatif göz önüne alındığında Browne, Patriğin kendi misyonlarına sadık kalacağı fikrindedir. Diğer taraftan Rus misyoner papazlarında, İran dışındaki Nesturiler üzerine herhangi bir girişimde bulunma gayreti sezmemişlerdir. Çünkü Ruslar herhangi bir zemin incelemesinde bile bulunmamışlardır⁹⁵. Diğer taraftan Rus tehlikesine karşı Hakkâri dağlarındaki Tiyari ve Tuhup Nesturilerinin yaşadıkları bölgeye yeni misyonerler gönderilerek İngiliz misyonerlerinin çalışma alanı genişletilmiştir⁹⁶.

Misyon merkezi Osmanlı topraklarına taşınmış olsa da, İngiliz misyonerler Urmiye istasyonunu ayakta tutmaya çalışmışlar ve kendilerinden yardım isteyen Nesturi grubundan asla vazgeçilmemesi kararını almışlardır. Rusların İran'da henüz nüfuz edemedikleri iki ya da üç Nesturi bölgesindeki kiliseleri desteklemişlerdir. Merkezin taşındığı senelerde matbaa, ilahiyat okulu ve erkeklerin eğitim gördüğü bir okul Urmiye'deki faaliyetlerini sürdürmüştür. 1909 yılında İngiliz misyonu, İran'daki köylerde yirmi altı okula sahiptir. Ancak bu okulların hepsi de Urmiye dışındadır⁹⁷.

Nesturi Patriğinin dilekçe mektubundan otuz yedi yıl geçtikten sonra İngilizler misyon merkezini Osmanlı topraklarında kurmuşlardır⁹⁸. Misyon merkezinin Van'a taşınmasıyla birlikte misyonun başına W.A. Wigram geçmiştir⁹⁹. Van, mevki bakımından uygun bir seçenek değildir. Çünkü Koçanis'in 100 km kadar kuzeyine düşmektedir ve buradaki Hristiyan nüfusun hemen hemen hepsi Ermenilerden oluşmaktadır. Misyon merkezinin Nesturilerin yoğun olduğu Hakkâri değil de Van'a taşınmasında en büyük etken İngilizlerin burada konsolosluk açmış olmalarıdır. Bu şekilde İngiliz misyonerler daha fazla himayeye sahip olacaklardır. Misyonerlere karşı kötü tavır takınan Çölemerik, Diz gibi merkezlerin yerel yönetimleri

⁹⁵ Bkz: Coakley, *a.g.e.*, s. 225-227.

⁹⁶ NARA, *Inquiry Documents*, No: 363.

⁹⁷ Coakley, *a.g.e.*, s. 279.

⁹⁸ NARA, *Inquiry Documents*, No: 363; Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 54; Yonan, *a.g.e.*, s. 35.

⁹⁹ Yonan, *a.g.e.*, s. 35.

dikkate alındığında da Van yine tercih sebebidir. Misyona karşı düşmanlık beslemeyen o sıradaki Van Valisi Tahir Paşa İngiliz misyonerlerce sevilen birisidir. 1903 baharında misyon binasının kurulması için henüz ortada bir ferman yoktur, fakat geç de olsa verileceği umudu vardır. Heazell misyon için bir ev kiralamak ve çeşitli düzenlemeler yapmak amacıyla Van'a gitmiştir¹⁰⁰.

Van'da kalıcı bir misyon binasının yapılmasına ihtiyaç vardır, fakat bunun önünde iki büyük engel bulunmaktadır. Birincisi misyonun gelirinin son zamanlarda giderek azalmasıdır. 1897'de £ 3740 olan gelir, sonraki üç yıl devamlı azalmış ve 1900'de de £ 2629'a düşmüştür. 1903'e gelindiğinde gelir £ 2.432'a kadar gerilemiştir. Aynı yıl harcamalar £ 3.261'dir. Yeni açılan Van istasyonu da misyona £ 258 yük getirmiştir. Neticede 1903'ün sonunda £ 748 açık ortaya çıkmıştır. İkincisi ise Osmanlı Devleti'nin misyon binası yapımına izin vermemekte direnmesidir. Misyona bu izni alabilmesi için yaklaşık altı yıl beklemesi gerekecektir. Ancak Şubat 1909'da, Van Valisi Ferit Paşa tarafından Van'da yeni misyon binasının yapımına izin verilmiştir¹⁰¹. Hatta Van vilayeti dâhilindeki Sancaki Köyü'nde Nesturiler için bir okul ve kilise inşasına müsaade edilmiştir¹⁰².

Van merkez olarak seçilince ilahiyat okulu da buraya taşınmış ve Doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelen Nesturiler bu okula devam etmişlerdir¹⁰³. Okulun Van'daki ilk yılında yirmi öğrenci eğitim görmüştür. Urmiye'den gelen Wigram, Neasan ve eşine, yeni görev verilen Q. Awimelk isimli Nesturi papaz da eşlik etmiştir. Van'daki ilk yıl sakin ve umut verici bir şekilde geçmiştir. Yaz tatilinde Wigram ve Awimelk tarafından Koçanis'e getirilen öğrenciler, Patrik için bir temsil (oyun) sunmuşlar ve Koçanis ziyaretleri ile temsil sunumlarını geleneksel hale getirmişlerdir. Yazın Wigram ve Awimelk dağlık bölgelerde öğrenci velilerini ziyaret ederek, onlarla da sıkı ilişkiler kurma olanağı bulmuşlardır. İlahiyat okulu ikinci yılında yirmi dört öğrenci ve iki İngiliz, bir yerli papazla eğitim öğretime başlamıştır. Bununla

¹⁰⁰ Coakley, *a.g.e.*, 254.

¹⁰¹ Çok önceden çizilen plana göre misyon binası iki katlıydı. Bina büyük bir okul, yatak odaları, mutfaklar, ahırlar, avlu ve Nesturiler ile İngilizler için ayrı ayrı yapılacak olan küçük kiliselerden oluşmaktadır. İnş edilmesi düşünülen misyon binasının planı için bkz: Coakley, *a.g.e.*, s. 302.

¹⁰² BOA., *DH.İD.*, 123/4.

¹⁰³ NARA, *Inquiry Documents*, No: 363.

beraber Neasan'ın Urmiye'ye dönmesiyle yerini Bowdon adlı misyoner aldı¹⁰⁴.

Van'daki okul yavaş yavaş misyonda ağırlığını hissettirmeye başladı. Okul papaz yetiştirirken diğer taraftan genç erkek çocuklarına da hizmet vermekteydi. Genç erkek çocuklar çoğunlukla papazların veya meliklerin çocuklarından seçilmekteydi. Nesturi ileri gelenlerinin çocuklarına verilen eğitimle, bir taraftan Nesturi liderleri üzerinde etkin olmak hedeflenirken diğer taraftan onlar arasında milli önderler yetiştirmek hedefi güdülmekteydi. Okulun müfredaunda Klasik Süryanice, İncil, Kilise Tarihi, Coğrafya, Aritmetik ve Türkçe dersleri vardı. İngilizce bazı durumlar hariçinde öğretilmemekteydi. Batılı konular hâlâ Nesturilerce tasvip edilmemekteydi. Buna rağmen erkek öğrenciler zaman zaman Batılı kıyafetler giymekteydiler. Okul öğretmenleri Wigram ve Bowdon'u uğraştıran ve kızdıran bazı konular mevcuttu. Bunlardan birisi Van'daki Keldani Piskoposu Mar Yakup Manna'nın kendilerine karşı olan düşmanca tavırlarıydı. Keldani piskoposu 1905'te bir olaydan sonra çocukların bazılarına hediyeler vermiş ve İngiliz misyonu aleyhinde telkinlerde bulunmuştu. İkincisi ise 1906'da Van'da ortaya çıkan kolera salgını idi. Bu olumsuz durum okulun o yılki eğitiminin yarıda kesilmesine sebep oldu. Salgından zarar görmemek için Wigram'ın okul çocuklarıyla beraber Koçanis'e gitmesine ve okulun iki Nesturi öğretmenle idare edilmesine karar verildi. Aslında okulun geçici bir süre için Koçanis'e taşınması misyona önemli bir katkı sağladı. Çünkü Koçanis'te Patriğin on üç yaşındaki Polus ve Zaya isimindeki ikiz olan kardeşleri de okula başladılar. İkiz kardeşler ertesi yıl on beş yaşındaki ağabeyleri Hormuzd ile beraber İngiliz okulunda eğitim almak için Van'a gittiler. Bu arada iki Nesturi daha okulda göreve başladı. Okulda Nesturi kökenli görevlilerin artması, Patriğin okulun patronu gibi gösterilmesi bakımından bir şanstı. İngiliz misyonerler okulu Patriğe aitmiş gibi göstererek, devletin takibatundan kurtulmak istemekteydiler. Urmiye okullarının kapanmasıyla, buradaki otuz öğrenci de Van'daki okula nakledildi. Bu öğrencilerin gelmesiyle öğrenciler arasında kıyasıya bir yarış olacağına da inanılmaktaydı. Mevcut ev yeni gelen öğrencilerle dolup taşınca yeni bir ev kiralandı¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Coakley, a.g.e., s. 254-255.

¹⁰⁵ Coakley, a.g.e., s. 225-227.

Van'ın güneyindeki Nesturi köylerinde de yavaş yavaş okulların açılmasıyla İngiliz misyonerlik faaliyetleri devam etmiştir¹⁰⁶. Wigram, Bowdon ve Reed, Van havalisinde hepsi de Katolik etkisi altında olan ve biri dışında küçük ve fakir olan on sekiz Nesturi köyü keşfederek, buralara düzenli ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. Adı geçen misyonerlerin yanı sıra Nesturi kökenli Awimelk'in yerini alan okul papazı Q. Ishu, öğretmenlerden bir diğeri olan Rabban Werda ve yüksek rütbeli kabul edilen Patriğin kardeşi Hormuzd tarafından da düzenli olarak ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Bu köylerin en büyük ihtiyacının okul olduğunu tespit eden misyonerler, 1906-1907 döneminde beş okul maddi olarak desteklemişlerdir. 1909-1910 döneminde desteklenen okulların sayısı on ikiye yükselmiştir. Ayrıca Khinu isimli köyde halkın yaptığı kilisenin inşaat ustasının masrafları da misyon tarafından karşılanmıştır¹⁰⁷.

Bu arada Hindistan papazlarından birisi 1894 başlarında Nesturi Patriğine verilmek üzere Musul konsolosu Rassam'a bir mektup göndermiştir. Onun Patrikten ricası, bazen kral tarafından davet edilen Keldani ve Latin papazları gibi, kendilerine bilgili bir piskopos gönderilmesidir. Fakat Nesturiler arasında o kabiliyette pek kimse yoktur. Daha önce Hindistan'a bir misyoner olarak gitmek istediğini açıklayan, baş diyakoz unvanına sahip Awimelk, Browne ve Wigram tarafından en uygun kişi olarak görülmüştür. Bununla beraber misyonerler bu konuda Patriği teşvik etmişlerdir. Ancak 1904'e kadar çok fazla bir gelişme olmamış ve misyon komitesi bu görüşe pek olumlu bakmamıştır. Daha sonra Browne'un önce kendisinin Hindistan'a gidip gerekli incelemeleri yapma teklifi, misyon komitesi ve Başpiskopos tarafından uygun görülmüştür. Bunun üzerine Browne, 1906'da tatil için gittiği İngiltere seyahati dönüşünde doğrudan Hindistan'a geçmiş ve birtakım incelemeler yapmıştır. Bu Browne'un İngiltere seyahati, kendisinin Ortadoğu'daki yirmi yıllık görevi süresince ikinci tatili olması oldukça dikkat çekicidir. Diğer bir ifadeyle Browne'un adanmışlık ruhuyla görev yapan misyonerlerin güzel bir örneği olduğu söylenebilir. Neticede Malabar'daki Hristiyanların Nesturi Kilisesiyle birleşme istediğine gerçekten inanan Browne'un raporları doğrultusunda Aralık 1897'de Awimelk, Patrik tarafından Mar Timotheas unvanıyla Malabar metropoliti olarak kutsanmış ve Hindistan'a gönderilmiştir. İngiliz misyonunda görev alan bir

¹⁰⁶ NARA, *Inquiry Documents*, No: 363.

¹⁰⁷ Coakley, *a.g.e.*, s. 301-302.

Nesturi din adamının Hindistan'daki bir kiliseye atanması ile İngiltere, sömürgesi durumunda bulunan bu ülkedeki Nesturi halka daha yakın olmaya ve onları daha iyi kontrol etmeye çalışmıştır¹⁰⁸. Bununla beraber İngiltere, bu sömürgesinde büyük bir Nesturi nüfusunun olduğunu öne sürerek, Osmanlı tebaası olan Nesturiler üzerinde himaye hakkı istemiştir. Böylece, Hristiyan azınlıklar lehine Osmanlı Devleti'nden birtakım ıslahatlar isteyen ülkelerin başında gelen bu devlet, Osmanlı yönetimi üzerindeki etkisini güçlendirmeye çalışmıştır¹⁰⁹.

1908'de Musul bölgesindeki Keldanilerin Nesturi Kilisesine geçmek için teşebbüste bulunmaları misyonu etkileyecek önemli bir gelişme olmuştur. Bu tarihte Alkosh papazlarından birisi olan Q. Giwargis, Nesturi Patriği tarafından piskopos olarak kutsanarak, Alkosh Köyü'ndeki kiliseye atanmıştır. Bölgedeki Keldanilerin Nesturilerle birleşmesindeki aracı rolü ise İngiliz misyonerler oynamışlardır. Çünkü ihtida etmek isteyen Keldaniler bu harekete başladıklarında Browne'a mektuplar yazarak ondan yardım istemişlerdir. Bu talepler üzerine Browne, misyonu Musul'da bir istasyon kurmaya ikna etmeye çalışmıştır. Ancak yeni bir istasyonun kurulması için misyonun sermayesi yeterli olmamıştır. Hatta misyon maddi bakımdan açık verir duruma gelmiştir. Şartlar yeni bir istasyonun açılmasına imkân verince İngiliz misyonerler, Nesturiliğe geçen Alkosh'taki piskoposa maaş bağlanmasını ya da Musul'da faaliyet gösteren başka bir İngiliz misyonu olan Hristiyan Misyon Cemiyeti (CMS)'nin Fransız-Keldani girişimlerine karşı mühtedi piskoposa koruma sağlanmasını istemişlerdir. Bunun üzerine misyon komitesi bir papaz gönderilmesini ve Alkosh piskoposuna da küçük bir ekonomik yardımı uygun görmüştür¹¹⁰.

1908'de Osmanlı'da Meşrutiyet'in ilan edilmesi, İngiliz misyonerler tarafından misyonun geleceğini olumlu yönde etkileyecek bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Misyon müdürü Wigram, Meşrutiyetle birlikte yasalar altında daha rahat faaliyet göstereceklerini, Hristiyan tebaanın eskisi gibi yabancı devlet desteğine çok gereksinim duymayacaklarını, dolayısıyla artık Keldanilerin Fransa'nın desteğine ihtiyacı olmayacağını ve çoğunun Nesturi

¹⁰⁸ Coakley, *a.g.e.*, s. 277-302.

¹⁰⁹ Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹¹⁰ Bununla beraber Keldanilerin bu yöndeki girişimlerini çok öncelere, Badger dönemine kadar götürmek mümkündür. Fakat Keldani Patriğinin baskıları nedeniyle bir sonuç elde edilememiştir. Coakley, *a.g.e.*, s. 306.

Kilisesine katılmak isteyeceklerini düşünmüştür. 1910 Şubatı'nda Nesturi Kilisesine geçecek Keldanilerin miktarını yüzde yetmiş beş olarak tahmin etmiştir. Ancak Van'da bulunan misyon karargâhının Keldanilerin yaşadığı bu bölgeye uzaklığı büyük bir dezavantajdır. Özellikle kış mevsiminde iletişimde büyük zorluklar yaşanmakta olduğu, misyonerlerin daha önceki tecrübelerinden bilinmektedir. Ayrıca bölgeyi çok iyi tanıyan ihtiyar misyoner Browne'un yerini alabilecek biri bulunamazsa bu zorluk daha ciddi hale gelecektir. Yeni bir istasyon açılmasının çok zor görülmesi ve bu bölgedeki faaliyetlerin daha uygun şartlarda gerçekleşebilmesi için Wigram, misyon merkezinin Musul'a daha yakın bir yerlere taşınması fikrini Başpiskopos Davidson'a onaylattırılmıştır.

Browne'un Başpiskopos Davidson'a yazdığı son mektubunda Patriğin kendisine karşı ilgisiz tutumundan dolayı baharı İmadiye'de geçirmek istediğinden bahsetmesi dikkat çekicidir. Nesturi Patriğinin Browne'a karşı ilgisizliğinin, Rus misyonerlerle ilişkilerini geliştirmesinden kaynaklanması mümkündür. Çünkü birkaç yıl sonra Nesturi Patriği Ruslarla anlaşarak I. Dünya Savaşına müdahil olacaktır. Nesturilere yardım için kendi parasını bile harcamaktan çekinmeyen Browne'un Eylül 1910'da vefat etmesiyle misyonun işlerinde bir süre durgunluk görülmüştür¹¹¹.

Misyon Merkezinin İmadiye'ye Taşınması

İngiliz misyonerler, Sancaki Köyü'nde Nesturiler için bir okul ve kilise kurmak amacıyla büyük güçlüklerle ruhsat almalarına rağmen, burada herhangi bir bina inşaatına girişmemişler¹¹² ve 1910'da misyon merkezini Van'dan İmadiye'ye taşımışlardır. Aynı yıl Van'daki ilahiyat okulunu da İmadiye'ye nakletmişlerdir. Bu değişiklikte asıl amaç son zamanlarda Nesturi Kilisesine geri dönüşleri ivme kazanan Keldaniler ile bir kısım Yakubi arasında faaliyetleri genişletmektir. İmadiye, Doğu Anadolu Dağlarının güney yakasında bulunmaktadır. Yani Hakkâri'nin güney kenarındadır. Bu bakımdan Nesturilerin yoğun olarak yaşadıkları Pervari'ye yakındır. Zab, Tiyari ve Tuhup'dan sadece bir dağ sırtıyla ayrılmış durumdadır. Bu nedenle dağlı Nesturilerin buraya ulaşması Van'a ulaşmasından çok daha kolay ola-

¹¹¹ Coakley, *a.g.e.*, s. 255, 302-315.

¹¹² BOA., *DH.ID.*, 123/4.

caktır. Urmiye'deki basımevinin de buraya getirilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda Tigris Vadisindeki Nesturilerin ulaşımı daha kolaylaşacaktır¹¹³.

İngiliz misyonerlerin Van'da misyon binası ve okul için aldıkları ferman İmadiye için geçerli olmamıştır. Bunun üzerine İmadiye'de bir okul ve matbaayı içine alan yeni bir bina yapımı için müracaatta bulunmuşlardır. 16 Ağustos 1910 tarihinde de İmadiye'ye hareket etmişler ve yirmi beş katur yükü kitap ve mobilyayı İmadiye'ye, oradan da beş km batıdaki Bibaydi Köyü'ne nakletmişlerdir. Wigram burada iki veya üç ev kiraladıktan sonra yapılacak eğitim faaliyetlerine gerekli ortamı oluşturmak için hemen çalışmalarına başlamıştır¹¹⁴.

Bu sıralar İngiliz diplomatik temsilcilerin de doğrudan misyoner gibi hareket ettiğini Osmanlı arşiv belgelerinden öğrenilmektedir. Misyon merkezinin İmadiye'ye taşınma kararı alınmasından sonra Musul İngiltere konsolos yardımcısı üç ay boyunca Musul ve çevresinde dolaşmış, gittiği yerlerdeki Kürt ve Nesturi aşiret reisleriyle görüşmüş ve bazı mühim noktalarda İngiliz misyoner okullarının açılması için girişimlerde bulunmuştur. Dönemin Musul milletvekilleri Fazıl ve Daver Busfatı Beyler, göndermiş oldukları 22.09.1910 tarihli telgrafla birçok zarar vereceklerine inandıkları İngiliz misyoner faaliyetleri konusunda Dâhiliye Nezaretinin dikkatini çekmişlerdir¹¹⁵.

İngiltere konsolos yardımcısı daha sonra İmadiye'ye gelerek kaza merkezinde bir okul açmak istemiştir. Konsolos yardımcısı, misyon müdürü Wigram'ı da beraberinde getirmiştir. Misyonerlerin barınması için bir ev temin etmek amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Musul'un İmadiye Kazası'nda yaşayan Süryani, Nasranî ve Yahudi halk, kazalarında okul açmak isteyen İngiliz misyonerleri istememişlerdir. Onların burada ikamet etmelerini ve faaliyetlerini engellemek için hem Musul Valiliğine hem de Sadaret'e şikâyetle bulunmuşlardır¹¹⁶.

İmadiye merkezinde uygun ortam bulamayan İngiliz misyonerler, bu kazaya bağlı Bibaydi Köyü'nde okul inşası için hazine topraklarından bir dönüm tarla satın almışlardır. Okul binası için ruhsat almak amacıyla

¹¹³ NARA, *Inquiry Documents*, No: 363; Anzerlioğlu, a.g.e., s. 56.

¹¹⁴ Coakley, a.g.e., s. 307.

¹¹⁵ BOA., *DH.İD.*, 123/4.

¹¹⁶ BOA., *DH.İD.*, 123/4.

hükümete başvurduklarında, inşaata çoktan başlamışlardır. Bunun üzerine Sadaret, Van Valisi'nden inşaatın ruhsatsız olarak inşa edilmesine göz yuman sorumluların cezalandırılmasını istemiştir. Bunun yanı sıra ahalinin müdahalesiyle uygunsuz bir olaya meydan verilmemesini ve gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir. Misyon merkezinin İmadiye Kazası'na değil de İmadiye'ye yarım saat mesafede bulunan Bibaydi Köyü'ne nakledilmesi, İngilizlerin yerel hükümetten ve buradaki halktan gördükleri tepkinin büyüklüğünü gösterir¹¹⁷.

İmadiye Kazası'nda olduğu gibi Bibaydi Köyü'nde de halk, İngiliz misyonerlerden rahatsız olmuş ve onlar tarafından yapılmakta olan okul inşaatının durdurulmasını istemiştir. Çünkü halka göre İngiliz misyonerler okul namıyla adeta bir kale inşa etmişlerdir. Bu nedenle köy halkı Musul Valiliğine ve Dâhiliye Nazırlığına yirmi sekiz imzalı bir şikâyet dilekçesi göndermiştir. Şikâyet dilekçesinde, Mecelle sayesinde eğitimin her tarafa yayılmakta olduğu ve Osmanlı Devleti'nin tebaasının çocuklarının talim ve terbiyesini taahhüt ettiği belirtilmiştir. Bu nedenle onlara göre, misyoner okullarına asla ihtiyaç bulunmamaktadır. Bu okulların açılmasının o zaman ve gelecekte doğuracağı zararlar göz önünde bulundurularak binalarının yapılmasına müsaade edilmemesi istenilmektedir. Ayrıca bunun yapılması için Doğu Anadolu halkının her türlü kanuni yollara başvuracağından bahsedilmektedir¹¹⁸.

İngilizlerin Nesturilerle süregelen ilişkilerinin ileride büyük bir gaileye sebep olacağı düşüncesi köy muhtarlarının da zihinlerinde yer etmiştir. Onlara göre bölgedeki Nesturiler dik başlılık göstermekte ve Osmanlı hükümetini yok saymaktadırlar.

Dâhiliye Nezaretinden 22 Eylül 1910 tarihinde cevap olarak Musul vilayetine yazılan yazıda, misyonerlerin yeniden ruhsatsız okul açmalarına müsaade edilmemesi istenmiştir. Bibaydi Köyü'nde yapılmakta olan binanın yapımının durdurulmaması durumunda ahalinin menfi bir teşebbüste bulunacağı endişesi hâkimdir¹¹⁹.

Sonuçta İngiliz misyonerler 1911 başlarında yeniden eğitim öğretime başlamışlardır. Ancak okul açıldığında bir düzineden daha az öğrencileri

¹¹⁷ BOA., *DH.İD.*, 123/4.

¹¹⁸ BOA., *DH.İD.*, 123/4; Coakley, *a.g.e.*, s. 308.

¹¹⁹ BOA., *DH.İD.*, 123/4.

olması vardır. 1912 Şubat'ında okulun açılması için ferman yayınlanmışsa da işler umulduğu gibi gitmemiş ve İngiliz misyonerler Osmanlı topraklarını terk etmeye başlamışlardır¹²⁰. 1912'de sadece ABD uyruklu yerli papazlardan Neasan kalmıştır¹²¹. Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin birbirine düşman olduğu I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte Canterbury Başpiskoposluğu Nesturiler arasındaki faaliyetlerini tamamen geri çekmeyi uygun görmüştür. İran'daki Nesturiler üzerine faaliyet gösteren İngiliz misyonerler de geri çekilmişler ve Urmiye istasyonundaki da mal ve mülklerini Amerikan misyonuna devretmişlerdir¹²².

Sonuç

İngiliz misyonerlerin Nesturiler üzerindeki faaliyetlerinin asıl sebebi nedir sorusuna verilecek cevap, siyaset olmalıdır. Nesturiler üzerine yapılan siyasetin sebebi ise onların yaşadıkları Doğu Anadolu ve Urmiye bölgelerinin stratejik bakımdan büyük önem teşkil etmesidir. Yani İngiltere, kuzey-güney doğrultusundaki bu koridordan geçerek Akdeniz'e açılmak isteyen Rusya'ya, Uzakdoğu'daki sömürgelerinin güvenliği açısından engellemeye çalışmıştır. Bu nedenle İngiltere, hamiliğini yaptığı misyonerleri vasıtasıyla Nesturiler arasında nüfuzunu güçlendirmek istemiştir.

1840'lı yıllarda patriklik makamında bulunan Patrik Abraham'ın tavırlarından anlaşılmaktadır ki, İngiltere, misyonerler aracılığıyla Nesturilere politik destek vaat etmiştir. "Şark meselesinin" Anadolu topraklarına kaydığı XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve Nesturilerin Rusya'ya meyil ettiği bir dönemde İngiliz misyonerlerinin yeniden Nesturiler arasında yoğun bir faaliyette bulunmaları, özellikle de onların dünyevi liderliğini de üstlenmiş olan patrikleriyle yakın temas halinde olmaları tesadüfî değildir. Nesturiler arasında faaliyet gösteren İngiliz misyonerlerine ait raporların Canterbury Başpiskoposluğu kanalıyla İngiltere hükümetine düzenli olarak iletilmesi, "Nesturi Misyonu"nın asıl görevinin politik olduğunun bir göstergesidir.

Nesturilerin İngiliz misyonerleri çağrılarının ve onlarla genelde iyi ilişkiler içerisinde olmalarının esas sebebi de siyasettir. Çünkü Nesturiler, tâbiyetinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne karşı güçlü bir Batılı devletin korumasını sağlamak istemişlerdir. Bu müsait ortamda İngiliz misyonerlerin fa-

¹²⁰ Coakley, *a.g.e.*, s. 308-314.

¹²¹ Yonan, *a.g.e.*, s. 35.

¹²² NARA, *Inquiry Documents*, No: 363; Anzerlioğlu, *a.g.e.*, s. 56-57.

aliyetleri, Nesturilerin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarına olumsuz yansımıştır. Nitekim XX. yüzyıla gelindiğinde, milliyetçilik fikirlerinin de etkisiyle Nesturilerin korunma istekleri bağımsızlık hayallerine dönüşmüştür.

Aynı zamanda Nesturilerin, Canterbury Başpiskoposluğuna bağlı misyonerler aracılığıyla İngiltere'den destek vaatleri almaları, kendilerini güçlü görerek yaşadıkları bölgede Kürtlerle nüfuz mücadelesine girişmelerine sebep olmuştur. Nesturilerin bu tutumları daha sonraki süreçte iki toplum arasında ciddi çatışmaların yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Osmanlı Devleti, politik hedefler doğrultusunda topraklarına geldiklerini düşündüğü İngiliz misyonerlerin faaliyetlerini dikkatle izlemiştir. Aynı zamanda Nesturilerin yabancılara bakışlarını dikkate alarak, misyoner-Nesturi birlikteliğinin zararlı etkilerini önlemeye ya da en azından asgariye indirmeye çalışmıştır. Nesturilerin misyonerlere olan ilgisini azaltmak amacıyla patriğin maaş ve çeşitli hediyelerle taltif edilmesi, önemli Nesturi liderlerine nahiye müdürlüklerinin verilmesi, Nesturi çocukları için okulların açılması, yaşadıkları bölgede idari düzenlemelere gidilmesi ve Kürtlerin kendileri üzerine olan tecavüzlerinin önlenmesi gibi bir kısım tedbirler almıştır.

IRAK'TAKİ BEKTAŞİ TEKKELERİ*

AYFER KARAKAYA-STUMP**

I) Giriş

Bektaşî tekkelerinin coğrafi dağılımına dair en eski çalışmanın sahibi olan F.W. Hasluck, haklarında ayrıntılı bilgi vermeden Bağdat, Kâzîmiyye, Kerbela, Necef ve Samerra gibi Şiilerce kutsal kabul edilen yerlerde Bektaşî tekkeleri olduğunu belirtir¹. Yazara göre bunlar tam anlamıyla birer tekke olmaktan çok türbeleri ziyarete gelen Bektaşîlerin kaldığı konuk evleridir². Hasluck'un 1920'lerde yayımlanan bu çalışmasından sonra Bektaşîlik hakkında yapılan yayınlarda dolaylı birkaç değinme dışında konunun bahsi geçmez. Bunun tek istisnası, 1990'ların sonlarından itibaren yayımlanmaya başlayan Bektaşîlerin Babagan kolundan Bedri Noyan Dede Baba'nın hacimli eseridir³. Eserin dergâhlara tahsis edilmiş beşinci cildinde Noyan, Irak'taki beş Bektaşî tekkesi hakkında muhtelif bilgiler verir, ayrıca adlarını vermeden Kerkük'te eskiden on beş tane Bektaşî tekkesinin var olduğunu yazar. Lite-

* Hazırlanma sürecinde makalenin tümünü veya belli kısımlarını okuyarak yorumlarını benimle paylaşan Prof. Cemal Kafadar'a, Prof. Zeynep Ertuğ'a, Dilek Soileau'ya ve Abbas Karakaya'ya teşekkür ederim. Bu çalışmaya başka şekillerde katkıda bulunanlar ilgili yerlerde zikredilecektir.

** Harvard Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi.

¹ *Christianity and Islam under the Sultans*, yayına hazırlayan Margaret M. Hasluck, 2 cilt (İstanbul: Isis Press, 2000; ilk baskı 1929), Hasluck'un Bektaşî tekkeleri ile ilgili "Geographical Distribution of the Bektashi" adlı çalışması eserin 2. cildinde, XLII nolu bölümdedir. Bu çalışma 1928 yılında Ragıp Hulusi tarafından Osmanlıca'ya çevrilmiş ve Maarif Vekaleti tarafından "Bektâşîlik Tedkikleri" adı altında yayınlanmıştır. Ragıp Hulusi'nin bu çevirisi yakın zamanda yeni harflerle ve sadeleştirilerek tekrar basılmıştır: *Bektâşîlik Tedkikleri*, yeni harflere çeviren Kâmil Akarsu (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000). Doğrudan Hasluck'un metnine dayalı olarak yapılan diğer bir çeviri için ise bkz. *Bektâşîliğin Coğrafi Dağılımı*, çeviren Turgut Koca ve A. Nezihi Erginsoy (İstanbul, 1991).

² Tekke ve zaviyelerin aynı zamanda birer konak yeri olarak işlev gördüğüne dair bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, s. 61; afta bulunulan yayın, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizatör Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Dervişleri ve Zaviyeler," *Vakıflar Dergisi*, II (1942): 279-386 makalesinin tarihsiz bir üpkıbasımıdır.

³ *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevilik*, yayına hazırlayan Şakir Keçeli, 6 cilt ve yeni ciltler yayımlanmaya devam etmektedir (İstanbul: Ardaç Yayınları 1998-); Bektaşî tekkeleri hakkında bkz. cilt 5: *Dergâhlar* (2002), bundan sonra "Noyan".

ratürde gereken ilgiyi görmemiş olan Irak'taki bu tekkeler her şeyden önce Bektaşiliğin Anadolu ve Balkanlar dışındaki etki alanlarının tam olarak tespiti açısından önemlidir.

Ayrıca son yıllarda ortaya çıkmaya başlayan Alevi ocaklarına⁴ ait belgelerden, Irak'taki bazı Bektaşî tekkelerinin Anadolu'da Alevi dedelerince de düzenli olarak ziyaret edildiğini anlıyoruz. 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın sonlarına kadarki geniş tarihsel dönemi kapsayan bu belgeler, üzerlerinde Irak'taki Bektaşî tekkelerinde meskûn dervişlere ve Kerbela nakibûleşrafına ait mühürler bulunan ziyaretname, hilafetname ve seyitlik şecerelerinden oluşmaktadır. Toplu olarak bakıldığında bu belgeler, ocakzade dedelere bağlı Alevi cemaatleri ile Bektaşîlik arasındaki tarihsel ilişkilerin daha önce bilinmeyen yeni bir boyutunu gündeme getirmektedir.

Bu çalışma, tümü özel şahısların elinde bulunan ve kısaca "Alevi belgeleri" olarak anılacak sözü geçen belgeler, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bazı kayıtlar ve konuyla ilgili tespit edebildiğimiz diğer bir grup kaynağa dayanmaktadır. Tüm bunlar çalışmamızın bundan sonra gelen ilk bölümünde ayrıntılı olarak tanıtılacaktır. Çalışmamızın ikinci bölümünde, kaynaklarımız el verdiği ölçüde Irak'taki Bektaşî tekkelerinin tarihi hakkında tek tek bilgi verilecektir. Konumları itibarıyla bu tekkeleri iki gruba ayırabiliriz. Birinci gruptakiler On İki İmamlara ait türbelerin avlularında bulunmakta idi. Kerbela'da İmam Hüseyin'in, Necef'te Hz. Ali'nin, Kâzîmiyye'de İmam Musa el-Kâzım'ın ve Samerra'da İmam Hasan el-Askeri'nin türbelerinin etrafında oluşmuş külliyelerin parçası olan Bektaşî tekkeleri, bu gruba dahildir. İkinci gruptakiler ise, bu tür bir külliyenin parçası olmayan tekkelerdir. Bağdat'taki Gürgür Baba ve Hızır İlyas Tekkeleri ile Kerkük ve civarındaki tekkeler bu gruptandır. Ancak Şahin Baba adındaki Bektaşî tekkesinin tam konumunu tespit edemedik. Şahin Baba, Hızır İlyas Tekkesi'nin bir diğer adı olabileceği gibi, bu tekke Bağdat'ta veya onun dış mahallelerinden biri olan Kâzîmiyye'de bulunmuş ayrı bir Bektaşî tekkesi de olabilir. Kaynaklarımız 17. yüzyılın başlarından itibaren Irak'ta Bektaşî dervişlerinin ve tekkelerinin var olduğunu göstermektedir. Ancak tekkelerin ilk kuruluş tarihleri ve zamanla muhtemelen değişmiş olan tarikat bağlantıları konusunda yeterli bilgi içermemektedirler. Özellikle Kerbela ve

⁴ Seyit soylu olduğuna inanılan Alevi dede aileleri, bkz. Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik-Bektaşîlik Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, genişletilmiş üçüncü baskı; ilk baskı 1993), "Ocak" maddesi.

Necef'teki tekkeler ile Bağdat'taki Hızır İlyas Tekkesi'nin Osmanlıların bölgeyi fethinden önce kurulduklarına ve ilk ikisinin geçmişte Rum Abdalları ve Hurufi dervişlerince meskûn olduğuna dair ipuçlarına sahibiz. Bu tekkelerin tam olarak ne zaman ve nasıl Bektaşî hüviyeti kazandığını ise şu aşamada belirleyemiyoruz.

Çalışmamızın son bölümünde, Irak'taki Bektaşî tekkelerinin Anadolu'daki Alevi ocakları ile olan bağlantılarının mahiyeti ve önemine dair bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Alevi dedelerinin 20. yüzyılın ortalarına kadar Irak'ı, özellikle de Kerbela'yı ziyaret ettiklerini bu konuda mevcut yaygın sözlü anlatılar teyit etmektedir. Hatta bu, her kuşaktan en az bir dedenin, ailenin yeni üyelerini şecerelerine ekletmek ve şecereyi bu yeni haliyle Kerbela'da onaylatmak üzere yapması zorunlu bir görev olarak adedilmektedir. Ancak ilgili işlemlerin nerede ve nasıl gerçekleştirildiğine dair hatıralar, günümüze hemen hemen hiç ulaşmamıştır. Sözlü gelenekteki bu boşluğu kısmen elimizdeki yazılı belgelerle doldurabiliyoruz. Bu belgeler, Irak'a giden Alevi dedelerinin burada bulunan Bektaşî tekkelerinin özellikle üçü ile temas ettiğini göstermektedir; bunlar Kerbela ve Necef'teki tekkeler ile Şahin Baba Tekkesi'dir. Bunlardan Kerbela'daki tekke bilhassa ön plana çıkmaktadır. Zira Irak kaynaklı Alevi belgeleri arasında nakibüleşrafca verilenler dışında kalanların tümü, bu tekkede düzenlenmiş veya yenilenmiştir. Her iki gruptaki belgelerin çoğu daha sonra Necef'teki tekkeye ve Şahin Baba Tekkesi'ne bağlı dervişlerce de mühür basılıp onaylanmıştır. Bütün olarak bakıldığında elimizdeki bu belgeler, geçmişte Alevi ocakları ile özellikle sözü geçen üç Bektaşî tekkesi arasında konukluğu aşan, nispeten kurumsallaşmış bir bağlantının var olduğunu gösteriyor. Alevi cemaatlerinin Safevilerin başını çektiği Kızılbaş hareketi ile olan tarihsel münasebetleri birlikte düşünüldüğünde, yaptığımız bu tespit, ocak-zade Alevi dedeleri, Bektaşîler ve Safeviler arasında Irak merkezli ve daha önce bilinmeyen bazı ilişkilerin varlığını ciddi bir olasılık olarak karşımıza çıkarmaktadır. Anadolu Alevi dedelerinin düzenli olarak ziyaret ettiği Irak'taki bu tekkelere bağlı dervişler kimlerdi, ne tür Bektaşîlerdi? Bunların Irak içindeki ve dışındaki diğer Bektaşîler ile ilişkileri var mıydı? Varsa bu ilişkilerin niteliği neydi? Bu sorulara şu aşamada kesin yanıtlar vermek mümkün değildir. Bununla birlikte çalışmamızın son bölümünde konuyla ilgili bazı ön değerlendirmelerde bulunulacak ve bu meyanda ilgili soruların Osmanlı-İran siyasi ve dini mücadelesi bağlamında ele alınması gerektiği ve bölgedeki

Bektaşî tekkelerinin de muhtemelen bu mücadelenin yaşandığı çekişmeli alanlardan olduğu savlanacaktır.

II) Konuyla İlgili Birincil Kaynaklar

Telif Eserler

Irak'taki Bektaşî tekkelerinden bahseden tespit edebildiğimiz en eski eser, 17. yüzyılın ortalarında bölgeyi ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'dir⁵. Seyahatnamesinin bir yerinde Evliya Çelebi, muhtemelen sonradan üzerine ekleme yapmak niyetiyle "*Ve tekye-i Bektaşî ve Şatt kenârında tekye-i Hazret-i Hızır*" şeklinde kısa bir not düşmüştür⁶. Evliya ayrıca, Samerra'da bulunan İmam Mehdi ziyaretgâhında "*âyende ve reven-denin nezerâtılarıyla*" geçen Bektaşî dervişleri olduğunu belirtir⁷.

Evliya'dan yüz küsur yıl sonra, 18. yüzyılın ikinci yarısında Alman seyyah ve bilim adamı Carsten Niebuhr bölgeyi ziyaret etmiştir. Niebuhr'un seyahatnamesi, Hasluck'un Irak'taki Bektaşî tekkeleri hakkında verdiği kısa notun kaynağıdır⁸. Niebuhr ayrıca, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de bahsi geçen, ancak daha sonra Dicle'nin taşmasıyla harap olan Hızır İlyas Tekkesi'nin kitabelerini kopyalamıştır⁹. 12. yüzyılda bir ribat olarak inşa edilmiş olan bu yapı, daha sonra bir Bektaşî tekkesine dönüştürülmüştür. Buna ilaveten Niebuhr'daki bir kayıttan, Bağdat'taki Gürgür Baba Tekkesi'nin isim babası olan zatın Kerkük bölgesi ile bağlantılı bir Bektaşî dervîşi olduğunu anlıyoruz¹⁰.

A. Rıfkı'nın *Bektaşî Sırrı* adlı eserinin sonuna eklediği, yazara yollanmış bir mektup, birinci elden gözleme dayalı konuyla ilgili diğer bir

⁵ Evliya Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 9 cilt, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996-), Irak ile ilgili bölümler için bkz. cilt 4, yayına hazırlayan Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (2001), [bundan sonra "Evliya Çelebi"].

⁶ *age.*, s. 256.

⁷ *age.*, s. 359.

⁸ Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, 2 cilt, The Islamic World in Foreign Travel Accounts serisi içerisinde yayına hazırlayan Fuad Sezgin (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1994; ilk baskı, 1778), Irak'taki Bektaşî dergâhları hakkındaki kayıtlar 2. cilttedir, [bundan sonra "Niebuhr"].

⁹ *age.*, s. 299-300 ve tablo XLIII.

¹⁰ *age.*, s. 339.

kaynağımızdır¹¹. A. Rıfkı'ya mektubu yollayan kişi "*Kozan Sancağı'na mülhak Kars-ı Zülkadriyyeli*"¹² Müftü-zâde Hâzım Âgâh"dır. Mektubundan anladığımız kadarıyla bu şahıs görevi nedeniyle 1880 ve 1890'lı yıllarda Bağdat ve Kerbela'da bulunmuş, Bektaşiliğin Babagan koluna yakınlık duyan biridir. Hazım Âgâh, Irak'taki Bektaşî tekkelerinden en az ikisinin kuruluşunu Osmanlı sultanları ile ilişkilendirir, hatta "*Rum Abdâllarına, yani Bektaşilere*" mahsus olduğunu söylediği Kerbela'daki tekkenin Kanuni döneminden kalma vakıfnamesini bizzat gördüğünü bildirir¹³. Aşağıda daha ayrıntılı değineceğimiz üzere, Ankara'daki Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bu tekkeye ait, aslı h.Safer 962/ m.1554-55 tarihli ve Rum Abdallarından bahseden bir vakfiye sureti mevcutsa da bunun Hazım Âgâh'ın gördüğü vakfiye ile aynı olup olmadığı kesin değildir. Hazım Âgâh ayrıca Irak'taki Bektaşî tekkelerinin özellikle 1826'dan sonraki akıbeti hakkında, bazıları arşiv belgeleriyle de teyit edilebilen önemli bilgiler verir. Bunlara göre, ilgili tarihte diğer Bektaşî tekkeleri gibi Irak'takiler de kapatılmış, vakıflarına el konulmuş, kimileri de tahrip edilmiştir. Ancak Sultan Abdülmecid döneminde (1839-61) ve sonrasında bunların bazıları Bektaşilerce yeniden canlandırılmıştır. Hazım Âgâh, kendisinin bölgede bulunduğu dönemde Irak'ta halen işler halde dört Bektaşî tekkesi olduğunu söyler ki bunlar Kerbela, Necef ve Kâzimiyye'deki tekkeler ile, Bağdat'taki Gürgür Baba Tekkesi'dir. Hazım Âgâh'ın mektubu, Bedri Noyan'ın çalışmasında atıfta bulunduğu kaynaklardan da biridir.

Konuyla ilgili diğer bir kaynağımız, 20. yüzyılın başlarına ait Ali Suad'ın *Seyahatlerim* adlı kitabıdır¹⁴. 1911 yılında Kerbela'ya yaptığı ziyarette Ali Suad, buradaki Bektaşî tekkesinin şeyhi Abdülhüseyin Dede ile uzun

¹¹ A. Rıfkı, *Bektaşî Sırrı* (İstanbul, 1325-28 [1907-10]). Bu kitap aslında birlikte basılmış dört farklı eseri içermektedir. İlk iki cilt A. Rıfkı'nın orijinal "Bektaşî Sırrı" adlı eseridir, üçüncü cilt Çelebi Ahmed Cemaleddin Efendi'nin "Bektaşî Sırrı-Nâm Risâleye Müdâfa'a" adlı bu esere yazdığı yanıtı, dördüncü cilt ise gene A. Rıfkı'nın "Bektaşî Sırrı Müdâfa'asına Mukâbele" adlı eserlerini içermektedir. Hazım Âgâh'ın mektubu 2. cildin sonunda, s. 150-160'dadır, [bundan sonra "Rıfkı"]. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eserlerden sadece Ahmed Cemaleddin Efendi'ye ait olanı yeni alfabeye yayımlanmıştır: *Çelebi Cemaleddin Efendi'nin Savunması (Müdâfaa)*, yayına hazırlayan Nejat Birdoğan (İstanbul: Berfin Yayınları, 1994).

¹² Günümüzde Adana iline bağlı Kadirli ilçesi.

¹³ Rıfkı, s. 159-160.

¹⁴ Ali Suad, *Seyahatlerim* (İstanbul, 1332 [1913-14]), özellikle s. 94-122. Kitap aynı adla N. Ahmet Özalp tarafından yeni harflerle de yayımlanmıştır (İstanbul: Kitabevi, 1996), ilgili bölümler s. 80-102 arasındadır. Kaynağa yapacağımız atıflarda Özalp'ın çevirisinin sayfa numaraları esas alınacaktır, [bundan sonra "Suad"].

görüşmeler yapmıştır. Abdülhüseyin Dede bu görüşmelerde Kerbela'daki tekkenin kuruluşuna ve tarihine dair Bektaşiler arasında yaşayan bazı sözlü gelenekleri aktarır ve bu tekkenin şeyhlerinin aynı zamanda İmam Hüseyin Türbesi'nde çerağcılık hizmeti gördüğü şeklinde dikkate değer bir bilgi verir. Ayrıca bu kaynak, Kerbela'daki tekkenin 20. yüzyılın başlarında halen işler durumda olduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

İçlerinde Irak'taki Bektaşi tekkeleri hakkında bilgi bulabildiğimiz diğer bir grup eser, çoğu Iraklı yazarlarca kaleme alınmış Irak'ın tarihine ve tarihi eserlerine dair kitaplardır¹⁵. Bu eserler başka kaynaklarda rastlayamadığımız birkaç Bektaşi tekkesinin varlığını, adını ve yerini bizlere bildirdiği gibi, konu hakkındaki 19. ve 20. yüzyıllara dair bilgilerimize de bazı eklemeler yapmaktadır. Ayrıca bu kaynaklardan Bağdat'taki Gürgür Baba Tekkesi'nin kuruluşu hakkında somut tarihi bilgiler de edinebiliyoruz.

Belgeler

Arşiv Belgeleri

Ankara'daki Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, özellikle Kerbela'daki Bektaşi tekkesi hakkında bazı önemli kayıtlara rastlıyoruz. Bunlardan en dikkat çekici olanı, yukarıda da zikrettiğimiz h.Safer 962/ m.1554-55 tarihli vakfiyedir¹⁶. İlgili vakfiyede Rum Abdallarından bahsedilmekte, ancak tekkenin Bektaşi tekkesi olduğuna dair açık bir ibareye rastlanmamaktadır. Ayrıca vakfin kurucusu olarak, kendisi de belli ki Rum Abdallarından olan Sadık Dede isminde birinin adı geçmektedir.

¹⁵ Bunlar arasında en çok faydalandıklarımız şu çalışmalardır: 'Abbâs el-'Azzâvî, *Târih el-'Irâk beyne ihtilâleyn*, 8 cilt (Bağdat, 1353[1935]-), Bektaşi tekkeleri hakkında bkz. cilt 5 (1372 [1953]), [bundan sonra "Azzâvî"]; Hamîd Muhammed Hasan el-Derrâcî, *el-Rubut ve el-tekâyâ el-Bağdâdiyye fî el-'ahd el-'Osmânî (941-1336 h./1534-1917 m.)*: *Tahûtuha ve 'imâretuha* (Bağdat, 2001), [bundan sonra "Derrâcî"]; 'Osmân bin Sened el-Vâ'ilî el-Basrî, *Metâli' el-Su'ûd: Târih el-'Irâk min senet 1188 ilâ senet 1242 h. / 1774-1826 m.*, yayına hazırlayanlar 'İmâd 'Abd el-Selâm Ra'uf ve Suheyra 'Abd el-Mecîd el-Kaysî (Bağdat, 1991), [bundan sonra "Basrî"]. Beni bu Arapça kaynaklara yönlendiren Prof. Edouard Méténier'e ve çevirilerinde yardımlarını esirgemeyen Abdullatîf al-Khaiat'a bu vesileyle teşekkür ediyorum.

¹⁶ Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi [bundan sonra VGMA], defter no: 592 (Vakfiye-i Sadis), s. 39; tercümesi defter no: 2114, s. 577, sıra no: 67. VGMA'da bulunan, vakfiyenin aslı olmayıp sonradan Evkaf Nezareti kütüklerine geçirilmiş bir suretidir. Bu vesileyle, VGMA'da son derece dar zamanda yaptığım araştırma esnasında büyük yardımlarını gördüğüm, başta Burhan Toy olmak üzere tüm arşiv çalışanlarına çok teşekkür ederim.

Aynı arşivde, yine çoğu Kerbela'daki tekke ile ilgili 19. yüzyıla ait zaviye-
dar ve müderris atamaları gibi muhtelif başka kayıtlar da mevcuttur.

Özel Şahıslara Ait Belgeler

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndekiler dışında ulaşabildiğimiz ko-
nuyla ilgili belgelerin tümü Alevi dede ailelerinden gelmektedir. Bu yeni or-
taya çıkmaya başlayan belge grubundan belli bir kısmı Irak kaynaklı olup
konumuzla doğrudan alakalıdır. Literatürde pek fazla tanınmadıklarından
dolayı bunlar hakkında nispeten ayrıntılı bilgi vermek yerinde olacaktır¹⁷.

Irak kaynaklı bu Alevi belgelerinden en eskileri 16. yüzyılın ikinci
yarısından kalmadır ve kendi metinleri içerisinde "ziyâretnâme" veya
"şefkatnâme" olarak adlandırılmaktadırlar¹⁸. Bunların İmam Hüseyin Asita-

¹⁷ Alevi dedelerinin ellerindeki belgeler arasında Irak kaynaklı olmayan belgeler de vardır. Bunlar Osmanlı resmi makamlarınca verilmiş, ilgili dede ocaklarının seyit kökenli veya dervişandan olduklarını kayıt ve teyit eden berat, ferman ve hüccet kopyaları, Vefai ve Bektaşî tarikatına ait icazetnameler, Ahilik icazetnameleri ve Safevi hilafetnameleri gibi farklı türde belgeleri içermektedir. Bu belgeler tarihsel olarak 14. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyıla kadar uzanan son derece geniş bir tarihsel dönemi kapsamaktadır. Çoğunu özel şahıslardan derlediğim bu belgelerin tümünün ayrıntılı bir değerlendirmesi Alevi ocaklarının tarihi ile ilgili hazırlamakta olduğum doktora tezimde yer alacaktır. Çalışmalarında bu belgelerden ilk bahseden ve faydalananlar özellikle kendi köy, aşiret veya ocaklarının tarihleri üzerinde çalışan Alevi kökenli araştırmacılar, mesela bkz. M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi (Etimoloji-Din-Etnografya-Dil ve Ermeni Mezalimi)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983, 5. baskı; ilk baskı, 1948); İsmail Kaygusuz, *Onar Dede Mezarlığı ve Adı Bilinmeyen Bir Türk Kolonizatörü Şeyh Hasan Oner* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1983); Mehmet Şimşek, *Hıdır Abdal Sultan Ocağı* (İstanbul, 1991); Nejat Birdoğan, *Anadolu ve Balkanlar'da Alevi Yerleşimleri: Ocaklar-Dedeler-Soy Ağaçları* (İstanbul: Alev Yayınları, 1992); Kureşanlı Seyit Kekil, *Peygamberler ile Seyitlerin Şecereleleri ve Aşiretlerin Tarihi* (Köln, tarihsiz). Son yıllarda bu belgelerden bazı örnekler, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi tarafından çıkarılan Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi'nin muhtelif sayılarında da neşredilmiştir. Birçok önemli belgenin tanıtımı açısından faydalı olmakla birlikte, ciddi okuma ve yorum yanlışları içerdiklerinden ve çoğu zaman belgelerin tıpkıbasımlarının da verilmemesinden dolayı bu çeviriler büyük ihtiyatla kullanılmalıdır. Alevi dedelerinin ellerinde bulunan belge örnekleri için ayrıca benim şu çalışmalarına bakılabilir: "Sinemilliler: Bir Alevi Ocağı ve Aşireti," *Kırkbudak*, yıl: 2, sayı: 6 (Bahar 2006): 19-59; "Kızılbaz, Bektaşî, Safevi İlişkilerine Dair 17. Yüzyıldan Yeni Bir Belge (Yazı Çevirimli Metin-Günümüz Türkçesine Çeviri-Tıpkıbasım)," *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Orhan Okay Armağanı, cilt: 30/II (2006): 117-130; "Bir Vefai/Alevi Dervişine Ait h. 955/ m. 1548 Tarihli Ziyaretnâme (Yazı Çevirimli Metin-Günümüz Türkçesine Çeviri-Tıpkıbasım)" *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Şinasi Tekin Armağanı, cilt: 31 (2007)'de yayımlanacak.

¹⁸ Bu tür belgelerin elimizdeki en eski örneği h.4 Muharrem 995/ m.1548 tarihli bir ziyaretnamedir ve Malatya-Arguvan'a bağlı Gürge köyü merkezli Şeyh Süleyman ocağından gelmektedir. Nerede düzenlendiği belgenin metninde açıkça belirtilmemekle birlikte, benzeri

nesi'nde düzenlenmiş ve Kerbela nakibûleşrafınca, bazen de nakibûleşrafın yanısıra "seyyid" veya "dede" unvanlı –muhtemelen bu asitane içerisindeki Bektaşî tekkesine bağlı dervişlerden olan– başka şahıslarca tasdiklenmiş olduğunu görüyoruz. Genellikle sahiplerinin talebi üzerine verildiği belirtilen bu belgelerde, On İki İmamların ve evliyaların türbelerini ziyaret etmenin gerekliliğini vurgulayan bir girişten sonra, belgenin sahibi kişinin Irak'a gelerek erkânına uygun bir şekilde bu ziyaretleri yaptığı, uğradığı ziyaretgâhlar sıralanarak teyit edilir. 16. yüzyılın ikinci yarısından kalma bu belgelerin görebildiğimiz kadarıyla tümü Türkçe'dir.

Bugüne kadar su yüzüne çıkan Alevi belgeleri arasında 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın birinci yarısına ait Irak kaynaklı belge yoktur. Bunun tek istisnası, Malatya merkezli Dede Kargın ocağından gelen, yine Türkçe olarak kaleme alınmış bir mektuptur. Bu mektubun 1624 yılında, Bağdat'ın Şah Abbas tarafından alınışını takip eden günlerde Irak'taki tekkelerden birinden yollanmış olduğunu tahmin ediyoruz. Dede Kargın evlatlarından Seyit Yusuf adlı bir şahsa yollanmış olan mektupta Bağdat'ın fethi haberi bir müjde gibi verilmektedir. Ayrıca mektupta, gıyabında düzenlenmiş bir hilafetnamenin Seyit Yusuf'a gönderileceği yazılıdır. Bu mektubu konumuz açısından bilhassa önemli kılan özelliği ise, yollayanın adını ve unvanını "*bende-i Şâh-ı Velâyet, Seyyid Bâkî, Evlâd-ı Kutbü'l-Ârifin Sultân Hacı Bektaş-ı Velî*" şeklinde kaydetmiş olmasıdır. Yani mektubun yollayıcısı Seyit Baki, kendisini Hacı Bektaş-ı Velî'nin soyundan biri olarak tanıtmıştır¹⁹. Bu mektup, elimiz-

belgelere dayanarak bu ziyaretnamenin de İmam Hüseyin Asitanesi'nde düzenlenmiş olduğunu tahmin edebiliyoruz, bkz. Karakaya-Stump, *Bir Vefai/Alevi Dervişine Ait*. Şefkatname olarak anılan en eski belge örneği ise h. Rebiyülevvel 993/ m. 1585 tarihlidir ve Malatya'nın Arguvan ilçesine bağlı Mineyik (yeni adı Kuyudere) köyü merkezli İmam Zeynel Abidin ocağından gelmektedir, bkz. Seyit Kekil, *Peygamberler*, s. 189-190; burada sözügeçen belgelerin bir dava vesilesiyle bilirkişi Ahmed Akgündüz tarafından yapılmış olan çevirileri yayımlanmıştır. Bu belgenin ve ocaklarına ait diğer belgelerin birer kopyalarını bana verdikleri için İmam Zeynel Abidin ocağından Avukat Muharrem Naci Orhan'a ve Şeyh Süleyman ocağından Cemal Mola'ya çok teşekkür ediyorum.

¹⁹ Aslında buradaki "evlad" kelimesi "yol evladı" (veya "nefes evladı") anlamında da kullanılmış olabilir. Bektaşîler açısından bu önemli bir farktır, zira Hacı Bektaş-ı Velî'nin çocuğu olmadığına inanan Babagan Bektaşîleri kendilerini onun "yol evladı" olarak kabul ederler, buna karşın Çelebiler Hacı Bektaş'ın "bel evladı" olduklarını iddia ederler. Kelimenin bu öteki anlamında kullanılmış olabileceği konusunda beni uyaran Dr. Mark Soileau'ya çok teşekkür ederim.

deki Alevi belgeleri arasında Irak'taki Bektaşî varlığına işaret eden en eski belgedir²⁰.

Irak kaynaklı ikinci grup belgeler, Kerbela'daki tekkeden verilmiş olan halifelik icazetnameleri, yani hilafetnamelerdir. İçerik ve dil olarak benzerliklerine rağmen hilafetnamelerin ziyaretnamelerden iki önemli farkı vardır. Öncelikle ziyaretnamelerde yalnızca İmam Hüseyin Asitanesi'nden²¹ bahsedilirken, hilafetnamelerde bizzat burada bulunan Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi'nden söz edilir. Hilafetnamelerin diğer bir ayırt edici özelliği, belgenin sahibi kişinin tarikata bağlanıp halifelik mertebesine yükseltildiği yönünde ifadeler içermeleridir. Bu hilafetname örneklerinden elimizde bulunan en eskisi h.20 Cemaziyülahır 1170/ m.1757 tarihini taşımaktadır. Yarısı Arapça yarısı Türkçe olan bu hilafetname, "*Kerbela-yı Mu'allâ'da vâki' olan Hacı Bektaş-ı Veli - kuddise sırruhü'l-'azîz - tekyesinde*" aşçı olarak hizmet etmiş olan Derviş Ali Dede adına düzenlenmiştir. Belgenin sonundaki sebe-i tahrir bölümünde Derviş Ali Dede'nin "*tarîk-i evliyâyı*" kabul ettiği ve "*yedine sofrâ ve çerâğ ve zeng [ve] tîğ ve 'alem ve icâzet ve inâyet*" verildiği ve "*halifelik safâ-nazar ve himmet*" olduğu belirtilmek-tedir. Belgeyi tasdikleyen, metinde kendisinden "*tekyenişîn-i İmâm Hüseyin*,"²² mührünün altında ise "*Aşçıbaşı Kerbelâ-yı Mu'allâ*"²³ olarak bahsedilen Şeyh Mehmet Dede'dir. Hilafetnameyi ayrıca, yine aynı tekkedeki bir grup derviş ile "*tekyenişîn-i Bektaşî fi'n-Necefi'l-eşref*" Ali Dede ve "*tekyenişîn-i Şahin Baba*" İsmail Dede mühür basıp onaylamıştır. Bu hilafetname, Irak'taki tekkelerin açıkça Bektaşî sıfatıyla karşımıza çıktığı en eski Alevi belgesidir²⁴.

²⁰ Bu mektup için bkz. Karakaya-Stump, *Kızılbaş, Bektaşî, Safevî*.

²¹ Asitane, tasavvufi söylemde genel manada büyük bir şahsiyetin huzuru veya ziyaretgâhı anlamında kullanıldığı gibi, içerisinde ilgili tarikatçe önemli kabul edilen bir zata ait kabrin bulunduğu büyük tekke anlamında da kullanılabilir. bkz. Abdülbâki Gölpinarlı, *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1977), "Âstan" maddesi.

²² Tekkenişin veya tekyenişin, bir tekkede postta oturan en üst yetkili anlamındadır, bkz. Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik-Bektaşilik*, "Tekkenişin" maddesi.

²³ Büyük Bektaşî tekkelerinde on iki evden en önemlisi durumunda bulunan aşevinde görevli kimselere "aşçı," aşevini yönetene ise "aşçı baba" denildiğine dair bkz. age. "Aşçı" maddesi; belgede geçen "aşçıbaşı" terimi "aşçı baba" anlamında kullanılmış olmalıdır.

²⁴ Bu belgenin aslı, Malatya kökenli Kızıl Deli ocağının Sivas-Yıldızeli'ne göçmüş koluna mensup Mustafa İyidoğan'dadır. Ocağına ait belgeleri benimle paylaştığı için kendisine minnettarım. Daha kısa ve daha az ferruatlı olmakla birlikte upkubasını yayımlanmış bir hilafetname örneği için bkz. Karakaya-Stump, *Sinemilliler*, Kantarma- Belge 10.

Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, Kerbela'daki Bektaşî tekkesinde düzenlenmiş hilafetnamelerin, Kırşehir merkezli Çelebi Bektaşîleri tarafından ocak-zade Alevi dedelerine verilen icazetnamelerden hem içerik olarak, hem de ait oldukları dönem itibarıyla bazı farklılıklar göstermesidir. Kırşehir kaynaklı icazetnamelerde, Çelebilerin Hacı Bektaş-ı Veli'ye ve ondan da Hz. Ali'ye kadar giden soy şecereleri ile Ahmed Yesevi'yi içeren bir tarikat silsilesi bulunmaktadır. Ancak Kerbela'daki tekkeden verilen hilafetnamelerde ne bu tür bir soy ağacına, ne de bir tarikat silsilesine rastlıyoruz. Ayrıca Kerbela'daki tekkeden alınan belgelerden farklı olarak, Çelebilerden alınan icazetnameler görebildiğimiz kadarıyla tümüyle 19. ve 20. yüzyıllardan, yani daha yakın dönemlerden kalmaz²⁵. Bu durum, Anadolu'daki Alevi ocaklarının Irak'taki Bektaşî tekkeleri ile olan ilişkilerinin, Kırşehir'deki Çelebiler ile olan ilişkilerinden daha eskiye gittiğine işaret etmektedir. İç ve Doğu Anadolu'daki ocak-zade Alevi dedelerinin Çelebilere bağlanma sürecinin nispeten geç bir tarihte başladığı yönündeki yaygın sözlü anlatılar da bu bulguyu desteklemektedir²⁶.

Irak kaynaklı üçüncü grup belgeler, örneklerinin tümü 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıldan kalma, sahibinin seyit soylu olduğunu gösteren ve Arapça olarak kaleme alınmış nakibüleşraf tezkereleri ile seyitlik şecerleridir. Bahsi geçen tezkereler çoğunlukla Kerbela'daki nakibüleşraftan alınmış hüccet formatında vesikalardır. Seyitlik şecereleri ise bu tezkerelerden farklı olarak uzun rulo şeklindedir ve daha özenle yazılıp çoğu zaman süslerle bezemiştir. Uzun şecereler, nakibüleşrafın yanı sıra Bektaşî tekkelerine bağlı dervişlerce de mühür basılarak tasdiklenmiştir. Mesela h.1207/ m.1792 yılında Irak'ı ziyaret etmiş olan Maraş merkezli Sinemilli ocağına mensup Bektaş Dede'nin, bu ziyaretini esnasında hem Kerbela nakibüleşrafı Murtaza

²⁵ Aslında Alevi belgeleri arasında başlı başına bir alt grup olarak değerlendirilmesi gereken Kırşehir kaynaklı Bektaşî icazetnamelerinden yayımlanmış iyi bir örnek Dede Kargın ocağının Antep kolundan gelmektedir, bkz. Mehmet Akkuş, "19. Asırda Bir Bektaşî İcazetnâmesi," *Tasavvuf*, yıl:1, sayı: 1 (Ağustos 1999): s. 27-39. Burada belgenin tıpkıbasımı da verilmiştir.

²⁶ Bu hususta nispeten daha ayrıntılı bilgi ve konu ile ilgili başka referanslar için bkz. Ayfer Karakaya-Stump, "Alevilik Hakkında 19. Yüzyıl Misyoner Kayıtlarına Eleştirel Bir Bakış ve Ali Gako'nun Öyküsü," *Folklor/Edebiyat*, Alevilik Özel Sayısı 1, sayı: 29 (Mart 2002): 301-324; aynı çalışmanın farklı bir versiyonu da İngilizce olarak yayımlanmıştır: "The Emergence of the Kızılbaş in Western Thought: Missionary Accounts and their Aftermath" *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: the Life and Times of F.W. Hasluck 1878-1920*, yayına hazırlayan D. Shankland, (İstanbul: Isis Press, 2004), s. 329-353.

el-Musevi el-Hüseyin'den bir seyitlik tezkeresi aldığını, hem de ayrıca uzun bir şecere çıkarttığını görüyoruz. Uzun şecerenin altında nakibüleşrafinki ile birlikte "*tekyenişin-i İmâm Hüseyin*" Haydar Dede'nin ve "*tekyenişin-i Necef-i Eşref*" Abdülgafur Dede'nin mühürleri vardır²⁷. Osmanlı resmi makamlarınca geçerliliği kabul edilen nakibüleşraf tezkerelerinin aksine, bu uzun şecerelerin özellikle Alevi cemaatinin kullanımına yönelik hazırlanmış olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Nitekim yukarıda adı geçen Bektaş Dede, Irak'tan dönüşünde Maraş ve Darende'deki kadı mahkemelerinden de seyitliğini tasdik eden hüccetler almıştır. Bu hüccetlerin metinlerinden, mahkemeye kanıt olarak sunulan belgenin uzun şecere değil, nakibüleşraftan alınan tezkere olduğunu anlıyoruz²⁸.

Irak'taki Bektaşî tekkelerine bağlı dervişlerin mühürlerini taşıyan dördüncü gruptaki belgeler, Vefai tarikatına ait icazetnamelerdir. Özellikle Doğu Anadolu'daki Alevi ocaklarının önemli bir kısmının kökenlerinin bu tarikatla bağlantılı olduğunu gösteren, en eskileri 15. ve 16. yüzyıllardan kalma belgeler mevcuttur²⁹. 16. yüzyıldan sonra verilmiş yeni Vefai icazetnamelerine rastlanmamakla birlikte, bunlardan bazılarının eskiyip yıprandıkları için Kerbela'daki Bektaşî tekkesinde temize çekildiğini görüyoruz. Yani bu tekkenin dervişleri, yeni belge düzenlemenin yanı sıra bu tür eski belgelerin aslına uygun olarak temize çekildiğine şahitlik ederek adeta bir tür noterlik hizmeti de görmüşlerdir. Temize çekilmiş halleriyle çoğu zaman bu icazetnamelerin üzerine, belgenin sahibi ailenin icazetnamenin ilk çıkarılış tarihinden sonra gelen kuşaklarına mensup kişilerin adlarının da eklenmiş olması, bu belgelerin Vefai tarikatının Anadolu Aleviliği ile bütünleşmesine paralel olarak sadece ilgili ailelerin seyit soylu olduğunu kanıtlayan vesikalar olarak işlev gördüğüne işaret etmektedir³⁰. Zaten

²⁷ bkz. Karakaya-Stump, *Sinemilliler* içinde Kantarma-Belge 8 (tezkere) ve Kantarma-Belge 9 (uzun şecere).

²⁸ age., Kantarma-Belge 11, 12, 13.

²⁹ Bu tür Vefai icazetnamelerinden bir bölüm içeren belge ve konunun kısa bir değerlendirmesi için Karakaya-Stump, *Bir Vefai/Alevi Dervişine Ait'e* bakılabilir. Vefailiğin Anadolu tasavvuf tarihi açısından önemine ilk işaret eden çalışmalardan biri olarak bkz. Ahmet T. Karamustafa, "Early Sufism in Eastern Anatolia," *Classical Persian Sufism from its Origins to Rumi* (Londra: Nimatullahi Publications, 1993), s. 175-198; ayrıca Babailer hareketi ve Dede Kargın ocağı bağlamında konunun öneminin bir değerlendirmesi için bkz. Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsîyye Fî Menâsıbi'l-Ünsîyye*, yayına hazırlayanlar İsmail E. Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), özellikle s. XLIV-XLVII.

³⁰ Bu tür yenileme işlemlerine bir örnek için bkz. Karakaya-Stump, *Sinemilliler*, "Erzincan İcazetname".

günümüzde de Alevi dedeleri bu belgeleri bu maksatla kullanmakta ve çoğu zaman birbirinin muadili olarak “şecere” veya “berat” olarak adlandırmaktadır.

Son olarak elimizdeki Alevi belgeleri arasında, özellikle 19. yüzyıldan kalma ve yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız ziyaretname/şefkatname, hilafetname ve şecere türlerinin adeta bir karışımı olan örneklerle de rastladığımızı belirtmeliyiz. Bunlar, asılları daha eski olan bu türdeki muhtelif belgelerin belli değişikliklerle bir arada temize çekilmesi sonucu meydana getirilmiş olmalıdır.

III) Irak'taki Bektaşî Tekkeleri

A- İmamlara Ait Türbelerin Avlularında Bulunan Tekkeler

Kerbela'daki Tekke:

Kerbela'da İmam Hüseyin'in türbesinin avlusunda bulunan bu tekke muhtemelen Irak'taki en önemli Bektaşî tekkesiydi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Alevi dedelerinin ellerindeki Irak kaynaklı belgelerin önemli bir kısmı bu tekkede düzenlenmiş veya yenilenmiştir. Ayrıca Babagan Bektaşilerince burası geçmişte mücerret erkânının yapıldığı dört büyük dergâhtan biri olarak kabul edilmektedir³¹.

Noyan'ın “Kerbela Dergâh-ı Şerîfi” olarak bahsettiği bu tekke, gene aynı yazara göre “Tekke-i Abdâlân-ı Rum” ve “Mü'min Dede Dergâhı” olarak da bilinmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 19. yüzyıl kayıtlarında tekkenin adı “Abdülmu'min Baba Zâviyesi” olarak geçer³². 16. yüzyıldan kalma vakfiyesinde, İmam Hüseyin türbesine nispetle “Hüseyniye Tekkesi” mealinde bir ifadeyle anılır, ayrıca “Meydan” adıyla bilindiği belirtilir. Alevi belgelerinde bu tekkede meskûn dervişler için “tekyenişin-i İmâm Hüseyin” gibi genel ifadeler kullanıldığını yukarıda görmüştük. 20. yüzyıl başlarına ait

³¹ Noyan, 266; sonraları bu erkân yalnızca Kırşehir'deki Hacı Bektaş Dergâhı'nda yapılır olmuştur. Mücerret tabiri, Bektaşiliğin babagan kolundan, mücerretlik ıkrarı vererek evlenmemeye söz vermiş derviş ve babalar için kullanılır, bkz. Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik-Bektaşilik*, “Mücerret” ve “Mücerretlik” maddeleri.

³² VGMA, defter no: 166 (Esas 3/1), sıra no: 933. Bu zaviye ile ilgili olarak ayrıca, defter no: 816 (Tafsil-i Arabistan), sıra no: 287; ve defter no: 888 (Hûlâsa Defteri), sıra no: 1096; ve defter no: 419 (Erzurum Asker), sıra no: 1054'de de kayıtlar mevcuttur.

biri Arapça, diğeri Almanca iki kaynakta ise “dedeler tekkesi” (Arap. *de-devât*) olarak söz edilmektedir.³³

Kerbela'daki tekkenin özel konumundan kaynaklanan bazı ek işlevleri olduğunu görüyoruz. Gelen ziyaretçileri ağırlamak dışında, bu tekkenin şeyhleri İmam Hüseyin'in türbesinin çerağcısı olarak görev yapmışlardır.³⁴ Ali Suad ile görüşen Abdülhüseyin Dede'nin anlattığına göre, Kerbela tekkesinin şeyhi her gün akşam ezanında elinde çerağ tabir edilen bir kandil ile İmam Hüseyin'in makamına gidermiş. Kapıda ellerinde bal mumlarıyla bekleyen seyitler, şeyhin elindeki çerağdan o mumları yakarmış. Sonra şeyh önde seyitler arkada İmam Hüseyin'in türbesine girilip, şamdanlara mumlar dikilir ve dua edilirmiş. Bu işlem yapılmadan evvel başka hiçbir ışık yanmamış.³⁵ Elimizdeki Kerbela kaynaklı bir Alevi belgesi de bu durumu kısmen teyit eder niteliktedir. Tarihsiz olmasına rağmen 18. yüzyılın sonlarında kaleme alındığını tahmin ettiğimiz bu belgeye göre, İmam Zeynel Abidin ocağına mensup Seyit İbrahim, Malatya'dan Bağdat'a gider. Orada gerekli ziyaretleri yaptıktan sonra Bağdat'taki Şahin Baba Tekkesi'nden Halil Dede refakatinde Necef'teki İmam Ali ve Kerbela'daki İmam Hüseyin Asitaneleri'ni ziyaret eder. Kerbela'daki Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi'nde tarikat erkânına uygun olarak kurban kesip, halife kazanı kaynattıktan ve dervişlere nezirlerini verdikten sonra Seyit İbrahim, çerağcı olarak Abdülhüseyin Dede'nin tasvir ettiğine çok benzer bir çerağ uyandırma törenine katılır ve akabinde bu hilafetnameyi alır.³⁶

³³ 'Azzâvî, s. 152; ve Arnold Nöldeke, *Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelâ* (Berlin: Mayer & Müller, 1909), s. 11; bu ikinci kaynağa dikkatimi çeken Dr. Andras Riedlmayer'e müteşekkirim.

³⁴ Abdülhüseyin Dede'nin ifadesinde “çerağ-süz” ve ilgili hizmet “çerağ-süzluk vazifesi” şeklinde geçmektedir. Alevi ve Bektaşî cemlerindeki on iki hizmet sahibinden biri olarak kabul edilen çerağcının görevleri ve bu hizmetin yerine getirilmesinde kullanılan çerağın anlamı hakkında bkz. Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik-Bektaşilik*, “Çerağ” ve “Çerağcı” maddeleri.

³⁵ Suad, s. 89-90.

³⁶ “... *Es-Seyyid İbrâhîm Bağdâd-ı bihişt-âbâd'a gelüp anda vâki' olan Şahin [Baba ve İmâm] Mûsâ ve İmâm Muhammed el-Cevâd - radiya'llâhu 'anhumâ - Hazretleri'nin kabri şeriflerin ziyâret ve [nezirlerin edâ idüp] hakikatlü Halil Dede ile beraber İmâm 'Ali -radiya'llâhu te'âlâ 'anhu ve kerremu'llâhu vechehu- Hazretleri'nin mübârek şeriflerin ziyâret idüp ve kurbanların ve nezirlerin edâ eyledikten sonra Şâh-ı Kerbelâ İmâm Hüseyin -radiya'llâhu ['anhu] - Hazretleri'nin ziyâretlerine müşerref olup ba'dehu tekye-i Hacı Bektaş-ı Veli - kuddise sıruhu'l-'azizin- tekyesinde âyin-i tarikat ve erkân üzere kurbanların boğazlayup ve halife kazanını âyin-i dervîşân üzere kaynadup cümle dervîşâna nezirlerin virüp ve Kırkbudak çerağı rûşen idüp ve Seyyidü'ş-şühedâ' ve İmâm 'Abbâs Âsitâneleri'nde bal mumların yandurup ba'dehu tarafımızdan kendine bî'at ve izinnâme vir[ildi]...” Burada geçen İmam Abbas'ın*

Kerbela'daki tekkenin kuruluşuna dair yazıya geçirilmiş en eski sözlü geleneklerden birinin kaynağı da yine Abdülhüseyin Dede'dir. Buna göre, Kerbela'daki tekke 500 yıl önce Abdülmümin adındaki bir Bektaşî şeyhi tarafından kurulmuştur. Meşhur şair Fuzuli de bu zata bağlanarak bir süre Kerbela'daki tekkede çerağcılık hizmetinde bulunmuştur. Her ikisinin de mezarının tekkenin içerisindeki çukur mağarada olduğu rivayet edilir³⁷.

Özellikle Babagan Bektaşileri arasında yaygın kimi inanışlara göre, Abdülmümin Dede ile dönemin Osmanlı sultanı görüşmüştür. İlgili rivayetlerde bu Osmanlı Sultanı çoğunlukla Kanuni Sultan Süleyman olarak geçer. Bunlardan tarihi verilerle en çok uyuşanı Arnavut Bektaşileri kaynaklıdır. Buna göre, Abdülmümin Dede, Bektaşî tarikatını yaymak için 16. yüzyılın ortalarında Kerbela'ya gider ve İmam Hüseyin'in türbesinin yakınında bir çadırdaki hizmet vermeye başlar. Kanuni Kerbela'ya geldiğinde Abdülmümin Dede ile görüşür. Dede, Padişah'tan Kerbela halkı için Fırat nehrinden su getirmesini rica eder. Padişah bu isteği yerine getirir. Ayrıca nehrin sularını şehre taşıyacak kanallar kazılırken karşılaşılan zorluklar Abdülmümin Dede'nin dualarıyla aşılr. Bu kerametiyle şöhret kazanan Dede, Bektaşiliği bölgede yayar³⁸. Her ne kadar Kerbela'da bir Bektaşî dervişi ile görüştüğüne dair elimizde kayıt yoksa da, Kanuni'nin Irak'a üç sefer yaptığını, ayrıca bu seferleri esnasında diğer birçok türbe gibi Kerbela'daki İmam Hüseyin'in

türbesi Kerbela'da, İmam Hüseyin'in türbesinin yanındadır. Belgenin altında şu kişilerin mührü vardır:

"*Hâdimü'l-fukarâ' Şeyh İsmâ'il(?) tekyenişin-i Bağdâd-ı bihişt-âbâd*"; "*Hâdimü'l-fukarâ' Halil Dede tekyenişin-i Şahin Baba*"; "*Hâdimü'l-fukarâ' Seyyid Mehmed Dede tekyenişin-i Şâh-ı Kerbelâ*". Bu son iki kişi tarafından onaylanmış elimizdeki diğer Alevi belgelerine dayanarak bu belgenin 1780'li yılların başında kaleme alındığını tahmin edebiliyoruz. Ancak diğer belgelerde rastlamadığımız Şeyh İsmail'in(?) başında bulunduğu Bağdat'taki tekkenin tam olarak hangi tekke olduğunu bilemiyoruz; diğer Alevi belgelerinde buradakinden farklı olarak hemen her zaman Şahin Baba ve Kerbela'daki tekkenin tekkenişinlerinin dışında Necef'teki tekkenin tekkenişininin mührünü görüyoruz. İmam Zeynel ocağına ait daha önce yayımlanmış belgeler arasında yer almayan bu belgenin aslı Avukat Naci Muharrem Orhan'dadır; belgenin bir kopyasını bana verdiği için kendisine teşekkür ediyorum.

³⁷ Suad, s. 88-89 ve Noyan, 266. Bazı araştırmacılar, Fuzuli'nin Kerbela tekkesi ile bağlantılı ve burada gömülü olduğu yönündeki iddialara şüpheyile bakarlar; bu konudaki farklı görüşler için bkz. Bülent Yorulmaz, "Kerbela ve Fuzûlî'ye Dair," *1. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Hacı Bektaş Anadolu Kültür Vakfı, 2000), s. 371-401.

³⁸ Muhammed Movako, "Arnavutluk'ta Bektaşî Edebiyatı," çeviren Mürsel Öztürk, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 10 (Yaz 1999): 51-60; burada ilgili dervişin adı "Abdülmümin Baba" olarak geçmektedir, bkz. s. 53. Aynı sözlü geleneğin farklı bir varyantı için ise bkz. Noyan, s. 266.

türbesini de ziyaret ettiğini ve Kerbela'ya su getirilmesi için kanallar kazdırmış olduğunu biliyoruz³⁹.

Hazım Agâh bir adım daha ileri giderek Kerbela'daki Bektaşî tekkesinin bizzat banisinin Kanuni Sultan Süleyman olduğunu yazar. Hatta tekkenin vakıfnamesini kendi gözleri ile gördüğünü ve Kanuni'nin tekkeye önemli miktarda gelir vakfettiğinin burada kayıtlı olduğunu iddia eder⁴⁰. Yukarıda belirttiğimiz gibi, gerçekten de Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Kerbela'daki Abdülmümin Dede Zaviyesi'ne ait h.Safer 962/ m.1554-55 tarihli, yani Kanuni döneminden bir vakfiyenin sureti mevcuttur. Buna göre vakfın kurucusu Sadık Dede adında bir dervıştır. Bu Sadık Dede belirtilmeyen bir tarihte malıyla, adamlarıyla ve çocuklarıyla birlikte bölgeye gelerek, devlet görevlilerinin bilgisi ve izni dahilinde Süleymani nehrinin civarlarına yerleşir. Metinde bu yönde bir ifade olmamakla birlikte, Sadık Dede'ye, belki de müritleriyle birlikte ihya etmesi şartıyla bölgedeki mevat araziden bir kısmının temlik edilmiş olabileceği düşünülebilir. Sadık Dede vakfiyeye göre tüm bu araziye ve burada bulunan iki ev, evlerin eşyaları ve hayvanları kendisine müritlik bağıyla bağlı evlatlarına, öz(?) evlatlarına, evlatlarının evlatlarına, Hüseyniye Tekkesi'nde bulunan evli veya bekâr Rum Aballarına ve diğer(?) Anadolu dervişlere vakfetmiştir. Metinde açık bir şekilde Acem Abdalları bu grubun dışında tutulmuştur. Vakfın geliri, Sadık Dede'nin erşed evladı olması şart koşulan müteveli tarafından bu sayılan gruplar ve İmam Hüseyin Türbesi'nin ziyaretçileri için harcanacaktır⁴¹.

³⁹ Bu konuda mesela bkz. Encyclopaedia of Islam, II. Baskı, "Karbala" maddesi; Nasûhü's Silâhî (Matrâkî), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, yayına hazırlayan Hüseyin G. Yurdaydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), s. 243-250.

⁴⁰ Rıfkı, s. 159-160.

⁴¹ Vakfiye metninin yukarıda bahsi geçen bölümlerinin Arapça aslı aşağıdadır. Vakfiyenin elimizdeki sureti bazı noktalarda Arapça dilbilgisi ve yazım kurallarına uymayan unsurlar içermektedir, bunlardan terminoloji ile ilgili olmaları dolayısıyla bilhassa önemli bulduklarımız aşağıda belirtilmiştir. Bu vesileyle vakfiyenin okunmasında yardımlarını gördüğüm Abdullatif al-Khaiat ve Hikmet Taşkömür'e teşekkür ederim:

لما جاء مغفر الفقراء والمساكين صادق دده لشعبته الشرقية المأخوذة من نهر الشريف المسلماني بماله و رجاله و اولاده و ذلك بمعرفة محمد بك نبيزاده و بموجب تذكرة جعفر بك و بموجب أمر علي باشا يسر الله ما يشاء و هم حسين قلى و عباسقلى و بير احمد دده و ولي دده و حسين دده و محمد دده و درويش علي و حسين ابدال و غيرهم . . . وقف و حبس و تصدق بجميع الشعبته المذكورة المحدودة بحدود اربع . . . بجميع حدودها و ساير حقوقها و اموالها و اراضيها و مزارعها و شعبها و سواقبها و مساقبها و جميع البشيتين . . . على اولاده المنسوبين اليه بالمريديّة و اولاده و على اولاد اولاده و هكذا الكائنين في تكتيه الحضرة الشريفة الحسينية على مشرقها التحية المسماة بالميدان من عابدل(1) الزوم المجردين و المتأهلين و لا من عابدل(2) المعجم ين(3) على درويش الزوم للصنوف المجردين و المتأهلين و ينفق المتولى اللوق محصول ذلك على اولاد الموقوف عليهم و على المترددين من زوار الحضرت الشريف . . .

Görüldüğü gibi, elimizdeki vakfiye Kerbela'daki tekkenin banisinin Kanuni Sultan Süleyman olduğuna veya bizzat onun tekkeye gelir vakfettiğine dair herhangi bir bilgi içermemektedir. Zaten daha h.727/ m.1326-27 tarihinde, İbni Battuta Kerbela'yı ziyaret ettiğinde İmam Hüseyin'in türbesinin yanında bir zaviyenin var olduğunu ve bu zaviyenin temel işlevinin, aynen daha sonra buradaki Bektaşî tekkesi için de söylendiği gibi türbeyi ziyarete gelenleri ağırlamak olduğunu belirtmektedir⁴². Dolayısıyla yapı olarak İmam Hüseyin'in türbesi etrafında oluşmuş külliyeinin bir parçası olan bu tekkenin kuruluş tarihi Osmanlılardan önceye gitmektedir. Ayrıca elimizdeki vakfiyeye göre, vakfın kurucusu herhalde kendisi de Rum Abdallarından olan Sadık Dede'dir⁴³. Rum Abdallarına ve Ahilere yeni fethedilen yerlerde zaviye kurmaları için, özellikle Osmanlıların ilk dönemlerinde devletçe arazi temlikinde bulunulduğu bilinmektedir⁴⁴. Sadık Dede örneği, bu uygulamanın bazı yerlerde 16. yüzyılda da devam etmiş olabileceğini göstermektedir.

Sadık Dede'nin, sözlü gelenekte adı geçen Abdülmümin Dede ile aynı kişi olması ihtimal dahilindedir. Anadolu kökenli Rum Abdallarının ilk olarak Sadık Dede zamanında Kerbela'daki tekkeye yerleşmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Ancak Rum Abdalları ifadesinin bu dönemde Bektaşî kelimesinin bire bir muadili olarak kullanıldığını varsayamayız. Konu hakkında en ayrıntılı çalışmanın sahibi olan Fuad Köprülü'ye göre, 14. yüzyıldan beri Anadolu'da mevcut olan Rum Abdalları, Hacı Bektaş-ı Veli'yi kendi tarikatlarının azizlerinden kabul etmekle birlikte, Bektaşî değillerdi. Köprülü'ye göre "her mânâsıyla müfrit Alevi olan" Rum Abdalları, 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk yarısında Safevilerle olan ilişkileri nedeniyle takibata uğramış ve 17. ve 18. yüzyıllarda Bektaşîlik içinde erimişlerdir. Rum Abdallarının, tarikatlarının kendilerine İmam Hüseyin'den intikal ettiğine inandıklarını, Kerbela'yı bilhassa ziyaret ettiklerini, mucerret yaşadıklarını,

1-2) "Abādîl'in "Âbdâl"ın çoğulu olarak kullanıldığı anlaşılıyor, ancak medli elifle yazılması gerekirken ayın ile yazılmıştır. 3) veya ۛ ama her iki durumda da bir anlam çıkarmak zordur. Bununla birlikte, standart Arapça'ya uymasa da "acemîn" "acem" kelimesinin çoğulu olarak kullanılmış olduğu düşünülebilir.

⁴² EI, "Karbâlâ," s. 637.

⁴³ Her ne kadar bütün bunlar Kanuni'nin Kerbela'daki tekkenin banisi olamayacağını gösterse de onun İmam Hüseyin Asitanesi'ne veya buradaki Bektaşî tekkesine gelir vakfetmiş olması ve Hazım Ağâh'ın gördüğü vakfiyenin bununla ilgili başka bir vakfiye olması elbette olasıdır.

⁴⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce," *Osmanlı ve Medeniyeti Tarihi*, cilt 2, yayına hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1994), s. 127.

aralarına yeni girmiş gençlere “köçek” (kûçek) büyüklerine “dede” adını verdiklerini yine Köprülü'nün çalışmasından öğreniyoruz⁴⁵. Nitekim, vakfiye metninin sonunda vakfın işleyişine hariçten, yani Rum Abdalları dışında müdahale edecek kimselerin, adet olduğu üzere lanetlendiği bölümde “kûçek” tabiri de kullanılmıştır⁴⁶. Ayrıca Sadık Dede'nin adlarıyla zikredilen sekiz dervişinden biri “âbdâl,” dördü “dede” unvanı taşımaktadır⁴⁷. Bütün bunlara dayanarak Kerbela'daki tekkenin büyük ihtimalle Osmanlılar döneminde ilk olarak Rum Abdallarının kontrolüne geçtiğini, ancak bu derviş zümresinin zamanla Bektaşiliğin içinde erimesiyle tekkenin Bektaşî bir hüviyet kazanmış olduğunu düşünebiliriz.

Hazım Ağâh'a göre, Kerbela'daki tekke, İmam Hüseyin'in türbesi ile yapısal olarak bağlantılı olduğundan, dolayısıyla halktan gelecek tepkilerden korkulduğu için 1826'dan sonra tahrip edilmemiş, ama Bektaşîlerin elinden alınıp vakıf mallarına kısmen el konulmuştur. Hazım Ağâh ayrıca, Abdülmecid döneminde tekkeye tekrar Taki Baba adında bir Bektaşinin postnişin olduğunu ve bu zatın tekkeyi yeniden canlandırdığını yazar⁴⁸. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir kayıt bu iddiayı desteklemektedir. Buna göre, h.22 Cemaziyülahır 1275/ m.1859 yılında Abdümümin Dede zaviyesine Seyit Mehmet Taki Dede zaviyedar olarak atanmıştır⁴⁹. Mehmet Taki Dede bu dönemden kalma Alevi belgelerinde de Kerbela tekkesinin postnişini olarak karşımıza çıkar. Bu belgelerden ayrıca Seyit Mehmet Taki Dede'den önce babası Seyit Ahmet Dede'nin tekkenin postnişinliğini yaptığını öğreniyoruz⁵⁰. Bu da gösteriyor ki Kerbela'daki tekkenin şeyhliği en

⁴⁵ M. Fuad Köprülü “Abdal,” *Edebiyat Araştırmaları*, cilt 2 (İstanbul, Ötügen Yayınları, 1989, 3. baskı), s. 362-417, konuyla ilgili olarak özellikle bkz. s. 362-385. Ahmed Yaşar Ocak'a göre ise Rum Abdalları bağımsız bir tarikat olmaktan ziyade Yesevilik, Haydarilik, Vefailik ve Kalenderiliği kaynaştıran Babai hareketinin uzantısı “bütün bir heterodoks derviş ve şeyhler topluluğu” ve “Babai hareketine mensup tabakayı ilk Bektaşîlere bağlayan bir ara zümre”dir; agy, “Kalenderiler ve Bektaşilik,” *Doğumunun 100. yılında Atatürk'e Armağan* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1981), s. 298-299.

⁴⁶ Vakfiyede ilgili bölüm şöyledir:

و لعن الله من يتصرف غير العباديل الرومية الكوجكية الكائنين في التكية المذكورة المجردين والمتأملين

⁴⁷ bkz. dipnot 41.

⁴⁸ Rıfki, s. 159-160.

⁴⁹ VGMA, defter no: 166 (Esas 3/1), sıra no: 933.

⁵⁰ H. 28 Muharrem 1265/ m.1848 tarihli bir Alevi belgesinin altında mührü olanlardan biri “*Mehmed Takî b. Es-Seyyid Ahmed Dede postnişin-i İmâm Hüseyin*”dir, buna göre Seyit Ahmet Dede, Mehmet Taki Dede'nin babasıdır, belge için bkz. dipnot 30. H. Zilhicce 1258/ m. 1843 tarihli bir hilafetnameyi tasdikleyenler arasında “*Eş-Şeyh el-Hâcî Ahmed Dede sâkin-i Kerbela-ı Mu'allâ Hazret-i İmâm Hüseyin*” geçmektedir, aynı belgenin tarihsiz bir başka

azından bu dönemde aynı aileden kişilerce yürütülmekteydi ve Mehmet Taki Dede daha resmen buraya zaviyedar atanmadan önce bu görevi üstlenmişti. Hem Hazım Ağâh'a, hem de Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki kayıtlara göre, Mehmet Taki Dede'nin ölümünden sonra aynı uygulama sürdürülmüş ve h.26 Muharrem 1316/ m.1898 yılında oğlu Seyit Abbas Dede babasının yerine geçmiştir. Abbas Dede bu tarihten iki yıl sonra vefat eder. Vefatında Cafer, Musa, Mehmet ve Hüseyin adlarında tekkede yaşayan ve henüz ergen yaşta olmayan çocukları vardır. Bunlardan Seyit Hüseyin h.3 Rebiyülevvel 1318/ m.1900 yılında, Selim Dede adlı birinin naipliğinde zaviyedar olarak atanır⁵¹. Ali Suad'ın Kerbela'yı ziyaret ettiği 1910'lu yıllarda tekkenin başında bulunan Abdülhüseyin Dede, muhtemelen Abbas Dede'nin bu oğludur. Arap kaynaklarında sadece Hüseyin Dede olarak anılan bu kişi, 1948 yılında Meşhed'de vefatına kadar tekkenin postnişinliğini sürdürmüştür⁵².

Ali Suad, Kerbela'daki tekkenin aslında bir Bektaşî tekkesi olduğunu söyler; ama Abdülhüseyin Dede'den bir Nakşibendi şeyhi olarak bahseder. Bunun nedeni 1826'dan sonra tekkenin resmen bir Nakşibendi tekkesine dönüştürülmüş olmasıdır. Arşiv kayıtlarına göre mesela Abbas Dede'ye zaviyedarlık "*âyîn-i Nakşibendiyye icrâ ve derûnunda âyende ve revenedeye te'âmüli vechile it'âm-ı ta'âm olmak üzere*" tevcih edilmiştir. Bu kayıtlarda ayrıca Taki Dede'nin "*tarikat-ı 'aliyye-i Nakşibendiyye'den*" olduğu yazılıdır⁵³.

Necef'teki Tekke:

Necef'te Hz. Ali türbesinin avlusunda bulunan bu tekke, Alevî belgelerinde özel bir adla anılmayıp, burada meskûn dervişlerden "tekyenişin-i Necefî'l-Eşref" veya "tekyenişin-i İmâm 'Alî" gibi ifadelerle bahsedilmektedir. Noyan'a göre "Virânî Baba Dergâhı" adıyla da bilinmektedir⁵⁴. Gerçekten de 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında yaşamış olan ünlü Hurufî/Bektaşî şairi Virani Baba'nın Necef'teki tekkeyle yakın ilişkisi olduğu ve burada bir süre postnişinlik yaptığı söylenir⁵⁵. Ayrıca Iraklı tarihçi 'Azzâvî'den en

kopyasında ise "*Es-Seyyid Ahmed Baba*" bu kez "*postnişin*" unvanıyla anılmaktadır. Bu iki belge de Ağuiçen ocağının Malatya koluna mensup Prof. İzzettin Doğan'dadır, ocağına ait belgelerin birer kopyasını bana verdiği için kendisine müteşekkirim.

⁵¹ VGMA, defter no: 166 (Esas 3/1), sıra no: 933.

⁵² 'Azzâvî, s. 152.

⁵³ bkz. dipnot 49.

⁵⁴ Noyan, s. 298.

⁵⁵ Virani hakkında bkz. *Âşık Viranî Divanı*, yayına hazırlayan M. Hâlid Bayrı (İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1959).

azından 20. yüzyılın başlarına kadar Virani Baba'nın sarığının bu tekkede muhafaza edildiğini ve saygı gördüğünü öğreniyoruz⁵⁶. Virani Baba'nın Hurufi kimliği, Necef'teki tekkenin bu tarikat ile özel bir ilişkisi olabileceğini ve buradaki Hurufi dervişlerinin Bektaşilik içerisinde erimesine koşut olarak, aynen Kerbela'daki tekke gibi ancak zamanla net bir Bektaşî kimliği kazandığını düşündürmektedir⁵⁷.

Hazım Agâh Necef'teki tekkenin Yavuz Sultan Selim tarafından mücerret Bektaşî dervişlerine tahsis edildiğini, hatta onun tekkenin bizzat banisi olduğunu iddia eder⁵⁸. Yavuz döneminde Irak'a bir sefer yapılmış olmakla birlikte, bu bölgeler Osmanlı kontrolüne tam anlamıyla ilk defa Kanuni Sultan Süleyman döneminde geçmiştir. Dolayısıyla Hazım Agâh'ın sözü geçen iddialarında gerçeklik payı olması zayıf bir olasılıktır. Hazım Agâh ayrıca, en azından 19. yüzyılın son yıllarına kadar tekkenin kapısının üzerindeki kitabe, buranın Bektaşîlere ait olduğunu belirten ve Bektaşîliği öven Farsça manzumeler bulunduğunu söylemektedir⁵⁹.

Necef'teki tekke, İmam Ali'nin türbe binası ile bir bütün teşkil etmesinden dolayı, aynen Kerbela'daki tekke gibi 1826'da tahrip edilmemiş, ama evkâfına kısmen el konulmuştur. Daha sonra, Abdülmecid döneminde, Sükuti Baba adında bir Bektaşî burada postnişinlik yapmış ve tekkeyi yeniden canlandırmıştır. Ancak Sükuti Baba'nın ölümünü takiben Bağdat Valisi Namık Paşa tekkeyi Bektaşîlerin elinden alarak Hint asıllı birinin idaresine vermiştir⁶⁰. Tekke binasının bu tarihten sonra hangi maksatla kullanıldığını bilmiyoruz.

Kâzımıyye'deki Tekke:

Bağdat'ın dış mahallelerinden biri olan Kâzımıyye'de, İmam Musa el-Kâzım'ın türbesinin avlusunda bulunan Bektaşî tekkesidir. Hazım Agâh'a göre h.1299/ m.1881-82 senesinde, Gürgür Baba'yı yeniden hayata geçiren Hüseyin Mazlum Baba namına, İran hanedanından Nasırüddin Şah'ın am-

⁵⁶ 'Azzâvî, s. 153; burada Virani'nin adı "El-Hâc Es-Seyyid Ahmed Virani Sultan" olarak verilmiştir.

⁵⁷ 'Azzâvî de bu tekkenin tarihi ile Hurufilik arasında yakın bir ilişki olduğunu düşünmektedir, *age.*, s. 153.

⁵⁸ Rıfkı, s. 159 ve s. 154.

⁵⁹ *age.*, s. 158.

⁶⁰ *age.*, s. 157.

cası Mirza Ferhad tarafından yaptırılmıştır⁶¹. Hamza Agâh ayrıca, Mirza Ferhad'ın tekkenin kapısına, üzerinde buranın Bektaşî dervişlerine ait olduğu yazılı bir mermer taş asmış olduğunu söyler⁶². Hüseyin Baba'nın sağlığında bu tekkeye atadığı Seyit Veli adında bir mücerret derviş, h.1313/ m.1895-96 yılında ölene kadar burada hizmet vermiştir. Hazım Agâh'a göre Seyit Veli'nin ölümünden sonra tekke İranlılar ile burada türbedar olarak görev yapan Arapların eline geçmiş ve içindeki eşyalar yağmalanmıştır⁶³. Oysa Noyan, 20. yüzyılın başlarına kadar hayatta olduğunu anladığımız Selman Cemali Baba adında, iyi tanınan, Arnavut asıllı bir mücerret Bektaşî dervişinin Kâzımıyye'deki tekkede postnişinlik yapmış olduğunu yazar ki bu durumda tekke Seyit Veli'den sonra da bir süre hizmet vermeye devam etmiş olmalıdır⁶⁴.

Samerra'daki Tekke:

Noyan'ın Samerra'daki tekkeden "İmâm Hasan-ül-Askerî Âstânesi" olarak bahsetmiş olmasına bakılırsa, aynen Kerbela, Necef ve Kâzımıyye'de olduğu gibi bu tekkenin de sözü geçen İmamın türbesinin avlusunda bulunmuş olması gerekir⁶⁵. Evliya Çelebi ise açıkça Samerra'da bir Bektaşî tekkesinin varlığından söz etmemekle birlikte, buradaki İmam Mehdi ziyaretinin çevresinde yaşayan ve gelen gidenin bağışları ile geçinen Bektaşî dervişleri olduğunu belirtir⁶⁶. İmam Mehdi'nin makamı Samerra'da, onuncu ve on birinci imamlar, İmam el-Naki ve İmam el-Askerî'nin türbelerinin bitişiğindedir.

Noyan'a göre Samerra'daki tekkede, Bektaşî cönklerinde şiirlerine sık sık rastlanan 16. yüzyıl Bektaşî ozanlarından Edirneli Askerî postnişinlik yapmıştır⁶⁷. Eğer bu doğruysa, bu tekkenin de ya Osmanlı idaresinden önce ya da hemen sonra kurulmuş olması gerekir. Elimizdeki diğer kaynaklarda

⁶¹ *age.*, s. 155. Aslında bir çini ustası olan Mirza Ferhad, Osmanlı hükümetinden aldığı izinle aynı zamanda İmam Musa el-Kâzım'ın türbesinin tümünün çinilerini de yenilemiştir, bkz. Abdüsselâm Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989), s. 37, dipnot 5. Beni bu çalışmanın varlığından haberdar eden Prof. Gülrü Necipoğlu'na teşekkür ediyorum.

⁶² Rıfka., s. 157.

⁶³ *age.*, s. 156.

⁶⁴ Noyan, s. 54.

⁶⁵ *age.*, s. 54.

⁶⁶ Evliya Çelebi, s. 359.

⁶⁷ Noyan, s. 54.

Samerra'daki tekleden hiç söz edilmemiş olmasına bakılırsa, bu tekke muhtemelen 19. yüzyıldan önce kapanmıştır.

B- İmamların Türbelerinden Bağımsız Tekkeler

Bağdat'taki Tekkeler

Gürgür Baba Tekkesi:⁶⁸

Kuruluşu hakkında en kesin verilere sahip olduğumuz tekkelerden biri Gürgür Baba Tekkesi'dir. Bir Bektaşî dervişi olan Gürgür Baba'nın, Kerkük bölgesindeki petrol yataklarının bulunması ile ilgili kerametleri olduğuna inanılmaktadır. Arap kaynaklarına göre "Nurani" anlamına gelen Gürgür lakabı da kendisine muhtemelen bundan dolayı verilmiştir⁶⁹. Ayrıca Niebuhr'dan, Kerkük'te onun adıyla anılan ve kendi kendine yanan petrol yataklarının bulunduğu bir yerin varlığını öğreniyoruz⁷⁰. Dolayısıyla Gürgür Baba, Kerkük ile bağlantılı veya o bölgede en azından bir süre yaşamış bir zat olmalıdır.

Kalıntıları en azından 2000'li yıllara kadar ayakta olan Gürgür Baba Cami ve Tekkesi, Bağdat'ın merkezinde, Meydan mahallesindeymiş. Iraklı yazarlara göre ilk başta burada sadece Gürgür Baba'nın türbesi varken, h. Muharrem 1081/ m.1670 yılında el-Hac Muhammed el-Deferi b. Abdullah tarafından yanına bir cami yaptırılmış ve bakımı için bir miktar mal vakfedilmiştir. Daha sonraki bir tarihte ise burası bir Bektaşî tekkesine dönüştürülmüştür⁷¹. Buna karşın Abdüsselâm Uluçam, 1670 yılında el-Hac Muhammed el-Deferi'nin buraya bizzat bir tekke yaptırdığını, bu tekkenin 1826 yılından sonra camiye dönüştürüldüğünü yazmaktadır⁷². El-Hac Muhammed el-Deferi'nin vakıfnameye koydurduğu şarta uygun olarak, kendi soyu tükendiğinden Gürgür Baba vakfının tevliyeti Bağdat kadısına

⁶⁸ Hasluck'un adıyla, ama yanlış olarak "Gulgul" şeklinde zikrettiği Irak'taki tek Bektaşî tekkesidir. Bedri Noyan da muhtemelen Hasluck'tan mülhem bu adı kullanmaktadır, ancak diğer tüm yazılı ve sözlü kaynaklara göre adı "Gürgür" şeklindedir.

⁶⁹ 'Azzâvî, s. 103-104.

⁷⁰ Niebuhr, s. 339.

⁷¹ 'Azzâvî, s. 104 ve Derrâcî, s. 94-95. Derrâcî, tekkenin ve caminin mimarisi hakkında ayrıntılı bilgi ile kalıntılarının ve kitabelerinin resmini de vermektedir, s. 94-98, 426 ve 452.

⁷² Uluçam, *Irak'taki Türk*, s. 210.

geçmiştir⁷³. Defteri ailesi, mensupları Osmanlı bürokrasisinde görev almış Bağdat'ın ileri gelen ailelerinden biridir⁷⁴.

1826'dan sonra kapatılan Gürgür Baba Tekkesi, Bektaşî postnişini Turabi Dede Baba'nın teşvikiyle Irak'a gidip yerleşen Hacı Hüseyin Mazlum Baba'nın çabalarıyla tekrar ihya edilir⁷⁵. Iraklı tarihçiler, "Dede Hüseyin b. Ahmed b. Mustafa"nın h.19 Zilhicce 297/ m.1880 tarihinde dönemin Bağdat müftüsü ve kadı vekili tarafından bu tekkeye müteveli olarak atandığını yazarlar⁷⁶. Bektaşîlerin Babagan kolundan olan Hüseyin Mazlum Baba, Noyan'ın kendisinden "Laz Hüseyin Baba" şeklinde bahsetmesine binaen muhtemelen Karadenizlidir⁷⁷. Gürgür Baba Tekkesi'ne yerleşmeden önce Necef'teki Bektaşî tekkesinde, Sükutî Baba'nın postnişinliği esnasında yedi yıl kahveci olarak hizmet etmiştir. Hüseyin Baba h.1302 /m.1884-85 yılında vefat etmiş ve Kâzımıyye'de İmam Musa el-Kâzım'ın türbesinin avlusunda bir yere defnedilmiştir⁷⁸.

Hüseyin Mazlum Baba, ölmeden kısa bir süre önce, h.1300/ m.1882-83 yılında Bağdat kadısı tarafından mütevellilik görevinden alınmış, ölümünden sonra da tekkedeki tüm Bektaşî dervişleri kovulmuştur. Hüseyin Baba'nın yerine Nakşibendi tarikatından, Karadağlı Abdurrahman Efendi adında biri müteveli ve müderris olarak atanmış ve bu tarihten sonra tekkenin binası bir süre okul olarak kullanılmıştır⁷⁹. Tekkenin Bektaşîlerin elinden alınmasında Bağdat Valisi Takıyeddin Paşa'nın özel çabasının etkili olduğu anlaşılmaktadır⁸⁰. Gürgür Baba Tekkesi'nin bulunduğu yerde bugün mağazalar kuruludur⁸¹.

Hızır İlyas Tekkesi:

Batı Bağdat'ın Kerh bölgesinde, Dicle'nin kenarındaki bu tekke, Evliya Çelebi'nin "Şatt kenârında tekye-i Hazret-i Hızır" diye kaydettiği Bektaşî tek-

⁷³ bkz. dipnot 71.

⁷⁴ İbrahim 'Abd el-Ğanî el-Durûbî, *el-Bağdâdiyûn: Ahbâruhum ve Mecâlisuhum* (Bağdat, 2001), s. 100-103.

⁷⁵ Rıfkı, s. 151.

⁷⁶ Derrâcî, s. 94-95.

⁷⁷ Noyan, s. 54.

⁷⁸ Rıfkı, s. 151 ve 154; 'Azzâvî s. 104.

⁷⁹ Derrâcî, s. 95; Rıfkı, s. 156.

⁸⁰ Rıfkı, s. 156.

⁸¹ Derrâcî, s. 97.

kesi olmalıdır. Diğer kaynaklarda adı "Hızır İlyas"⁸², Arapça kaynaklardan birinde de "Bağdat'taki dedeler tekkesi"⁸³ olarak geçer. Irak'taki Bektaşî tekkeleri arasında, yapısı itibarıyla tarihi en eskiye götürülebileni budur. 12. yüzyılda bir ribat olarak inşa edilmiştir. Bu ribat, yanındaki, Abbasi Halifesi Nasır li-Dinillah'ın karısı olan, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın kızının türbesine istinaden Selçuki Hatun ribatı olarak bilinmektedir. Daha sonra bu yapı tekke olarak kullanılmaya başlanmış, nihayet Osmanlılar döneminde bir Bektaşî tekkesine dönüştürülmüştür⁸⁴. Bu dönüşümün ne zaman yaşandığına dair herhangi bir tarih verilmemekle birlikte, Evliya'daki kayda bakılırsa en geç 17. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiş olmalıdır. Ayrıca kaynaklarımızın birinden, buradaki türbede Hacı Bektaş-ı Veli'nin gömülü olduğuna dair inançların var olduğunu öğreniyoruz⁸⁵.

1826'dan sonra kapatılan tekkenin binası bir süre darülhadis olarak kullanılmıştır⁸⁶. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir kayıttan ayrıca, dönemin valisi Davut Paşa tarafından tekkenin bulunduğu mevkiye Hazret-i Hızır İlyas adıyla bir caminin yaptırıldığını öğreniyoruz⁸⁷. Kaynaklarımız tekke binasının daha sonra Dicle'nin suları altında kaldığını bildirmektedir. Abdüsselâm Uluçam'a göre, tekke binasını harap eden bu Dicle taşkını 1831 yılında meydana gelmiştir⁸⁸. Ancak h.7 Muharrem 1304/ m.1886 yılında buraya Hanefî mezhebine göre eğitim vermek üzere Ahmet Efendi adında birinin müderris olarak atandığı göz önüne alınırsa, bina bu tarihten sonra da okul olarak hizmet vermeye devam etmiş olmalıdır⁸⁹.

⁸² 'Azzâvî, s. 153; Uluçam, *Irak'taki Türk*, s. 225.

⁸³ Basrî, s. 367.

⁸⁴ Bu ribat hakkında bkz. 'Azzâvî, s. 153-154; Basrî, s. 367, dipnot 4; Niebuhr, s. 299-300, bu sayfalarda ve Tablo XLIII'de yapının üzerindeki kitabeler de kısmen verilmiştir; ve Uluçam, *Irak'taki Türk*, s. 222, 225. Bu ribat Selçuklu tarihine dair kaynaklarda da geçmektedir, ilgili referanslar için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), s. 442.

⁸⁵ Basrî, s. 367, dipnot 313.

⁸⁶ 'Azzâvî, s. 153-154; Basrî, s. 367, dipnot 4; Uluçam, *Irak'taki Türk*, s. 225.

⁸⁷ VGMA, defter no: 166 (Esas 3/1), sıra no: 597.

⁸⁸ bkz. dipnot 86; 1831 tarihi yalnızca Uluçam da geçmektedir.

⁸⁹ bkz. dipnot 87; arşiv kaydına sonradan eklenen bir düzeltme notuna göre bu şahsın gerçek adı Abdurrahman'dır ve daha önce yanlışlıkla Ahmet olarak kaydedilmiştir. Uluçam'a göre, tekke darülhadise dönüştürüldükten sonra buraya müderris olarak atanan Taha Efendi'nin de Bektaşî dedesi olduğu anlaşılır ve bunun üzerine tekke tamamen hizmet dışı bırakılır. Uluçam tarih vermemekle birlikte, bu olayın 1831 yılındaki Dicle taşkınyından önce olduğunu ima etmektedir. Ancak elimizdeki bu arşiv kaydı, bu kapatmanın muhtemelen geçici

Kerkük ve Civarındaki Tekkeler:

Noyan, isim vermeden Kerkük'te eskiden on beş tane Bektaşî tekkesi olduğunu yazar⁹⁰. 'Azzâvî ise, Kerkük'te Merdan Ali ve yine aynı bölgede bulunan Dakuk'ta Cafer Dede adlarında iki Bektaşî tekkesinin varlığından söz eder⁹¹. Bunlardan ikincisi, en azından 20. yüzyılın ortalarına kadar faal durumdaymış. Noyan'ın şahsen tanıdığını söylediği Dakuklu Bektaşî ozanı Raşit Ali Muhtar, bu tekke ile bağlantılı bir şahıs olmalıdır.

Kerkük'te Merdan Ali adında bir Bektaşî tekkesinin varlığından söz eden 'Azzâvî, bu bilginin verildiği cümleyi takiben Telafar ve Sincar'da da "babalar" (Arap. *babavât*) grubundan kişilerin var olduğunu kaydeder, ancak belli bir tekkenen söz etmez. Bu vesileyle Kerkük'teki Bektaşîlerin "babalar" adıyla da anıldığını tespit edebiliyoruz⁹². Buna mukabil, yukarıda belirttiğimiz gibi aynı yazar Kerbela'daki Bektaşî tekkesinden, bir başka Iraklı yazar da Hızır İlyas Tekkesi'nden "dedeler tekkesi" olarak bahseder. Terminolojideki bu dikkat çekici farklılık, Irak'ta bu adlarla anılan iki farklı Bektaşî grubunun varlığına yönelik bir işaret olarak yorumlanabilir.

C- Tam Konumları Tespit Edilemeyen Tekkeler

Şahin Baba Tekkesi:

Şahin Baba Tekkesi'nin, Alevî dedelerinin düzenli olarak ziyaret ettikleri Irak'taki üç Bektaşî tekkesinden biri olduğunu yukarıda belirtmiştik. Alevî belgeleri dışında bu tekkenin adı sadece Hazım Ağâh'ın mektubunda geçmektedir. Hazım Ağâh'ın ifadelerinden Şahin Baba'nın, Bağdat'taki Hızır İlyas Tekkesi'nin bir başka adı olabileceği izlenimini ediniyoruz⁹³. Elimizdeki Alevî belgelerinden birisi Şahin Baba Tekkesi'nin Bağdat'ta bulunduğunu teyit etmekte, ancak tam konumu hakkında bilgi vermemektedir.

olduğunu ve tekke binasının daha sonra tekrar bir süre okul olarak kullanıldığını göstermektedir, bkz. Uluçam, *Irak'taki Türk*, s. 225.

⁹⁰ Noyan, s. 267.

⁹¹ 'Azzâvî, s. 154.

⁹² age, s. 154.

⁹³ Hazım Ağâh Şahin Baba Tekkesi'nden sadece bir yerde ve şöyle bahseder: "Elyevm yeri yurdu belirsiz bir halde olup, Bağdâd'ın karşı yakasında, Dicle nehri kenarında gayet dilgüşâ bir mevki'ide vaktiyle bulunmuş olan Şahin Baba dergâhıyla Gürgür Baba dergâhı öyle 'atebât-ı sa'âdetden sahn-ı şerif derûnunda olmadıklarından 1241 vukû'âtında tahrîb edilmişlerse de". Rıfkı, s. 155. Hazım Ağâh'ın ayrıca Hızır İlyas Tekkesi'nden hiç bahsetmemesi de bu meyanda önemlidir.

Bir başka Alevi belgesinde ise, belgenin altında mührü bulunan Bağdat sakinlerinden Zeynel Dede, hem Şahin Baba Dergâhı'nın türbedarı, hem de İmam Musa el-Kazım Türbesi'nin emini olarak gözükmektedir (*Şahin Baba Dergâhı'nda türbedâr Dede Zeynâl, sâkin-i medîne-i Bağdad ve emîn-i İmâm Kâzım*)⁹¹. Zeynel Dede'nin aynı anda bu iki görevi yerine getirmiş olması, Şahin Baba Tekkesi'nin Bağdat'ın dış mahallelerinden Kâzimiyye'de bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, Hızır İlyas Tekkesi'nin 1826'da kapatıldıktan sonra tekrar işler hale geldiğine dair elimizde herhangi bir ipucu yoktur. Buna mukabil, yukarıda bahsi geçen belgelerden ikincisi h.Muharrem 1259/ m.1843'de düzenlenmiştir. 1826'tan sonra Hızır İlyas Tekkesi'nin artık hizmet vermediğini varsayarsak, bu durum Hızır İlyas ile Şahin Baba'nın aynı tekke olamayacağına dair bir veri olarak kabul edilebilir. Her halukârda şimdilik Şahin Baba Tekkesi'nin tam olarak konumunu tespit edemiyoruz.

IV) Toplu Değerlendirme: Osmanlı-Safevi Mücadelesi Bağlamında Irak'taki Bektaşî Tekkeleri

Irak'ta Bektaşî dervişlerinin ve tekkelerinin varlığına işaret eden elimizdeki en eski yazılı kaynaklar 17. yüzyılın ilk yarısından kalmaz. Irak'taki bu tekkelerden yalnızca bazılarının kuruluşlarından itibaren Bektaşî tarikatına ait olduklarını anlıyoruz. Bunlardan kuruluşu hakkında en ayrıntılı bilgiye sahip olduğumuz Gürgür Baba Tekkesi muhtemelen 17. yüzyılın ikinci yarısında bir Osmanlı bürokrati tarafından yaptırılmıştır. Kerkük ve civarındakiler ile Samerra ve Kâzimiyye'deki tekkeler de aynı gruba dahil edilebilir.

Irak'taki diğer Bektaşî tekkelerinin durumu ise daha karmaşıktır. Kerbela'daki tekke ile Hızır İlyas Tekkesi'nin ve muhtemelen Necef'teki tekkenin kuruluş tarihlerinin bölgede Osmanlı hakimiyetinin kuruluşundan önceye gittiğini görüyoruz. Bunlardan Kerbela'daki tekke ile ilgili bulgularımız özellikle dikkat çekicidir. Irak kaynaklı Alevi belgelerinden, nakibüleşraf tarafından verilenleri hariç tutulursa, tümü burada düzenlenmiş veya temize çekilmiştir. Vakfiyesi, 16. yüzyılın ortalarından itibaren bu tekkede Anadolu

⁹¹ Zeynel Dede, Kerbela'ya yapılan bir ziyareti konu edinen Farsça bir şiiri ve bazı türbelerin temsili resimlerini içeren, h. Muharrem 1259/ m.1843 tarihli bu belgeye mührünü basanlar arasındadır. Belgenin aslı Adıyaman-Bulam'da (yeni adı Pınarbaşı) yaşayan, Ağuiçenler ocağından Abuzer Güzel Dede'dedir. Ocağına ait bu ve diğer belgelerini benimle paylaştığı için kendisine bu vesileyle çok teşekkür ediyorum.

kökenli, Rum Abdalları olarak bilinen zümreden dervişlerin yaşadığını göstermektedir. Nitekim 16. yüzyılın ikinci yarısından kalma Kerbela kaynaklı belgelerin Türkçe olarak kaleme alınmış olması da bu durumla uyumludur. Ancak ne bu belgelerde, ne de vakfiyede Bektaşî kelimesi geçmez, yalnızca Hüseyniye Tekkesi'nden veya İmam Hüseyin Asitanesi'nden bahsedilir. Kerbela'daki tekke ilk olarak 18. yüzyılın ortalarından itibaren Alevi dedelerine verilmeye başlayan hilafetnamelerde açık bir Bektaşî kimliği ile karşımıza çıkar. Bütün bu görece dağınık veriler, Rum Abdallarının 17. ve 18. yüzyıllarda Bektaşîlik içinde erimiş olduğuna dair Fuad Köprülü tarafından önerilen tez çerçevesinde anlaşılır olmaktadır⁹⁵. Kerbela'daki tekkenin zamanla Bektaşîleşmesi bu sürecin kurumsal düzeyde somut bir yansımasıdır.

Köprülü'ye göre Rum Abdallarını Bektaşî şemsiyesi altında sığmak aramaya iten, 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk yarısında Safevilerle olan ilişkileri nedeniyle uğradıkları sıkı takibattır. Bu noktada, ilgili derviş zümrelerinin zamanla Bektaşî kimliğini benimsemelerinin onların Safevilerle olan ilişkilerini nasıl etkilemiş olabileceği sorusunu sorabiliriz. Yani zamanla Bektaşîleşmiş olan bu dervişler Safevilere olan bağlılıklarını sürdürmüşler midir? Eğer sürdürmüşlerse, bu bağlılığın tam olarak mahiyeti neydi? Söz konusu olan sadece edilgin bir Safevi duygudaşlığı mıydı, yoksa Safevi davasının faal destekçiliği mi? Merkezinde Kerbela Tekkesi'nin yer aldığı Irak'taki belli bir Bektaşî tekkeleri ağı ile Anadolu Alevi dedelerinin sürdürmüş oldukları nispeten kurumsallaşmış ilişkilerin niteliğini anlamamızda bu sorulara verilecek yanıtların anahtar rolü oynayacağı açıktır. Bu önemli sorulara yanıt ararken konunun tarihsel bağlamını, özellikle de Irak'ın Osmanlı-Safevi mücadelesindeki özel konumunu dikkate almamız gerekmektedir.

Irak, neredeyse ta başından itibaren Osmanlı ve Safevi imparatorlukları arasındaki askeri ve ideolojik mücadelenin en yoğun yaşandığı bölgelerden biri olmuştur. 1508-1534 ve 1624-1638 yılları arasında Safevi, bunların dışında kalan dönemlerde ise Osmanlı hakimiyetinde bulunmuştur⁹⁶. Ancak

⁹⁵ Bkz. dipnot 45.

⁹⁶ Irak'ın Osmanlı idaresi altındaki genel tarihi için bkz. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford: Clarendon Press, 1925). Bu bölge üzerindeki Osmanlı-Safevi mücadelesinin farklı boyutları hakkında ayrıca Rudi Matthee, "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraqı Arab as Seen by the Safavids," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes*, yayına hazırlayan Kemal H. Karpat ve Robert W. Zens (Madison, 2003), s. 157-173'e de bakılabilir.

16. yüzyılın son çeyreğinden günümüze ulaşmış olan mühimme kayıtları Irak'ın Kızılbaş takibatında hedef bölgelerden biri olduğunu, yani Osmanlı hakimiyeti altındayken bile bölgede önemli sayıda Safevi yandaşının bulunduğunu göstermektedir⁹⁷. Safevilerin bölgedeki taraftarları arasında aşiret kökenlilerin yanı sıra, ayana ve yerel Osmanlı bürokrasisine mensup kişiler de vardı. Mesela mühimme kayıtlarından zeamet sahibi Hoca Selman'ın, Arap kabileleri, Ulus taifesi ve vilayet ahalisi ile birlikte hareket eden varlıklı bir Kızılbaş olduğunu öğreniyoruz. Yine bu kayıtlara göre, Bağdat divanında tercümanlık yapan, ama rafizilik suçlamasıyla bu görevinden alınan Süleyman adında biri, İran'a Osmanlılar adına casusluk maksadıyla yollanan kişileri ihbar ettikten sonra firar etmiştir⁹⁸. Osmanlı idaresinin zaman zaman özellikle İmamlara ait türbelerde Safeviler ile bağlantılı kişilerin barındığından şüphelenmiş olması da konumuz açısından önemlidir⁹⁹. Her ne kadar 16. yüzyıl sonrası dönemde Irak'ta Kızılbaş varlığına dair elimizde benzeri nicelik ve nitelikte vesika yoksa da, h. 985/ m.1577 senesinde Bağdat beylerbeyinin bölgede "bed mezheb ve râfizinin" nihayeti olmadığından yakınmış olmasına bakılırsa, Irak'ta kayda değer bir Safevi taraftarlığının bu dönemde de devam ettiği varsayımında bulunabiliriz¹⁰⁰.

Konuya Safeviler açısından baktığımızda; topraklarında yoğun bir Şii nüfus ve İmamlara ait türbeleri barındıran Irak'ın, bu özellikleriyle Safevi şahısları için dini ve ideolojik ağırlığını her zaman koruduğunu görüyoruz¹⁰¹. Bu yüzden Osmanlı idaresi altındayken bile, ilgili türbelerin himayesi iki im-

⁹⁷ C. H. Imber, "The persecution of the Ottoman Shi'ites according to the mühimme defterleri, 1565-1585," *Der Islam*, 56, sayı: 2 (Temmuz 1979): 245-273; ve Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münâsebetleri* (1578-1612) (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993), özellikle "Giriş" bölümü.

⁹⁸ MD 31: 142: 52 (h. 4 Cemaziyülevvel, 985/ m. 1577) ve MD 31 : 696: 313 (h. 15 Recep 985/ m. 1577), bu iki kayıt da Kütükoğlu, s. 11, dipnot 35'de zikredilmiştir. Kayıtlardan birincisi ayrıca Imber, *The persecution*, s. 248'de geçmektedir; benzer başka örnekler ve konunun daha ayrıntılı bir değerlendirmesi gene bu çalışmada mevcuttur, özellikle s. 246-250.

⁹⁹ Bu gözlem Imber tarafından MD'deki kayıtlara dayanılarak yapılmıştır; mesela bu kayıtlardan birine göre, 1573 yılında merkeze sunulan bir raporda, bu türbelerde Safevilerden para alan kişilerin varlığı haber verilmektedir, bu ve diğer örnekler için bkz. *age.*, s. 246-247. İran'dan İmam Musa el-Kâzım türbesine gelip, burada aylarca kalan şüpheli kişilerin varlığından sözeden diğer bir mühimme kaydı için bkz. Şener, *Osmanlı Belgelerinde Aleviler-Bektaşiler* (İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları, 2002), s. 73.

¹⁰⁰ MD 31: 142: 52 (h. 4 Cemaziyülevvel, 985/ m. 1577), bu kayıt Imber, *The persecution*, s. 246 ve Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 11, dipnot 35'de de zikredilmiştir.

¹⁰¹ Konu hakkında özellikle bkz. Rudi Matthee, *The Safavid-Ottoman Frontier*.

paratorluk arasında hassas ve çekişmeli bir alan olmaya devam etmiştir¹⁰². Dahası, Kızılbaşlar tarafından mürşit olarak kabul edilen Safevi şahları ile Osmanlı idaresi altında yaşayan yandaşları arasında bu bölgenin adeta bir köprü vazifesi görmüş olabileceğine dair sınırlı, ama oldukça manidar bir ipucuna sahibiz¹⁰³. Bağdat'a atanan Safevi valilerinden ikisi halifetü'l-hülefa unvanına sahip kişilerdi. Bu unvanı taşıyanlar, Safevi tarikatının da başı olan Safevi şahlarının tarikatla ilgili konulardaki temsilcisi idi ve bu meyanda Anadolu ve Halep'teki Safevi müritleri arasında yaşayan halifeleri atamak ve idare etmekle yetkiliydi¹⁰⁴.

¹⁰² H. 26 Rebiyülahır 979/ m.1571 tarihli bir mühimme kaydına göre Kerbela ve Necef'teki türbelerde bulunan İran halıları kaldırılmış ve yerlerine konulmak üzere Anadolu'dan yeni halılar yollanmış olması bu çekişmenin ilginç bir yansıması olarak görülebilir, bkz. Imber, *The persecution*, s. 246 ve Cemal Şener, *Osmanlı Belgeleri'nde*, s. 64-65. Imber'e göre, Şah Tahmasb'ın İmamlar'ın türbelerine yönelik himaye girişimleri, buraların muhalif hareketlerin kışkırtılması amacıyla kullanılabileceğinden şüphelenen Osmanlıları rahatsız etmiştir. Ancak Kızılbaş tehdidinin büyük oranda ortadan kalkmasına paralel Osmanlıların bu konuda daha esnek davranmaya başladığını görüyoruz; mesela 1700'lerin başında, son Safevi şahlarından Hüseyin'in İmamların türbelerinin onarımı için yüklü miktarda para harcamasına izin verilmiştir, bkz. Matthee, *The Safavid-Ottoman*, s. 171-172. Safevilerden sonra İran'da yönetime gelen Kacar Hanedanı mensupları da selefleri gibi bu türbelerin bakımıyla ilgilenmeye devam etmişlerdir. Mesela Nasırüddin Şah'ın amcası Mirza Ferhad Osmanlılardan aldığı izinle İmam Musa el-Kâzım Türbesi'nin çinilerini değiştirmiştir, bkz. Uluçam, *Irak'taki Türk*, s. 37, dipnot 5. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Hazım Ağâh'a göre Kazımiye'deki Bektâşi tekkesinin banisi de Mirza Ferhad'dır, bkz. dipnot 61.

¹⁰³ Meşhur Osmanlı kadısı Çeşmi Efendi'nin 1619'da hazırladığı konuyla ilgili bir rapor bu dönemde Anadolu'daki Kızılbaş cemaatlerinin Şah I. Abbas'ı "mürşid" olarak andıklarını doğrulamaktadır, bkz. M.A. Danon, "Un Interrogatoire D'Hérétiques Musulmans (1619), *Journal Asiatique* 17-18 (Nisan-Haziran, 1921): 281-293. Daha önce sözünü ettiğimiz 1624 tarihli Dede Kargın ocağına ait mektupta "mürşid-i kamil" olarak kendisinden bahsedilen kişi de yine muhtemelen Şah I. Abbas'tır; belge için bkz. dipnot 20.

¹⁰⁴ Şah İsmail 1508 yılında Bağdat'ı aldıktan sonra, Hadım Bey Talişi'ni şehre vali (*hakim*) olarak atamış, akabinde tüm Irak'ın beylerbeyi nasb etmiş, ayrıca aynı yıl halifetü'l-hülefa görevini vermiştir, bkz. James J. Reid, *Tribalism and Society in Islamic Iran 1500-1629* (Malibu: Undena Publications, 1983), s. 85-87 ve 155; ve Roger M. Savory, "The Consolidation of Safawid Power in Persia," *Der Islam*, sayı: 41 (1965): 71-94, konuyla ilgili bkz. s. 77. Hadım Bey'den sonra Bağdat'a vali atanan Zülfikar Han da aynı zamanda halifetü'l-hülefa unvanını taşımaktaydı. Zülfikar Han, şehrin anahtarını Kanuni Sultan Süleyman'a yollamasıyla bilinmektedir, bkz. Joseph v. Hammer-Purgstall, *Geschichte Des Osmanischen Reiches*, 10 cilt (Graz, 1963; ilk baskı Viyana, 1828), cilt 3, s. 142 ve aynı sayfada dipnot f. Genel olarak Safevilerdeki halifetü'l-hülefa kurumunun kökenleri ve tarihi evrimi hakkında bkz. Roger M. Savory, "The Office of Khalifat al-Khulafâ under the Safawids," *Journal of American Oriental Society*, sayı: 85 (1965): 497-502; ve H.R. Roemer, "The Safavid Period," *The Cambridge History of Iran*, cilt 6, yayına hazırlayan Peter Jackson ve Laurence Lockhart (New York, 1993; ilk baskı 1986), s. 189-350, konu hakkında özellikle bkz. s. 334.

Safevi idaresi altındayken Irak böyle bir bağlantı vazifesi görmüş ise, bölgenin aynı işlevini Osmanlı idaresi altındayken sürdürmüş olması mümkün müdür? Ve Safevi şahları bölgedeki yandaşı dervişleri bu süreçte, yani Anadolu'daki müritleri ile ilişkilerinde aracı olarak kullanmış olabilir mi? Irak merkezli bu tür çok katmanlı bir ilişkiler ağı gerçekten var idiyse, özellikle İmamlara ait türbelerin avlularında bulunan Bektaşî tekkelerinin bu aracı dervişlerin barınabileceği en uygun mekânlardan olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, Osmanlı idaresinin ve Hanefi ulemanın Irak'taki odak noktası olan Bağdat'ın aksine, türbelerin bulunduğu şehirler 19. yüzyılın ortalarına kadar merkezi kontrolden uzak, adeta yarı bağımsız bölgelerdi. Buralarda söz sahibi olan en önemli grup, Bağdat merkezli Sünni ulemadan ve İran kökenli Şii ulemadan farklı olarak, Irak'ta üçüncü bir dini eliti teşkil eden Iraklı seyyitlerdi. Osmanlı döneminde zaman zaman umar tasarruf etmiş ve bazı yerel idari görevlerde de bulunmuş olan Irak'ın ayan ailelerine mensup bu seyyitler, aynı zamanda İmamların türbelerini ve çoğu zaman nakibüleşraflık kurumunu da kontrol etmişlerdir¹⁰⁵. Mühimme kayıtlarına göre Osmanlı idaresinin Safevi yandaşı oldukları iddiasıyla cezalandırdığı, bu şehirlerde yaşayan seyyit, nakip ve mütevellî unvanlı kişiler, sözü geçen ayan ailelerinin üyeleri olmalıdır¹⁰⁶. 19. yüzyılda uygulanan merkezleşme siyasetine koşturarak bu ailelerin gücünün önemli oranda azaldığını ve Osmanlı hükümetinin türbelerin ve nakibüleşraflık kurumunun kontrolünü bunlardan alarak Sünni ve Şii ulemaya mensup kişileri yerlerine atadığını görüyoruz¹⁰⁷.

İmamların türbeleri ile fiziksel anlamda iç içe olan Bektaşî tekkelerinde meskûn dervişlerin, bu türbelerin kontrolünü elinde bulunduran Iraklı seyyitlerle yakın ilişki içinde bulunmuş olması gerekir. Nitekim ilgili türbelerin ve avlularında bulunan tekkelerin görevlileri arasında bir yakınlık, hatta zaman zaman örtüşme olduğunu görüyoruz. Geçmişte Kerbela tekkesinin

¹⁰⁵ Meir Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth-century Iraq: The 'ulama' of Najaf and Karbala'* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), özellikle 6. bölüm; bu tip seyyit kökenli ayan ailelerine iyi bir örnek teşkil eden Milali ailesi hakkında ise bkz. s. 122-125. Milali ailesi mensupları, bölgede Osmanlı hakimiyetinin kuruluşundan itibaren Necef'teki İmam Ali türbesinin türbedarlığını yürütmüş, zaman zaman da Necef valiliği ve mültezimlik görevlerinde bulunmuşlardır.

¹⁰⁶ Imber, *The persecution*, s. 246-248.

¹⁰⁷ Litvak, *Shi'i Scholars*, 6. ve 7. bölümler; nitekim türbelerin bulunduğu şehirlerde İstanbul hükümetinin artan bu gücüne karşı en büyük tepkiyi de İranlı Şii ulema değil, bu seyyit kökenli yerli ayan aileler göstermiştir, bkz. özellikle s. 139.

şeyhlerinin aynı zamanda İmam Hüseyin'in türbesinin چراغcısı olmaları bu açıdan önemlidir. Ayrıca yukarıda değindiğimiz h.Muharrem 1259/ m.1843 tarihli bir Alevi belgesine göre, bu dönemde Zeynel Dede adında bir kişinin, aynı anda hem Şahin Baba Tekkesi'nin hem de Kâzımıyye'deki türbenin görevlisi olarak hizmet etmiş olması yine bu iddiayı destekler mahiyettedir¹⁰⁸.

Benzer şekilde Alevi dedelerinin ellerindeki Kербela nakibüleşrafının ve Bektaşî tekkelerinde meskûn dervişlerin mührünü taşıyan seyitlik şecereleri, aynı seyit ailelerinin nakibüleşraflık kurumu ile olan yakın ilişkileri düşünüldüğünde daha anlaşılır olmaktadır. Bu bağlamda ilgili seyit ailelerine iyi bir örnek Derraci ailesidir. Bu aileye mensup şahıslar, ilk olarak 17. yüzyılın başlarında olmak üzere birçok kez İmam Hüseyin türbesinin türbedarı ve Kербela nakibüleşrafı olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁹. Bu kişilerin Anadolu'dan gelen dedeler için de seyitlik şecereleri düzenlediğini, biri h.Muharrem 1196/ m.1781-1782, diğeri h.Safer 1263/ m.1847 tarihini taşıyan iki Alevi belgesi sayesinde teyit edebiliyoruz. Diğerlerinden farklı olarak bu iki belgede, belgeleri onaylayan nakibüleşrafların Derraci ailesine mensup oldukları, isimlerinin sonundaki nisbelerden açıkça anlaşılmaktadır. Birinci şecerenin doğruluğuna şahitlik eden şahıslardan birinin Bektaşî tekkesinden Mehmed Dede (burada söz konusu olan muhtemelen Kербela'daki tekke), ötekini Bağdat'taki Bektaşî tekkesinden Halil Dede (büyük olasılıkla bahsi geçen Şahin Baba Tekkesi'dir) olması konumuz açısından ayrıca dikkat çekicidir¹¹⁰. Ziyaretname, şecere ve hilafetname türlerinin bir karışımı olan ikinci belgenin altında da benzer şekilde nakibüleşrafının yanısıra Kербela'daki tekkenin ve Şahin Baba Tekkesi'nin postnişinlerinin mührü bulunmak-tadır¹¹¹.

¹⁰⁸ Belge için bkz. dipnot 94.

¹⁰⁹ Derraci ailesinden bir şahıs, Şah Abbas'ın 1624 yılında Bağdat'ı işgali esnasında, defterlere Şii olarak kaydetmek suretiyle birçok Sünninin hayatını kurtardığı için Osmanlı kroniklerine geçmiştir, bkz. Hammer-Purgstall, *Geschichte*, cilt 5, s. 15; Hammer bu şahsın adını "Seid Dürradsch" olarak vermiştir. Derraci ailesine mensup bazı kişilerin özellikle 19. yüzyılda Kербela şehrinin yerel tarihinde oynadığı role dair bazı bilgiler için ise bkz. Litvak, *Shi'i Scholars*, s.125-126.

¹¹⁰ Bu belgenin Türkçe bir çevirisi Seyit Kekil, *Peygamberler*, s. 184-185'de yayımlanmıştır, ancak bu çeviride belgenin sonundaki Kербela nakibüleşrafı "*Es-Seyyid Mûrtazâ Ed-Derrâc*"a ait imza dahil olmak üzere bazı bölümler atlanmıştır. Muhtemelen aynı nakibüleşraf, h.Rebiyûlahır 1207/ m.1792 tarihli Sinemilli ocağına ait şecereyi de tasdikleyen kişidir, ancak aile adını kullanmamıştır, bkz. dipnot 27.

¹¹¹ Ziyaretname, hilafetname ve şecere türlerini birleştiren h. Safer 1263/ m.1847 tarihli bu belgeyi tasdikleyen nakibüleşrafın adı tam olarak okunamamakla birlikte, Derraci ailesinden

Bütün bu veri ve değerlendirmeleri toparlarsak, Irak'taki Bektaşî tekke-lerinden bazılarının Safevi yandaşı dervişlerce meskûn olduğunu ve bu dervişlerin Safevi şahları ile Anadolu'daki Kızılbaş/Alevî cemaatleri arasında aracılık görevi görmüş olduklarını savlayabiliriz. Hepsi bir şekilde Alevî dedelerinin ocak-zade statülerini teyit eden muhtelif türde belgelerin bu tekkelerde düzenlenmesi, temize çekilmesi veya onaylanması, görebildiğimiz kadarıyla bu aracılığın uygulamadaki temel mekanizmasıydı. İlgili belgelerde bahsi geçen tekkelerin ve buralarda meskûn dervişlerin bağlı oldukları tari-kata dair 18. yüzyılın ortalarına kadar devam eden muğlaklık da aynı çerçevede açıklanabilir. İlk olarak Safevîlerin aruk ortadan kalktığı bu tarihten sonra¹¹² Alevî belgelerinde bahsi geçen tekke ve dervişler açıkça Bektaşî sıfatıyla karşımıza çıkmaya başlar. Ancak Alevî dedeleri ile Irak'taki bu tekkeler arasındaki ilişkilerin, Safevîler tarihe karıştıktan sonra bile devam etmesi ve en azından 19. yüzyılın sonlarına kadar sürdürülmüş olması ilginçtir. Bu devamlılık yerleşmiş bir sistemin ataletinin göstergesi olabileceği gibi, söz konusu ilişkilerin Safevîlerden önceye giden, belki Rum Abdalları ve benzeri başka derviş gruplarına ulaşan daha derin köklerinin olması ile de alakalı olabilir. Her halukârda, Anadolu'daki Alevî cemaatleri nezdinde, 19. yüzyılın başlarından itibaren Kırşehir'deki Hacı Bektaş Dergâhı'nın giderek çekim merkezi haline geldiğini ve bu tarihten sonra birçok ocak-zade Alevî dedesi-nin icazetname almak veya yenilemek için bu dergâha yöneldiklerini görüyoruz. Nitekim, yukarıda da belirttiğimiz gibi Alevî belgeleri arasında bulunan Kırşehir merkezli Çelebilerden alınmış icazetnamelerin tümü bu döneme aittir.

Irak'ta geçmişte Safevî yandaşı Bektaşî dervişlerinin varlığı, bölgedeki Bektaşî gruplarının tümünün tarihsel olarak Kızılbaş hareketiyle bağlantılı olduğu anlamına gelmez. Bu açıdan bakıldığında, Irak kaynaklı Alevî belgelerinde düzenli olarak karşımıza yalnızca belli Bektaşî tekkelerinin çıkıyor olması önemlidir. Bunun tesadüfi olmadığını ve Alevî dedelerinin Irak'a git-tiklerinde temas ettikleri Bektaşî tekkeleri konusunda bilinçli olarak seçici davrandıklarını düşünebiliriz. Şu halde, geçmişte Irak'ta farklı kesimlere hi-tap eden farklı Bektaşî grupları olduğunu varsayabilir miyiz? Ve Arap kay-

olduğunu belirten nisbesi son derece açıktır. Belgenin aslı Ağuiçen ocağına mensup, Elazığ Sünköy'den Ahmet Mutluay Dede'dedir, belgenin bir kopyasını bana verdiği için kendisine müteşekkirim.

¹¹² Son Safevî şahı olan III. Şah Abbas 1736 yılına kadar görevde kalmış, 1740 yılında Nadir Şah tarafından diğer bazı Safevî hanedanı mensupları ile birlikte öldürülmüştür.

naklarında bazı Bektaşî tekke ve gruplarından “babalar”, bazılarında da “dedeler” şeklinde bahsediliyor olması bu ayrışmanın yansıması olabilir mi? Irak’taki Bektaşîler arasında gerçekten bu tür bilinçli bir ayrışma var idiyse, yukarıda yaptığımız değerlendirmeler ışığında bunun inançsaldan çok siyasi temellerinin olması mümkündür. Hatta konuya bir bütün olarak bakıldığında, Irak’taki Bektaşî varlığının bölgeyi de içine alan Osmanlı-Safevî mücadelesi dışında kalmış olamayacağı ve ilgili tekkelerin muhtemelen bu çekişmenin yaşandığı alanlardan olduğu savlanabilir.

Görüldüğü gibi, Irak’taki Bektaşî tekkeleri hakkındaki verileri tarihsel bağlamları içerisinde değerlendirdiğimizde, çok daha geniş açılımları olan bazı ilginç sorularla karşılaşyoruz. Toplu olarak düşünüldüğünde bu sorular ocak-zade dedelere bağlı Alevî cemaatleri ile Bektaşî tarikatı arasındaki bağlantıların kökenleri, evrimi ve Safevîlerin Anadolu’daki yandaşları ile olan ilişkilerini nasıl sürdürdükleri konularında odaklanmaktadır. Su yüzüne çıkacak yeni Alevî belgeleri bu karmaşık konulara büyük oranda ışık tutacağı gibi, bunlarla ilgili olarak önermiş olduğumuz tezlerin sınanmasına da imkân tanıyacaktır.

THE OTHER GEOGRAPHY: REPRESENTATIONS OF THE TURKISH LANDSCAPE IN ENGLISH TRAVEL WRITINGS*

HİMMET UMUNÇ**

On taking leave of his love-sick bosom friend Proteus, who is staying behind in Verona and not interested in travel, Shakespeare's Valentine in *The Two Gentleman of Verona*, about to set out on a journey, remonstrates with him:

Were't not affection chains thy tender days
To the sweet glances of thy honour'd love,
I rather would entreat thy company
To see the wonders of the world abroad
Than, living dully sluggardiz'd at home,
Wear out thy youth with shapeless idleness.

(I.i.3-8)

Contrasted with Proteus's indolence, apparently fostered by his sensuous disposition, Valentine's determined involvement in active life through adventure and travel will enable him to be "tried and tutor'd in the world" (I.iii.21) in order to become "a perfect man" (I.iii.20); otherwise, as Panthino the servant points out to his master Antonio, Proteus's father, for a young man, it

would be great impeachment to his age,
In having known no travel in his youth.

(I.iii.15-16).

* An expanded version of the paper presented at the 4th International Conference of Literatures in English: The Endangered Planet in Literature, Doğuş University, İstanbul. 16-18 November 2005.

** Department of English Language and Literature, Faculty of Letters, Hacettepe University, Ankara.

Through his Proteus-Valentine representation, Shakespeare was obviously reflecting the Renaissance perception of travel as a means of exploration and, thereby, cultivation for moral and intellectual self-improvement. In this regard, it was an activity related to what the Renaissance Platonists called *vita activa* (active life), which, together with *vita contemplativa* (contemplative life) and *vita voluptuosa* (pleasurable life), constituted "a complete man" with a tripartite life (Wind 81-82). As Wind has pointed out with reference to the Florentine Platonist Ficino, "to pursue any one of [these modes of life] at the expense of the others is [...] wrong, or even blasphemous" (82). Accordingly, as young men, neither Proteus nor Valentine has yet become a perfect man. However, by choosing travel and, hence, an active mode of life, and also by falling in love with Silvia, daughter of the Duke of Milan (II.i.16 ff.), Valentine has already embarked on a process of moral and intellectual self-improvement, which is ultimately to lead him to a contemplative mode of life in the Platonic sense. Proteus, on the other hand, has had to exert himself, with his father's encouragement, also to pursue an active life (I.iii.65-67) so that in the end, like Valentine, he becomes capable of attaining moral and intellectual perfection.

Indeed, both in the Renaissance and in the post-Renaissance period, exploration and cultivation were considered to be the fundamental paradigms of travel. For instance, Francis Bacon's essay "Of Trauaile" (73-76) opens with the precept that

trauaile, in the younger Sort, is a Part of Education; in the Elder, a Part of Experience. He that *trauaileth* into a Country [...] goeth to *Schoole*, and not to *Trauaile* (73).

Admittedly, these two paradigms have continued to be the invariably recurrent, though less explicitly emphasized, objectives of travel down to our time. For instance, Freya Stark emphasized back in the late 1940s that "every good journey must have in it some measure of exploration, and, if possible, an effort of our own" (*Perseus* 144) and that "travel is necessary to an understanding of men" (*Perseus* 147). Obviously, by her perception of travel as such, in addition to the pleasures of exploration and discovery, she was also gesturing to the self's encounter with the Other in a constructive and interactive way leading to a fruitful process of cultivation for the self itself as well as for the Other. In this respect, Terry Caesar has also maintained that "personal development" and "ethical cultivation" are among the essential aims of travel (111).

However, especially from the eighteenth century onwards when European imperialism and colonialism, with Britain in particular in the forefront, acquired a growing intensity of ideological and pragmatic significance as the political domination and economic exploitation of other peoples and geographies (Langford 376 and 407 ff.; Said, *Orientalism* 3 *et passim*, and *Culture and Imperialism* 8-11; Umunç 111-13), European travel also came to embody, and be characterized by, various other and often various other and often antagonistic paradigms; among these paradigms, which inform most travelogues written with a colonial and imperial awareness, and constitute a polysemic discourse in them, can be mentioned Otherness, discrimination, prejudice, racism, stereotyping, historical and ethnical antagonism, bigoted solipsism, indifference, condescension and so forth. Hence, the dichotomy between the traditional exploration-cultivation paradigm on the one hand, and these antagonistic paradigms of the colonial and imperial eras on the other is a recurrent pattern of attitude which pervades European travel accounts from the eighteenth century onwards. Concerning such a dichotomy, one may quote Dennis Porter's statement that

at best [...] European travel writing has been an effort to overcome cultural distance through a protracted act of understanding. At worst it has been the vehicle for the expression of Eurocentric conceit or racist intolerance (3).

In fact, the invariably recurrent attitude displayed by European or, more broadly, Western travel writers towards aliens, or when they are themselves situated in an alien geography, has been their constant succumb to what Porter has rightly termed "cultural solipsism" (5), that is, their conviction that, unlike the native Others of their narratives, they belong to a better and higher culture and that their values are the only valid ones. Hence, the relationship between the Western traveller and the native Other can metaphorically be compared to the Crusoe-Friday or Prospero-Caliban relationship in which the solipsistic and hegemonic self maintains a distanced but domineering attitude towards the discriminated native Other. Although travel with its traditional paradigm of exploration and cultivation can be defined as what Porter has called "a dialogic engagement with alien modes of life" (5), or as a conscious and concerted attempt "to fit in with an alien way of life" (Eisner 16) whereby the traveller is expected to leave

his/her solipsism behind and embark upon a process of discovery and learning, this positive essence of travel is often spoiled and subverted by a series of antagonistic perceptions and attitudes which are shaped by or grounded in a colonialist and imperialist cultural background. Consequently, by observing through the perspective and fixed values of his/her own solipsism, the traveller's self transforms, appropriates, subverts, stereotypes or re-shapes the alien Other's identity, culture, and geography in order to make the encounter conventionalized and less traumatic for itself. The point may further be illustrated and emphasized by Porter's aptly worded statement:

From the beginning, writers of travel have more or less uncounsciously made it their purpose to take a fix on and thereby fix the world in which they found themselves; they are engaged in a form of cultural cartography that is impelled by an anxiety to map the globe, center it on a certain point, produce explanatory narratives, and assign fixed identities to regions and the races that inhabit them. Such representations are always concerned with the question of place and of placing, of situating oneself once and for all vis-à-vis an Other or others. They are also an integral part of the ideological practice of every social formation that becomes aware of the existence of more or less remote lands and neighboring peoples (20-21).

Although Porter's statement seems to be a concise reference to the cultural, political, ideological, and social paradigms upon which travel writers, in general, rely in representing their encounter with the natives of other geographies, specifically it highlights the intrinsic nature of European travel writing. Indeed, with European travel in mind, a similar point has also been made by Steve Clark who has suggested that "to a certain extent [...] travel writing is inevitably one-way traffic, because the Europeans mapped the world rather than the world mapping them" (3); moreover, for him, European travel writings, considered in ideological and imperial terms, invariably reiterate "the strong historical connection of exploration with exploitation and occupation" (3) and encode "the productive force of imperial ideology" (9). One can further argue that, since exploitation and occupation are among the primary and immediate pragmatics of imperial

ideology, the geographical environment, in which these pragmatics are to be carried out, directly becomes a predominantly economic and hegemonic concern for the imperialist colonizer. Culturally and anthropologically it is also textualized and mediated through pro-imperialist travel writings which represent it through a variety of discourses informed by a wide range of perceptions deriving from exoticism, idealization, and romanticism, on the one hand, and from marginalization, indifference, solipsism, and antagonism, on the other. In other words, because, according to Kay Milton, "human-environment relations are mediated by culture" (40), the traveller who is historically and culturally situated in a social context of imperial ideology and colonialist politics enters an alien geography, which makes up the landscape, with his/her own prejudices, concepts, and values, and reconstructs it in the light of his/her own cultural and ideological background. Consequently, in the resulting travel narrative the new and alien landscape encountered by the traveller is represented through various and often epistemically distorted discourses. Since landscape representations in travel narratives can be regarded as subspecies of nature writing which, as Betsy S. Hilbert has claimed, "has its roots in travel writing" (29), a critique of such representations inevitably benefits from an ecocritical literacy, which has acquired much scholarly popularity, particularly in the West, over a decade or so (Mazel 1-19; Branch and Slovic xiii-xxiii; Oppermann, 29-46). If we recall that ecocriticism "inquires into the ways in which nature is marginalized, silenced, or pushed [...] 'into a hazy backdrop against which the rational human subject struts upon'" (Oppermann, 32), a discussion of the alien natural environment represented in travel writings as the Other geography, whether romanticized as an exotic, oriental setting or described as a hostile wilderness, becomes an ecocritical attempt to reconceptualize and redefine this environment as it really is.

Therefore, when we turn, by taking these preliminary remarks as a framework of reference, to English travellers' representation of the Turkish landscape, which is the main concern of this paper, we can observe and trace various cultural paradigms, fostered by a fundamentally privileged imperial ideology and intrinsically related to a binary opposition of the British self and the alien other. In this regard we may recall Dorothy Carrington who pointed out back in the late 1940s that

if English travel literature tells how Englishmen have looked upon the world, inevitably it tells how they have acted in it. That is the story of the empire (qtd. Clark 3).

Accordingly, one may add, the travel narratives of the Empire days invariably maintained an imperialistic discourse and served the aims of Empire. By using all kinds of literary devices and cultural paradigms, the English travellers of the imperial past narrated their journeys in alien geographies with a solipsistic and hegemonic attitude. This is particularly true of their travel narratives about Turkey. Hence, in what follows as a discussion of this point, reference will be made to the texts by Lady Mary Wortley Montagu (1689-1761), Richard Chandler (1738-1810), Alexander Kinglake (1809-1891), Gertrude Bell (1868-1926), and Freya Stark (1893-1993), who represent different periods of English travel in Turkey, and whose accounts of their journeys are informed and enabled by a sense of imperialism and solipsism. In other words, their travel narratives encode and privilege an imperialistic ideology which becomes the framework of a dichotomy encompassing an imposing self and an othered Turkish environment with its people, culture, society, institutions, and landscape. Especially, the ecocultural subtexts of their narratives provide us with a changing perspective of the Turkish landscape from the eighteenth to the mid-twentieth century.

If one accepts Robert Kern's ecocritical statement, privileging David Abram's view in *The Spell of the Sensuous*, that "the land [...] is the 'primary visual counterpart of spoken utterance, the visible accompaniment of all spoken meaning' [and that] it is 'the sensible site or matrix wherein meaning occurs and proliferates'" (259), it is clearly to be noted that the English travellers' solipsistic, imperialistic or orientalist discourse on Turkey acquires a further dimension through their descriptions and observations of the landscape. For them, the Turkish landscape, which serves as a metaphorical projection of their cultural discourse, becomes, on the one hand, an exotic and mystifying epitome of the romanticized East as in the case of Lady Montagu and, on the Other, as in the eyes of the other travellers we refer to in this paper, it is an inhospitable terrain, which, desolate with frequent epidemics of plague and cholera, is inhabited by an uncouth and uncivilized people and lacking many amenities of civilization such as roads, urban planning, efficient transportation, good hotels and

restaurants, and various other services and facilities. In this respect, they see the Turkish landscape as a quite strange environment which, with its variable flora and fauna, embody many deprivations and fraught with unexpected dangers, although it possesses occasional sights of scenic beauty. So, their travel texts provide much evidence whereby their representation of the Turkish landscape as the Other geography can be read as an indirect, subtextual and implicit account of racial antagonism, hegemonic attitude, otherness, negative stereotyping, solipsistic condescension, colonizing temperament, imperialistic self-righteousness, and oriental romanticism. However, these paradigms do not receive the same degree of emphasis and transparency in the texts since it is each traveller's individual subjectivity of attitude that privileges them in his or her descriptions of Turkey. For instance, for Lady Montagu, who was in Turkey as the wife of the British ambassador Edward Wortley Montagu from early 1717 to mid-1718 (104 and 179), it was her romanticized perception of the East and her enthusiasm for adventure that intrinsically shaped her vision of Turkey. This oriental and alien environment provided her with an exotic setting which served her as a backdrop for her fantastic and, in places, exaggerated narratives. Indeed, in a letter of 01 April 1717 (104-06), written to a lady friend in England from "Adrianople" (Edirne) where she was to stay over until mid-May after her long and arduous journey via Vienna and through the Balkans (93-104 and 107), she reveals her enthusiasm at the prospect of exploring Turkey as an excitingly exotic environment when she states that

I am now got into a new world, where everything I see appears to me a change of scene (104).

She reiterates the same perception in another letter of the same date (129-30), written to a Mrs Hewet, a Nottinghamshire friend of hers (xlvi):

This country is certainly one of the finest in the world; hitherto all I see is so new to me, it is like a fresh scene of an opera every day (129).

In fact, Lady Montagu's narratives of Turkey can be regarded as a set of emotional registers which are permeated by her personal impressions and romantic orientalism. Motivated by her fantasies of the East and guided by her unrestrained curiosity, she presents a vision of Turkey, which, somewhat covertly recalling the exoticism of *The Arabian Nights*, blends fact and

fiction in order not only to give a picturesque and captivating account of her adventures and observations in an oriental geography but also, by offering in her letters "a full and true relation of the novelties of this place [Turkey]" (114), to cater for her correspondents' desire to learn about this geography and its people (106, 117, 125 *et passim*). Therefore, in her descriptions and portrayals she deliberately refrains from adopting an explicitly antagonistic attitude and, instead, uses a sympathetic and informative discourse which, in style and tone, resembles colonial narratives describing colonized lands and their natives as strange and most peculiar others. Indeed, since such narratives are essentially constructed through a sense of what one may call "the exotic lure of difference" (Campbell 257), similarly Lady Montagu's representation of Turkey is also characterized by such a sense; she is so overcome by the lure of Turkey's oriental difference that she narrates her observations as if she were in a land of extraordinary wonders newly discovered. For her, with its goddess-like graceful women (105, 111, 115, 149, 158-59, and 169), alluring harems (130-34, 149 and 153-59), magnificent palaces and kiosks (127-28, 132, 163 and 174-75), beautiful mosques (138-39 and 164-65), colourfully and richly dressed janissaries and spahis (112 and 140), and whirling dervishes (166-67), Turkey possesses all the mysteries that make up the contemporary European reveries of the East. Moreover, this oriental splendour is situated in an idealized landscape which enhances the dream-like effect of her narratives; spacious and exquisitely decorated homes, which are furnished with fine Persian carpets, velvet sofas, and embroidered satin cushions and also perfumed by jasmines and honeysuckles (127-28, 131-32, 154, 159, and 174-75), cupolaed mosques (138-39 and 163-64) gardens with marble fountains, flowers, cypresses, and fruit trees (118, 128, 140 and 156), busy and crowded bazaars (135-36, 139 and 165-66), carefree and pleasure-loving people (118-19, 133-34 and 144), pageants (112 and 137-38) and caravans of camels (125-26) all add up to this effect, and the imperial city of Istanbul with its bustling populace of very many ethnicities (161-62 and 178) becomes the focal point of this romanticized oriental landscape.

When Richard Chandler visited Turkey nearly half a century after Lady Montagu, he neither cherished nor displayed any sentiment or perception similar to her romantic orientalism. As a classicist, who was academically affiliated with Oxford (Clay xi-xii), he was commissioned by the London Society of Dilettanti in 1764 to travel

to some parts of the East [namely, Turkey and Greece] in order to collect informations, and make observations, relative to the ancient state of those countries, and to such monuments of antiquity as are still remaining (Chandler 5).

On this mission of an archaeological survey in what is today the Aegean region of Turkey, he was accompanied by an architect and a painter for measurements and illustrations (Clay x). The team arrived in Çanakkale on 25 August 1764 aboard the English merchant ship *The Anglicana* (Chandler 15-16) and, after their explorations in the area (Chandler 20-41), continued their journey to Izmir (Chandler 44-54) which they had been instructed by the Society to make their "headquarters" for "excursions to the several remains of antiquity in [the] neighbourhood" (Chandler 6). Their excursions in the region, which covered a large geography of ancient sites including classical Ionian cities, parts of Caria, the Laodicea (Denizli) area, and Sardis, lasted nearly a year with the winter spent in Izmir, and on 18 August 1765 they sailed from Izmir to go to Greece for the second stage of their explorations (Chandler 55-225).

Throughout his account of the non-archeological observations he makes of Turkey, Chandler displays, on the whole, a strongly antagonistic and hegemonic attitude which obviously stems from a sense of what Said has called "European superiority over Oriental backwardness" (*Orientalism* 7). Obviously, imbued with the British imperial ideology evolving in eighteenth-century England (Umuñ 112-13) and aware of the axiomatic discourse of this ideology that European and, for that matter, British imperialism represents civilization against what Kiernan has called "the barbarism of outer darkness" (146), Chandler reveals his sense of superiority and implies his solipsistic view when he describes his very first encounter with the Turks at the port of Çanakkale:

After leaving the *Anglicana*, we had scarcely time to contemplate the savage figures of our boatmen, who had their necks and arms bare, and their faces yellow from the sun, before we reached the land. The current carried us below the castle, where we saw on the shore two Turkish women. But what figures! each wrapped in a white sheet, shapeless, and stalking in boots. A company of Turks, assembled on the beach to view the ship, seemed, as it were, a

new species of human beings. They were in general large and tall; some with long, comely or venerable beards, of a portly mien and noble presence, to which their high turbans and loose garments, of various lively colours, greatly contributed; adding, besides their majesty, to the apparent bulk of the wearers (16).

Yet, quite paradoxically, by emphasizing the majestic and impressive appearance and look of these Turkish figures, not only does he give his description an implicitly oriental contour, but he also seems to recall the traditional myth of the noble savage. In fact, this dichotomic perception is recurrent in his other representations of the Turkish identity. While, on the one hand, he uses a racist discourse and depicts the Turks as ferocious, mean, uncivilized, ill-looking, insolent and merciless (26, 43, 179-80, 193, 215, 223), on the other he commends them on account of their hospitality, friendly behaviour, generosity, piety, and unbiased respectfulness (26, 43-44, 100, 102, 104, 110, 142, 148). Therefore, it is within the framework of this dichotomic perception that Chandler's representation of the Turkish geography is to be situated. Primarily, for Chandler, Turkey is an inhospitable land stricken by plague (17, 128 and 212-25) and inhabited by a savage people who torture and oppress the Christians (60 and 87). It is dotted by straggling and dirty towns:

in the evening we went [...] to view the town. We found the houses numerous, mostly of wood, and mean, and the streets very narrow (17).

This othering description concerning the town of Çanakkale, where Chandler's journey of archaeological explorations begins, essentially underscores a solipsistic prejudice with regard to oriental backwardness and is paralleled in the descriptions of other Turkish towns (137, 168, and 194); for instance, Izmir is referred to as a multiracial and multilingual prosperous metropolis (53 and 60-61), but

the streets [...] are so narrow and filthy, the houses so crowded, and the concourse of people in spring so great, that during the summer heats distemper could not fail to riot there, if the town were not regularly perflated by the inbat and land-breezes (222).

This sense of repulsion with regard to the physical layout of Turkish towns is also reflected in some of Chandler's descriptions of the countryside. For him, although the plains are very fertile and produce various fruits and crops in abundance (62, 67, 127-28, 138, 140, 175 *et passim*) and also the mountains, "enlivened by flocks of sheep and goats" (67), are wooded, abounding in all kinds of fragrant flowers and shrubs (72, 96, 101, 105, 116 *et passim*), this idyllic pastorality is only local since the land is largely a wilderness infested by mosquitoes, flies, fleas and scorpions (62-63 and 111), made more treacherous by dangerous and impassable roads (79, 96, 104, 108, 116, 120, 141-42, 154-55, 191 *et passim*) and accommodating uninhabitable villages scattered here and there (101, 116, 193, 121, 127, 203 *et passim*).

However, Chandler's geographical antagonism as such is contradicted by his archaeological and historical vision of Turkey as classical Asia Minor in which, as he demonstrates through his surveys and accounts, were situated many great cities of antiquity, and which abounded in the excellent works of classical Greek and Roman civilizations. It is this classical geography which he admires and meticulously depicts in opposition to the inhospitable Turkish geography of his time. Every classical site he visits, every construction he studies, every piece of a broken column he comes across, every inscribed stone he sees, and every mythological reference he recalls about a site allure him into a reverie of the classical past, and, overcome by such a reverie, he finds the Turkish geography with its people and culture repellent. In other words, allured by the classical past, his self is displaced and subverted by the reality of the Turkish geographical and cultural present.

It is in the early nineteenth-century English traveller Alexander Kinglake that one observes a blend of oriental romanticism and othering hegemonic disposition such as were privileged by Montagu and Chandler respectively. "Recreating himself in the character of the Victorian Englishman Abroad," to put it in Jonathan Raban's words (vi), Kinglake travelled in the Ottoman Empire in the 1830s on an itinerary which, after his arrival from Austria, began in the Ottoman border city of Belgrade (1-9) and continued through Istanbul (21-28), Troy (29-34), and İzmir (35-44) on to Cyprus (53-58), Syria (59-80), Palestine (81-128), Egypt (129-93), and back to Palestine (194-208) and Syria (209-19) from where he crossed by

ship to Antalya (220-26). Although he continued his journey from Antalya to İzmir on horseback (226), this part was not included in his narrative, which he entitled *Eothen* in Greek, explaining in a footnote that it meant "'from the early dawn,' - 'from the East,'" (xn).

Kinglake's narrative is not wholly based on his observations of this oriental geography; in fact, it extensively contains fantasy and speculation related to the exoticism of the East. As he points out in his "Preface," he wrote *Eothen* in "[an] almost boisterous tone" (x), which obviously accounts for his excessive use of exaggeration and improvisation. However, his oriental romanticism is not one of sympathy and curiosity but of an othering hegemonic attitude and negative stereotyping. As Raban has rightly noted, he displays "an automatic condescension to all 'orientals,' and is utterly unmoved when they suffer [...] pain and death" (vii). This is clearly revealed through his comments on a plague epidemic in İstanbul, which he regards as a phenomenon inalienably associated with the East and enhancing the oriental lure of İstanbul:

All the while that I staid at Constantinople, the Plague was prevailing, but not with any degree of violence; its presence, however, lent a mysterious, and exciting, though not very pleasant interest to my first knowledge of a great Oriental city; it gave tone and colour to all I saw, and all I felt—a tone and a colour sombre enough, but true, and well befitting the dreary monuments of past power and splendour. With all that is most truly oriental in its character, the Plague is associated (21-22).

For Kinglake, the oriental lure of İstanbul is further increased by the mystery that envelopes the physical appearance of Muslim women in public. He points out, possibly with a harem fantasy in mind, that, although publicly they disguise their femininity and beauty under a veil, privately they feel free to display their voluptuousness:

And perhaps as you make your difficult way through a steep, and narrow alley, shut in between blank walls, and little frequented by passers, you meet one of those coffin-shaped bundles of white linen that implies an Ottoman lady. [...] Of her very self you see nothing, except the dark, luminous eyes

that stare against your face, and the tips of the painted fingers [...]. She turns, and turns again, and carefully glances around her on all sides, to see that she is safe from the eyes of Mussulmans, and then suddenly withdrawing the yashmak, she shines upon your heart and soul with the pomp, and might of her beauty. And this, it is not the light, changful [*sic*] grace, that leaves you to doubt whether you have fallen in love with a body, or only a soul; it is the beauty that dwells secure in the perfectness of hard, downright outlines, and in the glow of generous colour. There is fire, though, too-high courage, and fire enough in the untamed mind, or spirit, or whatever it is, which drives the breath of pride through those scarcely parted lips. You smile [...]—you turn pale before the beauty that is great enough to have dominion over you. She sees, and exults in your giddiness; she sees and smiles; then presently, with a sudden movement, she lays her blushing fingers upon your arm, and cries out 'Yumourdjak!' (24).

Contrasted with Kinglake's oriental reveries as such is his indifference to the landscape that constitutes the setting of his fantasies. Neither in Istanbul nor during his journey overland from Troy to Izmir, which he simply summarizes in one sentence as "after a journey of some few days by the route of Adramiti and Pergamo [modern Edremit and Bergama respectively], we reached Smyrna" (34), does he exhibit any genuine interest in the geography of the land. As regards Istanbul and its environs, he only mentions in passing "the fathomless Bosphorus" (21), "the bright, blue pathway of the Golden Horn" (21), "the noisiest mart" which is the Grand Bazaar (21), and "Scutari [...] half veiled in her mournful cypresses" (28). While at Troy, he is carried away by his Homeric illusions (29-33) and travels in time back to the Trojan war:

Conceive how deeply that eternal coast-line—that fixed horizon—those island rocks must have graven their images upon the minds of the Grecian warriors by the time that they had reached the ninth year of the siege! conceive the strength, and the fanciful beauty, of the speeches with which a whole army of imagining men must have told their weariness, and how the sauntering chiefs must have whelmed that daily, daily scene with their deep Ionian curses! (33).

Similarly, when he is in Izmir, he makes no reference to the layout of the city and its surroundings, but only to "the narrow streets" (43). Mostly he focuses on the commercial and multiethnic features of the city (35 and 39-42), ending his prejudiced and racist speculations with another sensuous reverie of oriental feminine mysteriousness (43-44). As for Antalya, he describes nothing of it except a passing reference to its "fragrant land" (220) and "sweet shore" (221). In fact, he justifies his indifference by stating that where the countries which one visits have been thoroughly, and ably described, and even artistically illustrated by others, one is fully at liberty to say as little (though not quite so much) as one chooses (xi). However, in view of his antagonistic and hegemonic attitude which is recurrent throughout his narrative, it is natural for him to take little or no interest in the culture, society, and landscape of Turkey which he simply marginalizes as the other geography. So, in his juxtaposition of oriental fantasy and the reality of this marginalized other geography, he privileges a binary vision, which is thoroughly permeated by a sense of tempting exoticism and repulsive primitivism; in other words, he projects into this geography his oriental illusions and cultural self-centredness, but his fantasies are subverted by the harsh reality of the East he was faced with.

If one recalls De Quincey's conviction that "the very outposts of civilisation are held by Englishmen" and that the English "have the colonial instinct in the strongest degree" (qtd. Barfoot 4), Kinglake's solipsism and cultural arrogance can be regarded as polarization of this Victorian conviction which itself, of course, stemmed from the ideological tradition of British imperialism. It was within the context of this same tradition that the assertion and pragmatization of this conviction received far more explicit emphasis in Gertrude Bell's travel writings of Turkey and the Ottoman Middle Eastern lands in the early twentieth century. Actually, she was not only a traveller purely interested in explorations of the Turkish and Middle Eastern geographies but was also actively involved in the realization of the British political and colonial aims concerning the Ottoman Middle East (Winstone 147 and 154 ff.; Morris viii-ix). Therefore, her travels in Turkey and the Ottoman Middle East also became a kind of disguised espionage. Consequently, the expertise she came to acquire of the region was of strategic importance for the British authorities of the time (Winstone 152). Indeed, when she died on 12 July 1926 in Baghdad as a member of the British High Commission as well as the Director of Antiquities, her services

for the British policies in the Middle East were acknowledged by her superior, Sir Henry Dobbs, the High Commissioner, in his official statement:

Miss Bell [...] had for the last ten years of her life consecrated all the indomitable fervour of her spirit all the astounding gifts of her mind to the service of the Arab cause and especially of Iraq (qtd. Winstone 261).

As a traveller, Bell's initial interest in Turkey and the region can be traced back to the 1890s and the following decades (Winstone 32-36, 53-65, 75-78 and 94 ff.) and was of an archaeological and architectural nature (Winstone 95, and 98 ff.). Her association with the leading archaeologists and art historians of the time such as Sir William Ramsay (Winstone 98 and 100-104), David Hogarth (Winstone 66, 107, and 110-11) and others, who were actually carrying out not only field studies and excavations but also camouflaged espionage in the region (Winstone 110-11), enhanced this interest and paved the way for her to become ultimately a Middle Eastern specialist.

Bell's account of her Turkish travels is largely embodied in the letters that she wrote to her family, friends, colleagues and associates. In fact, many of these letters read rather like a personal diary with extensive descriptions of her observations and impressions on her journeys, which were made several times over a period of nearly ten years between 1902 and 1911, and included the western, central, southern, and south eastern parts of Turkey (Bell 114, 176-87, 191-210, and 249-52). Displaying a condescending and hegemonic attitude like previous English travellers to Turkey, she often behaves like a colonial master who treats the natives as if they were his slaves. For instance, the Turkish muleteers and servants that she has hired for her journeys are often whipped by her for negligence and other faults as she openly states in her letter of 22 April 1905:

At the hands of Turkish muleteers I suffer tortures. They get into camp and when they have unloaded the mules they sit down on one of the packs and light a cigarette with an air of impartial and wholly unconcerned benevolence. I've gone to the length of dislodging them with the lash of my crop, freely applied (182).

Again, when she is advised in Burdur by the authorities apparently including the local military not to continue her journey to Isparta "because of the snow and the mountains" (194), she becomes very upset but is determined to proceed, and her feelings are obviously mediated through her servant Fettah's remarks which she quotes in her letter of 28 April 1907:

Said Fattuh: 'What sort of soldiers are these? They fear the cold and they fear the mountains and they fear the rivers—perhaps they fear the rabbits and the foxes.' And he went on shaking his head mournfully over the degeneracy of the Turkish army and muttering in Turkish 'Nasl askar! nasl askar! what sort, what sort of soldiers!'" (194).

As in the case of Chandler and Kinglake, so in her narratives Bell frequently reveals her racial antagonism and marginalizing prejudice against the Turkish people and its culture. In her letter of 01 May 1907, she sees the barrenness of central Turkey as the epitome of Turkish backwardness and racial primitivism:

with every step into the interior you feel Asia, the real heart of Asia. Monotonous, colourless, lifeless, unsubdued by a people whose thoughts travel no further than to the next furrow, who live and die and leave no mark upon the great plains and the barren hills—such is central Asia, of which this country is a true part (198).

However, this antagonistic vision of the Turkish people with its social and cultural identity marginalized is juxtaposed by a fantasized perception of Turkey as the land accommodating vestiges of many civilizations from the Hittites down to the Byzantines (Bell 179-81, 184-86, and 187) and possessing a geography which is varied and typical (Bell 198). Indeed, she is so mystified by this perception that she sees in the history of the land a pattern of the rise and fell of human civilizations:

What a country this is! I fear I shall spend the rest of my life travelling in it. Race after race, one on top of the other, the whole land strewn with the mighty relics of them. We in Europe are accustomed to think that civilization is an advancing flood that has gone steadily forward since the beginning of time. I believe we are wrong. It is a tide that

ebbs and flows, reaches a high water mark and turns back again. Do you think that from age to age it rises higher than before? (176-77).

It is under the impact of this mystification that she projects the Turkish landscape into a historical perspective and that the pre-Turkish past from the Hittites and classical antiquity to the Byzantine times is retrieved vividly in the present. For instance, the Belen Pass ("the Pass of Bailan") between Antioch (modern Hatay) and Alexandretta (Iskenderun) revives in her mind Alexander's march with his army back to "the Plain of Issus" to fight Darius (Bell 177). Similarly, while crossing the Amanos Mountains on horseback, she gets into a reverie of history:

It was very interesting historically for we were going through the Amanian Gates, through which many armies had passed in and out of Cilicia (178).

Although she often acknowledges her fascination with the striking scenic prospects of the Turkish landscape (Bell, 179, 181, 186, 194, 196 *et passim*), her reveries of history as such further enable her not only to marginalize and silence this landscape as the other geography but also to translate it into a geography of the pre-Turkish past. Indeed, in a letter she wrote on 12 April 1907 from Miletus to her stepmother Florence Bell, she made the following point:

I said to myself: I will go and see the Greece of Asia. [...] And I have found it. The seas and the hills are all full of legend and the valleys are scattered over with the ruins of the great rich Greek cities. Here is a page of history that one sees with the eye and that enters into the mind as no book can relate (192).

It was with a higher degree of Hellenic sentimentality as such and historical fantasizing that also Freya Stark envisaged the Turkish geography. Her travels in Turkey were made in the early 1950s, and she began with extensive explorations of the Aegean and south western parts of the country. A detailed account of these explorations was published as *Ionia: A Quest* and *The Lycian Shore: Along the Coast of Turkey by Yatch*. These travels were followed by her ambitious travel adventure to trace Alexander's route, in the opposite direction, from Issus in the east to the Lycian city of Xanthus in the

west, and she published in 1958, under the title *Alexander's Path: A Travel Memoir*, a full and discursive account of this adventure.

Stark had made her début as a traveller in the late 1920s in the Middle East where, until the early 1940s, she travelled extensively and, by virtue of her expertise of the Middle Eastern geography, peoples and cultures, was involved in various political schemes such as espionage, propaganda, and the establishment of pro-British local secret agencies like the Brotherhood of Freedom in Egypt and Iraq (Izzard 133-98). In fact, as Molly Izzard has rightly suggested, Gertrude Bell was the example Stark adopted for her activities in the Middle East (67, 76, and 150), although she refused to be regarded as a Bell acolyte (Izzard 116, 150 and 177).

Of course, it is hard to speculate to what extent Stark's travels in Turkey served aims other than mere pleasure and satisfaction. In view of her strong fascination with, and indefatigable explorations of, the Turkish geography, one can categorically assert that she regarded her journeys in Turkey as what she called "travelling down the ages" (*The Lycian Shore* 122) and, indeed, as a kind of romantic quest in search of the distant classical past. On this quest, she did not display any sense of an idealized and fantasized orientalism, but was motivated and guided by her reveries of the Hellenic civilization of classical antiquity. However, her reveries were often spoiled by the reality of the present:

I left next day for Adana and Mersin, with four Turks and a Turkish colonel's wife in a car. [...] On this, the second of my Turkish journeys, I still spoke very little of the language. I sat, usually in the 4th century B.C., but otherwise alone, while the tides of life rippled around me, and was roused from such torpor by the bulk of the colonel's wife pressing me into the middle of the front seat for which I had paid double to enjoy it myself (*Alexander's Path* 8; my italics).

In fact, the Turkish landscape of the 1950s, which she extensively depicted in her narratives, and in which she was situated, embodied an ambivalence for her, in which the past and the present became antithetical. In other words, her historical fantasizings of the past clashed with the physical and social realities of modern Turkey. While, on the one hand, she often imagined that the natives of the country were, in fact, the living

replicas of the Hellenic inhabitants and mythological figures of antiquity (*Ionian* 36, 96-97 *et passim*; *The Lycian Shore* 72-73, 95, 105-06, 148, 149-50 *et passim*), on the other, in a quite racial manner, she regarded some of them as "round-headed" and non-Hellenic Asians "with a flat face" (*Ionian* xvi and 56). This racial dichotomy was also projected into her descriptions of the landscape itself. Through her reveries of history, she saw it as a land of prosperous and civilized classical cities (*Ionian* 9-227; *The Lycian Shore* 59-60, 62-74, 110-13 *et passim*), fertility and happiness. For instance, when she visited the ancient Ionian city of Teos (modern Sigacik near Seferihisar), she fantasized about the life and people as follows:

there were [...] summer evenings [...] by quiet shores, delightful songs, processions to the temple under the hill. The memory of the art of living breathes even now in a landscape full of kindness, a memory of pleasure pouring as from a natural cornucopia out of the gentlest climate in the world. Perhaps the simplicity of the pleasures wove the charm (*Ionian* 30-31).

Similarly, while travelling from İzmir to the north to see the Aeolian cities of antiquity and very much impressed by the fertility of the region, she was again carried away by her reverie:

as one drives northward towards Pergamum, the fruitfulness appears in an exuberance of slopes and fanning valleys where the olive-grown hillsides under their naked summits shimmer and toss, like 'azure-eyed Argive ships' round a headland (*Ionian* 58).

However, despite her idyllic and idealized reveries of the landscape with its past history as such, she also saw it in its present state as an environment "charred and scarred" (*Ionian* 34), "half-ruined" (*Ionian* 34), and with "empty mountains" (*Ionian* 11). She again pointed out

that the landscape [was] all repetitive variations, outline beyond outline, like the tones of a voice beyond the words (*Ionian* 11).

Moreover, situated in a landscape as such, modern Turkish towns seemed to her as dull, poorly built, and lacking amenities of a civilized way

of life, like good and clean hotels and restaurants; accordingly, "Mersin, as a resort, has little to recommend it" (*Alexander's Path* 13), and İzmir "sinks away in the vastness of its landscape" (*Ionia* 11) and "has still not re-crystallized into a harmonious whole" (*Ionia* 12).

Obviously, in Stark's narratives of her travels in Turkey, one recognizes a reiteration of traditional antagonism, racial prejudice, and historical sentimental reveries of the classical Hellenic past, such as we have already tried to demonstrate with reference to Chandler, Kinglake, and Gertrude Bell. This marginalizing and culturally subversive attitude is also polarized through her partly negative perception of the Turkish geography. Yet, contrary to this perception, she also adopts, like her travelling predecessors, a privileging attitude towards the same geography, which intrinsically stems from her fantasizings about classical antiquity.

To conclude this paper, the antagonistic perceptions of Turkey, which permeate the English travellers' narratives, are obviously rooted in a long European and, for that matter, English tradition of anti-Turkish prejudices and negative stereotyping. This tradition is what Norman Daniels has aptly called "the inherited burden" (307) which has constituted a framework of reference for a marginalized, racially discriminative, and culturally subversive vision of Turkey. However, in certain cases, this antithetical vision is relatively dichotomized by the romanticism of an oriental perception, and this gives rise to what one may call a double standard of invitation and repulsion. Hence, the travellers we have focused on in this paper reveal the same vision, though through different paradigms. It is within the context of this vision that their representation of the Turkish geography, which embodies a binary opposition of fantasy and reality, becomes dichotomous and, hence, ambivalent.

WORKS CITED

A. Texts and Primary Sources

- Bacon, Francis. *Essays*. 1625. London: Oxford UP, 1962.
- Bell, Gertrude. *The Letters of Gertrude Bell*. Ed. Lady Bell. Introd. Jan Morris. 1927. Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1987.
- Chandler, Richard. *Travels in Asia Minor, 1764-1765*. Ed. and abr. Edith Clay. London: The British Museum, 1971.
- Kinglake, A.W. *Eothen*. Introd. Jonathan Raban. [1844]. London: Century; Gentry, 1982.
- Montagu, Mary Wortley. *Letters*. [Ed. Ernest Rhys]. Introd. Clare Brant. 1906. London: Everyman, 1992.
- Shakespeare, William. *The Complete Works of William Shakespeare*. Ed. W. J. Craig. 1905. London: Oxford UP, 1964.
- Stark, Freya. *Perseus in the Wind*. 1948. London: John Murray, 1949.
- _____. *Ionia: A Quest*. London: Readers Union; John Murray, 1956.
- _____. *The Lycian Shore: Along the Coast of Turkey by Yatch*. 1956. London: Century, 1989.
- _____. *Alexander's Path: A Travel Memoir*. 1958. Woodstock, NY: The Overlook P, 1988.

B. Secondary Sources

- Armbruster, Karla, and Kathleen R. Wallace, eds. *Beyond Nature Writing: Expanding the Boundaries of Ecocriticism*. Charlottesville: UP of Virginia, 2001.
- Barfoot, C.C. Introduction. Barfoot and D'haen 3-8.
- Barfoot, C.C. and Theo D'haen, eds. *Oriental Prospects: Western Literature and the Lure of the East*. Amsterdam: Rodopi, 1998.
- Branch, Michael P. and Scott Slovic, eds. *The ISLE Reader: Ecocriticism, 1993-2003*. Athens, GA: U of Georgia P, 2003.
- Caesar, Terry. "Romancing the Facts in American Travel Writing." Kowalewski 109-25.
- Campbell, Mary B. *The Witness and the Other World: Exotic European Travel Writing, 400-1600*. Ithaca: Cornell UP, 1988.

- Clark, Steve, ed. *Travel Writing and Empire: Postcolonial Theory in Transit*. London: Zed, 1999.
- Clay, Edith. Introduction. Chandler ix-xvi.
- Daniel, Norman. *Islam and the West: The Making of an Image*. Rev. ed. 1960. Oxford: Oneworld, 1993.
- Eisner, Robert. *Travelers to an Antique Land: The History and Literature of Travel to Greece*. Paperback edn. 1991. Ann Arbor: U of Michigan P, 1993.
- Hilbert, Betsy S. "Beyond 'Thou Shalt Not': An Ecocritic Reads Deuteronomy." Armbruster and Wallace 29-40.
- Izzard, Molly. *Freya Stark: A Biography*. London: Hodder and Stoughton, 1993.
- Kern, Robert. "Ecocriticism: What Is It Good For?" Branch and Slovic 258-81.
- Kowalewski, Michael, ed. *Temperamental Journeys: Essays on the Modern Literature of Travel*. Athens, GA: U of Georgia P, 1992.
- Langford, Paul. "The Eighteenth Century (1688-1789)." Morgan 352-418.
- Mazel, David, ed. *A Century of Early Ecocriticism*. Athens, GA: U of Georgia P, 2001.
- Milton, Kay. *Environmentalism and Cultural Theory*. London: Routledge, 1996.
- Morgan, Kenneth O., ed.. *The Oxford Illustrated History of Britain*. Rev.ed. 1984. Oxford: Oxford UP, 1996.
- Morris, Jan. Introduction. Bell vii-xiv.
- Oppermann, Serpil. "Ecocriticism: [The] Natural World in the Literary Viewfinder." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* XVI, 2 (December 1998): 29-46.
- Porter, Dennis. *Haunted Journeys: Desire and Transgression in European Travel Writing*. Princeton: Princeton UP, 1991.
- Raban, Jonathan. Introduction. Kinglake v-viii.
- Said, Edward. *Orientalism*. 1978. New York: Vintage-Random House, 1979.
- _____. *Culture and Imperialism*. 1993. New York: Vintage-Random House, 1994.

- Umuñ, Himmet. "Civilizing the Other: Defoe's *Robinson Crusoe* and the British Imperial Ideology." *Civilisation and British Literature: Interaction and Impact*. Proc. of 21st All-Turkey English Literature Conf., 19-21 April 2000, Middle East Technical U. Ankara: METU, 2001: 110-15.
- Wind, Edgar. *Pagan Mysteries in the Renaissance*. Rev. ed. 1958. Harmondsworth, Eng.: Peregrine-Penguin, 1967.
- Winstone, H.V.F. *Gertrude Bell*. New York: Quartet, 1978.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN UNUTULMUŞ BİR DİPLOMATİK CEPHESİ: ETYOPYA

KENAN TEPEDELEN*

Birinci Dünya Savaşı denilince, akla ilk önce kuşkusuz asker ve sivil 8.700.000 insanın ölümüne yol açan ve bir o kadarının da yaralanmasına, evsiz ve barksız kalmasına neden olan acımasız bir ihtilâl gelir.

Bu savaş, siyasî sonuçları itibariyle tarihe damgasını vurmuş, dört imparatorluğun (Alman İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Çarlık Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu) çökmesi neticesini doğurmuştur.

Kezâ Birinci Dünya Savaşı'nı inceleyenler, dikkatlerini daha ziyâde 1914-1918 döneminde cereyan eden büyük muharebeler, örneğin Fransa, Polonya, Galiciya, Çanakkale cephelerinde meydana gelen çatışmalar üzerinde yoğunlaştırır, Amerika Birleşik Devletleri'nin 6 Nisan 1917 tarihinde İtilâl Devletleri yanında savaşa giriş nedenleri üzerinde dururlar.

1914-1916 döneminde o zamanlar Afrika Kıtası'nda Liberya hariç tutulacak olursa yegâne bağımsız devlet konumunda olan Etyopya İmparatorluğu üzerinde Birinci Dünya Savaşı'nın hasım kampları arasında büyük bir nüfuz mücadelesinin cereyan etmiş olduğunu ve çekişen tarafların Etyopya'yı kendi saflarına çekebilmek için yoğun bir diplomatik mücadeleye giriştiklerini pek az kişi bilir.

Bu rekabet sonucunda Etyopya'nın 1916 yılında Birinci Dünya Savaşı'na Merkezî İmparatorluklar'ın yanında katılmasına ramak kalmıştır.

İzleyen satırlarda, bu aşamaya nasıl gelindiğini ve İtilâl Devletleri'nin, Etyopya'nın Alman-Osmanlı eğilimli politikasına son vermeye yönelik girişimlerini tahlil etmeye çalışacağız.

Herşey, Osmanlı Devleti ile Etyopya arasında daimî siyasî ilişkilerin 1912 yılı başında tesisi ile başlamıştır. Etyopya'daki ilk Osmanlı Başkonsolosluğu

* Büyükelçi

4 Nisan 1912 tarihinde ülkenin doğu bölgesindeki Harar kentinde¹ ihdas edilmiştir. Bu makama bidayette Manila Konsolosu Necib Hac Efendi tayin edilmiş ise de², adigeçenin kısa bir süre sonra Harar'da vefat etmesi üzerine onun yerine Bâb-ı Âli bünyesindeki Tercüme Odası eski başkanlarından Ahmed Mazhar Bey'in atanması 7 Nisan 1913 tarihinde uygun görülmüştür. 1914 yılında başkent Addis Ababa'ya nakledilen Osmanlı Başkonsolosluğu'nun önce Harar'da kurulmuş olmasının nedeni, Etyopya'da yaşayan Osmanlı tebaasının, daha ziyâde Yemen'deki iç karışıklıklar nedeni ile Harar bölgesine göç etmiş ahaliden meydana gelmesi idi. Bu şahısların genel bir listesinin tanzimi, Harar'daki Osmanlı Başkonsolosluğu'nun başlıca görevi idi. Özellikle Güney Yemen'in Hadramut bölgesinde (Aden) yaşayan birçok kişi bu bölgeyi kendi egemenliği altına alma çabasında bulunan İngiltere'nin Hadramutluları himaye iddialarını kabul etmeyerek Harar'daki Osmanlı Başkonsolosluğu'na başvurmaktaydılar. Osmanlı uyruğunda olduklarını iddia edenler ise, tabiiyetlerini kanıtlamak için ilmühaber talebinde bulunmakta idiler³.

Etyopya'nın, İtalyanlara karşı 1896 yılında kazandığı ünlü Adwa zaferi ve devlet bünyesinde girişmiş olduğu çeşitli reform ve yenileme hareketleri ile tanınan ünlü İmparatoru II. Menelik'in 13 Aralık 1913 tarihinde vefat etmesi üzerine, ülkede bir iktidar bunalımı başgöstermiştir. 1906 ve 1908 yıllarında mâruz kaldığı iki inme krizi dolayısıyla devlet işlerini fiilen bırakmak zorunda kalan İmparator II. Menelik, daha önce düzenlediği bir siyasi vasiyetname ile, kızı Chawaregga'nın Wollo Prensi Ras Mikael'den olma ve 3 Şubat 1898 tarihinde dünyaya gelen torunu Lidj Iyassou'yu (Lic İyasu) İmparatorluk tahtının varisi olarak belirlemiştir⁴.

Prens Lidj Iyassou, 1911 yılına gelindiğinde, henüz 13 yaşında olmasına rağmen, II. Menelik'in vasiyetnamesine dayanarak devleti fiilen idare etmeye başlamış ve imparatorun 1913 yılında vefatı üzerine iktidarını pekiştirmiştir.

1914 yılında henüz 16 yaşında olan Lidj Iyassou ile Osmanlı Devleti'nin Harar Başkonsolosu Mazhar Bey arasında oluşacak dostluk Etyopya

¹ Uzun asırlar boyunca bağımsız bir şehir-devlet olarak yaşamış olan, Müslüman Adal Emirlerinin merkezi konumundaki Harar kenti ve çevresi 1887 yılında Etyopya İmparatoru II. Menelik tarafından Etyopya'ya ilhak edilmiştir.

² Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 166.

³ Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 167.

⁴ Berhanou Abebe, *Histoire de l'Éthiopie*, s. 143-147.

İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında çok ilginç bir mecra-ya sürükleyecektir. Filhakika, Türkiye'ye özel bir sempati besleyen genç Prens, Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Osmanlı Başkonsolosu Mazhar Bey'i başkent Addis Ababa'ya yerleşmeye davet eder. Lidj Iyassou, o dönemde Merkezî İmparatorluklar İttifakı'na (Triplice) açık şekilde mey-letmekte olup, bunun birçok nedeni vardır. Bir defa, Osmanlı İmparator-luğu, Kızıldeniz'in karşı yakasındaki Arap Yarımadası kıyılarına hâkimdir. İkinci neden, Osmanlı Padişahı Sultan Reşat aynı zamanda tüm Müslü- manların halifesi konumundadır. Oysa, Etyopya nüfusunun yaklaşık yarısı Müslüman'dır ve Lidj Iyassou kendisini sadece Etyopya Hristiyan-larının değil, fakat aynı zamanda Müslümanlarının da meliki olarak görmektedir. Genç Prens, öte yandan, İslam dinine sempati beslemektedir.

Kader ise, tercüman kökenli Mazhar Bey'i Osmanlı Devleti'nin Harar Başkonsolosluğu makamına taşımıştır. Mazhar Bey, çok geçmeden bu görevinde stratejik bir deha sergileyecektir. Nitekim Mazhar Bey, Harar'da göreve başladıktan kısa bir süre sonra, Afrika'nın bu bölgesine ilgi duyan sömürgeci devletlerin takip ettikleri siyasete karşılık, Osmanlı Devleti'nin ne şekilde hareket etmesi ve nasıl bir politika uygulaması gerektiğini tespit etmiş ve bu konudaki telkinlerini 1 Kasım 1913 tarihinde ayrıntılı bir rapor halinde Bâb-ı Âli'ye bildirmiştir⁵.

Mazhar Bey, sözkonusu raporunda, özetle, Etyopya'nın siyasî ve ekono- mik bakımdan kalkınmasına Osmanlı Devleti tarafından destek verilmesini, ülke çıkarlarına en uygun yolun seçiminde Osmanlı Devleti'nin kendisine yardımcı olacağı yönünde Etyopya Hükümeti'nde güven hissi uyandırılma- sını ve nihayet Makam-ı Hilâfet'in Etyopya'nın Müslüman nüfusu üzerindeki nüfuzunu Hristiyan-Ortodoks bir devlet olan Etyopya'nın bir tehlike gibi görmesine mahal bırakılmamasını tavsiye etmekteydi.

Mazhar Bey, uygulamaya başladığı bu genel politika çerçevesinde kısa süre içinde Etyopya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Merkezî İmparatorlukların yanına çekilmesinin Osmanlı Devleti ve Almanya'ya sağlayacağı stratejik ya- rarı görmüştür.

I. Süveyş Kanalı Seferi'nin Şubat 1915'te başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Mazhar Bey, Etyopya'ya, Somali'deki Müslüman Mollaları ve Güney

⁵ Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 167.

Sudan'daki Müslüman unsurları biraraya getirecek bir ittifak tasarlamış ve bu şekilde oluşturulacak bir askerî güçle güneyden Nil Deltası'na doğru bir harekât düzenlenebileceğini düşünmüştür. Ancak bunun için herşeyden evvel Prens Lidj Iyassou'nun ikna edilmesi gerekiyordu.

Mazhar Bey, bu amaçla, Bâb-ı Âli'ye şu telkinlerde bulunmuştur:

- Müstemlekeci devletlere karşı mücadele eden ve Somali Müslümanlarının ileri gelenlerinden biri olan Molla Seyid Muhammed'e ihtiyaç duyduğu cephane ve silâhların temin edilmesi;

- Deniz kenarında (Aden Körfezi) bugünkü "Somaliland"da Zeyla ile Belhar limanları arasında bulunan bir yerin ve Etyopya'nın Harar eyaletinin doğu sınırından sahile kadar 120 km. uzunluğunda ve 40-50 km. genişliğindeki bir bölgenin Osmanlı Devleti tarafından Etyopya'ya verilmesi.

Mazhar Bey'in bu telkinleri İstanbul'da Almanya Büyükelçisi Wangenheim'in da olumlu görüşü alınarak tezekkür edilmiş, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından uygun görülmüş ve sonuç itibarıyla Etyopya'yı Osmanlı Devleti safına çekecek tedbirlere başvurulması için Mazhar Bey'e yetki verilmiştir⁶.

Bu arada dikkati çeken bir nokta, Osmanlı Devleti'nin o dönemde İngiliz işgali altında bulunan "Somaliland"daki bir kıyı şeridini ve Somali'nin bazı topraklarını Etyopya'ya vermeyi kabul etmek suretiyle bu bölgeleri 1915 yılında hukuken kendi egemenliği altında sayması keyfiyetidir.

Bâb-ı Âli'nin muvafakatı ile Osmanlı Başkonsolosu Mazhar Bey tarafından Lidj Iyassou'ya iletilen bu önerilerin genç Prens'e cazip geldiği anlaşılmaktadır. Filhakika, denizde kıyısı bulunmayan Etyopya İmparatorluğu, bu suretle Hint Okyanusu'na bir çıkış kapısı elde edecek idi.

Bu temaslardan sonra, Mazhar Bey ile Lidj Iyassou arasındaki ilişkilerin daha da samimî ve yakın bir mecraya girdiğini görüyoruz. Genç Prens, Addis Ababa'daki Osmanlı Başkonsolosluğu'nu ziyaret ettiği gibi, Sultan Reşat'ın doğum günü münasebetiyle 27 Nisan 1916 tarihinde Mazhar Bey'e Osmanlı Padişahı'na iletmek üzere bir Etyopya bayrağı hediye eder. Yeşil, sarı ve kırmızı olmak üzere üç şerit renkten oluşan bu Etyopya bayrağının yeşil kumaşı üzerinde İslam dininin kutsal ifadesi olan Kelime-i Şahadet ile bir

⁶ Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 171.

elinde kılıç, diğer elinde ise bir demet yeşil fidan taşıyan bir şahıs yer almaktadır. Prens Lidj Iyassou, bu suretle, imparatorluğun tüm Müslüman kullarına gerekli adaleti ve din eşitliğini sağlamadığı takdirde Tanrı'nın gazabını kendi üzerine çekme taahhüd ve yemininde bulunmaktadır⁷.

Osmanlı İmparatorluğu'na olan sempatisini artık gizlemeye gerek duymayan Lidj Iyassou, aynı dönemde, "Somaliland"da Molla Seyid Muhammed ile bağlantıya geçer ve bölgedeki diğer Somali Şeyh'lerine silâh ve mühimmat gönderir, Temmuz 1916'da Cibuti'ye gider ve daha sonra Harar'a gelerek Harar Emiri Abdoullahi'nin kızları ile evlenir. Genç Prens'in bu siyaseti, imparatorluğa mücavir ve imparatorluk bünyesindeki Müslüman unsurlarla kan bağları tesis etmek suretiyle devleti güçlendirmeye yöneliktir⁸.

Ancak, Prens Lidj Iyassou'nun bu son faaliyetleri İtilâf Devletleri nezdinde bardağı taşıran son damla olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın kaderi 1916 yılı yazında kritik bir mecrağa girmiştir. Almanların Verdun'deki taarruzları tüm şiddetiyle devam etmektedir. Etyopya'nın Merkezî İmparatorluklar'ın safında savaşa girme olasılığı İtilâf Devletleri'nin Addis Ababa'daki elçilerini harekete geçirir ve 10 Eylül 1916 günü Fransa Elçisi Charles Brice, İtalya Elçisi Colli di Felizzano ve İngiltere Elçisi Wilfred Thesiger Etyopya Bakanlar Kurulu nezdinde toplu bir girişimde bulunurlar. Prens hareketlerinin ülkeyi iç ve dış tehlikelere mâruz bıraktığına işaret edilen bu toplu girişimde, sözkonusu gidişat devam ettiği takdirde İtilâf Devletleri'nin kendi ulusal çıkarlarının korunması yönünde gerekli önlemleri alacakları tehdidinde bulunulur.

Bahse konu girişimin bir diğer amacı da başkent Addis Ababa'nın bulunduğu Shoa bölgesindeki Lidj Iyassou muhaliflerini cesaretlendirmek idi.

Bu muhaliflerin başını İmparator II. Menelik'in yeğeni Ras Makonnen'in oğlu Ras Tafari (müstakbel İmparator Haile Selassie I) çekmekte idi.

İtilâf Devletleri'nin ortak girişiminin sonucu kısa bir süre sonra alınmış ve Etyopya Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu Abouna Mathéos 27 Eylül 1916 tarihinde Prens Lidj Iyassou'nun azledildiğini ve aforoz (excommunicated)

⁷ Başkonsolos Mazhar Bey tarafından muhtemelen İstanbul'a gönderilmiş bulunan söz konusu Etyopya bayrağının akıbeti halen Topkapı Müzesi ve TBMM Milli Saraylar Dairesi Başkanlığı nezdinde araştırılmaktadır.

⁸ Berhanou Abebe, *Histoire de l'Éthiopie*, s. 149.

edildiğini açıklamıştır⁹. Başpiskopos Abouna Mathéos, aynı beyannamesinde, İmparator II. Menelik'in kızı Prenses Zaouditou'yu İmparatoriçe, kezâ Ras Tafari'yi (müstakbel Haile Selassie I) Etyopya tahtının vârisi ve İmparatorluk Naibi olarak ilân etmiştir.

Etyopya Ortodoks Kilisesi'nin başı Abouna Mathéos, bu kararları ve beyannamesini, özetle, şu gerekçelere dayandırmıştır:

- Etyopya, Hristiyan dinini benimseyeli beri bu inanca daima sadık kalmıştır. Prens Lidj Iyassou ise, devletin ve Etyopya halkının Hristiyan dinine bağlılığını hiçe sayarak İslam dinine geçmiştir. Bu koşullarda, Etyopya halkının, İmparator II. Menelik'in vasiyetnamesine uygun olarak Prens Lidj Iyassou'ya verdiği bağlılık yemini geçerliliğini kaybetmiştir;

- Prens Lidj Iyassou, İslam dinini benimsemekle kalmamış, yeşil renk üzerine Müslümanlarca kutsal olan Kelime-i Şahadet ibareleri yazılmış bir Etyopya bayrağını, Türk Hükümeti'ne iletmek üzere Türkiye Başkonsolosu'na vermiştir. Bu hareket, İngiltere, Fransa ve İtalya gibi memleketlerin tepkisini çekmiş, bu ülkeler Etyopya sınırına asker yığmaya başlamışlardır. Özetle, Etyopya'nın güvenliği tehlikeye düşmüştür;

- Prens Lidj Iyassou, bütün bu olaylar cereyan ederken, Somali bölgesindeki Jijiga kentine gitmiş ve Somali'li eşrafa Türkiye Başkonsolosu'na verdiği bayrağa benzer ve Kelime-i Şahadet ibaresini hâvi 12 adet Etyopya bayrağı dağıtmıştır. Prens Lidj Iyassou, ayrıca, başına Hazreti Muhammed soyundan geldiğini ispata yönelik bir türban geçirmiş ve bu şekilde kuşanmış olduğu halde Somalili ve Hararlı beylere nişan tevcih etmiştir¹⁰.

Etyopyalı tarihçi Berhanou Abebe, 27 Eylül 1916 "Addis Ababa Hükümet Darbesi"ni irdelerken, modern tarihçiler tarafından şimdiye kadar ihmal edilmiş olan çok ilginç bir tez ortaya atmaktadır. Etyopyalı bu tarihçiye göre, Etyopya'daki gelişmelerden büyük endişe duyan İngiltere, 1915-1916 yıllarında ünlü T.E. Lawrence'i (Lawrence of Arabia) Etyopya'nın doğusundaki Harar kentine göndermiştir. Bilindiği gibi, T.E. Lawrence o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı büyük Arap isyanını örgütlemekle meşgul bulunmakta idi.

⁹ Berhanou Abebe, *Histoire de l'Éthiopie*, s. 150; Berhanou Abebe, *Annales d'Éthiopie*, Volume XVII (2001), s.326.

¹⁰ *Annales d'Éthiopie*, Volume XVII (2001) s. 335-337.

Berhanou Abebe, bu konudaki savını başlıca iki kaynağa dayandırmakta olup, bunların birincisi, Fransa'nın o dönemdeki Etyopya Elçisi Charles Brice'in Paris'e göndermiş olduğu bir yazıdır. Charles Brice, bu yazısında, İngiltere'nin Harar Konsolosu Binbaşı H. Dodds'un izinli bulunduğu sırada Konsolosluga Binbaşı Lawrance adında ve Somaliland'da görevli bir İngiliz subayının Ocak 1916'da vekâlet ettiğini yazmaktadır¹¹.

İkinci kaynak ise, İtalya'nın 1935'te Etyopya'ya karşı giriştiği askerî harekâta görev almak üzere "Doğu Afrika Birlikleri"ne gönüllü olarak yazılan Antonio Zisca adındaki bir İtalyan'ın verdiği bilgilerdir.

Antonio Zisca, filhakika, *Abissinia ultimo problema insoluto dell Africa*, adlı kitabında, T.E. Lawrence'in 1915 ve 1916 yıllarında Etyopya'ya geldiğini belirtmiş ve yukarıda değinmiş olduğumuz, Prens Lidj Iyassou'nun Somali bölgesinde başına takmış bulunduğu ve Peygamber Hazreti Muhammed soyundan geldiğini ispat etmeye matuf türbanın kendisine T.E. Lawrence tarafından verildiğini ileri sürmüştür¹².

Berhanou Abebe, bu son derecede ilginç tezini kanıtlamak için T.E. Lawrence'in, bu kez bir vakıa olan, 1928 yılında Somali'ye yapmış olduğu seyahate işaret etmektedir.

Aynı yıl, İtalya ile Etyopya arasında "Dostluk ve Ticaret Andlaşması" imzalanmış olup, İtalyanlar Eritre'nin Assab limanını Etyopya'nın Dessié kentine bağlayacak bir karayolunun yapımını tasarlamaktadırlar. Oysa Fransızların da Etyopya, Cibuti ve Somali'nin kesiştiği bu bölgede benzer emelleri vardır ve nitekim 1927-1929 arasında Dikhil-Ali Sabiet ve Dikhil-Mourato yollarının inşaatını gerçekleştirirler. Gerek İtalyanların, gerek Fransızların bölgedeki bu faaliyetleri tabiatıyla İngilizleri de kayıtsız bırakmaz. Nitekim İngilizler bu girişimleri yerinde izlemek üzere ünlü T.E. Lawrence'i "bir kez daha" Somali'ye gönderirler.

Berhanou Abebe, T.E. Lawrence'in 1928 yılında Afrika Boynuzu bölgesine "ikinci kez" gelmiş olmasının, ancak adigeçenin bölge hakkında var olan tecrübesi ile izah edilebileceğini savunmaktadır¹³.

¹¹ *Archive Nationale, série guerre 1914-1918, vol. 1619 (Éthiopie), folio 23-24 (20 janvier 1916).*

¹² Antonio Zisca, *Abissinia ultimo problema insoluto dell Africa*, Florence, 1936, s. 88, 89 ve 179.

¹³ *Annales d'Éthiopie, Volume XVII (2001), s. 325.*

T.E. Lawrence'ın 1915 ve 1916 yıllarında Etyopya'ya gerçekten gelip gelmediğini mutlak surette kanıtlamak, eldeki veriler ışığında henüz mümkün gözükmesine de, eğer keyfiyet doğru ise, Etyopya'nın 1916 yılında Merkezî İmparatorluklar ile bir ittifaka doğru yönelmiş olmasının İngiltere'yi ne denli tedirgin ettiğini ortaya koyacak niteliktedir.

Bu tarihi "enigma"nın, İngiliz arşivlerinin ilgili bölümlerinin bir gün araştırmacıların istifadesine sunulması ile aydınlığa kavuşturulabileceği düşüncesindeyiz.

Addis Ababa'da 27 Eylül 1916 Hükümet darbesi yapılırken Prens Lidj Iyassou Harar'da bulunuyordu. Prens, durumu lehine çevirebilmek için azamî çabayı sarfetmiş ancak tutuklanma riski karşısında Afar bölgesi üzerinden babası Negus Mikael'in yönettiği Wollo Eyaleti'ne geçmiştir. Negus Mikael, oğlu Lidj Iyassou'nun haklarını korumak üzere 50.000 kişilik bir kuvvet ile Addis Ababa üzerine yürümüş ve başta Ankober kentinin zaptı gibi bazı başarılar kaydetmiş olmasına rağmen 27 Ekim 1916 tarihinde yapılan Sagalé meydan muharebesinde "fitaourari"¹⁴ Habte-Guiorgis ve Ras Tafari komutasındaki Shoa (Ras Tafari'ye sâdik Addis Ababa bölgesi) ordusuna yenilerek tutsak düşmüştür.

Afar çölünde bir süre gizlenen Lidj Iyassou ise, ancak 1921 yılında yakalanabilmiş ve Fitché'de hapsedilmiştir. Lidj Iyassou'nun kesin ölüm tarihi bilinmemekle birlikte, 1935 yılında hâlâ esaret altında iken vefat ettiği, hâkim olan rivayettir.

Osmanlı Başkonsolosu Mazhar Bey'e gelince, 1916 Hükümet darbesinden sonra Etyopya'daki konumu giderek güçleşmiştir. Filhakika, 27 Eylül 1916 tarihinden sonra Mazhar Bey'in Bâb-ı Âli ile diplomatik muhaberatı kesintiye uğramış, Başkonsolos görevini ifa edemez bir duruma gelmiştir. Bazı konsolosluk belgelerinin incelenmesinden, adıgeçenin Addis Ababa'dan Harar kentine geçtiği ve görevini 1919 yılı ortalarına kadar burada sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

1920'li yıllarda Fransa Elçisi olarak Etyopya'da görev yapan Maurice de Coppet'nin *Chronique du règne de Ménélik II* adlı ünlü eserinde verdiği bilgiye göre, Mazhar Bey 13 Ocak 1920 tarihinde o zamanlar Fransız egemenliği altında bulunan Cibuti kentinde vefat etmiştir.

¹⁴ Öncü birlikler komutanı.

Bu bilgiye dayanarak T.C. Cibuti Fahri Başkonsolosu vasıtasıyla Cibuti ilgili makamlarından temin etmiş olduğumuz ölüm tutanağının örneğini ve gayri resmî Türkçe ve İngilizce çevirilerini bu makalenin ekinde sunmaktayız.

Görüleceği üzere, büyük diplomat Mazhar Bey, Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde vatanı Türkiye'ye dönme imkânını bulamadan 13 Ocak 1920'de Cibuti'de vefat etmiş ve şahadet mertebesine yükselmiştir.

Cibuti Dışişleri Bakanı Ali Abdi Farah'ın 2-4 Mart 2004 tarihleri arasında Türkiye'ye yapmış olduğu resmî ziyaret sırasında, Mazhar Bey'in Cibuti'deki mezarının bulunması Türk Hükümeti tarafından resmen talep edilmiş olup, Cibuti makamları bu yöndeki araştırma ve çalışmalarını halen sürdürmektedirler.

KAYNAKÇA

- Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti* (Türk Tarih Kurumu yayını - (1996)
- Berhanou Abebe, *Annales d'Éthiopie*, Volume XVII (2001), Centre Français des Études Éthiopiennes, ("Le coup d'État du 26 septembre 1916 ou le dénouement d'une décennie de crise").
- Berhanou Abebe, *Histoire de l'Éthiopie*, Centre Français des Études Éthiopiennes.
- Paul B. Henze, *Layers of Time*, (A History of Ethiopia), C. Hurst & Co. Ltd., London (2000).
- Haggai Erlich, *Ethiopia and the Middle East*, Lynne Rienner Publishers, Inc., London (1994)

Ek 2

PHOTOCOPIE
CONFORME A L'ACTE
ORIGINAL
DISCOUTI LE 04 NOV 1983

SAD OBSE N GU YE
Officier d'Etat-civil

EK-2

Gayrı resmî çeviri

Mazhar Bey'in vefatı,

13 Ocak 1920

13 Ocak 1920'de saat 19.00'da Addis Ababa'daki Türkiye Başkonsolosu Mazhar Bey (doğum yeri ve tarihi, ana ve baba adı bilinmemektedir) Cibuti de vefat etmiştir.

İşbu tutanak 14 Ocak 1920 günü saat 10.00'da, René Cazanet (kırk yaşında, Sömürge Birlikleri'nde Tabip Binbaşı ve Sağlık İşleri Şefi) ve Jean Michel'in (otuziki yaşında, Sömürge Birlikleri'nde sağlık görevlisi Çavuş) ortak beyanları üzerine düzenlenmiştir. Her ikisi de Cibuti'de mukim olan adigeçenler, işbu tutanağı okumuşlar ve bizimle (Georges Guilbert, Sömürge Yönetici Yardımcısı ve Cibuti kentinde nüfus işlerini tedvire memur) birlikte imzalamışlardır.

(İmza)

(İmza)

(İmza)

A FORGOTTEN DIPLOMATIC FRONT OF WORLD WAR I: ETHIOPIA

KENAN TEPEDELEN*

Whenever reference is made to the First World War, doubtless, what comes to mind immediately is, a pitiless conflict that caused the death of 8.700.000 soldiers and civilians and the maiming and rendering destitute of at least quite as many.

This war was a historical watershed that caused the collapse of four empires: the German Empire, the Austro-Hungarian Empire, the Russian Empire and the Ottoman Empire.

Similarly, those who study the First World War tend to focus their attention upon the large battles that took place during the 1914-18 period. Mainly, the French, Polish, Galician and Gallipoli fronts. They examine the causes of U.S entry in the war on the side of the Entente Powers.

Few realise the enormous struggle for influence over Ethiopia -the only independent country, other than Liberia, on the African Continent- that took place between the Entente and the Central Powers; nor is the intensity of diplomatic efforts made to draw Ethiopia into one camp or the other widely known.

The culmination of this rivalry was Ethiopia's "almost" entry into the fray on the side of the Central Powers in 1916.

The following, attempts to examine how this threshold was reached, and to analyse how the Entente Powers tried to block the Ottoman/German influence over Ethiopia.

Everything began with the establishment of permanent bilateral relations between the Ottoman Empire and Ethiopia at the beginning of 1912. The first Ottoman Consulate General was designated to the eastern

* Ambassador

city of Harar¹ on April 4th 1912. Earlier the Turkish Consul in Manila Necib Hac Efendi had been appointed to Harar.² However, the demise of this gentleman soon after his arrival in Harar, caused the Bâb-ı Âli (Sublime Porte) to appoint in his stead a previous director of its Translation Department, Ahmed Mazhar Bey, on April 7th 1913. The Ottoman Consulate General was transferred to the Ethiopian Capital Addis Ababa in 1914. The reason for its prior establishment in Harar was the fact that those Ottoman citizenry residing in Ethiopia were mostly situated in Harar following their migration away from the internal conflicts then taking place in the Yemen, to this, geographically *proxime accessit* location. The compilation of exhaustive lists of these persons was, in effect, the primary undertaking of the Ottoman Consulate General in Harar. In particular, many Ottoman citizens resident in Hadhramaut (Aden) refused British claims over this territory and their concomitant claims of protection over Hadhramautis, and made their relevant protests to the Ottoman Consulate General in Harar. Those who claimed Ottoman citizenship needed and duly requested certification of identity to prove this.³

The death of Menelik II on December 13th 1913, often referred to as "the Great" due to his many administrative reforms, modernisation efforts and most importantly as the victorious commander of the famous battle of Adwa (1896) against Italy, caused a considerable crisis. Successive strokes suffered in 1906 and 1908, respectively, rendered Menelik incapable of dealing with affairs of state. Thus, in accordance with a previous will, his grand-son Lidj Iyassou (born February 3rd 1898) issue of Menelik's daughter Chawaregga and of the Prince of Wollo, Ras Mikael, was designated heir to the Imperial throne.⁴

Although Prince Lidj Iyassou was only thirteen in 1911, he began to rule the country *de facto* in accordance to Menelik II's will and with the Emperor's death in 1913, his grip on power was consolidated.

¹ The city of Harar and its surroundings, the centre of power of the Muslim Adal Emirate had been an independent city-state for centuries. It had however been annexed by Menelik II to Ethiopia in 1887.

² Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, p. 166.

³ *Ibid.*

⁴ Berhanou Abebe, *Histoire de l'Ethiopie*. pp. 143-147.

The friendship that was to be born between Lidj Iyassou, just sixteen, and the Ottoman Consul General Mazhar Bey, in 1914, would lead to very interesting developments in Ethiopia during the early years of World War I. In fact, the young Prince, seemed to regard Turkey with particular amicability and it was he who invited Mazhar Bey to relocate the Consulate General to the capital Addis Ababa when First World War broke-out. At the time, Lidj Iyassou's tendency was toward open support for the Central Empires' Alliance (the Triple Alliance). There were many reasons for this. Primarily, the Ottoman Empire held the shores of the Arabian Peninsula on the opposite side of the Red Sea; the Ottoman Emperor Sultan Reşad was coincidentally the Caliph of all Muslims and approximately half the population of Ethiopia was Muslim; Lidj Iyassou did not consider himself as only the ruler of Ethiopian Christians but as the Prince of Ethiopian Muslims also. Moreover, the young Prince had a sympathetic regard for Islam as a religion.

Fate took Mazhar Bey, by formation a translator, to the post of Ottoman Consul General in Harar. Soon, Mazhar Bey would demonstrate what could only be deemed strategic genius in this position. In fact, shortly after taking office in Harar, Mazhar Bey compiled a detailed report concerning how Ottoman policy should be shaped toward counteracting the actions and aspirations of colonialist states in that region of Africa. This report was duly sent to the Sublime Porte on November 1st 1913.⁵

Briefly, in his report Mazhar Bey suggests that the Ottoman Empire support the development and modernisation of Ethiopia both politically and economically, that reassurance be given to the Ethiopian government, in that the Ottoman Empire would be helpful in ascertaining the path best suited to Ethiopian interests, and finally that the Ottoman Empire would not allow its influence over Ethiopian Muslims to be perceived as a threat by the Christian Orthodox government of Ethiopia.

Whilst working within the broad framework of this policy, Mazhar Bey was quick to realise the strategic advantages that would accrue from the alignment of Ethiopia to the ranks of the Central Empires.

⁵ Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, p. 167.

Following the failure of the Suez Canal campaign in February 1915, Mazhar Bey made a plan that would bring together Ethiopia, the Muslim mullahs in Somalia and the Moslem elements in Southern Sudan and with this military force march up the Nile delta. Yet before this or any other campaign could possibly be mooted, Prince Lidj Iyassou needed to be persuaded.

With this end in view, Mazhar Bey issued the following proposals to the Bâb-ı Âli (The Sublime Porte):

-That Mullah Seyid Mohammed, one of the leaders of the Moslems and of the resistance against the colonialistic states in Somalia be supplied with the arms and munitions he required;

-That the Ottoman Empire cede the coastal region (Gulf of Aden) , the "Somaliland" of today, between the ports of Zeyla and Belhar to Ethiopia. As well as this, that a region extending 120 km. with a width of 40-50 km., from the eastern border of Harar to the coast, be similarly ceded to Ethiopia.

These suggestions were duly considered in Istanbul, the views of the German Ambassador Wangenheim were taken into account and the whole was approved by Enver Pasha, Deputy Commander in Chief⁶ of the Ottoman Armies and Minister for War; thus, Mazhar Bey was given wide responsibility to do whatever necessary to ally Ethiopia to the Ottoman Empire.⁷

It should be noted at this point that the Ottoman Empire considered the above mentioned areas to be ceded to Ethiopia -"Somaliland" then being under British occupation- to be under its *de jure* sovereignty in 1915.

It seems that the proposals thus approved by the Porte and duly related by Mazhar Bey were found attractive by the young Prince Lidj Iyassou. Indeed, land-locked Ethiopia would thus be enabled to gain egress to the Indian Ocean.

After this, the relationship between Mazhar Bey and Lidj Iyassou became even closer and warmer. Not only would the young Prince visit the Ottoman Consulate General in Addis Ababa but, he would, on the occasion of the birthday of Sultan Reşad, on April 27th 1916 present an Ethiopian flag

⁶ The Commander in Chief being the Sultan himself.

⁷ Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, p. 171.

to be conveyed to him. On this particular Ethiopian flag, of green, yellow and red diagonal stripes, on the green area of the flag the holy expression of Islam, the Kelime-i Şahadet (Confession of Faith) was embroidered, together with this was a figure bearing a sword in one hand and a bunch of bull-rushes in the other. In this manner Prince Lidj Iyassou was giving his oath and solemnly promising to deliver justice and religious equality to the Muslims of the Empire, and invoking the wrath of God upon himself should he fail so to do.⁸

During this period of time, Lidj Iyassou, who no longer felt the need to hide the fact that his sympathies resided with the Ottoman Empire, got in touch with Mullah Seyid Mohammed in "Somaliland" and conveyed arms and munitions to the other Somali leaders in the region. In July 1916, he went to Djibouti and from thence to Harar, where he married the daughters of Emir Abdullahi of Harar. These actions taken by the young Prince denote a policy aimed at establishing blood relations with the Muslim elements of the Empire and with those of neighbouring countries.⁹

However, these activities on the part of Prince Lidj Iyassou were found to be more than could be born by the flesh and blood of the Entente Powers. Meanwhile, the conduct of First World War had reached a critical phase in 1916. The extremely violent German assaults at Verdun were continuing apace. The possible entry of Ethiopia to the war on the side of the Central Powers caused the ambassadors of the Entente Powers in Addis Ababa to take action. On September 10th 1916, the French Minister Charles Brice, the Italian Minister Colli di Felizzano and the British Minister Wilfred Thesiger, jointly requested audience from the Ethiopian cabinet. In this joint *démarche* it was warned that the actions of the Prince were placing the country under external and internal danger; it was also threatened that should this course be pursued the Entente powers would, in order to safeguard their interests, have recourse to taking the necessary measures.

Another aim of this *démarche* was to provide encouragement to Iyassou's opponents in the Shoa region where Addis Ababa was located.

⁸ The fate of this Ethiopian flag, probably sent to Istanbul by Mazhar Bey, is being researched at present at the Topkapı Museum and at the Directorate of National Palaces of the Turkish Grand National Assembly.

⁹ Berhanou Abebe, *Histoire de l'Ethiopie*, p.149.

Chief among these opponents was the son of Menelik II's nephew Ras Makonnen, Ras Tafari (the future Emperor Haile Selassie I).

The fruits of the Entente Powers' undertaking were soon to be harvested. The Archbishop of the Ethiopian Orthodox Church Abouna Matheos would, on the 27th September 1916, declare Prince Lidj Iyassou both deposed and excommunicated.¹⁰ Archbishop Abouna Matheos further declared the daughter of Emperor Menelik II., Princess Zaouditou Empress and Ras Tafari (the future emperor Haile Selassie) regent and heir to the throne of Ethiopia.

The Head of the Ethiopian Orthodox Church Abouna Matheos' pretexts and ratiocination for these decisions and the ensuing declaration were:

- Ever since Ethiopia became Christian, it has maintained its faith in this religion. Prince Lidj Iyassou having totally disregarded the Ethiopian peoples' adherence to the Christian faith has himself adopted Islam. Under these circumstances, the oath of fealty made by the Ethiopian people to Prince Lidj Iyassou, in accordance to Emperor Menelik II's will, has become null and void.

- Not only has Prince Lidj Iyassou adopted Islam, but has given an Ethiopian flag, where the Muslim Confession of faith was imprinted on the green part of the flag, to the Turkish Consul General, to be conveyed to the Turkish Government. This action has provoked the reaction of countries such as Britain, France and Italy and these states have begun to amass forces on Ethiopia's borders. In short, Ethiopia's security is at risk.

- Whilst these events were taking place, Prince Lidj Iyassou went to the town of Jijiga in the Somali region and presented twelve similar flags, with the Muslim Confession of Faith imprinted to the Somali notables. Moreover, Prince Lidj Iyassou has donned a turban denoting proof of descent from the Prophet Mohammed and has, thus garbed, given the Harari and Somali princes medals.¹¹

¹⁰ Berhanou Abebe, *Histoire de l'Ethiopie*, p.150. Berhanou Abebe, *Annales d'Ethiopie*, Vol. XVII (2001), p. 326.

¹¹ *Annales d'Ethiopie*, Vol. XVII (2001), pp. 335-337.

Whilst analysing the September 27 1916, "Addis Ababa *Coup d'Etat*", the Ethiopian historian Berhanou Abebe puts forth a highly interesting thesis that has so far been disregarded by modern historians. According to this historian, Britain, highly perturbed by events in Ethiopia, sent, during 1915-1916 T.E. Lawrence, a.k.a , the renowned "Lawrence of Arabia" to Harar in Eastern Ethiopia. As is known, Lawrence at that point was busy organising the Great Arab Uprising against the Ottoman Empire.

The thesis put forth by Berhanou Abebe is based on two main sources. The first of these is a document sent by the then French Minister to Ethiopia Charles Brice to Paris.¹² In this document, Charles Brice states that during the leave of absence of Major H. Dodds, the British Consul at Harar, in January 1916, a Major Lawrence (sic), who was posted to "Somaliland", took charge *ad interim* of the Consulate.

The second source is a book written by the Italian Antonio Zisca who took part as a volunteer in the Italian campaign against Ethiopia in 1935, as part of the "East Africa Corps".¹³

In his book *Abissinia Ultima Problema Insoluto dell Africa*, Zisca writes that Lawrence came to Ethiopia in 1915 and 1916. Moreover, he contends that the turban mentioned above, which Prince Lidj Iyassou wore at the Somali region, and which was supposed to indicate his descent from the Prophet Mohammed, was in fact given him by Lawrence.¹⁴

In order to further strengthen his thesis, Berhanou Abebe indicates Lawrence's recorded visit to Somalia in 1928.¹⁵

In that year, a "Friendship and Trade Agreement" had been signed between Ethiopia and Italy and the Italians were planning a road link between the Eritrean port of Assab and the Ethiopian town of Dessie. However, the French also had similar plans for that region where Ethiopia, Somalia and Djibouti crossed borders. In fact, during 1927-1929 they built the roads between Dikhil and Ali Sabiet and between Dikhil and Mourato.

¹² *Annales d'Ethiopie*, Vol. XVII (2001), pp. 335-337.

¹³ Antonio Zisca, *Abissinia Ultima Problema Insoluto Dell'Africa*, Firenze, 1936, pp. 88, 89 and 179.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Annales d'Ethiopie*, Vol. XVII (2001), p. 325.

Naturally, all this activity indulged in by the French and Italians could not leave the British indifferent. They sent Lawrence "once again" to observe developments *in situ*.

Berhanou Abebe contends that the only reason for sending Lawrence to the Horn of Africa "for the second time" would be his prior knowledge of the region.¹⁶ In light of the available documentation, it seems difficult to state conclusively that T.E. Lawrence did in fact go to Ethiopia in 1915 and 1916. However, if true, such a state of affairs would indicate the extent to which Britain was perturbed by the inclination shown by Ethiopia towards an alliance with the Central Powers.

It is to be hoped that this particular "historic enigma" will see the light of day when and if the relevant British Archives are made available.

Whilst the Coup d'Etat of September 27th was taking place in Addis Ababa, Prince Lidj Iyassou was in Harar. Although the Prince did his utmost to change the outcome, the risk of capture and imprisonment forced him to go to the Wollo Province which was ruled by his father Negus Mikael. In order to safeguard his son's rights, Negus Mikael assembled a force of fifty thousand and marched on Addis Ababa. Although he gained some initial victories such as seizing the city of Ankober, he was finally defeated on October 27th 1916 at the pitched battle of Sagalé by the Shoa (area around Addis Ababa loyal to Ras Tafari) forces under the command of *fitaourari*¹⁷ Habte-Guiorgis and Ras Tafari.

Lidj Iyassou managed to hide in the Afar desert for some time. He was captured and subsequently imprisoned only in 1921. Although no definite date of death is available for Lidj Iyassou, it is generally believed that he died in 1935, whilst still in captivity.

As for the Ottoman Consul General Mazhar Bey, his position in Ethiopia became increasingly tenuous after the 1916 Coup d'Etat. Indeed after the Coup, his diplomatic communications with the Porte were disrupted and he could not carry out his duties as Consul General. Study of some of the documents pertaining to the Consulate, reveal that he,

¹⁶ *Annales d'Ethiopie*, Vol. XVII (2001), p 325.

¹⁷ Commander of the vanguard.

eventually, left Addis Ababa for Harar and continued his work there until the middle of 1919.

According to the well-known work by Maurice de Coppet, who served as French Minister in Ethiopia during the 1920's, *Chronique du Règne de Ménélik II*, Mazhar bey died in Djibouti, then under French rule, on January 13th 1920.

In pursuance of this information, a copy of the certificate of death of Mazhar bey was obtained through the good offices of the Honorary Turkish Consul General in Djibouti. This, together with its unofficial translation into Turkish and English is appended to this text.

Thus the great diplomat Mazhar bey died during the aftermath of First World War, on January 13th 1920, with no chance of returning home. He achieved posthumously the rank of *Şehit*¹⁸.

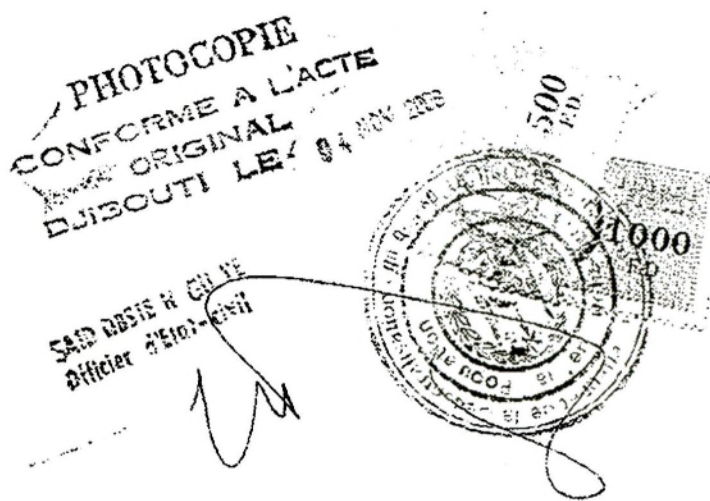
During the official visit paid to Turkey in March 2004 by the then Minister of Foreign Affairs of Djibouti, Ali Abdi Farah, the Turkish Government made an official request to the Government of Djibouti concerning the discovery of the site where Mazhar bey was buried. The relevant Djiboutian authorities are at present pursuing their inquiries.

SELECT BIBLIOGRAPHY

- Cengiz ORHONLU, *Habeş Eyaleti* (The Abyssinian Province) published by the Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Berhanou ABEBE, *Annales d’Ethiopie*; Vol. XVII (2001) Centre Français des Etudes Ethiopiennes, Le Coup d’Etat du 26 septembre 1916 ou le dénouement d’une décennie de crise.
- Berhanou ABEBE, *Histoire de L’Ethiopie*, Centre Français des Etudes Ethiopiennes.
- Paul B.HENZE, *Layers of Time- A History of Ethiopia*, C.Hurst & Co.Ltd., London, 2000.
- Haggai ERLICH, *Ethiopia and the Middle East*, Lynne Rienner Publishers Inc., London, 1994.

¹⁸ A Muslim who dies in battle for his country or for his faith according to the Muslim religion.

Appendix 2

Appendix 3

The death of Mazhar bey,
January 13th 1920

Unofficial Translation

On January 13th 1920 at 19.00 hours the Turkish Consul General to Addis Ababa (Place of birth, date of birth and parentage unknown) has deceased at Djibouti.

This Record ((of death)) was composed at 10.00 hours, on January 14th 1920, on the basis of joint declarations made by René Cazanet, aged forty, Major, Medical Corps, head of Health Services of the Colonial troops and by Jean Michel, aged thirty two, nursing sergeant. Both of the above-mentioned being domiciled in Djibouti, having read this document in our presence, Georges Guilbert, Colonial Administrator adjunct and delegated to the functions of officer in charge of the Civil Administration of the town of Djibouti, have duly signed it.

(Signature)
Georges Guilbert

(Signature)
René Cazanet

(Signature)
Jean Michel

Kitap Tanıtımlar:

VELİ SEVİN, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliği'ne Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003. 319 sayfa, 66 harita, 600 resim, 262 çizim, 10 tablo.

Asya ile Avrupa arasında bir köprü konumunda olması ve elverişli durumu itibarıyla yüzyıllar boyunca doğudan, batıdan, kuzeyden ve güneyden gelen kavim ya da topluluklarca fethedilme arzusuna sahne olan Anadolu, doğaldır ki pek çok uygarlığın derin izler bıraktığı bir bölgedir. Mağaralardan köylere ve giderek ilk büyük kentlere geçildiği, uygarlığın ilk yeşermeye başladığı, kültürel zenginliğin ve birçok ilklerin yaşandığı coğrafyadır.

Kitap, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi dizisi kapsamında hazırlanmıştır. Eski Anadolu ve Trakya'yı ilk insan yerleşmelerinden Pers egemenliğine kadar Anadolu'daki tarihsel süreci ve kültürel potansiyeli ele alan ilk ciltte, bu uzun süreci sistemli bir şekilde yansıtabilmek amacıyla ayrımlara yer verilmiştir. Ayrımlar kendi içinde tarihsel süreçle ilintili başlıklar altında oluşturularak ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir.

"Ayrım Bir: Coğrafya" ana başlığının altında "Topografya", "İklim ve Bitki Örtüsü" ve "Doğal Kaynaklar" gibi alt başlıklar bulunmaktadır. Yazar bu bölümde Anadolu'nun coğrafi özellikleri üzerinde durmaktadır.

"Ayrım İki: Türkiye'de Arkeoloji" ana başlığı altında "Keban, Karakaya ve Atatürk Barajları Kurtarma Kazıları" alt başlığıyla yazar, sözü geçen barajların su tutma alanlarında 1968-1975 ve 1978-1989 yıllarında yapılan kurtarma kazılarını gösteren bir çizelge vermiştir. Bu bölümde ayrıca Anadolu uygarlıklarının keşfine katkıda bulunan ilk arkeologlar hakkında kısa bilgiler yer almaktadır.

"Ayrım Üç: Tarihöncesi Dönemler" ana başlığı altında "Paleolitik Çağ", "Neolitik Çağ" ve "Kalkolitik Çağ" alt başlıklarından oluşmaktadır. Yazar, insanın kültürel bir varlık olarak ortaya çıkışını araç-gereç yapmasıyla başlatmıştır. Yontma taş aletler ve Anadolu'daki mağaralar ayrıntılı bir şekilde açıklanırken çağın sanatsal etkinliklerine de değinilmiştir. Bir milyon yılı aşkın bir süre boyunca geçici barınakları (Doğal mağaraları, kaya sığınakları ve açık havada, dal ve hayvan postlarından yaptıkları ilkel barınaklar) kullanan insanoğlunun "Neolitik Çağ"da yerleşik bir düzene geçmeye, köy yerleşmeleri kurmaya başlamıştır. Anadolu'nun en eski köyü: Hallaçemi'den dünyanın ilk metropolü: Çatalhöyük'e ve "Geç Kalkolitik Çağ"da Arslantepe'de inşa olunan en erken saray komplekslerine (tabaka VII ve VI A) kadar devletleşme süreci tarihsel bir perspektif içinde verilmiştir.

"Ayrım Dört: Tunç Çağları" ana başlığı altında "İlk Devletler", "Erken Tunç I Dönemi", "Erken Tunç II Dönemi", "Erken Tunç III Dönemi", "Eski Asur Ticaret Koloniler Çağı", "Hitit Devleti", "Anadolu'da İlk Merkezi Güç", "Eski Hitit Devleti" ve "Hitit İmparatorluğu" gibi alt başlıklar vardır. Daha güçlü bir siyasal denetim ve sosyal yapı önemli değişiklikleri beraberinde getirmiş ve bununla ilişkili olarak da Güney Mezopotamya ve Güneybatı İran'da (Sümer, Akkad, Elam ve Mısır gibi) devletler belirmeye yüz tutmuş, yazının keşfi (M.Ö. 4. binin sonları), ticaret ve böylece daha iyi örgütlenebilen toplumlar dönemi başlamıştır. Ana başlıklarda bu tarihsel süreç verilirken, hemen sonrasında dönemin sosyo-kültürel panoraması da vurgulu başlıklar altında değerlendirilmiştir. M.Ö. 4. binyılın sonlarından itibaren belirmeye başlayan bu

dönemde Anadolu'da sosyal sınıflar giderek daha belirginleşmiş, yönetici sınıf görkemli bir yaşam düzeyine ulaşmıştır. Anadolu'da eskinin köylerinden daha gelişkin, metropol niteliğindeki kasabalar çevresinde kümelenen birtakım kültür bölgeleri oluşmuş ve teritoryaları daha çok doğal sınırlarla belirlenmiştir. Bu kültürlerin çoğu yöresel kimliklerini çağlar boyunca korumuşlardır.

"Asur Ticaret Kolonileri Çağı"nda Mezopotamya ile çok sıkı ve örgütlü bir ticaret ilişkisine girilmiş ve Anadolu halkları ilk kez yazıyı tanıma fırsatı yakalamıştır. Yazar, "Hitit Devleti" başlığı altında çok engebeli ve ulaşım olanakları sınırlı olan bir yarımada merkezli bir devlet kurmanın ne denli zor olduğunu ve ilk adımların atılışını anlatmaktadır. Kapalı coğrafi birimlerde farklı siyasal oluşumlara olanak tanıyan ve pek çok beylik arasında paylaşılan Anadolu'da beylikler düzenine son verilip merkezi devlete doğru ilk adımlar Hititlerce atılmıştır.

Beşinci ve son ayrımda "Demir Çağı" ana başlığı altında başlıca "Geç Hitit Beylikleri", "Urartu, Dağların Uygurluğu", "Phrygler", "Lydler (Lydialılar)" alt başlıkları yer almaktadır. Bu zamanda demir madeninin kullanımı giderek yaygınlaşmaya başlamış, tüm silahlar ve çoğu aletlerin yapımında demir tartışmasız üstünlük sağlamıştır. Bu olaylar ve gelişmeler Tunç Çağı kültürlerine kesin bir son vermiştir. Yazar "Geç Hitit Beylikleri" alt başlığında Geç Hititler'in tarih ve kültürüne giriş yapmıştır. "Aramiler", "Sam'al Krallığı", "Kargamış Krallığı", "Tabal Krallıkları", "Milidia (Malatya) Krallığı" gibi alt başlıklarda krallıkların kuruluşundan M.Ö. 8. yüzyılın sonuna kadar uzanan dönemin sosyal, kültürel hayatı ve siyasal tarih ele alınmıştır.

Yazar öğrenciliğinden emekliye ayrılışına kadar Doğu Anadolu'da kazı ve yüzey araştırmalarına katılmış, askerliğini dahi kendi isteğiyle bu bölgede yapmıştır. Bu çerçeve de kitapta Urartu ile ilgili her şeyi görmek mümkündür.

"Urartu, Dağların Uygurluğu" başlığıyla Urartu tarih ve kültürü ele alınmıştır. "Erken Demir Çağı ve Aşiretler Dönemi" başlığında Urartu'nun devletleşmeden önceki aşiretler ve "Urartu Devleti" başlığı ile Urartular'ın ilk kralı Aramu ile ortaya çıkışı ve Doğu Anadolu'daki siyasi oluşum anlatılmıştır. I. Sarduri (M.Ö. 840-830), İşpuni, Minua ve daha sonra başa geçen I. Argişti ile II. Sarduri (M.Ö. 760-730) dönemlerinde Urartu Devleti'nin gücü doruğuna ulaşmıştır. Yazar burada, her kralın siyasi faaliyetlerini ve dönemi içindeki sosyo-ekonomik ve kültürel durumu ana hatlarıyla vermeye çalışmıştır. Urartular büyük bir hızla gelişerek Asur topraklarına kadar dayanmışlardır. Öyle ki Urartu Asur'a vergi vermek istemeyen Geç Hitit Krallıkları ile koalisyonlar kurmuş ve onlardan vergi almıştır. Asur Kralları III. Tiglath-pileser (M.Ö. 745-727), II. Sargon (M.Ö. 721-705) ve kuzeyden de göçebe Kimmerler'in saldırıları sonucu Urartu'ya büyük bir darbe vurulmuştur. Urartu Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu bir sırada II. Rusa bu kötü gidişatı durdurmuştur. Yazar, bu kral dönemindeki siyasal ve sosyal düzenlemeler ile imar faaliyetlerine özellikle değinir. III. Rusa, III. Sarduri (M.Ö. 640'lar) ve IV. Sarduri gibi güçsüz krallarla son yaklaşmıştır. Urartu Devleti M.Ö. VII. yüzyılın sonlarına doğru, Asur İmparatorluğu ile birlikte sona ermiştir. Bu siyasi gelişmelerden sonra, "Dinde Reform", "Dil ve Yazı", "Devlet Düzeni", "Mimarlık", "Madencilik", "Kuyumculuk", "Küçük El Sanatları-Oymacılık", "Mühürçülük" gibi alt başlıklarda ise Urartular'ın sosyal, kültürel hayatı ele alınmıştır. Urartu kentleri ve dini mimari kuruluşları, idari sistem ve yazı özetlenmeye çalışılmıştır.

"Phrygler" başlığıyla Phryg tarih ve kültürüne giriş yapılmıştır. "Balkan Göçmenleri'nin Troia'daki İzleri", "Anadolu'da ilk Thrak Boyları", "Phryg Devleti'ne Doğru İlk Adımlar", "Gordion'da Balkan Göçmenleri" ve "Phryg Devleti'nin Kuruluşu" gibi başlıklarda Phrygler'in Balkanlar'dan Anadolu'ya, Gordion'a kadar olan göçleri ve devletin kuruluşu anlatılmıştır.

Phrygler'in sosyal ve kültürel yaşamı "Uygarlık", "Toplum Yapısı", "Dil ve Yazı", "Mimarlık", "Din", "Mezar Anıtları ve Ölü Gömme Adetleri", "El Sanatları", "Madencilik", "Dokumacılık gibi başlıklar altında verilmiştir.

"Lydler (Lydialılar)" başlığıyla Lydler'in tarih ve kültürü ele alınmıştır. "Devlet Düzeni", "Dil ve Yazı", "Din", "Ölü Gömme Adetleri ve Bintepeleler" ve "El Sanatları" gibi başlıklarda ise Lydialılar'ın sosyal ve kültürel hayatı tanıtılmıştır. M.Ö. 547/46 tarihlerinde başlayan İran egemenliği ile, binlerce yıldır süregelen Anadolu uygarlıkları, yerli kültür gelenekleri son bulmuş, M.Ö. 333 yılına değin Pers boyunduruğu iki yüz yıl kadar sürmüştür.

Tanıtığımız kitapta uygarlıkların belirgin özellikleri ayrı çerçeveler içerisine alınarak vurgulanmış ve kronolojik bir sırayla açıklanmıştır. Konunun anlaşılmasını kolaylaştıracak çok sayıda fotoğraf, çizimler ve haritalar ile kitap, görselliği ön plana çıkartılarak hazırlanmıştır. Diğer bir özelliği ise geniş bir tarihsel süreci okuyucuya; yalın bir dil, okunabilir boyut ve uygun başlıklarla sunmasıdır. Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi serisinden çıkmış olan diğer bütün kitaplarda olduğu gibi, burada da önemsiz ayrıntılara ve okuyucuyu, konuyu kavramaktan uzaklaştıracak bilimsel tartışmalara girmeden ele alındığı ve dipnot sistemine yer verilmediği için, ilk bakışta popüler bir havaya bürünmüş gibi görünüyorsa da, kitabın sayfalarını çevirdikçe tanıtımaya çalıştığımız bu eserin kalitesi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kitabın sonuna seçilmiş kaynakça eklenmiştir. Kitapta, hevesli bilim adamlarına olduğu kadar, konuya ilgi duyan amatör kişilere de en son kazı bilgileri ve yayınlar ışığında güncellenmiş bilgiler hazırlanmıştır. Bu özellikler, tanıtımaya çalıştığımız bu kitabı tüm yayınlar içerisinde biraz daha özel kılmaktadır.

DAVUT YİĞİTPAŞA

ULF-DIETRICH SCHOOP, *Das anatolische Chalkolithikum. Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten*, Urgeschichtliche Studien 1, Remshalden, 2005, Verlag Bernhard Albert Greiner, 1-441 sayfa + 1-187 Leva + 2 harita, ISBN 3-935383-38-X

"Im Zwielicht einer unvordenkbaren Vergangenheit unsicher tastend" - "Bilinmeyen geçmişin alacakaranlığında aranmak": Heinrich Schliemann'ın 1881'deki "Ilios" kitabında yer alan bu sözü, kısa bir cümlede, kanıtları çağdaşı yazılı kaynaklarla karşılaştırmadan, yalnızca sessiz artefaktları yorumlamalarımıza bağlı prehistorik araştırmalardaki engelleri çok iyi açıklar. Bununla birlikte, tüm kültürel değişiklikleri, buluşları ve felaketleriyle, bu "bilinmeyen geçmişi" aydınlatmak için farklı prehistorik çağlardaki araştırmalar geçen yüzyılda farklı bir adımla ilerledi. Anadolu'nun Eneolitik ve Neolitik mirası üzerine araştırmalar, Braidwood'un Güneybatı Anadolu'daki öncü çalışmasıyla 20. yüzyılın ilk yarısında ilk önemli anını yaşadı ve Nevalı Çori, Göbekli Tepe ya da Aşağı Pınar gibi anahtar merkezleri açığa çıkartan modern Türkiye'nin Doğu/ Güneydoğu ve Kuzeybatısındaki artan araştırmalarla son on yılda belirgin bir çıkış yaşadı. Ayrıca, Tunç Çağı araştırmalarındaki gelişmeler, Hitit medeniyeti ve bunların çağdaş komşularının vasıtasıyla Yakındoğu'nun kültürel ve politik yeniden şekillenmesinden önceki dönem olan M.Ö. 3. bin ve (erken) 2. binin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için devamlı olarak yeni bilgilerle katkıda bulunmuştur. Ne yazık ki, Neolitik ve Tunç Çağları "arasındaki" (alternatif olarak "Bakır çağı", "Kalkolitik" ya da "Eneolitik" olarak adlandırılan) dönem, her zaman çok az araştırılmış olarak kalmıştır. Yaklaşık M.Ö. 7. binden 4. bine tarihlenen "Kalkolitik" kalıntıları açığa çıkartan araştırmalar kısa notlar, kazı raporları ve büyük kitaplardaki kısa bölümlerle sınırlıydı; bununla birlikte, Anadolu'daki Kalkolitik dönemle ilgili hiçbir detaylı araştırma yoktur (özellikle "Kalkolitik" kelimesiyle karşılaşıldığında ortaya çıkan müthiş terminolojik ve kronolojik karmaşayı kolaylaştıracak). Umutla beklenen böyle bir çalışma, Ulf-Dietrich Schoop tarafından, hem Türkiye, hem de Almanya'daki akademisyenlerin (Jürgen Seher, Mehmet Özdoğan ve danışmanı Manfred Korfmann (s. 11) bu gibi) teşvikleriyle doktora çalışması olarak yapıldı ve bunun ürünü burada üzerine tartışılacak olan kitap. Açıklığa kavuşturmak amacıyla söylemek gerekirse, kitap tüm Türkiye modern sınırları içerisindeki "Kalkolitik" fenomeni tartışmıyor, Batı, Kuzey ve Orta Anadolu, Güneydoğu'da bu projenin coğrafik sınırını oluşturan Toros Dağları'ndaki "Kalkolitik" buluntular üzerine odaklanıyor; bunu kitabın alt başlığından anlayabiliriz: "Kuzey Orta Anadolu ve sınır bölgelerindeki ön Tunç Çağı kültürel sıralamasının kronolojik araştırması".

İş arkadaşları ve akademisyenlere teşekkürlerle birlikte (s. 11) geleneksel bir önsözden sonra yazar, "Einleitung, Methodik und Vorgehensweise" - "Giriş, Metod ve İlerleme" (s. 13-32) adlı ilk bölümünde günümüzde "Kalkolitik" araştırmalarındaki en acil problemlere değinmiştir: Anadolu'daki "Kalkolitik" in kronoloji ve kültürel çatısı hakkında ciddi bir karışıklıktan bahseder. Yazar daha sonra bu problemi bazı daha derin sebepleri izleyerek bulmayı başarmıştır: 19. ve 20. yüzyılda bağımsız bir şekilde gelişen Ege ve Yakın Doğu terminolojilerinin çakışması, "Neolitik" ve "Tunç Çağı" olarak tanımlanan buluntuların yarışan konseptleriyle karşılaşır; "Tunç Çağı" özellikle Avrupa ve Ege arkeoloji biliminden etkilenmiş, "Neolitik" de Yakın Doğu arkeolojisinden etkilenmiştir (s. 14-17). Tüm bunlar, Anadolu'da Bakır Çağı için hakiki bir kronolojik bir düzenin hiç bir zaman ciddi bir şekilde gelişmediği gerçeğinde birleşir. Bu kısa ve

oldukça aydınlatıcı tartışma, bu çalışmanın coğrafik çatısıyla devam eder (s. 17-20). Gruplama metodları ve stratigrafi, kaynaklar ve özelliklerin tarafsız yorumuna çok teorik bir yaklaşımla devam eder (s. 20-32). Bu doktora çalışmasının ikinci danışmanı, Almanya'da arkeolojik teori ve felsefeyle uğraşan az sayıda bilimadamından biri olarak kabul edilen M.K.H. Eggert'in olduğu burada çok açıktır (bk. M.K.H. Eggert, *Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden*, Tübingen/Basel 2001; M.K.H. Eggert, *Archäologie. Grundzüge einer historischen Kulturwissenschaft*, Tübingen/Basel 2006). Onun tavsiyesi (ve belki de etkisiyle) "Die Natur der Quellen" ("Kaynakların Doğası") (s. 21-22), "Befundgruppen höherer Ordnung" ("Daha Yüksek Düzendeki Buluntu Grupları") (s. 22-23) ve özellikle "Zur Anwendbarkeit der komparativ-stratigraphischen Methode" ("Komparatif-stratigrafik Metotun Kullanışı Hakkında") (s. 26-28) gibi altbaşlıklarda açıkça görülebilir; bu bölümlerde iyice düşünülmeden kullanılan sıradan metodlar eleştirel bir şekilde tekrar değerlendirilmiştir. Bu teorik düşünceler bu kitabın daha sonraki bölümlerinde yazarın arkeolojik kaynaklara yaklaşımı için kısmen önemlidir. Yazarın malzeme yaklaşımının nasıl şekillendiği ve sentez edildiği üzerine kısa bir özet, girişin son sayfalarını oluşturur (s. 30-32).

Bölüm II ("Der Kızılırmak-Bogen") Kızılırmak Kavisi (s. 33-92), Alişar (s.33-38), Alaca (s.38-43), Büyük Güllücek (s. 43-47) ve Boğazköy'deki Büyükkaya, Yarıkkaya ve Yazılıkaya gibi tanınmış yerleşmelerin Kalkolitik tabakalarından malzemeleri içeren çeşitli İç Anadolu "Kalkolitik" envanterlerinin tartışmasıyla başlar. Yazarın çalışmasının bu örneklerin araştırmalarına dayanmasından dolayı (bkz. önsöz) bunların tartışmasına bu bölümde geniş bir şekilde yer verilmiştir. Fakat ayrıca Çadır Höyük gibi daha yeni kazılardan malzemeler de burada yer alır (s. 63-65). Yerleşmelerin keşif tarihi ve "Kalkolitik" sıralamanın tariflerini izleyen bu çalışmanın ana amacı şudur: "yerel kronolojinin rekonstrüksiyonuyla" başlayarak "kronolojik düzeni yeniden belirlemek". Bu özellikle seramik buluntularıyla yapılmıştır, çünkü şekilleri, motifleri ve yapılarının değişiklikleri, genel olarak kültürel ve kronolojik değişiklikler için en hassas belirleyici olarak kabul edilir. Alaca Höyük'ten ince silix sivri objeler (s. 41 Fig. 2.6) gibi taş aletler ya da kil figürinler gibi küçük buluntulardan yalnızca arada sırada bahsedilmiştir. Bununla birlikte burada başlangıç bölümlerindeki (bkz. yukarı) teorik düşüncelerin pratik kullanımı ilk defa ortaya çıkar. Kendi hafirleri tarafından belirlenen göreceli kronolojik şemalar (örneğin Alişar için Hans-Henning von der Osten tarafından yapılan, s. 66) ve örneğin Kurt Bittel (s. 71), Winfried Orthmann (s. 73) ya da Hermann Parzinger (s. 77) tarafından yapılan daha sonraki karşılaştırmalı kronolojik tabloların eleştirel olarak sağlaması yapılmış, yeniden değerlendirilmiş ve bu tablolar yapıldığında mümkün olan bilgi ve verilerle karşılaştırılmıştır. Mantuk zincirindeki her ince detay, hafirlerin kendi yorumları, malzemelerin sınıflandırılması için paradigma-lar, yalnızca çok nadiren karşılaştırılabilir monografik derlemelerde görülen büyük bir eleştirel dikkatle yeniden incelenmiştir. Çok yoğun ve kompleks bir şekilde yavaş yavaş ilgili tabakalar ve kronolojik detaylar hakkında gerekli bilgi verilmiştir; bu bilgiler Bölüm 2.1'de ("Die stratigraphischen Beziehungen"/ "Stratigrafik Bağlantılar"da (s. 79-88)) toplanmıştır. Burada Orta Anadolu için örnek verilen Alişar yine eleştirel olarak yeniden incelemiş ve seramik motifleri, şekilleri ve yapılarının özellikleri Yarıkkaya, Yazılıkaya ve daha birçok komşu yerleşmelerin tabakalarıyla karşılaştırılmıştır. Siyah cilalı iç kısmı olan, oluklu bezemeli ya da yivli gövdeli seramikler gibi seramik motiflerindeki detaylar büyük tablolarda gruplanmıştır. Sonuç olarak "Orta Anadolu seramik kompleksleri arasındaki yapısal bağlantılar" başlıklı Bölüm 2.3'de, seramiklerdeki olası karşılıklı etkiler tartışılmış, en yakın stilistik bağlantılar canlandırılmış (s. 90) ve Alaca gibi ilgili yerleşmeler için aktüel radyokarbon verileriyle bağlanmıştır (s. 91). Kısa bir ön sonuç (s. 93-94) Kızılırmak Kavisi'nden seramik örnekler üzerindeki ilk büyük bölümü bitirir.

Yazarın tanımlamasına göre Kapadokya ve Kilikya'yı kapsayan step bölgesine adanan Bölüm III, "Halys Bölümü"ne benzer bir şekilde planlanmıştır. Güney Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik'in anahtar yerleşmelerinin bir özetiyle başlayarak, Mersin Yumuktepe (s. 95-103) tabaka XXXII'den XIA'a malzemelerin kaydı üzerine detaylı bir açıklama yapılmıştır. Özellikle seramik üzerindeki boyalı motiflere göre her iki Çatal Höyükler'e (Doğu ve (Kalkolitik) Batı Tepeleri)) özel önem verilmiştir (s. 108-109). Diğer bir yerleşme (Karaman Ovasındaki Can Hasan) bunu takip eder, daha sonra Anadolu step bölgesine genel bakış Köşk Höyük (s. 116-118), Gelveri-Güzelyurt (s. 118-119), Kabakulak (119-120), Güvercinkaya ve Civelek Mağarası (s. 120-122) gibi daha yeni yayınlanan yerleşmelerin tartışmasıyla son bulur. Bu bölgenin Kalkolitik mirası üzerine bu tartışmalı bakışı, "step bölgesi ve Kapadokya'nın kronolojisinin rekonstrüksiyonu"yla (s. 123-127) başlayarak Kızılırmak kesitindeki öncekine benzer bir "kronolojik düzen" bölümü izler (s. 123-148). Tekrar yayınlanmış göreceli kronolojik tablolar eleştirel olarak tekrar değerlendirilmiştir, seramik vazolar üzerindeki motif adetleri bölgeler arasında karşılaştırılmıştır; şekiller, modalar ve tekniklerin gelişimi, başlıca Çatal Höyük Doğu ve Mersin'den (s. 142-143 Fig. 3.9-10) örneklerin radyokarbon analizlerine dayanarak kesin tarihlerle bağlantı kurulmuştur. Diğer bir ön sonuç (s. 148-148) bölümü bitirir. Beycesultan, Hacılar, Kuruçay Höyük, aralarında daha küçük, daha yeni araştırılan (ve kısmen hala kazılan) Höyücek (s. 167-169) ve Bademağacı (s. 170-171) gibi yerleşmelerle Güneybatı Anadolu Göller Bölgesi'ne dikkat çekerek yazar, aynı şekilde devam eder. Bölgesel kronolojinin rekonstrüksiyonu daha öncesine benzer bir yolla yapılmıştır. Bununla birlikte şimdi Göller Bölgesi yerleşmelerinden daha yeni ve daha tarafsız verileri bulmak mümkündür. Bu bölge için mevcut olan radyokarbon sonuçların (s. 186-189) daha büyük veri tabanında iyi görülür.

"Marmara bölgesi" ve bölgenin Fikirtepe, Pendik, Ilıpınar ve Yarımburgaz Mağarası gibi iyi araştırılmış yerleşmeleri Bölüm V'te tartışılmıştır. Yazar, Bölüm VI'da Chios'deki Emporio ya da Ayio Gala, Samos'daki Kastro Tigani, Beşik-Sivritepe, Kumtepe, Gülpınar ve Coşkuntepe'yi tartışarak ve yeniden değerlendirerek Ege limanına gider (s. 229-272). Buradaki belirgin problem Troad'daki gelişimle kıyı adalarındaki dökümanlanmış sırayı karşılaştırmaktır; örneğin Utta Gabriel'in doktora tezi konusu olan (s. 143) Kumtepe'nin yeterince değerlendirilmemiş malzemelerinden dolayı, Troad'ın kendi içerisinde çelişkileri vardır.

Bölüm VII, Porsuk-Sakarya bölgesinden Yazır Höyük, iyi araştırılmış ve iyi yayınlanmış Demircihöyük; Orman Fidanlığı (T. Efe, *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı. A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, Istanbul 2001) ve Keskaya, Aslanapa ya da Fındık Kayabaşı gibi diğer birçok küçük yerlerden buluntulara değinir. "Yerel kronoloji" tartışmasında yazar, Demircihöyük'ten malzemeler üzerine Jürgen Seeher ve Turan Efe'nin çalışmalarına çok güvenebilir (s. 287-291) (bk. J. Seeher, *Demircihöyük Bd. 3.1. Die Keramik I*, Mainz 1987; T. Efe, *Demircihöyük Bd. 3.2. Die frühbronzezeitliche Keramik der jüngeren Phasen (ab Phase H)*, Mainz 1988).

Son büyük bölüm (VIII), Karadeniz limanından Kalkolitik malzemelerin oldukça karışık ve faydalı tartışmalı bir değerlendirmesine değinir (s. 305-322); Düdartepe ya da Tekeköy gibi daha eski ve daha küçük projelerin yanında doğal olarak İkiztepe burada odak noktasıdır, çünkü araştırması erken 70'lerde başlamış ve hala İstanbul Üniversitesi tarafından devam ettirilmektedir. Burada İkiztepe'nin Kalkolitik ve ETC tabakalarının tarihlmesiyle ilgili tekrarlanan yorumlar (bk. L. Thissen, *New Insights in Balkan-Anatolian Connections in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral*, *Anatolian Studies* 43, 1993, 215-218; H. Parzinger, *Zur Zeitstellung der Büyükkaya-Ware: Bemerkungen zur vorbronzezeitlichen Kulturabfolge Zentralanatoliens*, *Anatolica* 19, 1993, 219) doğrulanmıştır, çünkü dört zirvenin kültürel sırasının tarihlemesindeki çelişkiler yazarın yayımlanmış malzemeler üzerine

değerlendirmesiyle çok açık hale gelmiştir. Aynı şekilde İkiztepe'den karbon tarihllemelerinin yorumu problemliydii, çünkü manüa aykırı tarihllemelerde bazen daha derin tabakalardan gelen örneklerin daha genç olduğu görölür (s. 321). İkiztepe Karadeniz Bölgesi'nde daha geniş çaplı kazılan tek yerleşme olmasına rağmen, yayınlanmış raporlarda çözölmemiş stratigrafik ve kronolojik çelişkilerden dolayı sonuçları çok başlangıç aşamasında kalır; dış bağlantılar ve karşılaştırmalar, bu yüzden toplanan araştırma verilerinin "zayıf potensiyel"inden dolayı ele alınamaz (s. 322).

Bölüm IX, sonunda bu çalışmanın özünü içerir. "Seramik komplekslerinin dış bağlantıları ve kronolojik düzenin"de "Büyük Güllücek kompleksi" gibi seramik örnekleri, sınır bölgeleriyle Kuzeyde (İkiztepe gibi, yukarıdaki problemlere rağmen), Batıda Yazır Höyük ve Ege Adaları, Kuzeybatı Anadolu'nun tümüyle birlikte Troad ve sonuç olarak Güneyde Mersin ve Güvercinkayası'yla bağlantı kurulmuştur. Aynı şekilde, "Alişar kompleksi" ve Büyükkaya'dan Kalkolitik seramik buluntuları, Karadeniz kıyısı, Batı Güney ve Göller Bölgesi'nden buluntularla karşılaştırılmıştır. Bu kitapta tartışılan çok az "seramik malzeme olmayan" mermer bileziklerin kronolojik değeri üzerine kısa bir gezinti, Kuzey Orta Anadolu'daki Kalkolitik gelişimiyle ilgili son düşüncelerle devam eder (s. 349-351). Doğal olarak tüm çalışmanın her detayına girmeden kısa bir özet Almanca, İngilizce (Jean Carpenter-Efe tarafından çevrilmiştir) ve Türkçe (Ayşe Baykal Seher tarafından) verilmiştir.

Bir bibliyografya (s. 367-386), levha içeriğı (s. 387-401), yerlerin bir kaydı (405-407), radyo-karbon tarihlerinin levhaları (s. 410-435), buluntu yerlerini gösteren bir harita ve yüksek kaliteli seramik çizimi levhaları ve en önemlisi, tartışılan bölgelerdeki Kalkolitik malzemeler için önerilen göreceli ve kesin kronoloji levhası bu fevkalade kitabı sonuçlandırır.

Bu çalışmanın tematik ve entellektüel zenginliğı kesinlikle ilk olarak ağır gelir, daha önceki eleştirilere rağmen bu kitapta başka eleştirilecek nokta bulmak zor. Anadolu Kalkolitikü için güvenilir bir tipolojik ve kronolojik çatı kurmak amacıyla problemli konunun her aspekti dikkatlice tartılmış, tartışılmış ve bazen çok kapsamlı dipnotlar verilmiştir. Gizem ve çelişki taşıyabilecek her bir taş çevirmeden bırakılmamıştır. Burada yalnızca tek bir eleştiri yapılabilir: Kısmen oldukça ağır yazım stiline, yazarın bilimsel topluluklarla daha etkili bir şekilde paylaşmak istediğı öz bilgiyi sıkıştırmak amacıyla editörel bir düzeltmeye ihtiyacı vardır.

Yine de, bu muhteşem, uzun zamandır beklenen ve sonunda ulaşılan Anadolu Kalkolitikü üzerine şu anda öncü çalışma, ilerdeki teorik araştırma ve kazılar için vazgeçilmez bir rehber olacak ve kesinlikle Anadolu arkeologlarının gelecek nesilleri için standart bir kaynak olarak kabul edilecektir.

THOMAS ZIMMERMANN

UŞŞÂKİZÂDE ES-SEYYİD İBRAHİM HASİB EFENDİ, *Uşşâkizâde Tarihi*, I, II, Hazırlayan Dr. Raşit Gündoğdu, İstanbul 2005, Tahlil + Metin + İndeks 1207.

Osmanlı Tarihi'nin ana kaynaklarından biri daha yayımlanmış bulunuyor. Peşpeşe gün ışığına çıkan bu kaynaklar araştırmacılara büyük kolaylık sağlamaktadır. Bu eserler arşiv kaynakları kadar önemlidir. Çağdaş müellifler tarafından hazırlanmış olması, eserlerin güvenilirliğini de artırmaktadır. Bu suretle araştırmacılar hadiseleri farklı şekilde yorumlayabilmektedir.

Uşşâkizâde Tarihi fazla dikkati çekmeyen ve müracaat edilmeyen bir eserdir. Ayrıca müellifin diğer eseri *Zeyl*'in bir devamı zannedilmiş ve onun gölgesinde kalmıştır. Diğer taraftan aynı dönemi anlatan Râşid Tarihi'nin de basılmasıyla araştırmacılar bu eseri kullanmış, bundan dolayı elimizdeki eser haliyle ihmale uğramıştır. Yayımlayanın ifadesine göre *Uşşâkizâde Tarihi* tek nüsha olup o da muhtemelen müellif nüshasıdır. Bu yüzden elimizdeki eser mevcut nüshadan trans-literasyon yoluyla yayına hazırlanmıştır.

Uşşâkizâde âilesinin hemen hemen bütün fertlerinin ilmiye sınıfı mensubu olduğu anlaşıyor. Âile fertleri genel olarak İstanbul medreselerinde müderris olarak görev almışlardır. Bazılarının Selanik, Mekke, Kudüs ve Mısır kadılıklarında bulunduğu görülüyor. Âileden bazılarının nakibüleşrafık ve kadaskerlik gibi makamları işgal ettikleri tesbit ediliyor.

Elimizdeki eserin müellifi İbrahim Hasib Efendi 1075 (1664-1665) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Abdülbaki Efendi de İstanbullu olup müderrislik ve kadılıklarda bulunmuş ulemadan bir zat idi. İbrahim Hasib Efendi önce babasından sonra devrin en tanınmış âlimlerinden eğitimini tamamlamıştır. Bunlar arasında dayısı Muttalib-zâde Mehmed Sâlih Efendi, Kazasker Ak Mahmud Efendi ve Kazasker Abdülbaki Arif Efendi'nin bulunduğu görülüyor.

İbrahim Hasib Efendi Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi'nin huzurunda yapılan imtihanı başarılarak "İbtida-i haric elli" ile ilk defa Muharrem Ağa Medresesi'ne tayin edilmiştir. Sonra Ebülfazl Medresesi'ne bunu takiben "İbtida-i dahil" ile Hammamiye Medresesi'ne sonra Hüsrev Kethüda Medresesi'ne müderris olmuştur. *Uşşâkizâde* 1696'da "Musıla-i sahn" rütbesine yükselmiştir. Akabinde "ibtida-i altmışlı" ve "hareket-i altmışlı" rütbelerini hak edip Zekerriya Medresesi ile Ayşe Sultan medreselerinde görev almıştır.

Müellifimiz aynı zamanda Zeyl-i Atai'yi tamamlamaya çalışıyordu. Onun bu çalışmaları, Padişahın Edirne'de ikameti yüzünden burada bulunan Şeyhülislâm Feyzullah Efendi tarafından duyulmuş ve Edirne'ye davet edilmiştir. İbrahim Hasib Efendi Edirne'ye gelip Feyzullah Efendi'nin yanında bulundu ve ilmi sohbetlerine katıldı. Ancak Feyzullah Efendi'nin çeşitli za'fları ortaya çıkınca Edirne'de huzurun bozulduğu anlaşılmaktadır. Zira Şeyhülislâm Feyzullah Efendi yetkilerini aşmış ilmi ve idari kadrolara yakınlarını yerleştirmek ve oğlu Fethullah Efendi'yi halefi tayin ettirmek gibi hatalar yapınca tedirginliğe sebep olmuştu. Sonunda tarihlerde Edirne Vak'ası (22 Ağustos 1073) olarak anılan isyanda II. Mustafa hal ve Feyzullah Efendi katledilmiştir. İbrahim Hasib Efendi Edirne Vak'ası'nın görgü şahidi olarak hadiseleri eserinde teferruatıyla anlatmıştır (s. 603 - 661). Bu yüzden eser, Edirne Vak'ası'nın birinci elden kaynağıdır.

Yeni padişah III. Ahmed zamanında gerçekleşen tevcihatta İbrahim Hasib Efendi'ye Beşiktaş'taki Hayreddin Paşa Medresesi'nde görev verilmiştir. Bu görev ona vaktiyle Feyzullah Efendi'nin yakınında bulunmak dolayısıyla tenzili rütbe olarak düşünülmüştü. Ancak müellifimiz bir müddet sonra Musıla-i Süleymaniye rütbesini elde etmiştir. İbrahim Hasib Efendi'nin 1706'da Medine Kadılığına tayini ve burada iken Şeyhülharemlik rütbesine nail olduğu görülüyor. Kısa bir müddet İzmir Kadılığı'nda da bulunan Uşşâkizâde 24 Haziran 1724'te 60 yaşında iken vefat etmiştir.

Uşşâkizâde'nin bizzat ifadesine göre elimizdeki eser, Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin *Ravzatü'l-lebrâr*'ı tarzında bir eserdir. Nitekim Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın tavsiye ve temenniyle böyle bir eseri kaleme aldığını belirtmektedir (s. 173). Ancak müellif eserini bazen *vekâinâme* bazen de *meccelle* diye adlandırmıştır. Eserin genel olarak kronolojiye uygun yazıldığı anlaşılıyor. Uşşâkizâde'nin, eserini 1695 yılından başlatıp kronolojik sırayla olayları tahkik ederek siyasi tarih kitabı tarzında kaleme aldığı ve her senenin sonunda da vefeyat haberlerini verdiği anlaşılıyor. Bu sûretle eser 1713 yılına kadar gelmiştir. Yayınlayan eseri tarayarak 1699-1713 yılları arasında telif edildiğine dair ifadeleri tesbit etmiştir. Bunları örnek olarak vermektedir. (XLVIII-LII).

Yayınlayan *Uşşâkizade Tarihi*'ni muhteva bakımından üçe ayırmıştır. İlk olarak hemen hemen her eserde olduğu gibi önce Allah'a hamd ü senâ ve peygambere salât u selâm ve eseri kaleme alış sebebinden bahsetmektedir. İkinci olarak 1694 yılından başlayarak 1713 yılına kadar vuku bulan hadiseler kronolojik olarak anlatılmıştır. Bunu takiben o yıl vefat eden ulemanın biyografilerine yer verilmiştir. Burada Edirne Vak'ası ve II. Mustafa'nın tahttan indirilişi geniş bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca ilmiye sınıfındaki tayin ve azillere geniş ölçüde yer verilmiştir. Bu yüzden *Uşşâkizade Tarihi* âdeta bir ilmiye tarihi olarak düşünülmüştür. Eser bu özelliğinden dolayı farklı bir değer kazanmıştır. Bundan başka II. Mustafa'nın vefat haberi verildikten sonra bu padişah döneminde görev yapmış olan bütün sadrazam, şeyhülislâm, kadiasker ve İstanbul kadılarının listeleri verilmiştir. Üçüncü kısım olarak düşünebileceğimiz bölüm ise Eylül 1706'dan başlayıp 1708 yılı sonuna kadar vuku bulan hadiseleri kapsar. Burada hadiseler özet olarak anlatılmış olup, bu zaman içinde vefat eden 28 ulemanın biyografileri bulunmaktadır. Bu bölüm, ayrı bir kaligrafi ile yazılmış olup, Şeyhî Mehmed Efendi tarafından kaleme alınmış olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bunu yayınlayan geniş bir şekilde anlatmıştır.

Eserde Karlofça Andlaşması'na takaddüm eden yıllar hakkında dikkati çekecek bilgiler bulunmaktadır. Bu cümleden olarak II. Mustafa'nın tahta çıkışı, yayınladığı hatt-ı hümayûn, birinci ve ikinci seferler ile Zenta bozgunu anlatılmaktadır. Bu bakımdan eser önemli bir kaynaktır. Karlofça Andlaşması'ndan sonraki yıllarda vergi ıslahatı, elçi kabulleri ve diğer protokoller, yağmur, fırtına, deprem, yangın, ay ve güneş tutulmaları, tayin ve aziller, padişahın cirit oyunlarına katılması gibi haberlere yer verilmiştir. Bunlardan başka Osmanlı tarihinde önemli bir olay olarak hatırlanan Orta-Macar kralı Tökeli İmre'nin Osmanlı Devleti'ne sığınması hadisesi anlatılmaktadır.

Yayınlayan eserin kaynaklarını araştırmış ancak Karlofça Andlaşması'nın Baş Murahhası Rami Mehmed Paşa'nın *Sulhnâme* adlı eserini tesbit edebilmiştir. Andlaşmanın hazırlık safhaları, karşılıklı görüşmeler ve andlaşma maddeleri konusundaki bilgilerde eserin tek kaynağı *Sulhnâme*'dir. Müellif İbrahim Hasib Efendi *Sulhnâme*'yi kullanırken bazen değişiklikler yapmış, bazen de aynen nakletmiştir.

Uşşâkizade Tarihi'ni eserlerinde yoğun bir şekilde kullanan tarihçiler de tesbit edilmiştir. Bunlar Defterdar Sarı Mehmed Paşa (*Zübde-i Vekâiyât*), Râşid Mehmed Efendi (*Râşid Tarihi*) ve Şeyhî Mehmed Efendi (*Vekâyi'ü'l-fudelâ*) gibi tarihçilerdir. Eserde istifade edilen şekilleri ay-

nen aktarma, mealen aktarma, genişleterek aktarma, kısaltarak aktarma ve yanlış aktarma gibi başlıklar altında örnekleriyle gösterilmiştir. Yayınlayanın araştırmasından anlaşıldığına göre müverrihler yararlandıkları halde kaynak zikretmemişlerdir. Yayınlayan Uşşâkizâde'nin *Zeyl-i Şakâik* adlı eserine de yer vermiştir. Nitekim burada Ataî'nin bıraktığı 1633 den 1695 yılına kadar geçen zaman içinde ulema ve meşayihin biyografileri bulunmaktadır. *Zeyl*'in çeşitli kütüphanelerde 11 nüshasının bulunduğu tesbit edilmiştir. Ayrıca yayınlayan, bibliyografik eserlerde Uşşâkizâde'nin Siyer-i Nebi isimle bir eserine rastladığını ve kendisinin bu eserini bulamadığını belirtmektedir.

Yayımlayanın tesbitlerine göre Uşşâkizâde eserinde ulemadan ve devlet erkanından kimseyi zemetmemeye dikkat etmiştir. Kimseden de maddî menfaat beklemediği ifade edilmektedir. Eserin herhangi birine takdim edilmediği görüşü hakimdir. Belki de bu yüzden tek nüsha olarak kaldığı, pek tanınmadığı düşünülebilir.

Müellifimiz klasik Osmanlı tarih yazıcılığını tercih etmiştir. Ancak eserde ulema ve meşayihin biyografileri ağır basmaktadır. Fazla başlık kullanılmamıştır. Yer yer Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler de kullanan müellif, sanatkârâne ifâdeye ve seci yapmaya önem vermiştir. Genellikle ağıdalı ve tumturaklı cümleler yanında sade ifadelere de rastlanmaktadır. Metinde yer alan ayet ve hadislerle birlikte Arapça ve Farsça şiirler aynen alınmıştır. Bunların manaları yayınlayan tarafından notlarla belirtilmiştir. Keza notlarda bazı açıklamalar yapılmıştır.

Uşşâkizâde Tarihi tarihçiler için özellikle ilmiye tarihi üzerinde çalışanlar için önemli bir kaynaktır. Keza Osmanlı teşkilât tarihi üzerinde araştırmalar yapanların da eseri ihmal etmemeleri gerekir. Sonuç olarak böyle bir eserin titiz ve itinalı bir çalışma ile ilim âleminin istifadesine sunulması isabetli olmuştur.

MÜCTEBA İLGÜREL

ABDÜLVEHHAB BİN YUSUF İBN-İ AHMED EL-MARDANİ, *Kitabü'l-Müntehab fi't-Tıb* (823/1420), inceleme ve metni yayına hazırlayan Ali Haydar Bayat, İstanbul 2005.

Kitap önsöz, giriş, yazar hakkında ve eser hakkında bilgi, yazarın diğer kitapları hakkında açıklamalar, Türk dili açısından söz konusu eser, *Kitab el-Müntehab fi't-Tıb*'in değerlendirilmesi gibi kısımlardan oluşmaktadır. Eserde ayrıca, yani şeklindeki terimle verilen açıklamalarla terimlerin Türkçe karşılıkları, *Kitab el-Müntehab fi't-Tıbb*'in transkripsiyon metni, eserin sadeleştirilmiş metni ve metnin aslının upkubasını gibi kısımlarda bulunmaktadır.

Kitabın giriş kısmında XV. yüzyılda Osmanlılarda kaleme alınmış olan Türkçe tıp kitapları tanıtılmaktadır. Bunlar arasında Ahmedî'nin eserleri hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Daha sonra burada ele alınan *Kitab ü'l-Müntehab fi't-Tıb*'in nüshaları ve yazarı Abdülvehhab bin Yusuf ibn-i Ahmed el-Mardani hakkında kısaca bilgi verilir. Bu bilgiden anlaşıldığına göre, eserin Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki yazma kütüphanelerinde 5 nüshası mevcut bulunmaktadır.

Yine giriş kısmında, yazarın diğer eserleri ele alınıp kısaca tanıtılır. Bunlar arasında XIII. yüzyılda Harezm'de yaşamış olan meşhur astronom Çağmini'nin tıpla ilgili *Kanunçe-i Tıbb* eseri de vardır.

Kitabı yayına hazırlayan Ali Haydar Bayat, metni sadeleştirerek sunmadan önce, metnin hemen başında yer alan ve bütün hastalıkların açıklamalarının temelini oluşturan humoral teorisi de açıklamış; böylece metnin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Ele alınan eser on makaleden meydana gelmiş olup, her makalede kendi içinde fasıllara ayrılmıştır. Eserin başında, yazar, genellikle benzerlerinde görüldüğü üzere, kim olduğunu basit birkaç cümle ile açıklamaktadır.

Eserin birinci makalesinde genel tıp bilgilerini içermektedir. Bu kısım teorik tıp açıklamaları olarak da adlandırılmıştır. Tıbbın sınırları, mizaç teorisi, genel olarak organların açıklanması gibi konularda bilgi verilmektedir.

Eserin ikinci makalesi vücut organlarının anatomik yapılarını ele alıp açıklamaktadır. Burada İbn Sina'da da görüldüğü üzere, ilkin basit organlar olarak adlandırılan kemikler, kaslar, sinirler ve damarlar konusunda bilgi verilmekte; daha sonra mürekkep organlar denen beyin, kalp ve akciğerler gibi, birden çok basit organdan oluşan organlar konusunda bilgi verilmektedir.

Eserin üçüncü makalesi, hastalık, sağlık, hastalık yapan sebepler, hıtlar açısından hastalık ve sağlıklı olmanın ne şekilde yorumlanması gerektiği anlatılmaktadır.

Eserin dördüncü makalesi hastalıkların teşhisinde kullanılacak olan nabız, idrar ve benzerlerinin özellikleri, ne gibi değişikliklerin ne gibi hastalıkların belirtisi olabileceği anlatılmaktadır. Örneğin nabızın özelliklerinin teşhis konusunda ne gibi ipuçları verdiği ve sağlıklı bir kişiye ne gibi özellikleri taşıması gerektiği konusunda açıklamalar verilmektedir.

Eserin beşinci makalesi hıfzısihha konusundadır; sağlıklı yaşam için yapılması gerekenler anlatılmaktadır. Örneğin, uyku, besin, vb. konusunda bilgi verilmektedir.

Eserin altıncı makalesi baş hastalıkları konusundadır. Bu kısımda 5 duyu ile ilgili hastalıklar hakkında da ayrıntılı açıklamalar verilmektedir.

Eserin yedinci makalesi göğüs ve karın hastalıkları ile ilgilidir. Burada ele alınan hastalıklar arasında mide, kalp, vb. hastalıkları da vardır.

Eserin sekizinci makalesi ürogenital hastalıklarla ilgilidir. Böbrek ve mesane gibi üriner sistem hastalıklarının yanı sıra, fituk ve bazı adale ağrıları da burada ele alınmaktadır.

Eserin dokuzuncu kısmı deri ve saç hastalıkları ile ilgilidir. Yine bazı deride etkin olan cüzzam, uyuz gibi bazı bulaşıcı hastalıklar da burada ele alınmaktadır. Ayrıca bazı şişler, kanser özelliği gösteren ırlar ve tümörler de bu kısımda anlatılmaktadır.

Eserin onuncu ve sonuncu makalesi, yiyecek ve içeceklerle ayrılmıştır. Et, yumurta gibi hayvansal besin maddelerinin yanı sıra besin olarak kullanılan otlar ve çeşitli yağlar ve şaraplar hakkında eserin bu kısmında bilgi bulmak mümkündür.

Eser genel olarak değerlendirildiğinde, diğer klasik tıp eserlerinden farklı olarak basit ve bileşik ilaçlara müstakil bir kısım ayrılmadığı belirlenir; ilaçlar, tedavinin bir parçası olarak düşünülmüş, dolayısıyla müstakil bir kısım onlara ayrılmamıştır. Bu bakımdan benzerlerinden ayrılmaktadır.

Bu eserin yayımlanması birkaç yönden önem taşımaktadır. Bunlardan birisi, eserin XV. yüzyıl tıp bilgisini bize tanıttmasıdır. Böylece biz o dönem Osmanlı devletindeki tıp bilgisini, hangi hastalıkları ve nasıl ele aldığı bulmak mümkündür.

Ayrıca, yine bu kitapta verilen açıklamalardan ele alınan eserin yazarının, o dönemde, kimlerden yararlandığını, hangi noktada kendinden önceki bilgiye sahip olup, ne derecede ona bağlı olarak hareket ettiği ve kendi deneyimlerini eserinde bize aktarıp aktarmadığı, dolayısıyla o dönem hekimlerinin ne derecede deney ve gözleme önem verdiğini öğrenmemiz mümkün olmaktadır.

Burada önemli olan bir başka noktada, dil yönüdür. Genellikle o dönemde bilimsel eserlerin Arapça kaleme alınmasına karşın, bu dönemde yaşayan hemen bütün hekimler tıp eserlerini Türkçe olarak yazmaktaydı. Ancak eserlerini Türkçe (Osmanlıca) olarak kaleme almışlardır ve bunun sebebini eserlerinin hemen başında açıklamak zorunluluğunu hissetmişlerdir. Onların hemen hepsinin de açıklamaları aynıdır; onlar eserlerinin herkes tarafından okunmasını istemektedirler, dolayısıyla da Türkçe (Osmanlıca) olarak yazmaktadırlar.

Bu kitapta, Ali Haydar Bayat, eserdeki Arapça ve Farsça terimlerle transkripsiyon ve Türkçe karşılıkları ile Arap alfabesine uygun bir dizin halinde vermiştir (16-19). Bu kısım özellikle bu tıp teknik terimleri içeren metinleri inceleyenler ve bu konuda dil çalışmaları yapanlar açısından yararlı bir indeks niteliğindedir.

Daha sonra, kitapta, eserin transkripsiyon metni verilmektedir (s.27-181). Bundan sonra ise, metne, daha çok dil çalışması açısından metin incelemesi yapanlarda görüldüğü şekliyle, gramatik dizin ve sözlük verilmekte ve hangi kelime metinde hangi sayfada geçiyor gösterilmektedir.

Metni hazırlayan böylece eseri inceleyen ve yayına hazırlayan Ali Haydar Bayat, sadeleştirilmiş metnin arkasına ilave etmiş olduğu sözlükle sadece kitabın sonuna ilave etmiş olduğu metni okuyunca, kişinin rahatça anlamasına katkıda bulunmamış, aynı zamanda, bu konuda çalışanlar için adeta bir el kitabı oluşturmuştur.

Sonuç olarak diyoruz ki, bu metnin bugünkü Türkçeye kazandırılması şüphesiz fevkalade yararlı olmuştur. Sadece konuyla çalışanlar için değil, Eski Türk Edebiyatı konusunda çalışanlara ve Türkçe sözlük çalışması yapanlar için, özellikle teknik terimler açısından bu kitap bir rehber niteliğindedir.

ESİN KÂHYA

ALAIN SERVANTIE ve RAMÓN PUIG DE LA BELLACASA, *L'Empire ottoman dans l'Europa de la Renaissance / El Imperio Ottomano en la Europa renacentista*, Leuven (Belçika) 2005, 411 sayfa, Kitap, Brüksel şehrindeki İspanya Kültür Merkezi tarafından organize edilen bir bilimsel toplantının bildirilerini içerir. Alt başlığı: Ideas et imaginarios de intelectuales, diplomáticos y opinión pública del siglo XV, XVI y principios del siglo XVII en los antiguos Países Bajos y el Mundo Hispanico.

Osmanlı tarihinin en hareketli olduğu çağ sayılan XVI. yüzyıl çalışmalarına, İspanya'dan bir katkı daha sağlanmış bulunuyor. Karşılıklı çarpışmamış olsalar bile arada bulunan Akdeniz adlı müstesna mekân iki tarafı her zaman birleştirdi. Ortaya çıkan malzeme araştırmacıların vazgeçemediği kaynaklar arasında sayılır. Fakat nedense İspanya'da Türk tarihi ve kültürü üzerine olan çalışmalar sınırlı kalması kadar memleketimizde İspanyol kaynaklarına doğrudan temas veya burada yaratılan eserlerin tanıtılması hep belirli çevrelerde tanındı. Bu boşluğun giderilmesini amaçlayan bir çalışma şimdi elimizin altında bulunuyor. Bu arada giriş kısmında gördüğümüz bazı bilgiler sayesinde, çalışmaların ilkeri senelerde daha büyük boyutlara kavuşturacağını göstermektedir; tarihten gelen kıymetli haturalar yanında günümüz meselelerinden bazılarında da ilerle temas edileceği haberi veriliyor.

Rönesans yani XVI. yüzyıl devrinde Türk âleminin yarattığı etki ve bunun Avrupa'da görülen tepkisi şu araştırmalar içinde ele alınmıştır:

Ramon Puig ve Bart Severi, "Érasme de Rotterdam et Juan Luis lives El conflict avec les Turcs, critique et justification de la guerre", s. 11-45. Bir devire damgasını vurmuş bulunan tanınmış filozofun eserlerinden yola çıkılarak, Türk meselesine olan âşinalığına temas edilmektedir. Miguel Ángel de Bunes Ibarra, "El imaginario sobre los Turcos en el mundo hispanico. El Viaje de la Turquía y sus fuentes", s. 47-65. XVI. yüzyılda gitükçe kuvvetlenen Türk gücü karşısında İspanya kral ve idarecilerinin almak istedikleri tedbirler ve bunların tespit edilmesi için gönderilen seyyahların eserlerinin tahlili yapılmıştır. Türkiye'ye seyahat diye hazırlanan kitabın hangi kaynaklardan istifade edildiği ve bu arada getirdiği özgün görüşler tahlil edilmektedir. Miguel Navarro Sorni, "El papado frente a la cruzada en el siglo XV", s. 67-76. Hümanizma ve Rönesans devirlerinde Papa'lık tahunda bulunan kişiler hep bir Haçlı Ruh'u'na sahip bulundular. Üç tane Papa'nın devri tahlil edilmiş ise de kaynak yokluğu tuhafur ve basılmakta bulunan bir eserine atuf yapmaktadır. Alan Ryder, "La Corona de Aragón, los otomanos y el islam", s. 77-83. Napoli şehrine hâkim bulunan Aragon'ların İspanya ve Osmanlı Devleti arasında kaldıkları sırada yaratılan siyasi meseleleri araştırmacı anahatları ile ortaya koymasına rağmen mühim neşriyattan hiç birisine temas etmemiştir. Nicolas Vatin, "Les Hospitaliers à Rhodes et les Ottomans 1480-1522", s. 85-102. Mütehasısı olduğu, Rodos adasının Osmanlılar tarafından muhasara edilip sonunda ele geçirilmesi ve burayı idare etmiş bulunan Şövalyeler'in talihsiz Osmanlı şehzadesi Cem Sultan meselesinde oynadığı faaliyete daha evvelki çalışmalarında da değerlendiren araştırmacı, toplantıdaki en mufassal çalışmalardan birisini vermiş, zengin kitâbiyât kayıtları ile süslemiştir. Bu tarikatın Rodos adasından sonra Malta adasında muhafaza edilen arşivinde de yapılan tetkikler esere ayrı bir değer kazandırıyor. Makalenin birinci notunda da İngiltere'de yapılmış olan ve XV. yüzyıldaki Haçlı zihniyeti üzerindeki ilmi çalışma kaydının bir an evvel bitirilmesini beklemek de faydalı olacaktır. Matías Barchino, "Cautiverio y textualidad:

el testimonio sobre Turquía de Diego Galán", s. 103-110. Bir müelliften hareket edip, eserinin Türk âlemine dair İspanya kültür çevresine neler kazandırdığı üzerinde durulmaktadır. Mélanie Best, "La perception des Turcs aux Pays-Bas à la Renaissance", s. 111-122. Türk imajının Hollanda'da yayılmasını incelemektedir. Cecilia Paredes, "Du texte l'image. Les tapisseries de la Conquête de Tunis et les gravures des Moeurs et Fachons des Turcs", s. 123-150. XVI. asır esnasında Osmanlılar ile İspanya arasında bir paylaşım yeri sayabileceğimiz Kuzey Afrika için girilen mücadeleler en çarpıcı görüntüler aracılığı sayesinde sanata ve bu arada araştırmacının üzerinde durduğu hali sanatı üzerindeki tesirine temas ediyor. İstanbul'u ziyaret etmiş ve dönüşlerinde çok kıymetli kalınlar bırakmış sanat erbâbı da araştırmada eksik edilmemiştir. Robert Anciaux, "Evolution de la diplomatie de l'Empire ottoman et de sa perception de l'Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles", s. 151-160. Çok iddialı bir başlık taşıyan bu araştırmada, esas kaynaklara inilmeden sefirlerin faaliyeti ve çalışmaları belirtilmiştir. Yeni bir bilgi getirmemiş ise de Avrupa âlemine yaklaşan Osmanlıların atağını tanıtmış görünüyor. Manuel Fernández Álvarez, "Carlos V, Soliman el Magnífico y Europa", s. 161-166. Avrupa kıtasının iki kudretli idaresinin karşılıklı tutumları hiç bir asli kaynaktan istifade edilmeden, bir konferans metni ile geçirilmesi hiç de tasvip edilecek bir davranış değildir. Fernando Fernández Lanza, "La imagen de España en el Imperio Otomano a través de los embajadores de Carlos V", s. 167-189. Diplomasi atağının büyük bir hız yaptığı XVI. asır esnasında İspanya'da hüküm süren Carlos'un elçiler aracılığı ile almak istediği bilgiler değerlendirilmiş, aracı olanların da adları tasnif edilmiştir. İki Türkiyeli araştırmacının çalışmaları, Türk âleminin İspanya'da tanınmasına yol açıyor: Özlem Kumrular s. 191-214, Ertuğrul Önalp, s. 215-226, ilki minyatürlere göre Alman savaşı üzerinde durup ikincisi ise, Akdeniz'de büyük bir tesir yaratan Barbaros Hayreddin Paşa'nın kaleme alınan hatıralarının (Türk edebiyatındaki yeri; Gazavat-nâme) içerdiği bilgileri tercüme ve tahlil etmiştir. Encarnación Sánchez García, "La literatura come espejo: el imaginario de Carlos V sobre los turcos en textos literarios de entretenimiento de la época del emperador", s. 227-247. İspanya kralının Türkiye hakkındaki bilgilerinin nerelerden kaynaklandığını tespit eden çalışmada, devrin tarih yazarları kadar vesikalardan oluşan bir derleme yapıp, bu süreçteki gelişmelere yol göstermektedir. Sonraki çalışmada böyle bir mevzuu geliştiriyor. Alain Servantie, "L'information de Charles Quint sur les Turcs, ou les éléments pour décider de la guerre ou de la paix: du rêve de croisade aux réalités", s. 249-295. Kitap içindeki en uzun ve teferruatlı araştırmalardan biri olan bu çalışmada birinci el kayıtlar sayesinde İspanya'nın bilgi toplama kaynakları ve bunu gerçekleştirenlerin yarattıkları eserlerin geniş bir tahlili, makaleyi faydalı ve her zaman için kullanılır bir seviyeye getirmiştir. Osmanlıların mali gücünün bile inceleme altına alındığını görmekteyiz ve devletin temel gücünün Avrupa kıtasında nasıl izlendiğine ve bunu günümüze aktaran kayıtlar dipnotlarında belirtilmiştir. Emilio Sola, "La frontera mediterránea y la información: claves para el conocimiento del turco a mediados del siglo XVI", s. 297-316. Araştırmacı edebiyat metinleri arasında şüphe de yer verip, bir türün Türk'ler hakkında ne gibi bilgiler getirdiğine değiniyor. Niklaas Maddens, "De pogingen van keizer Karel om het fiscale systeem in de Nederlanden te moderniseren", s. 317-325. Bir yaygın ilmi dili değil de, kendi ülkesinin dilini kullanması, istifade edilmeyi güçleştirmektedir. Nicole Abravanel, "Jean Micas, duc de Naxos, ou l'odyssée des marranes entre péninsule Ibérique, Anvers et l'Empire ottoman", s. 327-338. XVI. asır Osmanlı tarihi içinde belirli bir parlak dönem yaşayan kültürlü ve servet sahibi olup yatırımcı alanlarda sesini duyuran Museviler arasında seçkin bir yer tutan ve Osmanlı tarihi içinde Yasef Nasi diye meşhur olan zat burada ele alınmıştır. Fakat başlıkta bulunan yayılma siyaseti ve gelişmesi ancak kayıtlarda belirtilmiştir. Dejanirah Coute, "Juifs et nouveaux-chrétiens portugais entre Anvers, L'Empire ottoman et l'Inde", s. 339-352. Türk toprakları ve onun komşuları ile teması bulunan grupların ve bunların mali kudretinin işlendiği bu çalışma evvelkinin bir tamamlayıcı uzantısıdır. Yayıldıkları mahallerde yarattıkları

canlılık, Musevilere ve bir süre için Müslüman değil de başka bir din yapısında görünenlerin etkileri incelenmektedir.

Eserde devrin karakteristik görüntülerinin belirlendiği gravür ve resimler konulmuştur. Yayın tekniği açısından pek başarılı görünmez ise de, yeni tanıyanlara bir fikir verebilir. Bunların bir indeksi de s. 355-357 arasında verilmiştir.

Eserde kitabiyata ayrı bir değer verilmiş, âdeta araştırma yapmak isteyenleri tek tek araştırmalara değil de toplu bir bakış yapıp istifade etsinler diye s. 359-387 arasına serpiştirilmiştir. Elimizdeki kitabın değerini artıran bu derleme yanında, özel isimlerin bir dizini de s. 389-408 arasına verilmekle faydalı bir ek daha yapılmıştır.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

İngilizce Özetler:

MELİH ARSLAN: *A Hoard of Countermarked Cistophoric Tetradrachms of Side in the Museum of Usak* (pp. 425-444)

This hoard, on display at the Museum of Usak, consists of 19 tetradrachms. It was found in 1995 in the province of Afyon, district of Sandıklı, town of Hocalar, at a hüyük named Dolay (site of the ancient city of Diokleia in Phrygia).

Ten of the 19 coins are countermarked: eight with a bow in its case, symbol used by the Kingdom of Pergamum, and two with a ship's anchor, symbol employed by the Kingdom of Syria. Another characteristic of this hoard is that 14 coins have the monograms of various magistrates responsible for striking the coinage.

On the obverse is the head of Athena right, wearing a helmet; on the reverse, Nike walking left and carrying a wreath. In addition, on the reverse are the pomegranate, symbol of Side, and various magistrates' monograms.

Coins with these types began to be minted by the city of Side in 205 B.C. The hoard is composed of two groups struck early in this series (205-200 B.C. and 200-190 B.C.): that is, during its first 15 years.

Nine of the ten countermarks are on the obverse. Only on coin no. 1 is the countermark of Seleukos (anchor) on the reverse. In the round cistophoric countermarks on these coins of Side are letters which constitute the abbreviation of the names of the cities that struck them. Five these cities are in the kingdom of Pergamon.

1. ΠΕΡ (Pergamon-Mysia), 2. ΑΠΑ (Apameia-Phrygia), 3. ΛΑΟ (Laodikeia-Phrygia), 4. ΣΑΛΗ (Sala-Lydia), 5. ΣΥΝ (Synnada-Phrygia).

ERDOĞAN MERÇİL: *Bribery in Seljukids Period* (pp. 445-478)

The bribery is a well-known fact which showed on self from the oldest time, but we don't have any description about it's meaning in Turkish. Shems al-Din Sami's description about this word is suitable for today and he said that "Bribery is gift or price which giving a official for legal or illegal job". Surely who did enter that clasification is undefined. In the Seljukids period, the high level official was taking bribery. Sultan was the first among

them. Furthermore, among the khatuns, viziers, amirs, officials and soldiers there were men/women who did accept a bribery. Seljukids didn't prevent to accepting a bribe not only in falling time but also rising in time. Naturally There are reasons to give a bribe. For example; vassal state president who want to stay in their position, who want to be vizier in the state and who want to kill enemies.

HALİL İNALCIK: *Osman Bek: The Founder of the Ottoman Principality* (pp. 479-536)

In this study we have tried to investigate the life and activities of the founder of the Ottoman dynasty and principality, Osman Ghazi. First it is important to make a critical analysis of our original sources: the Byzantine cronicler G. Pachymeres and the Ottoman traditions. As a contemporary of Osman the evidence given by Pachymeres is of crucial importance (some of his errors; however, are to be corrected on the basis of the contemporary Selchukid source *Masâmerer*). As to the traditions in the Ottoman chronicles, (the basic ones are Ashik Pashazâde, Neşrî, Anonymous Tevârih, Oruc and Ruhî) composed towards the end of the fifteenth century, these are basically derived from a text written about the end of fourteenth century: Yakhshi Fakîh's lost mânuscript. Yakhshi's account of early Ottoman history is obviously based on the traditions told by his father, Ishak Fakîh, the *imam* of Sultan Orhan. Ishak must have been in a position to be quite well informed about Osman's activities. Since the place-names mentioned in the traditions are almost all verifiable on a map, this should be taken as proof that the traditions come from a source well acquainted with Osman's time. Thirdly, the *wakf records* going back to Osman's time in the archival *evkaf defters* provide a solid testimony for people and places of his time (a wakf deed for Ede-Bah).

Once the basic sources have been critically evaluated the details narrated in the traditions can tie used for a chronology of the events of Osman's time.

1. Early life and activities in the Sögüd-Eskişehir region; clashes with the Tekvur in the İnegöl area, who interfered with movement between the Sögüd and Domaniç summer pastures (1285-1286);
2. Clashes with the Tekvur of Karacahisar and Osman's capture of his fort-town, thus becoming a dominant figure in the Sögüd-Eskişehir area, a kind of frontier lord;

3. Tekvurs in the region between Eskişehir and Bilecik were eliminated and Osman's move to Yenişehir, directly on the Byzantine frontier;
4. Osman's siege of Byzantium's old capital Nicaea (1301-1302) and his victory over an imperial army (2000 soldiers) at Yalak-Ova (Bapheus), 27 July 1302.
5. Osman's victory at Dimbos, the invasion of the Bursa (Prussa) plain and the siege of the city in the spring of 1303.
6. Osman's capture of the Sangarius port cities, Lefke and Geyve, in order to isolate Nicaea, 1304.
7. His illness and retirement, 1305 and his death in 1324.

ÖZLEM KUMRULAR: *The War That Changed the Destiny of Central Europe: Mohács Before, after and its echo in Castille* (pp. 537-573)

The political balance started to change in Central Europe after the armies of Louis II had been defeated by the forces led by Sultan Suleiman the Magnificent in Mohács in 1526. This defeat directly affected Charles V, -Spanish King and the Habsburg Emperor-, who reigned on the other side of the continental Europe, and showed that thence he would have to work in a more serious collaboration with his own brother Ferdinand I, who stood as a guard on the Eastern borders of the empire. The news of the defeat that the Hungarians suffered soon reached the Castillian territories and here caused an echo which had never been seen before. When the news arrived Charles V, who was on honeymoon in Granada, started a many-sided and extended process of information and informed all the religious and political units in the kingdom, likewise in parallel with this he organized the issue of collecting the money conserved in churches and monasteries and sending it to this region to be used in the defense "Against the Turk". When the destinations of these documents that are conserved in the *Archivo General de Simancas* and in which the Emperor emphasizes the anxiousness of the situation are taken into consideration, it is observed that they are extended to a very large area. The fact that the Spaniards, -who so far had openly refused to cooperate in the movement of defense in the cities which were within the borders of the Empire but far away from Castille,- united and cooperated against the Turkish menace that emerged in the remote

territories belonging to the Empire is the best example of how the effects a battle won by the Ottomans in the Modern Age reach the other side of the Mediterranean.

CEVDET KIRPIK: *Modernization Attempts to Şehzade Education* (pp. 575-612)

Ottomans gave primary importance to the Şehzade (princes) education since very early time, and educated them in very advance level. With the abandoning the system in which Şehzade were assigned to provincial governorships in order to prepare them for their future since the end of 16th century and with the introducing Cage (Kafes) system, in which Şehzade locked up in the palace without any contact of the outside world and without any genuine education, the quality of the education of Şehzade dramatically decreased. The Cage system was slackened at the beginning of the 19th century and it was finally abolished at the beginning of 20th century. Therefore, some clear recoveries were seen at the education of Şehzade. The best indication of it was to open a private school at the palace. The school opened with the name of *Şehzade İptidaisi* and later called *Mekteb-i Ali* towards the end of 19th century contained every level starting from primary education to the higher one. Şehzade attended the state schools with the closing down of this school at the period of the Second Constitution. Even some of them went to the schools in abroad.

This study firstly focuses on the education of Abdulhamid II's Şehzades who attended the schools at the palace. The students who started their education in their childhood attended the school until their 20s years old. Curriculum that they followed in this school was similar with those followed in the state schools. Even some efforts spent for modernization of curriculum, the traditional education continued.

The successes of the students were evaluated by exams once in a month. The exams carried out by the teachers of the classes and a chart prepared after the exams were being presented to the sultan. The evolution levels of the students were easily followed by the sultan. The teachers who were teaching the şehzades must be reliable and master of his work. Even foreign teachers could appoint as a teacher if he had the features stated above.

ZEKİ SALİH ZENGİN: *The Activities of Minority and Foreign Schools in the Abdulhamit II Period* (pp. 613-652)

Following Tanzimat, there was an increase in the activities of minority and foreign schools in the Ottoman Country. The principles regarding the foundation and activities of these schools which were considered as private institutions were set in the 1869 dated Law of General Education. The principles, however, were not followed because of Ottoman Statesmen's negligence and foreign pressures. It is known that these schools which were mainly founded by the Americans, English, French, Russians and Germans were under the control of missionaries. Activities aiming to provoke the minorities and encouraging religion change were observed in these schools. That these schools took part in the outbreak and support of Armenian rebels occurred during the reign of Abdulhamit II was proven. Missionary activities, were also not in line with the traditional Ottoman understanding of preserving the religion and culture of its subjects. Therefore, the harmful activities of these schools were tried to be prevented and those schools violating the rules were closed. Despite all these, neither were these schools controlled nor were their harmful activities prevented. The problem could be resolved by the Law of Unification of Instruction enacted during the Republican period.

SELAHATTİN SATILMIŞ: *Nestorians and British Missionary Activities in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century* (pp. 653-688)

In the nineteenth century, western powers were competing with each other to extend their influence over the Ottoman Empire. One of the ways with which they could achieve this was to establish themselves as the protector of Empire's Christian subjects. Therefore, missionary activities that they encouraged and supported served as a means of achieving their political-imperialist goals. Nestorians was one of the Christian minorities living in the Ottoman Empire that missionaries tried and succeeded to manipulate for their own interests.

Missionaries changed Nestorians' approach toward the Kurds, their neighbors, in specific and the Ottoman Empire in general. While seriously damaging the relations between the Nestorians and Kurds who had already been in good terms, missionaries contributed greatly to the development of ethnic sentiments among Nestorians and subsequently their revolt against the Ottoman rule during the World War I.

This study focuses on British missionaries of Canterbury archbishopric, their activities toward Nestorians and the response of the Ottoman authorities to them. Also, it examines whether or not British missionary activities were a tool of British foreign policy.

AYFER KARAKAYA-STUMP: *The Bektashi convents in Iraq.* (pp. 689-720)

The Bektashi convents in Iraq, which have so far received little attention from scholars, are significant for an appreciation of the extent of Bektashi influence beyond Anatolia and the Balkans. Moreover, a new body of documents, which have been passed down from generation to generation within Alevi *dede* families as a type of sacred trust, has come to light in recent years. These documents reveal that the *dedes*, during their periodic trips to Iraq, also regularly visited some of these convents. This new body of documents, referred to here simply as "Ale vi documents," along with some archival records, and various other primary and secondary sources, constitute the source base of the study at hand. Our sources point to the presence of Bektashis in Iraq from the early seventeenth century onwards. But some of the convents in question were apparently founded long before this date, and were earlier affiliated with other dervish groups. Of these, especially the convent located in the shrine complex of Imam Husayn in Karbala, which, according to its endowment deed dated Sefer 962/ 1554-55, was earlier inhabited by the Abdals of Rum, seems to have been an important center for the Alevi *dedes* between the mid sixteenth to the late nineteenth centuries. This is shown by the fact that, among the Alevi documents from this period, a large number were either granted at this convent, or bear the seals of dervishes affiliated with this and other Bektashi convents in the region. This paper evaluates relations between the Alevi *dedes* and the Bektashi convents in Iraq within the context of Ottoman-Safavid conflict, which embroiled the region from the early sixteenth century onwards, and hypothesizes that some of the Bektashi convents in Iraq were the domain of pro-Safavid dervishes who may have acted as clandestine liaisons between the Safavid shahs and their followers in Anatolia.

HİMMET UMUNÇ: *The Other Geography: Representations of the Turkish Landscape in English Travel Writings* (pp. 721-743)

During the Renaissance and in the post-Renaissance period, the European idea of travel was based on two fundamental paradigms: exploration and cultivation. However, especially from the eighteenth century onwards, with the worldwide expansion of European imperialism and colonialism, in addition to these two paradigms, various other and often antagonistic paradigms, which were intrinsically associated with the imperial ideology, came to characterize European travellers' attitude towards other peoples, cultures, and geographies in general and towards the Orient and Turkey in particular. It was in this context that a growing number of English travellers, who visited Turkey, began to write detailed and descriptive accounts of their observations and impressions of Turkish life, society, culture, history, institutions, and geography. On the one hand, by situating Turkey within the traditional myth of the exotic and mysterious East, and, on the other, by perceiving it as the inhospitable geography of alien others, most of these accounts display a blend of fact and fiction and embody a contradictory attitude of innocent romanticism and arrogant realism. In essence, they seem to exhibit a dichotomy arising from the opposition of the self and the other. This is most clearly seen, for instance, in Lady Montagu and Richard Chandler in the eighteenth century, in Alexander Kinglake in the nineteenth century and in Gertrude Bell and Freya Stark in the twentieth century. Since travel is essentially a confrontation of two cultures alien to each other and is informed through the cultural distance between the self and the alien other, in the writings of these English travellers this confrontation is voiced sometimes openly and sometimes implicitly with reference to various aspects of Turkey. One important aspect, which has not yet received full critical attention, is the dichotomic depiction of the Turkish geography. So this paper, which mainly focuses on Montagu, Chandler, Kinglake, Bell, and Stark, is an exegetical and critical study of the changing ways in which the Turkish landscape has been perceived and represented by English travellers.

KENAN TEPEDELENLİ: *A Forgotten Diplomatic Front of World War I: Ethiopia* (pp. 745-768)

The First World War that caused the collapse of four Empires: the German Empire, the Austro-Hungarian Empire, the Russian Empire and the

Ottoman Empire, is being remembered today as a pitiless conflict that caused the death of 8.700.000 soldiers and civilians and the rendering destitute of at least quite as many.

Those who study the WWI tend to focus their attention upon the large battles that took place during the 1914-18 period but few realise the enormous struggle for influence over Ethiopia - the then only independent country, other than Liberia, on the African Continent - that took place between the Entente and the Central Powers and the intensity of diplomatic efforts made to draw Ethiopia into one camp or the other.

The appointment of Ahmed Mazhar Bey, a previous director of the Translation Department at the Bâb-ı Âli (Sublime Porte) as Consul General of the Ottoman Empire in the eastern Ethiopian city of Harar and the subsequent transfer of the Consulate General to the Ethiopian capital Addis Ababa in 1914, led to important developments in the history of Ethiopia.

Mazhar Bey who would demonstrate soon his skills of visionary in his position, was quick to realise the strategic advantages that would accrue from the alignment of Ethiopia to the ranks of the Central Empires.

The Turkish Consul General's efforts towards this end were met favourably by Lidj Iyassou, the young de facto Emperor of Ethiopia, who, besides his sympathy for Islam, had developed a personal friendship with Mazhar Bey.

The possible entry of Ethiopia to the war on the side of the Central Powers caused the Ambassadors of the Entente Powers (Great Britain, France and Italy) in Addis Ababa to take action and on September 10th 1916, the British, French and Italian Ministers made a joint "démarche" vis-à-vis the Ethiopian Government.

The fruits of the Entente Powers' undertaking were soon to be harvested. The Archbishop of the Ethiopian Orthodox Church Abouna Matheos would, on the 27th September 1916, declare Prince Lidj Iyassou both deposed and excommunicated.

Thus, the Addis Ababa "Coup d'État" of 27th September 1916, was going to change the course of the history of modern Ethiopia.

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
ARSLAN, MELİH: A Hoard of Countermarked Cistophoric Tetradrachms of Side in the Museum of Usak (with 3 maps, 8 plates)	425
MERÇİL, ERDOĞAN: Bribery in Seljukids Period	445
İNALCIK, HALİL: Osman Bek: The Founder of the Ottoman Principality (with 1 map)	479
KUMRULAR, ÖZLEM: The War that Changed the Destiny of Central Europe: Mohács, before, after and its echo in Castille	537
KIRPIK, CEVDET: Modernization Attempts to Şehzade Education (with 8 documents) ..	575
ZENGİN, ZEKİ SALİH: The Activities of Minority and Foreign Schools in the Abdulhamit II Period	613
SATILMIŞ, SELAHATTİN: Nestorians and British Missionary Activities in the Ottoman Empire in the Nineteenth Century	653
KARAKAYA-STUMP, AYFER: The Bektashi converts in Iraq.....	689
UMUNÇ, HİMMET: The Other Geography: Representations of the Turkish Landscape in English Travel Writings	721
TEPEDELEN, KENAN: A Forgotten Diplomatic front of World War I: Ethiopia (with 2 documents)	745
———: A Forgotten Diplomatic front of World War I: Ethiopia (with 2 documents)	757
Book Reviews:	
YİĞİTPAŞA, DAVUT: Veli Sevin: <i>Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliği'ne Kadar</i>	769
ZIMMERMANN, THOMAS: Ulf-Dietrich Schoop: <i>Das anatolische Chalkolithikum. Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten</i>	773
İLGÜREL, MÜCTEBA: Uşşâkizâde Es-Seyyid İbrahim Hasib Efendi: <i>Uşşâkizâde Tarihi</i>	777
KÂHYA, ESİN: Abdülvehhab Bin Yusuf İbn-i Ahmed El-Mardani: <i>Kitabü'l-Müntehab fi't-Tib</i> (823/1420)	781
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Alain Servantie - Ramón Puig De La Bellacasa: <i>L'Empire ottoman dans l'Europe de la Renaissance / El Imperio Ottomano en la Europa renacentista</i> ,	783
Abstracts	787

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXI

No. 261

August 2007

70
Years old

ANKARA - 2007